

Svenskans beskrivning 24

Förhandlingar vid Tjugofjärde
sammankomsten för svenskans beskrivning
Linköping, 22–23 oktober 1999

Redaktörer

Linda Jönsson Viveca Adelswärd Ann Cederberg
Per A. Pettersson Caroline Kelly

Studies in Language and Culture, No. 2
Linköping Electronic Conference Proceedings, No. 6

Published for Institutionen för Språk och Kultur, Linköpings universitet by
Linköping University Electronic Press
2001

Detta dokument hålls tillgängligt på Internet – eller dess framtida ersättare – under 25 år från publiceringsdatum under förutsättning att inga extraordinära omständigheter uppstår. Tillgång till dokumentet innebär tillstånd för var och en att läsa, ladda ner, skriva ut enstaka kopior för enskilt bruk och att använda det oförändrat för ickekommersiell forskning och för undervisning. Överföring av upphovsrätten vid en senare tidpunkt kan inte upphäva detta tillstånd. All annan användning av dokumentet kräver upphovsmannens medgivande. För att garantera äktheten, säkerheten och tillgängligheten finns det lösningar av teknisk och administrativ art.

Upphovsmannens ideella rätt innefattar rätt att bli nämnd som upphovsman i den omfattning som god sed kräver vid användning av dokumentet på ovan beskrivna sätt samt skydd mot att dokumentet ändras eller presenteras i sådan form eller i sådant sammanhang som är kränkande för upphovsmannens litterära eller konstnärliga anseende eller egenart.

För ytterligare information om Linköping University Electronic Press se förlagets hemsida <http://www.ep.liu.se/>

ISBN 91-7373-316-4 (print)

ISSN 1403-2570 (print)

ISSN 1650-3686 (print)

www.ep.liu.se/ecp/006/ (WWW)

ISSN 1650-3740 (online)

Omslag: Peter Berkesand

Tryck: UniTryck, Linköping, 2002

© Respektive författare

Innehåll

Interaktionella signaler i TV:s nyhetsredovisning <i>Helen Andersson</i>	5
Svenska barnmatsförpackningar som informations- och reklambärare <i>Anders Björkvall</i>	17
Verbanvändningen på andraspråket hos flickor och pojkar i språkbud <i>Martina Buss</i>	33
Leif och Lena – divisiv pakethumor <i>Gunilla Byrman</i>	47
Inkongruens och särskrivna sammansättningar – en beskrivning av två Typer av fel och möjligheten att granska dem automatiskt <i>Rickard Domeij, Ola Knutsson och Lena Öhrman</i>	59
Svenskan i EU och EU på svenska <i>Håkan Edgren</i>	69
Valet av passivform i modern svenska <i>Elisabet Engdahl</i>	81
Retoriska drag i kundbroschyrer på olika språk <i>Kristina Jämtelid</i>	91
Rysktalande invandrare och deras språk i finlandssvensk press <i>Christina Korkman</i>	101
Hur råd och uppmaningar konstrueras och tas emot i samtal till GIC <i>Håkan Landqvist</i>	111
Fonetiska skillnader mellan finlandssvenska och rikssvenska <i>Mikko Kuronen och Kari Leinonen</i>	125
men hur tror du de+ e att man sku få det bortjobbat. När patienten ställer frågor till läkaren <i>Camilla Lindholm</i>	139
Perfekt med explicit dåtidsbenämning <i>Jan Lindström och Camilla Wide</i>	153
Vad är reumatism? Beskrivningar av en sjukdom <i>Ulla Melander Marttala</i>	167

Svenska tjänstemäns åsikter om EU-texter <i>Björn Melander</i>	177
Alla dessa tecken <i>Lars Melin</i>	187
Muntlig svenska. Intervjuer med lärare och elever om talets roll i undervisning och bedömning <i>Anne Palmér</i>	197
Soffa för mjuk, icke sover bra. Några språkdrag hos en rysk Madam <i>Ulla Pedersen</i>	207
De yttextuella bindningarna mellan meningar och stycken i nyhetsnotiser skrivna av studerande <i>Jaana Puskala</i>	217
Svensk språkforskning under 1900-talet <i>Bengt Sigurd</i>	227
Skriftlig framställning i gymnasieskolan – didaktik, process oh produkt <i>Inga-Liese Sjödoft</i>	241
Upp till analys! Partiklen upp i det fysiska rummet <i>Elzbieta Strzelecka</i>	255
Hög-låg. En diskussion kring två dimensionsadjektivs semantik <i>Anna Ström</i>	267
Interaktionen i ett språkbadsdaghem – lärarstrategier för andraspråksanvändning <i>Margareta Södergård</i>	275
Ser du stjärnan i det blå? Om grammatisk beskrivning och normering <i>Ulf Teleman</i>	289
Dubbelsupinums eventuella föregångare <i>Anna-Lena Wiklund</i>	305
Godkänd i det nationella provet i svenska? <i>Eva Östlund-Stjärnegårdh</i>	319
Allt du önskar kan du få? Om SAG och talspråket <i>Jan Anward</i>	329

Interaktionella signaler i TV:s nyhetsredovisning

Helen Andersson

Utgångspunkten för undersökningen om interaktionella signaler i TV:s nyhetsredovisning är några intervjuer där jag bad de tillfrågade att definiera vad som utmärker en bra nyhetsuppläsare:

”En bra nyhetsuppläsare är en person som kan uppträda naturligt framför kameran och som ger intryck av pondus och trovärdighet. En person som inte bara läser nyheter utan snarare rapporterar nyhetshändelser” (Åsa Svennebäck, bildproducent, Tvärsnytt).

”Vad som gör en bra nyhetsuppläsare handlar inte om språket i första hand, utan en bra nyhetsuppläsare har förmågan att tränga igenom skärmen” (Gunnela Björk f.d. journalist Tvärsnytt). ”En bra nyhetsuppläsare ska inge trovärdighet, utstråla närvaro och värme samt ha en positiv energi i framförandet. Man måste vara sig själv, inte agera” (Jarl Alfredius, Aktuellt).

Citaten ovan säger något om att nyhetsuppläsaren använder sig av signaler som går utöver orden. Signaler som syftar till att skapa kontakt och inge förtroende, men också till att sätta en människa bakom orden, dvs. precis såsom vi alla gör som kommunikerar. Den stora skillnaden gentemot vardagliga, direkta samtal är att studioreporterns nyhetsförmedling ska präglas av objektivitet. En neutral presentation är en del av en saklig och opartisk nyhetsförmedling, och innebär framförallt att journalisten inte får ta ställning för den ena eller andra parten med hjälp av värderande attribut eller genom att använda den ena partens propagandavokabulär (Hadenius/Weibull 1998:339).

Nyhetsprogrammets roll är att informera, kommentera, granska och förklara skeenden för tittarna. Undersökningar visar att mediernas funktioner dock har vidgats. Massmedierna i dag levererar historier, där syftet inte ens huvudsakligen är att informera, utan att underhålla, skapa affekt, forma och tolka verkligheten åt människor (Hadenius & Weibull 1998:343). Den som tittar på nyhetsprogrammen i TV är framförallt medveten om nyhetsuppläsaren som animator (uttalare) Goffman 1981:144). Nyhetsuppläsaren är ansvarig för meddelandets fonologiska form. Han/hon kan medvetet eller omedvetet påverka hur nyheterna uppfattas genom användningen av intonation och andra prosodiska medel (Bell 1991:43). Utifrån dessa perspektiv har jag valt att granska nyhetsuppläsarens användning av prosodiska, paralingvistiska och icke-verbala signaler i interaktionen med tittarna. Hur används de och i vilket syfte?

Onekligen kan man dock diskutera om interaktion är ett lämpligt begrepp att använda sig av här eftersom det inte är något samspel att tala om mellan nyhets-

uppläsaren och tittaren, dvs. tittarna har inte någon möjlighet att ge feedback eller komma med egna bidrag. Mancini, en italiensk forskare, som har undersökt de italienska nyhetsuppläsarnas interaktion med TV-tittarna, väljer hellre att tala om en simulerad interaktion (1988:151) Utifrån begreppet simulerad interaktion väljer jag att se nyhetsuppläsarens agerande som ett sätt att skapa kontakt med och därmed en relation till tittaren, dvs. nyhetsuppläsaren försöker i den mån mediet medger att interagera med tittaren. Att tittarna i hög utsträckning uppfattar och tolkar signalerna relativt enhetligt kan ses som ett tecken på samspel, dvs. interaktion.

Artikeln är en del av mitt pågående avhandlingsarbete som handlar om interaktion i nyhetsprogram, dvs. interaktionen mellan nyhetsuppläsaren och tittaren, kolleger och studiegäster. Materialet består av ca. 10 timmar redigerat studiotal, dvs. alla nyhetsinslag är bortredigerade. Nyhetsprogrammen som ingår i undersökningen är Aktuellt, kanal 1, SVT; Nyheterna, TV 4 och Tvärsnytt, SVT2, inspelade under 97-98.

Material och metod

I den här undersökningen har jag valt att koncentrera mig på nio programledare med fyra nyhetstexter var, dvs. telegram och påannonseringar. Nyheterna är slumpmässigt utvalda; dock ville jag ha förstanyheter, dvs. de nyheter som anses ha högst nyhetsvärde och som därför får inleda nyhetssändningen. Jag ville vidare ha ekonomiska nyheter och nyheter om brott och våld, nyhetsämnen som vid sidan av politik och olyckor anses ha högt nyhetsvärde. Slutligen ville jag också ha något lättsammare nyheter, sådana som vanligtvis avslutar sändningarna. Sammanlagt utgör nyhetstexterna 36 stycken. Jag ville också ha ett antal olika programledare, tre från varje program. Urvalet gjordes utifrån vilka som förekommer oftast, i Aktuellt även efter kön.

Utgångspunkten för min undersökning om interaktionella signaler tog jag i Kendons frågeställningar i artikeln *Some functions of the face in kissing round* (1990:118). Sådana frågor är: vad gör blick, minspel etc., när används de, dvs. i vilken kontext och i vilket förhållande till det övriga agerandet, samt vilken funktion har de i nyhetsuppläsarens interaktion med tittarna. Utifrån dessa frågeställningar har jag därför underlåtit att lägga alltför stor betydelse vid enskilda signalers betydelse. En signal får, enligt min mening, betydelse endast i kombination med andra signaler, och utifrån kontexten.

För att åskådliggöra dels vad som händer, dels när signalerna används i relation till kontexten och agerandet i övrigt är en fintranskription nödvändig både för översiktens och hanterbarhetens skull. Jag har valt att beskriva skeendet på fyra parallella rader: A-raden står för det verbala och prosodiska, uttal av ord, pausering, betoning, intonation och andning; B-raden för blickförändring och blickrörelse; C-raden för minspel, huvud- och kroppsrörelse, samt D-raden för paralingvistiska faktorer såsom röstkvalitet, tempo och volym. Transkriptions-

raderna ska läsas parallellt där tidpunkt för det aktuella skeendet framgår genom vertikalläsning. För att kunna beskriva tempo och volym har jag valt att använda mig av musiktermer. Det icke-verbala exkluderar i det här fallet gester beroende på att händerna inte är i bild under själva nyhetsuppläsningen; TV arbetar som bekant vanligtvis med halv- eller närbilder.

Efter att ha analyserat materialet kunde jag urskilja två olika typer av signaler, dels signaler som framförallt har en diskursiv funktion, dvs. att organisera innehållet i texten, t.ex. signaler som anger avslut, dels signaler som framförallt kommunicerar attityder. Denna artikel syftar endast till att beskriva attitydsignalerande medel i nyhetsuppläsningen. För att undvika alltför subjektiva tolkningar har jag valt att endast beskriva de attityder som signaleras samt deras funktion i interaktionen utan att hemfalla åt ett spekulerande av vems åsikter som uttrycks, dvs. vem som är upphovsman. Jag har i kommande analys angivit typ av tonfall, blickbetydelser etc.. Att definiera t.ex. tonfall kan onekligen även det vara problematiskt. Min utgångspunkt för denna avhandling var att granska interaktionen med tittarna utifrån en tittares perspektiv. Som tittare bland alla andra tittare har även jag genomgått och genomgår socialisationsprocessen; detta anser jag har gett mig ett visst mått av kommunikativ kompetens, dvs. att jag som tittare är kompetent att skilja ett allvarligt tonfall från smilevoice. Detsamma kan gälla för blickbetydelser etc. Dock har jag kompletterat mina egna analyser med en enkätundersökning och test av icke-verbala signaler. Mer om det finns att läsa i min kommande avhandling som beräknas vara färdig för tryck hösten 2000.

Resultatredovisning

Resultatet av jämförelsen mellan mina 36 nyheter var inte direkt förvånande såtillvida att de attitydsignalerande medlen framförallt är nära knutna till ämnet. Den mest neutrala presentationen, dvs. den presentation där uttalade attitydsignalerande medel var få eller obefintliga, var presentationerna av de ekonomiska telegrammen. Onekligen kan man diskutera om det överhuvudtaget finns något som kan kallas en neutral presentation. Med en neutral presentation menar jag här sekvenser när programledaren inte signalerar något speciellt förhållningssätt gentemot det sagda via prosodi, paralingvistiska eller icke-verbala drag annat än de karaktäristiska drag som i övrigt utmärker nyhetsuppläsarstilen. Den professionella stilen kan dock i sig förmedla en attityd, dvs. programledaren saluför sin egen självbild som professionell och trovärdig nyhetsuppläsare. Men i denna analys har jag valt att koncentrera mig på explicita attitydsignaler.

Ex 1:

A: / .hh LO förbundet METALL har tecknat sin första uppgörelse i årets

B: *blick varm* *blick normal*

C:

D: tempo normal m.f. tonfall: normalt nyhetsredovisande

A: avtalsrörelse # (.) drygt SEXTUSEN anställda i SMÅLTverksindUSTRIN - .hh får

B: *tittar under lugg*

C: *huv. sidan

*huv. ner

D: dim. normal

A: KORTare arbetstid - löneökning - .hh å en FÖRVÄNTad löneglidning på

B:

C: *høj huv. *huv. ner igen

D: simile

A: sammanlagt nästan tre procent # .hh avtalet följer DE som PAPPers å (Arbio)

B: *blick ner*

blick upp

C: *høj ö.b.

*huv. ner

*huv. upp

D: simile dim.

A: tidigare har tecknat #

B:

C: *høj ö.b.

D: litet dim.

Som transkriptionen i exempel 1 försöker åskådliggöra använder sig programledaren av ett normalt tempo med neutralt nyhetsredovisande tonfall, neutral blick och ansiktsuttryck. Detta är nyhetsuppläsarens s.k. base face för att låna Kendons term. Vidare använder programledaren inga speciella volymförändringar och har normalt varierade betoningar. Studioreportern i exemplet ovan har få huvud- och kroppsrörelser. Kroppen används inte alls, och huvudet rör sig bara i undantag och då främst som ackompanjerande till talets rytm. Huvud- och kroppsrörelser används i olika grad av olika programledare; dessa rörelser fungerar dock genomgående som ackompanjemang till talet. Den varma blick som nyhetsuppläsaren inleder sekvensen med är inte bunden till nyheten i sig utan utgör snarast en explicit kontaktskapande signal till tittarna. Att så är fallet visar den snara övergången till den neutrala blicken. Programledaren i exempel 1 inleder många nyheter på ett liknande sätt, något som min kontrollgrupp också noterade. Ekonomiska telegram som detta presenteras i typfallet neutralt. När neutraliteten kan svikta är när enskilda personer drabbas, t.ex. vid arbetslöshet, eller vid för de flesta tittare positiva nyheter som att kyrkoskatten ska försvinna. Vid en ekonomisk påannonsering kan läget också vara annorlunda. Då har redaktionen valt att göra ett inslag istället för att endast redovisa en händelse.

Ex 2:

A: .hh ja de va en budget full av löftEN som finansminister Erik Åsbrink
 B: *blick normal*
 C:huv. till sid rör tillbaka, arm arb. huv. rakt
 D: tempo normal, m.f.

A: presenterade i DA .hh *den FÖRSTa i MANNaminne där Sverige inte behöver LÅ:na
 B:
 C: *peak kropp fram
 D: simile lägre tempo, något förställd röst

A: till välfärden* som han SA # .hh Åsbrink talade till å me om *EKONOMISK
 B:
 C: *huv. ner *lyfter haka
 D: tempo normal, m.f. lägre tempo+förställd röst

A: SKÖRDETID* ^ .hh nåt som han så fÅtt mycke kriTIK för i da ^ .hh när arbetslösheten
 B: *lätt road blick normal blick*
 C: *lyfter ha*k+råtar rygg/nick ner *höj ö.b. *peak *nick
 D: högre tempo+cresc. normal tempo, m.f.

A: fortfarande e (.) Rekordhög # .hh arbetsmarknadminISTER Margareta WinbErg hon
 B:
 C: *lyft *ner *peak
 D: ferm.

A: valde att presentera va regeringen gör hemma i JÄMTland ^ .hh ett län: hårt prövat (.)
 B
 C: *höj ö.b. *nick *huv.mark.ner
 D: ritardando ferm.

A: av arbetslöshet # / ((inslag))
 B:
 C: *ni*nick rör endast en arm mot slutet
 D: diminuendo

Till skillnad från de ekonomiska telegrammen är exempel 2 en påannonsering som egentligen handlar om Margareta Winbergs besök i Jämtland. Nyheten i sig har stort nyhetsvärde som del av den dagens stora nyhetshändelse, nämligen budgetpropositionen. Rent teoretiskt kan vi misstänka att nyhetsuppläsaren har möjlighet att göra mycket av en sådan nyhet vid presentationen och programledaren använder sig onekligen av flera grepp för att skapa liv i presentationen: förställd röst vid citat kombinerat med temposänkning, blickförändring, varierade betoningar, en kropp i jämn rörelse där endast peakarna är utsatta i transkriptionen. Användningen av dessa signaler kan också sägas förmedla nyhetsuppläsarens (eller redaktionens) attityd dels till Åsbrinks uttalande, dels till arbetslösheten i landet. Citatet förmedlas med lätt förställd röst som mot slutet kombineras med en lätt road blick. Nyhetsuppläsaren markerar dock explicit att

han inte tar ansvar för sanningshalten i det återgivna uttalandet genom att tillägga den något vaga källangivelsen: *nåt som han så fått mycke kritik för i da när arbetslösheten fortfarande e rekordhög*. Källangivelsen i sig fungerar också som en förklaring till varför nyhetsuppläsaren har ”rätt” att återge citatet som han gör, dvs. att det är många som redan har kritiserat uttalandet. Läget för de arbetslösa i Jämtland återges på ett annat sätt. Ritardandet mot slutet kombinerat med de tydliga betoningarna och huvudmarkören ner signalerar, förutom att påannonseringen närmar sig slutet, också ett allvar. Dessa signaler förstärker ytterligare allvaret i orden, dvs. *ett län: hårt prövat (.) av arbetslöshet*. Användningen av de attitydsignaliserande medlen i denna presentation fyller två funktioner i interaktionen, dels att signalera hur tittarna ska tolka Åsbrinks uttalande, dels att signalera vad som är moraliskt rätt att tycka om ämnet arbetslöshet.

De signaler som används är överhuvudtaget nära knutna till ämnet. Ämnet i sig kan skapa kulturellt betingade reaktioner, dvs. handlar nyheten om våld är det väntat att nyhetsuppläsaren signalerar allvar, det som är moraliskt rätt.

Ex. 3:

A: .hh VARJE DA våldtas en kvinna (.) i Sverige # å våldtäkterna blir allt GRÖVre#

B: *blick mkt allvarlig*

C: rynkar ö.b. annars stelt ansikte

nick ned

D: allvar/dovt tonf./lägre tempo ferm.+rit normal rit.

A: - de totala antalet ökar - å FORSKarna på brottsförebyggande rådet BRÅ - .hh ser

B:

C: *nick snabb höj av ö.b.

*nick

D: allvarligt/dovt tonfall

A: också i sin senaste statistik - .hh att den SKRÄMMande utvecklingen - .hh me allt fler

B: *neutral blick allvarlig*

C: *höj ö.b.

*rynkar ö.b.

D: simile

A: ÖVERfallsvåldtäkter - .hh INTE verkar brytas // ((inslag))

B: *tittar in i kameran allvarligt*

C:

D: simile

Tragiska nyheter, dvs. nyheter om våld och brott signaleras med lägre tempo, åtminstone i inledningen, dämpad och låg röst, allvarlig blick, stelt ansikte samt orörlig kropp. Graden av ansiktsuttryck och kroppsrörelser är beroende av den individuella stilen hos respektive programledare; gemensamt är dock att såväl ansiktsuttryck som kroppsrörelser är starkt nedtonade. Grad av allvar beror på grad av våld. Hur pass genomgående signalerna används i förhållande till textsekvenserna beror på vilken information nyheten består av, dvs. vad som är information som rör våldet i sig och vad som är mer tilläggsinformation, informa-

tion som behövs för sammanhanget. Ju mer information om brottet, desto tydligare signaler. Genomgående är att inledningsyttrandet alltid signaleras som allvarligt eftersom det består av den viktigaste informationen. Övriga yttranden efter hur mycket de har med själva brottet att göra. Signalerna är därmed tydligt bundna till orden som yttras, dvs. vissa ord framkallar tydlig blickförändring och förändrat ansiktsuttryck. I exempel 3 kan vi se hur studioreportern förändrar sin blick från allvarlig till neutral under uppläsningen av ordet statistik. Hur pass kontextbundna signalerna är blir dock ännu tydligare i exemplet nedan:

Ex. 4:

A: .hh gokväll först: i nyheterna\ VÅLDET I SKOLAN # vi berättade i GÅR om en
 B: *blick glad blick neutral blick allvarlig blick neutral*
 C: *höj. ö.b. ans. stel *rynk ö.b. *höj ö.b.
 D: normal te ferm. lägre tempo normal tempo

A: skola i Sundsvall där man nu infört fotpatrullerande POLISer för att förhindra och
 B: *blick neutral*
 C: ansikte normal *höj ö.b.
 D: simile

A: förebygga BRÅK # .hh i dag anmäldes en sju ÅRING för misshandel i en skola i
 B: *blick allvarlig*
 C: *höj ö.b. stelare ansikte
 D: simile

A: LANDSKRONA \ .hh något som e HELT enlit kommunens regler # pojken hade
 B: *blick neutral*
 C: *höj ö.b. samt normalansikte * höj ö.b.
 D: simile

A: sparkat sin lärare så att TUMMen bröts # / ((inslag))
 B: *blick allvarlig*
 C: stelare ansikte snörper munnen
 D: simile ritardando

De mer tilläggsinformativa yttrandena i exempel 4, dvs. de passager som handlar om fotpatrullerande poliser och kommunens regler åtföljs av neutral blick och ett neutralt ansiktsuttryck. Graden av allvar i de passager som återberättar den aktuella händelsen signaleras via blick och ansikte.

De avslutande nyheterna av lite lättsammare karaktär, en nyhet ”som trots tillståndet i världen kan innehålla en positiv, glad eller rentav upplyftande ton” (ur Aktuells policy). Det här innebär att nyheterna medvetet väljs ut efter den kulturella reaktion man vill åstadkomma. Nyhetsuppläsarens uppgift blir snarast att förstärka den positiva tonen. För nyhetsuppläsaren ges möjligheten att använda sig av en lite mer informell stil och därmed medel som signalerar ”lättsamhet”. Eller rättare sagt en ”lättsam” nyhet präglas framförallt av frånva-

ron av medel som signalerar hög grad av allvar. Blick och röstkvalitet är de tydligaste parametrarna: glad, road eller varm blick och i vissa fall utpräglad smilevoice.

Ex.5

A: .hh I DA öppnade den årliga MOTORcykelmässan i Göteborg vicket MÖJligen

B: *varm blick* *normal blick* *varm blick*

C:

D: m.f. normaltempo varmt tonfall

A: □ kan betraktas som ett t̃idit vårtecken □ # .hh på mässan: finns allt från Harley

B: *normal blick*

C: ler *huv. mark upp+höj ö.b.

D: smile voice normal ferm.

A: Davidsen \ .hh till för första gången i år MYCKe LÄTTare tvåhjulningar # .hh

B: *blick intre.häpnad* *varm blick*

C: *höj ö.b. *ner ö.b.+huv mark.ner

D: simile

Programledaren i exempel 5 är kvinnlig. De kvinnliga programledarna använder i högre utsträckning än de manliga programledarna tydliga blickförändringar (allvar, värme, glädje) samt leenden. Dock är de individuella särdragen hos respektive programledare mest tydliga vid lättsamma nyheter, speciellt bland de manliga programledarna. Det är också de manliga programledarna som står för de få skämt som förekommer.

Den första, och därmed den viktigaste, nyheten i sändningen är den som rent hypotetiskt skulle kunna ge utrymme för de mest dramatiska stildragen, t.ex. att inleda med forte, dvs. hög volym eller att inleda i ett högt röstläge för att sedan låta grundtonen falla. Förstanyheten skulle därmed kunna jämföras med löpsedeln hos morgon- och kvällstidningar. Vid en närmare granskning av mina nyheter kan ett visst mått av dramatiska stildrag spåras hos förstanyheterna. Dramatiska nyheter eller rättare sagt nyheter som framförs dramatiskt ger framförallt utslag i form av extra mycket driv i rösten, dvs. mer varierade betoningar, ett angeläget tonfall samt ibland tempo- och volymförändringar. Onekligen har dock ordet dramatik i sig en relativ betydelse. Enligt min definition kan man tala om en dramatisk dimension när nyheten i sig inte är speciellt dramatisk men framförs på ett sätt som förhöjer dramatiken i det som skett. I vilken utsträckning programledarna använder sig av dessa möjligheter varierar; i mitt material framförs dock genomgående nyheter som handlar om våld och olyckor med allvar i röst, blick och kroppshållning. Det dramatiska framförandet uppträder snarast i nyheter som rör samhälleliga angelägenheter som skola, politiska frågor, korruption, nyheter som ofta också är ett resultat av den egna granskande journalistiken. En presentation med stildrag som signalerar dramatik förstärker därmed nyhetens nyhetsvärde.

Ex. 6:

A: .hh ^ CANcerfondens allemansfond köper AKTIER i ett av bolagen som STYR

B: *blick neutral*

C: *höj. ö.b.

*nick

D: m.f. lägre tempo

A: TOBAKSIndustrin \ a:a de låter osannolikt men de e faktiskt sant # .hh ^ NYHETernas

B: *road blick*

neutral blick

C:

*kniper ihop ögat

D: simile

f samt acc.

A: GRANSKning av dom etiska fonderna visar att när man SKRAPar lite på ytan \ .hh

B:

C:

*huv. mark

D: simile

A: på dom FOLKliga kapitalplaceringarna \ jaa då flagnar etiken # / ((inslag))

B:

C: *ö.k.

*huv. mark.

spänd mun

D:

dim + rit

Exempel 6 är en nyhet som är ett resultat av den egna redaktionens granskning. Grundtonen i inledningsmeningen börjar högt för att falla; därmed skapas känslan av ett utrop. Blicken är neutral. Den andra meningen består verbalt av en värdering av den första. Verbala explicita värderingar av den typen är ovanliga i nyhetsredovisningar eftersom man vanligtvis försöker använda sig av en neutral, objektiv samt balanserad presentation. Men som jag nämnde tidigare ska också redaktionen granska, och presentationen av dessa resultat blir ofta mindre neutral. Den andra utsagan åtföljs också av en road blick vilket skapar en viss känsla av ironi. Den tredje meningen inleds återigen med hög grundton som därefter faller; blicken även här neutral. Efter pausen följer ännu en verbal värdering. Nyhetsuppläsarens mun får ett spänt drag som förstärker den negativa värderingen. Sammanfattningsvis måste man säga att användningen av värderingar förhöjer dramatiken, och att de prosodiska, paralingvistiska och icke-verbala signalerna ytterligare förstärker denna. Dock måste tilläggas att de dramatiska stildragen överlag inte missbrukas i någon egentlig mening.

Slutdiskussion

De attitydsignalerande medlens funktion i interaktionen med tittarna är dels att sätta en människa bakom orden, att komma bort från roboten och skapa kontakt, dels ett sätt att visa hur tittarna ska uppfatta nyhetstexten och eventuellt efterföljande inslag. Signalerna är nära knutna till dels ämnet, dels hur man vill att tittarna ska tolka texten.

Nyhetsprogrammets målsättning är att skildra det som har hänt, granska och kommentera, sätta in händelserna i sammanhang och förklara konsekvenserna. I den processen ingår en stor del av analys och tolkning som därefter ska presenteras för tittarna. Genom att använda sig av sådana signaler som presenterats här kan nyhetsuppläsaren i sin tur signalera hur tittarna ska uppfatta det som sägs (Åsbrink och Cancerfonden). En nyhetsuppläsare som signalerar missnöje eller allvar har stor makt över tittarnas uppfattning både av vad nyhetsuppläsaren själv säger och av det inslag som eventuellt följer.

Litteratur

Bell, Allan, 1991: The language of news media. Oxford.

Hadenius, Stig & Weibull, Lennart, 1998: Massmedier: Press, Radio & TV i förvandling. Falun.

Kendon, Adam, 1990: Conducting interaction. Patterns of behavior in focused encounters. (Studies in Interactional Sociolinguistics 7). Cambridge.

Mancini, Paolo, 1988: Simulated Interaction: How the television journalist speaks. I: European Journal of Communication, vol.3. s. 151-166.

Transkriptionsnyckel

(.)	kort paus
/	paus
(())	transkriptörens kommentar t.ex. ((inslag))
(ord)	osäker tolkning
:	förlängt ljud
INTE	versaler anger högre ljudstyrka än normalt, starkare betoning
inte	betoning på markerad stavelse
#	fallande grundton
-	stigande grundton
^	inleder med hög grundton
inte	smilevoice
høj ö.b	innebär att nyhetsuppläsaren höjer ögonbrynen
huv. mark	innebär en markering av huvudet antingen ned eller upp

upp/ned/sänk andra beskrivningar kan också förekomma t.ex. sänk, dvs. sänker hakan/huvud

nick beskriver rörelse av huvudet som innefattar både rörelse upp och ned

rör. förkortning av rörelse

lyft/ner beskriver huvudrörelser framförallt fokuserat på hakan

rynk panna rynkar pannan

hak. bak/fram innebär huruvida hakan skjuts fram eller bak

ö.k. kniper ihop ögonen, stänger dock ej ögonen

m.f. mezzo forte

f forte

p piano, m.p innebär mezzo piano

simile som tidigare

rit. ritardando

dim. diminuendo

cresc. crescendo

ferm. fermat (viloläge)

stacc. staccato

acc. acceleration

Svenska barnmatsförpackningar som informations- och reklambärare

Anders Björkvall

Reklamtexters främsta funktion är att övertyga konsumenter att köpa en tjänst eller en produkt. Till viss del har livsmedelsförpackningar samma funktion. Konsumenten måste i butikshyllan välja mellan liknande livsmedelsprodukter från olika producenter och en av livsmedelsförpackningarnas funktioner är därför att locka konsumenten till köp av en särskild produkt. För att få konsumenten att välja en viss produkt framför en annan finns det ofta säljande inslag på förpackningarna.

På livsmedelsförpackningarna måste det emellertid också finnas information av praktisk natur. Det kan exempelvis röra sig om information om hur produkten ska tillagas och förvaras, vad den innehåller och hur man kan kontakta producenten om det skulle vara något fel på produkten.

Barn är känsligare än vuxna när det gäller mat, vilket t.ex. innebär att det är extra viktigt att barnmat tillagas på rätt sätt. Det finns därför regler som bl.a. syftar till att skydda konsumenterna och som säger att viss information måste finnas på förpackningarna medan annan information är förbjuden. Detta gör att kombinationen av informerande och säljande inslag är särskilt intressant på barnmatsmärkning.

Märkning är ett centralt begrepp och med märkning menas allt som finns på barnmatsförpackningarna. Således hör text såväl som bilder, illustrationer, färger och symboler till märkningen.

Syftet med denna artikel är att diskutera relationen mellan säljande och informerande inslag på den svenska märkningen av modersmjölksersättning, välling och barngröt. Analysen är en delstudie inom ett EU-projekt där forskare från Sverige, Spanien, Belgien, Storbritannien och Finland deltar, och liknande analyser har genomförts i respektive deltagarland.¹

Syftet kräver en precisering av vad som avses med säljande, respektive informerande, inslag i märkningen. Skillnaden ligger i den primära funktion som

¹ Namnet på projektet är "Design and accessibility of baby food labelling from the consumers' point of view" och leds i Sverige av Britt-Louise Gunnarsson. Projektarbetet är inriktat på att undersöka såväl märkningens utformning som dess tillgänglighet och bl.a. har en större konsumentundersökning genomförts. I Björkvall (2000) presenteras samtliga resultat från undersökningen. Rapporter från alla deltagarländer, inklusive Sverige, finns också i Nyssönen m.fl. (2000).

olika textuella element i märkningen bedömts att ha. Den säljande funktionen är främst inriktad på att övertyga konsumenten om att produkten i förpackningen, och företaget som producerat produkten, är bra. Till stor del är också de säljande inslagen förtroendeskapande, men rent estetiska inslag har också klassats som säljande. Informerande inslag på förpackningarna syftar främst till att upplysa konsumenten om hur produkten ska hanteras och för vem den är lämpad och har inte som främsta funktion att peka på dess goda egenskaper.

Gränsen mellan säljande och informerande inslag är inte alltid självklar och ofta har inslag som till synes främst har informerande funktioner även säljande funktioner och tvärt om. I dessa fall har jag helt fått lita på min egen språk-känsla för att bedöma vilken språkfunktion som är den dominerande.

Materialet som undersökts består av samtliga förpackningar för modersmjölksersättning (10 st.), välling (11 st.) och barngröt (14 st.) för barn upp till 2 års ålder som finns på den svenska marknaden. De kommer från antingen Semper eller Findus. Majoriteten av produkterna är pulverprodukter som behöver blandas med vatten eller mjölk för att kunna serveras, men det finns också några få färdigblandade produkter i Tetra Pak. Modersmjölksersättning skiljer sig från de andra produkterna då endast denna produkt kan ges till barnet från födseln. Den är också speciell eftersom det i allmänhet anses vara bättre för ett barn att få bröstmjolk än modersmjölksersättning och således bör inte användningen av modersmjölksersättning uppmuntras på bekostnad av amningen.

Alla förpackningar är kubformade och i fortsättningen kallas produktpresentationssidan, d.v.s. den sida som konsumenten först ser i butikshyllan, för förpackningarnas framsida. Förpackningarnas kortsidor, sett från framsidan kallas för vänstra respektive högra sidan. De resterande sidorna benämns som baksida samt ovan- och undersida.

Säljande diskurs och begränsande lagstiftning

Teoretiskt ansluter sig den följande analysen främst till diskursanalytisk forskning om reklam och livsmedelsmärkning där andra textenheter än skriven text tas med i analysen (jfr t.ex. Cook 1992, Mautner 1994). Begreppet **multimodal text** är då centralt (Kress & van Leeuwen 1996, Graddol 1996). En matförpackning får inte sin betydelse genom endast en semiotisk kod utan flera sådana. Förutom den skrivna texten är också t.ex. bilder, typografi och färger viktiga i meningsskapandet på en förpackning. På detta sätt är barnmatsförpackningarna goda exempel på multimodala texter.

Hur den säljande textfunktionen hos reklamtexter tar sig uttryck genom samverkan mellan visuella faktorer som de nyss nämnda och skriven text har behandlats av bl.a. Frandsen, Johansen & Ellerup Nielsen (1997), Myers (1994) och Cook (1992). Märkningen av barnmatsprodukter kan på flera sätt liknas vid reklam och lagstiftningen för dessa texttyper är i en viktig aspekt liknande. Både för märkningen av barnmatsprodukter och för reklam gäller att de inte får

vara vilseledande. I 5 § i Statens livsmedelsverks författningssamling 1993:19 (i fortsättningen SLV FS), som behandlar märkning av livsmedelsprodukter står det:

Märkningen och dess närmare utformning får inte vilseleda den till vilken ett livsmedel är avsett att saluhållas särskilt vad gäller livsmedlets beskaffenhet, i synnerhet dess karaktär, identitet, egenskaper, sammansättning, kvantitet, datumuppgift, ursprung samt tillverknings- eller produktionsmetod.

Det är således viktigt att märkningen inte överdriver produkternas goda egenskaper till den grad att det finns risk för att läsaren blir vilseledd. Detsamma gäller för reklam, som inte heller får vara ”vilseledande i fråga om näringsidkarens egen eller någon annan näringsidkares näringsverksamhet (Marknadsföringslagen, 6 § SFS 1995:450)”.

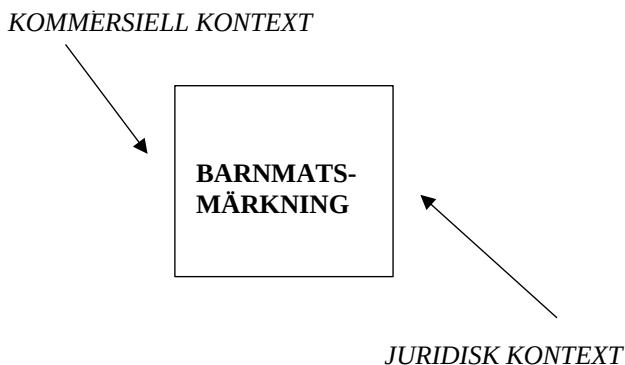
Det finns dock märkningslagstiftning som kraftigt begränsar utrymmet för säljande inslag. Det gäller främst för märkningen av modersmjölksersättning. I 12 § SLV FS 1994:46 fastställs att:

Märkning och presentation av modersmjölksersättning får inte vara försedd med bilder av spädbarn och inte heller med andra bilder eller texter som kan idealisera produktens användning.

Säljande, eller idealiserande, inslag på förpackningarna för modersmjölksersättning är alltså förbjudna och bilder av spädbarn får inte förekomma på dessa produkter. På välling och barngröt är idealisering av användningen av produkterna inte förbjuden, så länge märkningen inte är vilseledande.

Slutligen säger märkningslagstiftningen att viss information är obligatorisk på förpackningarna vilket också skapar annorlunda förutsättningar i jämförelse med rena reklamtexter. För samtliga undersökta produkter rör det sig t.ex. om ingrediensförteckning, näringsvärdestabell, bäst-före-datum, åldersrekommendation samt förvarings- och tillagningsanvisning. Ytterligare information är obligatorisk endast på märkningen av modersmjölksersättning; det rör sig om en upplysning om bröstmjölksens överlägsenhet, om att modersmjölksersättningen är lämplig som särskild näring när barnet ej ammas, om att man bör rådgöra med en specialist innan användandet samt om en varning för hälsorisker med olämplig tillredning. Den enda information som är obligatorisk på förpackningar för gröt och välling för barn under fyra månader, men inte på modersmjölksersättning, är förekomst eller frånvaro av gluten (SLV FS 1993:19, 1994:46, 1994:47 samt 1997:27).

Märkningslagstiftningen samt reklam- och märkningstexters säljande funktion är alltså två utgångspunkter för denna analys. I Figur 1 sätts märkningstexterna in i ett sammanhang.

Figur 1 Kontexter

En barnmatsprodukt, liksom alla andra produkter på en marknad, måste sälja bra. Det finns alltså en **kommersiell kontext** som kan antas påverka märkningen. Med den **juridiska kontexten** åsyftas lagstiftningen för barnmatsmärkning som på flera sätt också torde påverka märkningen.

Den kommersiella kontexten och den juridiska kontexten borde påverka märkningen av de olika typerna av produkter i olika grad. Den juridiska kontexten kan p.g.a. den hårdare lagstiftningen tänkas dominera över den kommersiella när det gäller påverkan på märkningen av modersmjölkersättningar och det motsatta förhållandet antas råda för märkningen av välling och gröt.

I analysen nedan behandlas de textuella uttryck som de till viss del motstridiga säljande och informerade textfunktionerna tar sig. Med den informerande textfunktionen menas alltså den ofta lagstadgade informationen om t.ex. tillagning, förvaring, innehåll samt varningar. Först behandlas visuell framskjutenhet för märkningselement, d.v.s. vilken typ av textuella element som är i förgrunden och vilka som är i bakgrunden. Därefter diskuteras ordvalet i förpackningstexterna med utgångspunkt i ordens funktion på märkningen.

Visuellt framskjutna märkningselement

Analysen av **visuell framskjutenhet** är inspirerad av Kress & van Leeuwen (1996). Enligt Kress & van Leeuwen finns det ofta en mer eller mindre tydlig visuell hierarki mellan betydelsebärande element i en multimodal text och man kan således säga att vissa element är mer visuellt framskjutna än andra. Förhållandet kan förenklat beskrivas som att vissa element är i förgrunden och andra i bakgrunden.

Först och främst bör det fastslås att vad som uppfattas som visuellt framskjutet i en multimodal text till viss del varierar mellan olika läsare. Inte enbart

den textuella kompositionen utan också läsarens mål med läsningen är viktiga i denna process. Det rör sig således om en typ av selektiv varseblivning där den information som intresserar läsaren troligen uppfattas som mer framskjuten. Dock är även den multimodala textens utformning viktig. Sju kriterier har därför konstruerats för att kunna avgöra vad som sannolikt uppfattas som framskjutet av de flesta läsare.

Det första kriteriet kallas **placering på förpackningen** och är relaterat till förpackningarnas kubiska och tredimensionella form. Om ett textuellt element är placerat på fram- eller baksidan av förpackningen anses det vara mer visuellt framskjutet än om det är placerat på någon av de andra sidorna.²

Det andra kriteriet är **position i förhållande till andra element på samma förpackningssida**. Kriteriet grundas på antagandet att vissa förpackningssidor har en hög-lågkomposition där det finns någon slags visuell gräns mellan element som är placerade på den övre halvan av förpackningssidan och andra element på den lägre, samt att andra förpackningssidor har en centrum-periferi-komposition där det finns centralt placerade element som omges av andra, perifera, element. I det första fallet räknas element på den övre halvan av förpackningssidan som mer framskjutna och i det senare fallet är givetvis de centralt placerade elementen att betrakta som mer framskjutna.

Visuell inramning är det tredje kriteriet och gäller t.ex. om ett element är inramat av en linje eller om det har en kontrasterande bakgrund.

Det fjärde kriteriet är **kulturellt eller emotionellt laddade symboler** och hit räknas bl.a. leende barn.

De sista tre kriterierna är **grad på typsnittet, färg på typsnittet och stil på typsnittet**. Med grad på typsnittet menas storleken på bokstäverna i texten. Dessa tre textmarkeringar kan användas för att göra viss skriven text visuellt framskjuten i förhållande till andra element på en förpackningssida.

Visuell framskjutenhet är per definition en relativ företeelse och kan inte vara annat eftersom det hela tiden handlar om textuella elements framskjutenhet i förhållande till andra element. Således är det inte alls så att alla de sju kriterierna måste uppfyllas för att ett element ska anses vara visuellt framskjutet.

Det tydligaste resultatet av analysen är att de mest framskjutna elementen på förpackningarna för välling och gröt är emotionellt laddade bilder av barn, eller av föräldrar med barn, som oftast tittar rakt på läsaren. Ett exempel från baksidan av en grötförpackning återfinns i Figur 2.

² Detta kriterium är specifikt för den kubiska formen för barnmatsförpackningar och behandlas inte hos Kress & van Leeuwen (1996).

Figur 2 Baksidan av Findus Mild Havregröt

Bilderna återfinns alltid på fram- eller baksidan av förpackningarna och vanligtvis är de centralt placerade, som på grötförpackningen i Figur 2.

På välling- och grötförpackningarnas framsida är produktens och producentens namn ofta visuellt framskjutna genom att de är högt placerade på förpackningssidan och har en stor grad på typsnittet i en till viss del avvikande färg. Framsidan av en vällingförpackning visas i Figur 3.

Figur 3 Framsidan av Findus Mild Fullkornsvälling

Framsidan i Figur 3 har främst en hög-lågkomposition med säljande inslag som barnets huvud, och de viktiga ögonen som tittar direkt på läsaren, tillsammans med producent- och produktnamn på den övre halvan. På den övre halvan av förpackningssidan finns också en symbol med texten "Svenskodlat" som inte är obligatorisk utan snarare finns med för att skapa förtroende för produkten. Antagandet bakom detta val av design är troligen att konsumenterna uppskattar att produkten är tillverkad i Sverige. På den nedre och mindre visuellt framskjutna delen av förpackningssidan är den obligatoriska åldersangivelsen för barnet och informationen om innehållet i liter placerade. Denna information vinner dock något i framskjutenhet genom att graden på typsnittet är relativt stor.

På modersmjölksersättningarna finns det få bilder men vissa förpackningar har bilder av teddybjörnar (se Figur 4) som eventuellt kan ses som idealiserande.

Figur 4 Framsidan av Semper BabyPlus

Framförallt gör bilden av teddybjörnen i Figur 4 att annan information, som den obligatoriska upplysningen om att man bör rådfråga barnavårdscentralen innan man ger ersättningen, hamnar i bakgrunden. Figur 4 visar också att producent och produktnamnet är lika visuellt framskjutna på modersmjölksersättningarna som på välling- och grötförpackningarna (jfr Figur 3).

En likhet råder mellan teddybjörnens kroppsställning på modersmjölksersättningen i Figur 4, som inte får ha bilder som idealiserar användandet, och barnets kroppsställning på framsidan av Semper Välling från 6 månader i Figur 5.

Figur 5 Framsidan av Semper Välling

Likheten gäller den framsträckta högerarmen i kombination med att både barnet i Figur 5 och teddybjörnen i Figur 4 ligger på magen. Denna likhet skulle kunna leda till att konsumenterna uppfattar teddybjörnen som ett barn. I vilket fall som helst ger teddybjörnen tydliga associationer till spädbarn.

Sammanfattningsvis visade analysen av visuellt framskjutna element på förpackningarna att många av de mest framskjutna elementen på välling- och grötförpackningarna främst hade en säljande eller förtroendeskapande funktion. På förpackningarna för modersmjölksersättning var de enda element som var visuellt framskjutna och samtidigt hade en säljfunktion producent- och produktnamnen och eventuellt vissa bilder av teddybjörnar som kan ge associationer till spädbarn.

Referens till produkten

Jag har också undersökt vilken typ av substantiv som används när man på förpackningarna refererar till den färdigblandade produkten. Totalt finns det 157 substantivreferenser till produkten på märkningen av modersmjölksersättningarna, 185 på vällingmärkningen och 202 på grötmärkningen.

Det intressanta är vilken typ av substantiv som används. En indelning i kommersiellt produktnamn och icke-kommersiellt produktnamn har därför gjorts. Med användning av det kommersiella produktnamnet menas referens till produkten med t.ex. *Semper Lemolac* istället för *modersmjölksersättningen* eller *vätskan* eller till *Findus Mild Havregöt* istället för *gröten*. Det kommersiella produktnamnet kan nämnas ensamt eller i kombination med producentens namn, som i nyss nämnda exempel. I Tabell 1 presenteras fördelningen mellan kommersiellt och icke-kommersiellt produktnamn på förpackningarna.

Tabell 1 Substantivreferenser till produkten*

Typ av substantiv	Modersmjölkersättning	Välling	Barngröt
Kommersiellt produkt-namn	62 %	47 %	50 %
Icke-kommersiellt produkt-namn	38 %	53 %	50 %
Totalt	100%	100 %	100 %

* I procent av det totala antalet substantivreferenser till produkten inom varje produktkategori

Av Tabell 1 framgår att de flesta, eller 62 %, av referenserna till produkten på märkningen av modersmjölkersättning görs genom det kommersiella namnet på produkten. På grötförpackningarna och på vällingförpackningarna är referenserna mer jämnt fördelade mellan kommersiellt och icke-kommersiellt produkt-namn.

Repetition av produkt- och producentnamn har uppmärksamats av Mautner (1994:74) som ett karaktärsdrag för livsmedelsförpackningsdiskurs. Leech (1966:41) och Cook (1992:154) har funnit att denna typ av repetition också är vanlig i reklamdiskurs, som får anses vara ännu mer kommersialiserad än märkningsdiskursen. Det är därför något förvånande att användning av det kommersiella produkt-namnet är vanligare på modersmjölkersättningarna, som till skillnad från reklamtexter inte får idealisera användningen av den aktuella produkten, än på gröt- och vällingförpackningarna. Det bör emellertid också observeras att det inte rör sig om någon stor skillnad mellan de tre produktkategorierna.

En möjlig förklaring till detta analysresultat är att *modersmjölkersättning* är ett långt och otydligt ord som av denna anledning undviks så mycket som möjligt på märkningen. En annan förklaring är att det kommersiella produkt-namnet upprepas för att läsaren snarare ska komma ihåg att han eller hon använt t.ex. *Findus Milkotal* än bara *en modersmjölkersättning*, vilket är en vanlig retorisk strategi i reklamtexter. Om så är fallet tenderar märkningen av modersmjölkersättning att i detta avseende vara mer säljinriktad än märkningen av välling och gröt vilket är anmärkningsvärt.

Användning av förstärkningsord

Med förstärkningsord menas adjektiv och adverb som förstärker eller understryker något på förpackningarna. Även ensamstående ord som följs av utropstecken räknas som förstärkningsord. Alltså räknas *utmärkt* i *utmärkt frukost* som ett förstärkningsord liksom *nyhet!* följt av ett utropstecken. Vissa förstärkningsord har varit svåra att skilja från positivt värderande ord (se Användning av emotiva och värderande ord). Tabell 2 visar att det genomsnittliga antalet för-

stärkningsord per förpackning är lägre på grötförpackningarna än på förpackningarna i de andra två produktkategorierna.

Tabell 2 Antalet förstärkningsord per förpackning

Förstärkningsord	Modersmjölksersättning	Välling	Barngröt
Genomsnittligt antal i en positiv kontext	-	4,8	3,7
Genomsnittligt antal i en neutral kontext	5,9	1,7	0,2
Genomsnittligt antal i en negativ kontext	-	-	-
Genomsnittligt antal per förpackning	5,9	6,5	3,9

Viktigare än det totala antalet förstärkningsord per förpackning är dock den kontext på märkningen som förstärkningsorden förekommer i. Med kontext menas här en inre, textuell, kontext eller det innehållsliga sammanhang i vilket förstärkningsordet förekommer på förpackningen. Denna kontext ska alltså inte blandas ihop med de yttre kontexterna som kallades kommersiell och juridisk kontext ovan.

Nästan 5 respektive 4 av förstärkningsorden på välling- och grötförpackningarna förekommer i en positiv textuell kontext, som i t.ex. *Findus ger dig många **goda** grötar att välja bland, så att du **lätt** kan variera*, där *goda* och *lätt* räknats som förstärkningsord (min markering med fetstil i nämnda och följande exempel).

På modersmjölksersättningarna återfinns däremot alla förstärkningsord i en neutral kontext. De förekommer oftast i tillagningsinstruktionen för att understryka att det är viktigt att följa denna noggrant. Vissa förstärkningsord nämns i samband med uppmaningen att rådfråga barnavårdscentralen innan man ger barnet modersmjölksersättning. Exempel på dessa typer av kontexter är *tillslut flaskan och skaka **kraftigt** eller rådgör **alltid** med Barnavårdscentralen innan du ger modersmjölksersättning*.

Det är inte så förvånande att förstärkningsord inte förekommer i en negativ textuell kontext på någon förpackning. Beskrivningar som *om denna produkt tillagas felaktigt kan den vara **extremt** farlig för ditt barn* skulle inte passa bra ihop med kravet att sälja, som alla produkter ändå delar.

Användning av specialiserade ord

Även i användningen av specialiserade ord av typen *atmosfär* i kontexten *förpackad i skyddande atmosfär* finns det skillnader mellan å ena sidan märkning av modersmjölksersättning och å andra sidan märkningen av välling och gröt. Till specialiserade ord räknas ord från ett register som inte alla i samhället har tillgång till. Det är givetvis inte en lätt uppgift att avgöra hur pass specialiserat ett ord är, men i allmänhet har jag varit relativt generös i bedömningen och t.ex. räknat ord som *överdosering* och *underdosering* som specialiserade. Med detta följer att specialiserade ord inte alltid behöver vara svåra.

I Tabell 3 visas fördelningen av specialiserade ord mellan produktkategorier och kontext på märkningen. Tabellen innehåller inte ord från innehållsförteckningarna och näringsvärdestablerna eftersom alla dessa ord är så specialiserade att det ibland är oklart om målgruppen verkligen är vanliga konsumenter. Hur som helst är antalet specialiserade ord i dessa delar av märkningen lika stort i alla tre produktkategorier, så utelämnandet av denna information borde inte påverka fördelningen i Tabell 3.

Tabell 3 Antalet specialiserade ord per förpackning

Specialiserade ord	Modersmjölksersättning	Välling	Barngröt
Genomsnittligt antal i en positiv kontext	1,3	2,5	2,9
Genomsnittligt antal i en neutral kontext	1,5	0,5	1,1
Genomsnittligt antal i en negativ kontext	1,6	-	-
Genomsnittligt antal per förpackning	4,4	3	4,1

På märkningen av välling och barngröt används de flesta av de specialiserade orden i en positiv kontext och deras funktion är då oftast att skapa förtroende för produkterna i förpackningen. På Findus grötförpackningar står det t.ex. att gröten är *näringsmässigt anpassad till barnets behov* medan Sempers grötar, på liknande sätt, är utvecklade tillsammans med *näringsexperter* eller *näringsforskare*. De har också genomgått *noggranna analyser* på *livsmedelslaboratorier*. Karakteristiskt för de specialiserade orden i denna kontext är att de vanligtvis har anknytning till jordbruk eller näringslära.

Märkningen av modersmjölksersättning innehåller en upplysning om att produkten är *förpackad i skyddande atmosfär* för att bevara smak och kvalitet vilket i princip är den enda användningen av ett specialiserat ord i en positiv kontext på dessa förpackningar. Modersmjölksersättningarna skiljer sig också från de andra produkterna genom att ha ett antal specialiserade ord i en varnings-

kontext, vilket analyserats som en negativ kontext på förpackningarna. Exempel på sådana ord är *ökad belastning på ämnesomsättning* samt *överdosering* och *underdosering*. Dessa ord finns i en kontext på märkningen där konsumenten varnas för hälsorisker med olämplig tillredning av produkten. De flesta specialiserade orden i en negativ kontext på modersmjölksersättningarna har medicinsk anknytning. Till specialiserade ord i en neutral kontext, som finns i alla produktkategorier, har upplysningar om att en produkt innehåller *gluten* eller är *surgjord med citronsyra* räknats.

Det verkar således som att specialiserade ord på välling- och grötmärkningen främst används för att skapa förtroende för produkterna medan de specialiserade orden på modersmjölksersättningarna har fler funktioner, som att varna konsumenten för olämplig tillredning av produkten.

Användning av emotiva och värderande ord

Den tydligaste skillnaden mellan märkningen av modersmjölksersättning och de andra produkterna gäller användandet av emotiva och värderande ord, vilket framgår av Tabell 4.

Tabell 4 Antalet emotiva och värderande ord per förpackning

Emotiva och värderande ord	Modersmjölksersättning	Välling	Barngröt
Genomsnittligt antal per förpackning	0,8	7,8	10,4

Med emotiva ord menas ord som främst appellerar till konsumentens känslor och värderande ord ger på ett eller annat sätt uttryck för producentens värderingar. Tabell 4 visar att det knappast finns några emotiva eller värderande ord alls på förpackningarna för modersmjölksersättning. På välling- respektive gröt-förpackningarna finns det betydligt fler sådana ord.

Samtliga emotiva och värderande ord förekommer i en positiv förpackningskontext och några exempel är:

- (1) Semper Havrevälling är gjord på havremjöl och är **mild** och **len** för **små magar**.
(Semper Havrevälling)
- (2) Fruktröten är **utmärkt** som mellanmål (...). (Semper Fruktröt)
- (3) (...) som en **god** och **nyttig** måltid. (Findus Mild Havregröt)
- (4) Vi väljer våra råvaror med **omsorg** för att du skall kunna **lita** på våra produkter.
(Findus Plusvälling)

I (1) och (4) finns exempel på emotiva ord (*små magar*, *omsorg* och *lita*). *Små magar* talar troligen mer till småbarnsföräldrarnas känslor än vad t.ex. *barnets mage* skulle ha gjort. Råvarorna väljs med *omsorg* för att konsumenten ska känna sig trygg och kunna *lita* på produkterna.

De övriga orden som är markerade med fetstil i (1) – (4) är exempel på värderande ord. Dessa är också exempel på hur värderande ord även har en förstärkande funktion och därför har varit svåra att skilja från förstärkningsord i en positiv kontext. För att ändå göra en uppdelning har den vägledande principen varit att ett förstärkningsord oftast kan utelämnas utan att betydelsen av den sats som det ingår i förändras alltför mycket. I *Fruktgröten är utmärkt som mellanmål* finns inte denna möjlighet. I vissa fall har ord emellertid räknats som både värderande ord och förstärkningsord i en positiv kontext.

Diskussion av resultaten

Som väntat verkar märkningen av välling och gröt vara mer dominerad av den kommersiella kontexten än vad som är fallet för märkningen av modersmjölkersättning. På marknaden för välling och barngröt råder en tydlig konkurrens mellan produkterna från de båda producenterna Semper och Findus. Att märkningen innehåller många inslag som syftar till att övertyga konsumenten att välja en speciell produkt framför någon av konkurrentens produkter är därför rimligt. Den övertygande och säljande textfunktionen realiserar främst genom att flera av de mest visuellt framskjutna textuella elementen visade sig ha säljfunktion. Bilder av glada barn och föräldrar återfinns ofta i en framskjuten position, liksom det kommersiella produktnamnet och producentens namn samt förtroendeskapande information som att råvarorna är odlade i Sverige. På den lexikala nivån tenderade specialiserade ord och förstärkningsord att användas i en positiv kontext för att visa på produkternas höga kvalitet. Emotiva och värderande ord är också relativt vanliga på gröt- och vällingförpackningarna.

Emellertid borde samma typ av konkurrenssituation råda på marknaden för modersmjölkersättningar. De två producenterna har ungefär samma typer av modersmjölkersättning som är anpassade till barn i ungefär samma ålder, vilket borde gynna konkurrensen. I princip saknar dock märkningen av modersmjölkersättning kommersiella inslag. Användningen av emotiva och värderande ord är i det närmaste obefintlig och specialiserade ord förekommer likväl i en negativ varningskontext som i en neutral kontext eller i en positiv kontext på märkningen. Förstärkningsord används för att understryka hur viktigt det är att tillreda produkterna korrekt och noggrant samt att rådgöra med barnavårdscentralen först.

En förklaring är att den juridiska kontexten kraftigt begränsar den kommersiella kontextens inflytande över märkningen av modersmjölkersättning. Märkningen av svensk modersmjölkersättning följer i stort sett lagstiftningens budskap om att användningen av modersmjölkersättning inte får idealiseras.

Bilden av märkningen av modersmjölksersättning som helt fri från säljande inslag är dock inte glasklar. Analysen visade att användning av det kommersiella produktnamnet, t.ex. Milkotal, istället för det icke-kommersiella produktnamnet vid referens till produkten var något vanligare på modersmjölksersättningsarna än på de andra produkterna. Detta kan tolkas som ett sätt att få konsumenten att komma ihåg namnet på produkten och köpa samma produkt nästa gång. Likaså förekom bilder av teddybjörnar i visuellt framskjutna positioner på en del förpackningar. Teddybjörnarna kan ses som säljande och rent estetiska inslag i märkningen. Detta pekar mot en viss påverkan av den kommersiella kontexten, vilket kanske är oundvikligt. I flera andra länder som deltagit i detta EU-projekt är märkningen av modersmjölksersättning betydligt mer kommersiell än i Sverige, trots att i princip samma lagstiftning gäller. Detta gäller t.ex. Storbritannien där det är vanligt med människoliknande figurer på märkningen av modersmjölksersättning. I Belgien görs det reklam för särskilda lådor som konsumenterna kan förvara sin modersmjölksersättning i. Lådorna heter ungefär samma som själva modersmjölksersättningen och beskrivs i mycket positiva ordalag. Detta är exempel på ett sätt att komma runt lagstiftningens förbud mot idealisering av användning av själva produkten (Nyyssönen m.fl. 2000).

Jag har föreslagit att skillnaderna i juridisk kontext ligger bakom de textuella skillnaderna mellan de tre produktkategorierna. Det kan givetvis finnas andra kompletterande förklaringar. Exempelvis kan felaktig tillagning av modersmjölksersättning leda till större komplikationer för ett spädbarn än om man gör fel när man tillagar barngröt. Detta beror främst på att barn som får modersmjölksersättning ofta är yngre och därmed känsligare än barn som får gröt. Således kan man kanske också tala om en medicinsk kontext som i höge grad påverkar märkningen av modersmjölksersättning än de andra produkterna. Denna kontext kan t.ex. relateras till att specialiserade ord ofta används i varningar för olämplig tillredning samt till att förstärkningsord understryker hur viktigt det är att tillaga produkten på rätt sätt.

Litteratur

- Björkqvall, Anders, 2000: Svensk barnmatsmärkning. En diskursanalytisk studie av märkningens design och tillgänglighet. TeFa nr 35, Institutionen för nordiska språk. Stockholms universitet.
- Cook, Guy, 1992: The discourse of advertising. Routledge, London & New York.
- Frandsen, Finn, Johansen, Winni & Ellerup Nielsen, Anne, 1997: International markedskommunikation i en postmoderne verden. Systime, Århus.
- Graddol, David, 1996: The semiotic construction of a wine label. I: Goodman, Sharon & Graddol, David (red.): Redesigning English. New texts, new identities. Routledge, London & New York. S. 73-81.
- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo, 1996: Reading images. The grammar of visual design. Routledge, London & New York.

- Leech, Geoffrey N., 1966: English in advertising. A linguistic study of advertising in Great Britain. Longmans, London.
- Mautner, Gerlinde, 1994: How packages communicate: Linguistic and semiotic aspects of packaging discourse. I: Bungarten, T. (red.): Unternehmenskommunikation. Linguistische Analysen und Beschreibungen. Attikon-Verlag, Tostedt. S. 61-83.
- Myers, Greg, 1994: Words in ads. Edward Arnold, London, Melbourne & Auckland.
- Nyyssönen, Heikki m.fl., 2000: Design and accessibility of baby-food labelling from the consumer's point of view. Study of the labels of infant formulae and cereals in Belgium, Finland, United Kingdom, Spain and Sweden. Engelska institutionen, Uleåborgs universitet: opublicerad.

Verbanvändningen på andraspråket hos flickor och pojkar i språkbåd

Martina Buss

Syfte och material

Tidigare undersökningar av finska språkbådselevers andraspråk har visat att eleverna redan i åk 4 har ett välutvecklat ordförråd i svenska, särskilt på de områden som gäller deras skolverklighet (se t.ex. Björklund 1996). Tidigt fullständigt svenskt språkbåd som kommunikativ undervisningsmetod (se t.ex. Björklund 1997 och Laurén 1999 för en beskrivning av tidigt fullständigt språkbåd i svenska i Finland samt om forskning i temat) tycks också gynna både flickors och pojkars andraspråksutveckling.

Analysen av andraspråksordförrådet i åk 4 visar emellertid sådana likheter hos flickor och pojkar i språkbåd som inte har motsvarigheter i ordförrådsanvändningen hos de jämnåriga enspråkiga eleverna (Buss 1997). Dessa drag i ordförrådet hos flickor och pojkar i språkbåd strider mot resultaten i flera lingvistiska undersökningar av språkbruket hos flickor och pojkar (se t.ex. Hultman & Westman 1977; Lundquist 1978; Hultman 1981; Pettersson 1982). Av dessa undersökningar framgår det att det finns tydliga skillnader i bl.a. verbbruket mellan de två könen och dessa skillnader tycks enligt undersökningarna framträda redan i ett tidigt skede, i 10-årsåldern, när det gäller elevernas förstaspråk. Det är dock skäl att notera att dessa undersökningar i språkliga könsskillnader behandlar förstaspråksanvändningen, medan min undersökning diskuterar språkliga skillnader mellan könen i elevernas andraspråk. Det könsspecifika bruket av ett andraspråk hos språkbådselever tycks alltså inte framträda ännu efter fem år i språkbåd (i åk 4). Jag har därför valt att följa upp och studera språkbådselever i åk 9 som deltagit i språkbåd i ca 10 år. Syftet med undersökningen är bl.a. att få reda på om och när de könsspecifika dragen i ordförrådsanvändningen framträder hos andraspråksinlärare som deltar i tidigt fullständigt språkbåd i svenska.

I denna artikel kommer jag att behandla verben och valet av verb i skriven svenska hos språkbådselever och deras jämförelsegrupp i åk 9. Jag har valt att betrakta denna ordklass närmare, eftersom det är en innehållstung ordklass som eleverna lär sig först och i åk 9 har eleverna redan utvecklat ett omfattande verbförråd. Dessutom är verben en mycket svår ordklass att lära sig eftersom ett och samma verb kan ha flera olika betydelser och ingå i flera olika semantiska fält. Likaså är verbens böjningsmönster svåra för inlärare av svenska som andraspråk. (Jfr t.ex. Viberg 1991; Björklund 1996.)

Materialet för undersökningen består av reserapporter skrivna av elever i åk 9. Eleverna fick i uppgift att skriva två rapporter om en resa som de skulle hitta på och där klassen skulle representera hela skolan. Den ena rapporten (A) skulle adresseras till skolans rektor (en officiell mottagare) och den andra rapporten (B) till en kompis som råkade vara sjuk vid tidpunkten för resan (en inofficiell mottagare). Med denna uppgift ville jag styra eleverna att ta hänsyn till mottagaren och försöka använda sådana ord och uttryck som de anser vara lämpliga för å ena sidan en mera officiell mottagare och å andra sidan en inofficiell mottagare. Eleverna ombads således i uppgiften att fundera på vem de skriver rapporten till och välja en lämplig stil. Dessutom uppmanades eleverna att fästa uppmärksamhet också vid ordvalet i de två rapporterna.

Denna uppgift valdes eftersom tidigare undersökningar både i Canada och i Finland tyder på vissa svagheter i språkbads elevernas förmåga att ur sociolingvistisk synvinkel på andraspråket variera sitt språkbruk enligt mottagaren och sammanhanget (jfr Harley 1984; Harley, Allen, Cummins & Swain 1990; Swain & Lapkin 1990; Buss 1997).

Materialet består av 138 rapporter som är skrivna av 32 finskspråkiga språkbads elever (SB) och 37 elever i en jämförelsegrupp (HS). Undersökningen omfattar de två första språkbadsgrupperna i Vasa som deltar i svenskt språkbad inom en finskspråkig skola. Deras jämförelsegrupper består av jämnåriga svenskspråkiga elever i en svensk högstadieskola i Vasa. I SB-gruppen finns det 16 flickor och 16 pojkar och i HS-gruppen 24 flickor och 13 pojkar. Könsfördelningen är således inte lika jämn i HS-gruppen som i SB-gruppen. Materialet omfattar 16928 löpord varav SB-eleverna svarar för 7554 löpord, vilket utgör ca 45 % av det totala antalet löpord.

Verbförrådet i materialet

I mitt material ingår sammanlagt 3346 verb, vilket utgör 19,8 % av det totala antalet löpord. Av det sammanlagda antalet verb har språkbads eleverna producerat 43,3 % (1449 verb) och jämförelsegruppens elever 56,7 % (1897 verb). Tabell 1 visar också att verben i den officiella A texten utgör 18,7 % av ordförrådet och i den inofficiella B texten något mera 21,1 %. Det finns tydliga skillnader mellan flickorna och pojkarna enbart i HS-gruppen, medan SB-gruppens resultat är de samma mellan flickorna och pojkarna i fråga om både text A och text B. I fråga om text A sammanfaller dessutom SB-gruppens resultat med HS-pojkarnas resultat. Det tycks i mitt material vara jämförelsegruppens flickor som använder den största andelen verb, vilket stämmer överens med tidigare forskningsresultat som visar att flickorna tenderar att använda flera verb i sina skriftliga texter än pojkarna (se t.ex. Hultman & Westman 1977). I språkbadsgruppen har flickorna och pojkarna däremot använt en lika stor andel verb i sina texter. Även denna tendens har kommit fram i tidigare

finländska undersökningar i språkbadsselevers skriftliga andraspråk, även om eleverna då var något yngre än i min undersökning (se Buss 1997).

Tabell 1. Det totala antalet verb i materialet samt deras andel av alla ord.

	A-text		B-text	
	tot.	% av ord	tot.	% av ord
SBfl	412 verb	17,8	499 verb	20,6
SBpo	300 verb	18,0	238 verb	20,6
HSfl	825 verb	19,6	709 verb	22,6
HSpo	213 verb	18,1	150 verb	18,8
SB tot.	712 verb	17,9	737 verb	20,6
HS tot.	1038 verb	19,3	859 verb	21,5
Totalt	1750 verb	18,7	1596 verb	21,1

Indelning i semantiska fält

I analysen av verb har jag utgått från den kontext verben förekommer i och därefter delat in verben i olika semantiska fält (jfr Viberg 1988; 1990; 1991 samt Kotsinas 1982). I vissa fall har jag tolkat verbens betydelse i olika kontexter tämligen fritt, eftersom det således har varit möjligt att få en bättre bild av vilka verb eleverna i mitt material har valt för att uttrycka t.ex. förflyttning av olika art. Detta leder till att ett till formen liknande verb kan ingå i olika semantiska fält, även om man i svenskan vanligen inte uttrycker viss typ av handling eller händelse med dessa verb, och samtidigt kan samma verb ingå i olika grupperingar inom de semantiska fälten. Utgångspunkten är således i alla kategoriseringar och grupperingar verbets betydelse i den kontext det förekommer i. T.ex. verben *gå* och *komma* kan förekomma i olika semantiska fält och i olika grupper inom det semantiska fältet verb för förflyttning.

I denna artikel har jag valt att närmare betrakta det semantiska fältet för verb för förflyttning, eftersom elevernas uppgift var att skriva en reserapport och det är naturligt att eleverna då använder ett tämligen stort antal verb som betecknar förflyttning. Jag kommer också att behandla semantiska fältet för verb för verbal kommunikation som nära anknyter till uppgiften, där eleverna ombads rapportera om en resa. Jag anser att det således är naturligt att också använda verb som betecknar verbal kommunikation. Dessutom har det i tidigare undersökningar (jfr Hultman 1981) bevisats att flickorna och pojkarna väljer att använda dessa verb på olika sätt och i olika antal.

I analysen av verbanvändningen kommer jag att jämföra språkbads elever med jämförelsegruppens elever, flickor med pojkar samt i någon mån text A som är avsedd för en officiell mottagare med text B som har skrivits till en inofficiell mottagare.

Verb för förflyttning

I mitt material finns det 553 verb som betecknar förflyttning och dessa utgör 16,5 % av hela verbförrådet. Språkbads eleverna tycks ha använt något flera verb för förflyttning (301 verb; 54,4 %) än jämförelsegruppens elever (252 verb; 45,6 %).

Tabell 2. Det totala antalet verb för förflyttning i materialet samt deras andel av alla verb.

	A-text		B-text	
	tot.	% av alla verb	tot.	% av alla verb
SBfl	79 verb	19,2	74 verb	14,8
SBpo	103 verb	34,3	45 verb	18,9
HSfl	112 verb	13,6	79 verb	11,1
HSpo	38 verb	17,8	23 verb	15,3
SB tot.	182 verb	25,6	119 verb	16,2
HS tot.	150 verb	14,5	102 verb	11,9
Totalt	332 verb	19,0	221 verb	13,9

I båda grupperna använder eleverna flera verb som betecknar förflyttning när de rapporterar till skolans rektor (text A) än när de rapporterar till sin kompis (text B). I språkbadsgruppen är skillnaden mycket tydlig. Tabell 2 visar att förflyttningsverben i text A utgör hela 26 % av alla verb medan de i text B utgör enbart 16 % av det totala antalet verb. I jämförelsegruppen utgör förflyttningsverben 15 % av alla verb i text A och 12 % i text B. I mitt material är det pojkarna i de två grupperna som svarar för en tätare användning av förflyttningsverb i synnerhet i fråga om text A, men även i text B (se tabell 2). Användningen av förflyttningsverb hos SB-flickorna tycks i mitt material likna den hos HS-pojkarna och således utgör SB-pojkarnas och HS-flickornas verbanvändning de två ytterligheterna i fråga om verb för förflyttning i mitt material.

De verb som i mitt material betecknar förflyttning kan enligt sin grundbetydelse grovt taget delas in i fyra kategorier: 'gå', 'åka', 'komma' och 'besöka'. Här till finns det i materialet enstaka andra förflyttningsverb som inte har en gemensam grundbetydelse. I artikeln behandlas närmare grundbetydelserna 'gå' och 'åka' som i olika undersökningar har visat sig vara något besvärliga för andraspråksinlärare i synnerhet för inlärare med finska som förstaspråk (jfr Viberg 1991).

Grundbetydelsen 'gå'

Till denna kategori räknas de verb som enligt kontexten kan anses innehålla betydelsen 'förflytta sig till fots'. Det finns i mitt material två dominanta verb för

förflyttning av denna typ som förekommer i samtliga elevgrupper, nämligen *gå* och *fara*. I synnerhet i SB-gruppen används verbet *gå* klart oftast. Något jämnare fördelning av dessa två verb, *gå* och *fara* i denna betydelse, kan återfinnas i HS-elevernas rapporter.

1. I morgon ska jag sen *gå* till stranden, och fira där hela dagen. (SBfl/A)
2. Idén att *fara* till stranden var en dålig idé. (SBpo/B)

Dessa två verb kan dock förekomma med olika bibetydelser inom denna kategori. Det finns också i mitt material exempel på användningen av *gå* i betydelsen 'gå runt', vilket hos SB-pojkarna uttrycks även med *snurra runt*. Detta verb används dock inte i svenskan för att beskriva denna typ av förflyttning, även om det eventuellt kan beskriva den typ av förflyttning som äger rum när man går runt i butiker som i exempel 4.

3. Vi fick *gå runt* på stan ganska mycket. (SBpo/A)
4. Vi varde en timme (lite över) i Helsinki-Vantaa flygfältet och *snurrade rynt* i butikerna (SBpo/A)
5. Andra dagen var ganska liknande till första, för att vi gick föst till Heureka och sen gick vi till stan och vi *sprang runt* om hela Helsinki. (SBpo/A)
6. Det var nog en bra resa, men vi måste hela tiden *rysa* fram och tillbaka. (SBfl/B)

Verbet *gå* i sin egentliga betydelse varierar med verb som *promenera* och *vandra*, som båda förekommer enbart i flickornas texter: *promenera* hos SB-flickorna och *vandra* hos HS-flickorna. Härtill finns det belägg på en något snabbare förflyttning till fots: *springa* och *rusa*. Av dessa förekommer *rusa* enbart hos flickorna, medan *springa* används förutom av flickorna också av SB-pojkarna. HS-pojkarna har inte använt andra verb för att uttrycka denna betydelse än *gå* och *fara*. Exempelen ovan visar också att det för finskspråkiga andraspråksinlärare av svenska ibland kan vara svårt även i rättskrivning att skilja mellan svenskt *u* och *y*, eftersom det i finsk fonologi inte finns en direkt motsvarighet till det svenska u-ljudet (jfr Reuter 1977: 25; Laurén, Hoffman & Nordman 1977:8). Detta gäller dock inte genomgående i materialet, vilket exemplen ovan också ger belägg på.

I mitt material finns dessutom exempel på användning av *fara* i en mera specifik betydelse. Utrycket *fara iväg* varierar i materialet med tre verb, även om *fara iväg* är den vanligaste typen i materialet.

7. Så vi packade våra väskor och *for* i *väg*. (HSfl/A)
8. Efter kaffet blev fru Eeva Ahtisaari tyvärr tvungen att *rusa iväg*. (HSfl/A)
9. När vi hadd druckit kaffe *stack* Eeva Ahtisaari (HSfl/B)

10. Vi *livde* där när klockan var 16.00. (SBpo/A)

Verbet *sticka* förekommer enbart hos HS-flickorna och då i det mera inofficiella sammanhanget i rapport B (se exempel 9). Det kan dock anses något lustigt att flickan med verbet *sticka* beskriver hur Finlands presidents fru förflyttar sig. Det är dock skäl att notera att den här flickan överlag har använt en talspråkligare stil i rapport B, som även användningen av verbet hade i exempel 9 tyder på. Verbet *livde* tycks vara ett lånord från engelskan (*leave*) som den här pojken försökt anpassa till svenskan. Det framgår dock ur texten vad han avser med verbet, även om verbvalet inte kan anses vara korrekt.

Dessutom används verbet *gå* för att uttrycka förflyttning som också uttrycks via verben *stiga på* och *hoppa på* i mitt material.

11. När vi *gick till* flygplanet var vi alla lite nervösa, men våra flygresor gick bra. (SBfl/B)
12. En klasskamrat hade beslutit att han kommer inte men sen han kom, just när bussen hade startat och han *hoppade på*. (SBpo/A)
13. Sen for vi vid stadshuset var alla från Gerby-Västervik *steg på*. (HSpo/A)

I denna betydelse är det SB-eleverna som använder verben *gå* och *hoppa*, medan HS-eleverna uttrycker samma med det mera korrekta verbet *stiga*. Uttrycket *gå till* anser jag innehålla betydelsen *stiga på*, även om det kunde vara möjligt att tolka uttrycket även på ett annat sätt. *Hoppa på* kan visserligen också användas i svenskan och kan således inte direkt anses vara felaktigt, men i det sammanhang där uttrycket förekommer, i rapporten till en officiell mottagare, skulle uttrycket *stiga på* vara ett lämpligare alternativ, som också HS-eleverna tycks använda.

Grundbetydelsen 'åka'

I grupperingen av verb till denna kategori utgår jag ifrån att förflyttningen enligt kontexten måste göras med något färdmedel. Således kan det ingå verb som har betydelsen 'åka till' eller 'åka med'. Härtill finns det belägg på verb som beskriver handlingar där förflyttningen med ett färdmedel just har börjat. *Åka* i betydelsen 'åka med' uttrycks i mitt material med ett stort antal verb och vissa verb har ett mera specifikt innehåll än de mera generella *åka*, *fara*, *ta* och *gå* som är de mest frekventa verben inom denna kategori.

14. Först *åkte* vi med bus från Vasa till Åbo, och därifrån med båt till Stockholm. (SBpo/A)
15. Vi *for* med ett nattåg ner till Helsingfors, väl framme där *tog* vi en buss direkt till flygplatsen. (HSfl/A)

16. Nästa morgonen 18.5 *tog* vi en buss till flygfältet och flygen hem tog igen fem timmar. (SBpo/A)
17. Vi *gick* dit med Båten och allt gick bra. (SBfl/A)

Det är främst SB-eleverna som använder verbet *gå* i denna betydelse, men belägg av denna användning finns även i HS-flickornas texter. Tidigare undersökningar i andraspråksinlärares användning av svenska har visat att det är mycket vanligt särskilt i ett tidigt skede av inlärningsprocessen att övergeneralisera användningen av verbet *gå* på detta sätt. Dessutom finns det språkspecifika drag som gör att man kan uppfatta verb av typ *gå* som allmänna på liknande sätt som verbet *mennä* i finskan vilket kan bidra till att även SB-eleverna i mitt material väljer verbet *gå* istället för de mera korrekta och specifika verben för att uttrycka förflyttning med ett färdmedel. (jfr. t.ex. Viberg 1991 och Björklund 1996).

Det måste dock påpekas att det i materialet finns belägg på mera specifika verb som innehåller betydelsen 'åka till', nämligen *köra* och *flyga* som båda används av både flickorna och pojkarna i SB-gruppen.

18. Därifrån *flög* vi via Helsingfors till Vasa. (SBpo/A)
19. Sedan *körde* vi med en turistbus runt om Barcelona. (SBfl/A)

Verbet *gå* används i några fall felaktigt även när eleverna försöker uttrycka innehållet 'åka till', men det varierar dock med verb som *åka* och *fara* samt det mera specifika verbet *resa*.

20. Nästa dan *åkte* vi till vårt vänskola och vi berättade allt om vårt skola t.ex. att vi har en jättebra rektor. (SBpo/A)
21. Men jag kan *fara* till Sverig nån annan gång också. (SBpo/A)
22. Jag skulle vilja *gå* tillbaka. (SBpo/B)
23. Först vill jag tacka er, för att ni gav oss pengar, så att vi kunde *resa* till Stockholm. (SBfl/A)

Eleverna uttrycker också resans avgång eller förflyttningens början med ett antal olika verb. Främst förekommer i detta sammanhang verbet *starta* och SB-eleverna tycks i mitt material använda en annorlunda formulering än HS-eleverna. SB-eleverna föredrar fraser där "ngt startar" men använder nog även frasen "starta till" som föredras av HS-eleverna. Båda elevgrupperna har också använt verben *åka* och *fara* i denna betydelse och härtill finns det i materialet belägg på verbet *börja* samt ett specifikare verb *lyfta* i SB-pojkarnas texter. I SB-elevernas texter finns dock inte belägg på verbet *avgå* som förekommer en gång hos HS-flickorna i den officiella rapporten. I HS-flickornas texter finns

också ett exempel på frasen *bära av* som ingen annan grupp har använt. Denna fras används av en flicka i rapporten till den inofficiella mottagaren.

24. Åtta tiden *startade* planen till Espanja! (SBpo/A)
25. Resan började 14.5-98 klo. 6.00, när flygen till Barcelona *började*. (SBpo/A)
26. Klo. 6.00 på torsdags morgonen *lyfte* planen.(SBpo/A)
27. Vår resa började redan klockan 6.30 på morgonen, när vår buss *avgick* från busstationen i Vasa.(HSfl/A)
28. Nu måste jag sluta att skriva det *ber av* till ett nytt äventyr...(HSfl/B)

Liksom i fråga om grundbetydelsen 'gå', har eleverna även i samband med grundbetydelsen 'åka' uttryckt förflyttning i betydelsen *åka runt*. Enbart SB-eleverna tycks variera detta uttryck via användning av verb som *runda*, *snurra* och *cirkulera*, som egentligen inte i svenskan används i denna betydelsen, även om de i viss mån innehåller betydelsen 'gå/åka runt'. Enbart ordet *runda* kan anses höra hemma i liknande sammanhang som beskrivs i exemplen men då borde ordet förekomma som substantiv, vilket inte är fallet i mitt material. Exemplet visar att verbvalet inte kan anses vara korrekt i de sammanhang där eleverna använder dessa verb. En förklaring till att det i SB-elevernans texter förekommer verb som *runda*, *snurra* och *cirkulera* kan vara att eleverna har försökt översätta en tämligen vanlig, men ytterst talspråkig fras från finskan, nämligen "pyöriä kaupungilla" (gå runt på stan), som används främst i ungdomsspråket.

29. Sen *snurrade* vi genom alla kyrkorna i stan.(SBpo/A)
30. På sista dagen var vi i en turistbus som hade två våningar och vi *cirkulerade* i Barcelona titta alla olika saker.(SBpo/A)
31. På söndagen den 17.5 var butiker stängda, så vi tog en turistbuss och *rundade* olika platser för fyra timmar. (SBpo/A)
28. När vi *hade* en rund tur i skolan såg vi hur den Ryska-skolan var gammal och hur skolan behövde reparering. (SBfl/A)
29. På söndagen *tog* vi en rundtur i Barcelona. (SBpo/B)

I betydelsen *åka runt* används i mitt material här till fraser med verben *ta* och *ha* tillsammans med substantivet *rundtur*, men i dessa fall har innehållet i texten tolkats tämligen fritt och verben kan också anses höra till andra kategorier och även till ett annat semantiskt fält.

Verb för verbal kommunikation

I mitt material finns det 143 verb som jag anser betecknar verbal kommunikation och dessa utgör 4,3 % av hela verbförrådet. Språkbads eleverna tycks ha använt något färre verb för verbal kommunikation (57 verb; 39,9 %) än jämförelsegruppens elever (86 verb; 60,1 %).

Tabell 3. Det totala antalet verb för verbal kommunikation i materialet samt deras andel av alla verb.

	A-text		B-text	
	tot.	% av alla verb	tot.	% av alla verb
SBfl	20 verb	4,9	26 verb	5,2
SBpo	7 verb	2,3	4 verb	1,7
HSfl	40 verb	4,9	37 verb	5,2
HSpo	5 verb	2,4	4 verb	2,7
SB tot.	27 verb	3,8	30 verb	4,1
HS tot.	45 verb	4,3	41 verb	4,8
Totalt	72 verb	4,1	71 verb	4,5

Det tycks inte finnas större skillnader mellan de två grupperna i användningen av verb som betecknar verbal kommunikation vare sig när eleverna rapporterar till skolans rektor (text A) eller när de rapporterar till sin kompis (text B). Tabell 3 visar att verben för verbal kommunikation i text A utgör 3,8 % av alla verben hos SB-eleverna och i text B utgör de 4,1 % av det totala antalet verb. I jämförelsegruppen utgör verben för verbal kommunikation 4,3 % av alla verb i text A och 4,9 % i text B. I mitt material är det flickorna som svarar för en något tätare användning av verb för verbal kommunikation (ca 5 % resp. 2–3 %), även om skillnaderna är mycket små i båda grupperna (se tabell 3).

De verb som ingår i detta semantiska fält kan enligt sin grundbetydelse grovt taget delas in i tre kategorier: 'berätta', 'diskutera' och 'säga'. Inom dessa kategorier har jag behandlat även sådana verb för verbal kommunikation som enbart har en tämligen lös koppling till grundbetydelsen. I denna artikel tar jag upp grundbetydelseerna 'berätta' och 'säga' för närmare diskussion.

Grundbetydelsen 'berätta'

Enligt uppgiften skulle eleverna rapportera om en påhittad resa där de hade representerat hela skolan, och detta har lett till att ett stort antal elever i sina rapporter beskriver hur de har uppträtt och presenterat något inför en publik. De verb som används för detta syfte är främst *berätta* och *presentera*. Med dessa verb har eleverna beskrivit hur de fullgjort sin uppgift att representera skolan

och främst förekommer verben i denna betydelse i den officiella texten A, men även i text B i viss mån. *Berätta* används av samtliga elevgrupper och *presentera* av flickorna.

30. Vi *berättade* om vår skola att hur stor den är och hur fin den är. (SBfl/B)

31. Vår klass var i Helsingfors för två dagar och vi *presenterade* vår skola för alla Helsingfors skolor. (SBfl/A)

Förutom dessa två verb finns det i mitt material belägg på *prata*, *säga* och även *läsa* i denna betydelse. Dessa verb förekommer främst i SB-flickornas texter.

32. Först *pratade* vi lite allmänt om skolan (Hur gammal den är ...). (SBfl/A)

33. Alla hade roligt och vi hade också funderat redan att vem *säger* vad om vår skolan. (SBfl/B)

34. Vi måste *läsa* våran arbete igenom hundra gånger. (SBfl/B)

35. Nej vi nior måste sitta inne och bara *läsa* på läxor och inte till utlandet onej. (HSfl/B)

Användningen av *prata*, *säga* och *läsa* istället för *berätta* kan inte anses alldeles korrekt. Men i de sammanhang i vilka dessa verb förekommer går det att förstå vad eleverna avser och verben känns inte allt för främmande. Verben har dock en annan grundbetydelse än 'berätta' och t.ex. *läsa* förekommer hos HS-flickorna enbart i betydelsen "läsa läxor" som mera syftar på en färdighet (jfr exemplen 34 och 35).

36. I högstadierna var det jättesöta pojkar, av dom *berättar* jag senare. (SBfl/B)

37. Andra dagen träffade vi andra skolelever som *sa* till oss att alkohol hade inte någon ålders gränsser. (SBpo/B)

Förutom en mera kollektiv användning av verben har en del av dessa verb använts även när eleverna syftar på en mera privat kommunikation, som förekommer främst i de mera inofficiella rapporterna. Eleverna har använt *berätta* och då förekommer verbet främst i text B och enbart i flickornas texter. Några exempel på liknande användning av *säga* i betydelsen 'berätta' finns också i mitt material. I detta mera privata sammanhang känns användningen av verbet *säga* mycket naturligare än i det mera kollektiva sammanhanget (jfr exemplen 33 och 37).

Grundbetydelsen 'säga'

I denna kategori behandlas de verb för verbal kommunikation som betecknar 'att någon uttrycker sig utan att vänta sig svar eller kommunikation'. Detta uttrycks i mitt material med verben *säga*, *prata*, *kommentera* och *meddela*.

- 38. Allt som allt skulle jag *säga* att det är den bästa klassresan som jag har haft. (HSpo/A)
- 39. Jag ringde genast efter den där saken till Matias, men han *pratade* bara shit till mig... (SBfl/B)
- 40. Vi var och se på många olika saker bla Riksdagshuset. Det var symmetriskt och vår guide *pratade* bara om det. (HSfl/B)
- 41. Man ställde man ut sina verk och *komenterade* dem. (HSfl/A)
- 42. När vi kom till en skola i Harlem möttes vi av snuten som *medelade* att någon skjutit 20 människor till döds och sårat 30 st. (HSpo/B)

Verbet *säga* ingår även i två fraser "som sagt" och "lättare sagt än gjort". Det förstnämnda idiomatiska uttrycket finns även i SB-flickornas texter. Härtill förekommer det i materialet verben *lova*, *förbjuda*, *tacka* och *skämta*. Verbet *lova* förekommer också i ett idiomat uttryck hos HS-flickorna (jfr exemplen 44 och 45). Verbet *tacka* förekommer enbart hos flickorna och främst i text A.

- 43. Utsikten (?) här är (*som sagt*) härliga och människorna varma och trevliga. (SBfl/A)
- 44. Förutom kollat in killar har jag (vi) efter bästa förmåga försökt presentera arbetet, det är *lättare sagt än gjort vill jag lova*. (HSfl/B)
- 45. Nu ska jag fara ut på killjakt med Erika, vi *lovar* att dregla från dig också! (HSfl/B)
- 46. Vi *tackar* alla som gjorde resan möjlig. (SBfl/A)
- 47. Ja, här har vi slitit och du har bara legat där på sängbotten och rullat tummarna. Sen kommer du och skall dela äran. Äh... jag *skämtar*! Kom och dela du bara. (HSfl/B)

Ett intressant fenomen som dök upp i mitt material är användningen av verbet *hälsa*. Uttryck av typen "hälsa ngn välkommen" och i synnerhet "välkomna någon" som förekommer i text A hos HS-flickorna förekommer inte alls i SB-gruppen. Verbet *hälsa* används istället för andra ändamål och det finns belägg på försök att använda uttryck av typen "hälsa till ngn" för att framföra en hälsning (se exemplen 50 och 51).

- 48. Eleverna och rektorn tog emot oss och *hälsade* oss varmt välkomna. (HSfl/A)
- 49. Miljöminister Pekka Haavisto *välkomnade* oss och berättade lite om tisdagens program (HSfl/A)
- 50. En killa sa att jag måste *sa hällsningar* åt dig från honom. (SBfl/B)
- 51. *Berätta hälsningar* till alla lärarna i skolan, vi ses sen efter en vecka (SBfl/A)

SB-eleverna tycks ha vissa svårigheter med att uttrycka en mera personlig hälsning som i HS-elevernars B-texter uttrycks med verbet *hälsa*. i fraser som "Alla hälsar." SB-eleverna har gjort försök i att översätta den finska frasen "kerro terveisiä" eller "sano terveisiä" till svenska och resultatet låter inte alldeles naturlig även om det är mycket tydlig vad eleverna avser med uttrycken.

Slutdiskussion

Undersökningen i SB-elevernars verbanvändning visar att det kvantitativt sett inte finns större skillnader mellan SB- och HS-eleverna. I fråga om de två semantiska fälten som undersökningen närmare fokuserade på, kan man dock se vissa skillnader mellan de två elevgrupperna när det gäller verb för förflyttning. SB-eleverna tycks använda en större andel verb för förflyttning än vad HS-eleverna gör och i synnerhet i den officiella rapporten är skillnaden tydlig. I fråga om verb för verbal kommunikation finns det inga större kvantitativa skillnader mellan de två grupperna.

Undersökningen visar tydliga skillnader mellan de två könen i andelen använda verb i de två semantiska fälten. Pojkarna i båda grupperna använder flera verb för förflyttning än flickorna och särskilt tydligt kommer det fram i SB-gruppen i den officiella texten, men även den inofficiella rapporten visar liknande tendenser. Något mindre är skillnaderna mellan flickorna och pojkarna i användningen av verb för verbal kommunikation i båda grupperna och i båda grupperna är det flickorna som har en större andel verb inom detta semantiska fält än pojkarna.

Resultaten tyder således på en viss tendens i användningen av verb inom de två undersökta semantiska fälten och det kan påstås att de två könen har valt att använda verben på liknande sätt som det motsvarande könet i den andra gruppen.

De kvalitativa resultaten visar att det i mitt material finns en tämligen stor variation på verb för förflyttning i båda grupperna, även om HS-eleverna har kunnat variera bruket av verb något mera. I synnerhet tycks det finnas mera variation i verbvalet mellan den officiella rapporten och den inofficiella rapporten hos HS-eleverna än hos SB-eleverna. I fråga om verb för verbal kommunikation är det främst flickorna som varierar verbanvändningen, medan pojkarna klarar sig med ytterst få verb som de använder för att uttrycka olika betydelser. Det kom också tydligt fram att vad gäller de två undersökta semantiska fälten varierade eleverna inte mycket sitt verbval oberoende om de skrev den mera officiella eller den mera inofficiella rapporten. Störst var variationen enligt mottagaren hos HS-flickorna.

Undersökning av verbvalet inom de två semantiska fälten hos SB-eleverna tydde på vissa inlärspråkliga drag (jfr Kotsinas 1982 och Björklund 1996). SB-eleverna valde i ett antal fall att använda ett verb med en mera generell

betydelse i stället för att välja ett verb med specifikare betydelse för kontexten. Samtidigt kunde man notera en tendens att övergeneralisera bruket av vissa högfrekventa verb för att uttrycka en mera specifik betydelse. De kanadensiska undersökningarna har visat liknande tendenser hos språkbadelevorna som tillägnar sig franska som andraspråk (Harley, King & Burtis 1987). Liknande resultat har även Viberg (1991) nått bl.a. angående finskspråkiga inlärare av svenska. HS-elevorna hade också liknande exempel i sina rapporter, men det kom tydligt fram i analysen att det främst gäller SB-elevorna. Det måste dock påpekas att det även i SB-elevornas texter finns flera verb med specifik betydelse som mycket väl lämpar sig i den kontexten som de förekommer i och som inte alls förekommer hos HS-elevorna.

Ett annat inlärarspråkligt drag är att SB-elevorna i några fall har utgått ifrån sitt förstaspråk och översatt uttryck direkt till svenska. Resultatet har dock inte varit särskilt lyckat, utan har gett intryck av brister i språkbudet. Detta fenomen har också rapporterats i kanadensiska undersökningar av språkbadelevornas andraspråk. (Se t.ex. Harley, King & Burtis 1987.)

Undersökningen har också visat att SB-elevorna väl kan hålla isär sina två språk och inga finska verb har använts för att uttrycka förflyttning eller verbal kommunikation. I problemfall då det korrekta ordet inte har hittats, har SB-elevorna, i synnerhet SB-pojkarna, sökt hjälp från andra främmande språk (engelskan) eller hittar på nya verb på basen av lämpliga substantiv.

Dessa inlärarspråkliga drag är dock inte dominerande i mitt material och sammanfattningsvis kan jag konstatera att SB-elevorna tycks använda de svenska verben för förflyttning och för verbal kommunikation på liknande sätt som de svenskspråkiga HS-elevorna.

Litteratur

- Björklund, S. (1996). *Lexikala drag och kontextualisering i språkbadelevors andraspråk*. Acta Wasaensia 46. Vaasa.
- Björklund, S. (1997). Immersion in Finland in the 1990s: A state of development and expansion. I: R.K. Johnson & M. Swain (eds). *Immersion Education: International Perspectives*, 85–101. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buss, M. (1997). Könsskillnader i språkbadelevors andraspråk. Studier i ordförrådet. Oppublicerad licentiatavhandling i svenska. Vasa universitet.
- Harley, B. (1984). How good is their French? *Language and society* 12, 55–60.
- Harley, B., P. Allen, J. Cummins & M. Swain (1990). *The Development of Second Language Proficiency*. Cambridge university press, Cambridge.
- Harley, B., M.L. King & J. Burtis (1987). Perspectives on Lexical Proficiency in a Second Language. I: B. Harley, P. Allen, J. Cummins, M. Swain. *The Development of Bilingual Proficiency. Final Report. Vol. I: The Nature of Language Proficiency*, 23–66. Modern Language Centre. The Ontario Institute for Studies in Education.
- Hultman, T. (1981). Språk och kön i skolan. Några resultat från undersökningar av elevspråk. I: Kent Larsson (red.) *Elevsvenska*, 29–60. Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 12. Studentlitteratur, Lund.

- Hultman, T. & Westman, M. (1977). *Gymnasistsvenska*. Skrifter utgivna av Svenskläraryöreningen 167. Liber, Lund.
- Kotsinas, U-B (1982). *Svenska svårt. Några invandrades svenska talspråk. Ordförrådet*. Meddelanden från institutionen för nordiska språk vid Stockhålmns universitet 10, Stockholm.
- Laurén, Ch. (1999). *Språkbud. Forskning och praktik*. Vaasan yliopiston julkaisuja. Tutkimuksia 226. Språkvetenskap 36. Vasa.
- Laurén, Ch., Y. Hoffman & M. Nordman (1977). *Svenskt uttal för finnar. Beskrivning, övningar, uttalsordlista*. Otava, Keuruu.
- Lundquist, B. (1978). *Språkskillnader mellan kön, hem och skolor. Studier inom projektet Fris (Fri skrivning i skolan)*. Pedagogisk-psykologiska problem. Notiser och rapporter från Pedagogisk-psykologiska institutionen. Lund: Lärarhögskolan i Malmö, Lunds universitet.
- Pettersson, Å. (1982). *Hur gymnasister skriver*. Svenskläraryserien nr 184, Trelleborg.
- Reuter, M. (1977). Finlandssvenskt uttal. I: B. Pettersson & M. Reuter (red.) *Språkbud och språkvård*, 19–45. Tredje omarbetade upplagan. Schildts, Helsingfors.
- Svensk ordbok* 1986. Esselte Studium, Stockholm.
- Swain, M. & S. Lapkin (1990). Aspects of the sociolinguistic performance of early and late french immersion students. I: R.C. Scarcella, E.S. Andersen & S.D. Krashen (eds), *Developing Communicative Competence in a Second Language*, 41–54. Newbury House Publishers, New York.
- Viberg, Å. (1988). Ordförråd och ordinläring. Några utgångspunkter för en studie av hur ordförrådet lärs in. I K. Hyltenstam & I. Lidberg (utg.) *Första symposiet om Svenska som andraspråk. Volym I: Föredrag om språk, språkinläring och interaktion*, 215–233. Centrum för tvåspråkighetsforskning, Stockholms universitet.
- Viberg, Å. (1990). Svenskans lexikala profil. I: E. Andersson & M. Sundman (utg.) *Svenskans beskrivning 17. Förhandlingar vid Sjuttonde sammankomsten för att dryfta frågor rörande svenskans beskrivning*, 391–408. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Viberg, Å. (1991). *Utvärdering av Skolförberedelsegruppen i Rinkeby. En longitudinell djupstudie av språkutvecklingen*. Rapport 4. Rinkeby Stadsdelsförvaltning & Stockholms universitet, Centrum för tvåspråkighetsforskning.

Leif och Lena

divisiv pakethumor

Gunilla Byrman

Våren 1999 introducerades i Sverige två sorters ny filmjolk. Den ena heter *Lena* med apelsinsmak, den andra *Leif* med smak av citron och lime.¹ Min avsikt är att göra en stilstudie främst av filmjolkspaketens baksidestexter, där språkstruktur, idéinnehåll och personrelationer analyseras. I analysen används den kritiska diskursanalysen som teoretisk ram. En förtjänstfull presentation på svenska av denna teori har gjorts bl.a. av Lennart Hellspång och Per Ledin (1997). Särskilt kommer jag att fokusera på hur genusrollen kvinna och genusrollen man konstrueras i texterna. Först ska jag göra en kort beskrivning av tre av förpackningarnas sidor, för att därefter mest uppehålla mig vid baksidestexterna.

Framsidan på förpackningarna domineras av iögonfallande och skickligt tecknade karikatyrer av *Leif* och *Lena*. De förefaller att ha äktenskapstykke; båda ansiktena är glasögonprydda, och de ser manliga och aningen aggressiva ut. Bilderna är skapade av Ulf Lundqvist, tecknare bl.a. i DN, och bär hans omiskännliga särprägel. Dessutom finns på framsidorna varunamnet, en summarisk varudeklaration – C-vitamin från acerola² och en fetthalt på 1,3 % – samt mejerilogotypen.

På paketets ena smalsida finns en utförlig varudeklaration, som i princip är identisk på de båda paketen. Dock kan noteras att *Lena* har högre energivärde, 5 kalorier mer per 100 g, än *Leif*, vilket troligtvis beror på att apelsin är sötare än citron och lime. Ska det högre energivärdet för *Lena* tillskrivas någon symbolisk innebörd? Frågan får för närvarande förbli obesvarad.

På motstående smalsida finns en inbjudan till konsumenten att ställa frågor eller komma med synpunkter på produkter och förpackningar osv.; mejeriets adress, telefonnummer och webbadress anges. Förutom detta domineras sidan av följande text:

¹ Hösten 1999 aviserade mejeriet på filpaket och hemsidan att ytterligare en fil i serien skulle komma och utlyste samtidigt en tävling om att finna ett lämpligt namn på den nya filen: ”Snart kommer du att uppleva mer passion i kylhyllan. En ny vän, en ny filmjolk med smak av passion flyttar in hos oss framåt vårkanten och det är så härligt. Vi har bara ett problem som vi verkligen skulle behöva prata om. Hon har inget namn. Vad ska hon heta?” (från pakettexten). Våren 2000 döptes den nya filen till *Lotta*.

² Acerola är en tropisk körsbärsliknande frukt med hög C-vitaminhalt.

Den milda känslan i **LENA/LEIF**/ kommer från en ny filkkultur som gör att smaken blir rundare trots att fetthalten är lägre än i vanlig filmjolk.

Den uppfriskande smaken kommer från /saftiga apelsiner/citroner och limefrukter/ som fått mogna långsamt i solen.

Den höga C-vitaminhalten kommer från acerola, en frukt som växer i Västindien och som är en av de allra bästa naturliga C-vitaminkällorna.

Njut av **LENA/LEIF**/ på morgonen, lunchen, kvällen eller natten. Tillsammans med flingor eller /precis som hon är/rätt upp och ner/.

Den citerade texten är en retorisk-poetisk innehållsdeklaration och samtidigt en bruksanvisning. Texten är kort: på 77 ord (*Lena*) resp. 78 ord (*Leif*), uppdelade i 5 grafiska meningar. Reklamen är uppbyggd på konventionellt sätt, där varan och konsumenten omtalas, och längre ner görs även hänvisningar till producenten. Varumärket omnämns i början och i slutet av texten, för att vi som konsument ska komma ihåg det. Varan omtalas i positiva ordalag: "ny filkkultur", "Den milda känslan", "smaken blir rundare" och genom ord med positiv laddning: "Västindien", "fetthalten är lägre", "naturliga vitaminkällor" (jfr Hansen 1965, Pettersson 1974).

Texten binds på makroplanet samman av en varierad upprepning som tredje gången förstärks, ett välkänt grepp och ett effektivt sätt att föra ut ett budskap och få läsaren att ta det till sig. Löptexten avslutas med en uppmaning till konsumenten att njuta av produkten. På denna sida finns också en fotografisk bild av frukterna som finns i filen.

Texten på de båda förpackningarna är som synes nästan likalydande, men skiljer sig åt på några punkter. I andra stycket står på *Lena* "från saftiga apelsiner" och på *Leif* står "från citroner och limefrukter". Den sista grafiska meningen på de två texterna har också varierats; på *Lena* står det: "Tillsammans med flingor eller precis som hon är" och på *Leif* står det: "Tillsammans med flingor eller rätt upp och ner." Frågan är vad som är anledningen till variationen i den sista meningen; den kan knappast motiveras av sakliga skäl. Är det kanske så att adverbialet "rätt upp och ner" skulle låta alltför brutalt eller tvetydigt och ge oönskade associationer om det hade använts om *Lena*?

Så här långt är reklamtexten på filmjolkspaketen *Leif* och *Lena* konventionell till såväl form som innehåll. På paketens baksida möts läsaren däremot av en text som inte är så vanlig på mejeriförpackningar. Här förvandlas i paketens textvärld *Lena* och *Leif*, filmmjolk med 1,3 procents fetthalt, plötsligt till en man och en kvinna av kött och blod. Och vad mera är, de ger samlevnadsråd åt kvinnor och män. Baksidestexterna på *Lena* resp. *Leif* har olika innehåll. Det mest påfallande med dessa reklamtexter, förutom att de inte handlar så mycket om filmjolk, är hur genus konstrueras, dvs. hur den sociala rollen kvinna respektive man framställs.

Baksidornas syntax, makrostruktur och innehåll

Baksidestexterna läses troligen i första hand av dem som köper filen. Leif vänder sig till män som står inför sin första träff med en flicka. Texterna ger råd om hur de bör uppföra sig i olika tänkta situationer på sitt rendezvous.

Merparten av *Lena*-texten vänder sig till män som redan har en kvinna och som: ”vill få sin vilja igenom”, som det står på paketet. *Lena*-texten handlar om hur kvinnor känner sig, är och vill bli bemötta av män. Merparten av textmassan på båda paketen vänder sig till män, bara 6 rader, 41 ord av den totala textmassan på 440 ord – mindre än 10 procent – vänder sig till kvinnor.

En syntaxanalys, se tabell 1, visar att texterna är enkla och nästan lika långa i ord räknat. *Lena* har fler bisatser än *Leif*, längre meningar och fundament, vilka är mått på textens komplexitet, men lite lägre läsbarhetsindex (lix), som är ett mått på hur lättläst texten är, och lägre nominalkvot, som är ett mått på textens informationstäthet. Jag har inte hittat något anmärkningsvärt i syntaxanalysen och det finns ingen påfallande syntaktisk skillnad mellan texterna.

Tabell 1. Syntaxuppgifter från baksidestexterna på *Lena* och *Leif*

Syntaxuppgift	<i>Lena</i>	<i>Leif</i>
Antal ord	211	229
Antal makrosyntagmer (MS)	27	35
Antal syntaktiska meningar	20	30
Antal grafiska meningar (GM)	28	32
Antal bisatser	17	12
Meningslängd (ord per GM)	7,5	7,2
Bisatsfrekvens (bisats per MS)	0,63	0,34
Fundamentlängd (i ord)	2,6	2,4
Lix	19	24
Enkel nominalkvot	0,7	1,1
Andel adjektiv	4 %	6 %

Texten är syntaktiskt sett enkel, lättläst och väl anpassad till reklamgenrens krav. De grafiska meningarna och makrosyntagmerna är korta, vilket är en följd av texternas framställningsform, dvs. instruktion uppställd som en kortfattad lista med råd: ”Ge henne presenter”, ”Var intresserad”, ”Undvik motorvägar”, ”Gör tvärtom”.

Texten på *Leif* är disponerad med en överrubrik i stor fetstil: ”Hur man gör på sin första date”. Därefter följer en kort introduktion i brevform som inleds och avslutas med hälsningsfras och ett PS. Leif skriver under sitt instruktionsbrev med namn och titeln ”relations- och samlevnadsexpert”.

Huvudtexten är disponerad under fem rubriker i form av konditionala bisatser som tar upp omständigheterna som ska föreligga och vad som kan hända, för att den unge mannen på träffen ska uppträda på ett särskilt sätt. De grafiska meningarna under rubrikerna är punktade och inleds i 11 fall av 13 med imperativer: "Erbjud", "Skratta inte", "Välj", "Undvik" osv., och är textuellt en fortsättning av rubriken. Detta gör att textbindningen inom de olika styckena är tät. Dispositionen är tematisk, där olika villkor anges i rubrikerna. Villkorsbisatserna i kombination med imperativformerna ger texten en föreskrivande stilton, vilket också är avsikten, enligt Leifs läsinstruktion: "Många killar frågar mig hur de ska uppföra sig på sin första date. Här är en liten guide som du gott kan klippa ut och spara" (*Leif*-paketets baksida).

Lena-texten, som inleds med ett brev till en kvinna, disponeras så att det finns en rubrik i liten fetstil: "Läses endast av kvinnor". Brevsekvensen inleds med "Hej min vän!" och avslutas med "Lycka till! Kram Lena". Väl är att märka att *Lena* inte som *Leif* har satt någon titel under sitt namn.³ Den tänkta adressaten har en man som inte gör som hon vill. Med hjälp av baksidestexten ska det bli bättre. Därefter byter texten adressat på ett överraskande sätt, och det kommer en fetstilt rubrik som lyder: "Läses av män" följt av ett brev till en man som får en läsinstruktion till de 11 punktade råd som sedan följer; 9 av de grafiska meningarna inleds med imperativ precis som i *Leif*-texten. Även denna text ger således intryck av att vara ett brev med en regelsamling. Av *Leif* får vi också veta att *Lena* är hans fru. I *Lena*-texten nämns inte ordet filmjolk, men väl förpackning "ställ denna sida av förpackningen inom hans synfält". Den tematiska dispositionen accentueras mer än i *Leif*-texten genom att var och en av de 11 reglerna hela tiden för in nya teman, exempelvis presenter, diamanter, choklad, matlagning, PMS och klimakterium (se vidare genusanalysen nedan, där hela texten återges).

Sammanfattningsvis kan sägas att syntax och disposition i texterna framstår som funktionella och väl anpassade till reklamgenren. Det var inte heller främst språkformen som väckte min uppmärksamhet då jag första gången läste texten utan innehållet och det tänkta samspel mellan män och kvinnor som texten ger uttryck åt. För visst måste hjärnorna bakom dessa texter på något obegripligt sätt tro att kvinnor och män betraktar varandra på det sätt som reklamtexten ger uttryck för. Hur skulle de annars få för sig att skriva texterna?

Genussynen i texterna

Baksidestexterna har som nämnts inte så mycket med filmjolk att göra. Ordet *filmjolk* nämns bara två gånger på *Leifs* baksida men inte alls på *Lenas*. Framställningsformen är det personliga brevet som snabbt övergår i vänskapliga in-

³ Det har kommit nya versioner av baksidestexterna, där *Lena* numera – liksom *Leif* – titulerar sig relations- och samlevnadsexpert.

struktioner där text-jaget, Lena resp. Leif, vill upprätta samförstånd med och vänskaplig relation till läsare, Lena till kvinnor och män; Leif enbart till män. Lena och Leif vägleder konsumenterna om kärlek, samlevnad och relationer.

Men vad har kärleksliv med filmjolk att göra? Jag är inte den första som undrar. Om vi besöker mejeriets hemsida (<http://www.arla.se>) finner vi länkar till Leif och Lena. Klickar man på länken till Leif eller Lena får man en kommersiell förklaring till varför de har engagerat sig i filmjolk:

Många har mejlat och frågat vad jag som samlevnadsexpert har med Arlas nya filmjolk att göra. Förklaringen är enkel: Jag och min fru Lena [alt. min man Leif] var inbjudna att tala på Arlas kick-off i höstas. Vi pratade då bland annat om vikten av att vara mått och belåten för att man ska vara pigg nog att vårda sitt förhållande.
(http://www.arla.se/fil/leif_lena/lena.htm)

Mejeriet låter dem begripligt nog föreslå att mejeriet skulle börja producera *Leif* och *Lena* samt avslutar förklaringen med:

Dessutom ville vi gärna få chansen att dela med oss av råd och tips om hur man sköter eller skaffar en relation.
(http://www.arla.se/fil/leif_lena/lena.htm)

Varför detta spektakel för en ny mejeriprodukt? Den yttersta orsaken är givetvis att mejeriet vill sälja genom att dra till sig uppmärksamhet i en annorlunda reklamkampanj på paketen, i TV, på bio och på mejeriets hemsida. På hemsidan har Lena och Leif blivit interaktiva. Vi kan ställa frågor om kärleksproblem och vi får svar från dem direkt. De försäkrar oss om att alla har problem med kärlekslivet, därför ska vi inte skämmas utan lugnt anförtro oss åt Lena och Leif. Naturligtvis är interaktiviteten starkt begränsad. Jag gjorde några test genom att på mejeriets hemsida fylla i ett frågeformulär med en begränsad uppsättning svarsalternativ under rubriker som "Min partner är otrogen", "Min partner tänker inte på mig"; under rubriken "Att ragga" genererades nedanstående text åt mig:

Kära Gunilla!

Du har smakat på livets goda vilket ju är bra. Du är en seriös person, som man inte träffar på så ofta nu för tiden.

Dina tankar dras ständigt till en strävsam medborgare som kan bli en god make och som du idkat flitig korrespondans (!) med. Ett mail betyder verkligen mycket. Själv kommer jag ihåg att min käresta skrev många brev till mig i början av vårt förhållande. Det var verkligen trevligt!

Eftersom du verkar vara en stor personlighet kommer du inte att ha svårt att komma dit du vill med din tilltänkta.

Bjud bara hem honom eller henne på en tallrik filmjolk, så ska du se att det ordnar sig.

Svårare än så behöver det inte vara!

Kram och lycka till från Lena

(http://www.arla.se/fil/leif_lea/svarlena.asp)

Svarsbrevet är smörigt vänligt med till intet förpliktande fraser som kan passa in på alla. Ett genomgående inslag i de föregivet personliga rådgivningsbrevet är "en tallrik filmjolk". Det är med filmjolk som kärleksproblemen kan avhjälpas.

Genusanalys av pakettexterna

Vi lämnar den virtuella världen och återvänder till filmjolkens pappförpackningarna. Det som ventileras i reklamen på baksidestexterna kan tyckas oskyldigt och kul. Men låt oss lägga texterna under lupp. Vilka mellanmänniska relationer finns, och vilka antaganden eller presuppositioner gör baksidestexterna om kvinnor och män?

Nedan följer de befintliga yttexterna, till vänster i tabellen, och försök till konstruktion av de antaganden som texten bygger på eller gör, dvs. den möjliga undertexten, till höger i tabellen. Texterna i vänsterkolumnen i tabell 2 och tabell 3 är således ordagranna citat från förpackningarna, men jag har av skriv-ekonomiska och estetiska skäl valt att inte sätta ut citattecken.

Tabell 2. *Lena*: befintlig yttext och möjlig undertext

LENA: Befintlig yttext	Möjlig undertext
Hej min vän!	Lena är kvinnornas vän.
Visst är det svårt att få våra män att göra som vi vill.	Kvinnor vill ha sin vilja igenom. Män gör inte som kvinnor vill.
Men ge inte upp.	Kvinnor är svaga och ger lätt upp.
Ställ denna sida av förpackningen inom hans synfält, så garanterar jag ett resultat.	Lena tar hand om din mans omedgörlighet. Följ Lenas råd, det leder till resultat (framgång?).
Visst kan det vara svårt att förstå sig på oss kvinnor.	Kvinnor är svårbegripliga.
Men om du vill få din vilja igenom behöver du bara följa dom enkla råd som följer.	Män vill få sin vilja igenom med kvinnor.
1. Ge henne presenter. Hellre diamanter än choklad.	Kvinnor kräver presenter. Som gåvor räknas exempelvis choklad och juvel-

	er, helst juveler.
2. Fråga inte om hon är sur när hon är arg. För då blir hon det också.	Kvinnor är ofta sura och arga.
3. Säg att hon ser smal ut när hon äter en 200 grams chokladkaka.	Kvinnor vill vara smala och vill höra att de är det. Idealet för en kvinna är att vara smal.
4. Beröm hennes matlagning även om det är "take away".	Kvinnor bör laga mat, inte köpa färdiglagat från restaurang.
5. Fria till henne fast hon inte vill.	Bry dig inte om vad hon vill, alt. kvinnor vet inte vad de vill.
6. Lyssna på henne. Titta inte på klockan när hon talar. Även om hon frågar vad klockan är.	Kvinnor talar länge och mycket. Gör kvinnor till viljes. Låtsas att du lyssnar på henne.
7. PMS betyder "Presenter Måste Skänkas".	Kvinnor har premenstruella spänningar. Ge gåvor, det hjälper.
8. Var intresserad. Fråga t.ex. hur det gick hos doktorn idag. Även om hon inte skulle dit.	Kvinnor går ofta till doktorn. Var (spela?) intresserad av kvinnokrämpor.
9. Fråga varje dag om hon bytt frisyr, för att vara på den säkra sidan.	Kvinnor byter/vill byta frisyr ofta. Kvinnor vill ha komplimanger för sin frisyr.
10. Oavsett ålder så drabbas kvinnor av klimakteriet om de inte får tillräckligt med komplimanger.	Kvinnor har klimakteriebesvär i alla åldrar. De lindras om män ger komplimanger åt kvinnor. (Besvären skämtas bort.)
11. Bär henne om hon låtsas somna på soffan.	Kvinnor låtsas somna i soffan för att de vill bli burna i säng. Kvinnor är förslagna.

Vilka antaganden gör då *Leif*-texten om kvinnor och män? Texten innehåller råd till killar som ska gå på sin första träff och förutsätter att de är osäkra och behöver anvisningar. Texten handlar om hur killarna bör uppträda i olika tänkta situationer: på bio, teater, promenad, restaurang och kryssning.

Tabell 3. *Leif*: befintlig ytttext och möjlig undertext

LEIF: Befintlig ytttext	Möjlig undertext
På bio	
När huvudrollsinnehaverson (!) dyker upp i underkläder, säg inte: "HON är snygg, hon". Erbjud dig att åtmin-	Kvinnor vill inte höra att män tycker att andra kvinnor är vackra. Män är snåla och vill helst bli bjudna på bio.

stone betala din egen biljett.	Män gör bort sig.
På teatern	
Skratta inte åt henne om hon börjar gråta när hjälten dör. Kommentera inte det som händer på scen med hög och tydlig röst.	Kvinnor gråter när hjälten dör. Män vet inte hur de ska bete sig som teaterbesökare.
På promenad	
Promenad för tjejer betyder mer än att gå runt kvarteret, lämna in tipset på tobaksaffären och gå hem. Välj inte ett tungt industriområde för er promenad. Undvik också motorvägar. Vissla inte efter vare sig hundar eller tjejer.	Män ogillar att promenera och går egentligen bara ut för att lämna in tipset. Män vet inte hur och var en promenad ska företas. De visslar efter såväl hundar som kvinnor. (Kvinnor likställs med hundar?)
På restaurang	
Säg inte: "Men ska du verkligen ha efterrätt? Är inte dom ganska feta?" Filmjolk är gott, men som huvudrätt på restaurang är det tveksamt. Prata helst om något annat än bara bilar och fotboll. Kommer du ihåg ditt bordsskick från lumpen? Gör tvärtom!	Kvinnor bör inte äta fet mat, hellre filmjolk, även om det inte går på restaurang. Idealet för en kvinna är att vara smal. Kvinnor tycker inte om att tala om bilar och fotboll, men det gör män. Ditt bordsskick i lumpen var under all kritik. (Hur många män gör lumpen nuförtiden?)
Titta inte på klockan mer än fyra gånger i timmen.	Män blir uttråkade och rastlösa av restaurangbesök tillsammans med kvinnor.
På kryssning	
Sitt inte kvar på bildäck under hela resan. Även om du står parkerad bredvid massor av läckra lastbilar.	Män är förhåxade av lastbilar.

Genusrollerna som kan utläsas ur texterna framstår som karikatyrer, byggda på fördomar om kvinnor och män. Låt oss summera vad undertexten säger om kvinnor respektive män. Om jag hårdrar antagandena ovan så skulle kvinnor framstå som svaga, sura, arga och svårbegripliga. De talar mycket och länge, ger lätt upp, kräver presenter och komplimanger, bör vara smala och laga välsmakande mat samt har premenstruella spänningar och klimakteriebesvär i alla åldrar om inte deras män gör dem tillags.

Män är svåra att handskas med och vill få sin vilja igenom. De är snåla, gör bort sig i alla tänkbara situationer, saknar takt och god ton och intresserar sig egentligen enbart för bilar och sport. Varken kvinnobilden, som fokuserar på

hur kvinnor är eller borde vara, eller mansbilden, som fokuserar på hur män agerar eller inte bör agera, är särskilt smickrande. Texterna ger uttryck för att kvinnor men framför allt män måste förstå sig för att leva upp till partners eller den tänkta partners krav på kärleksfullt bemötande. Texten mister också mycket av sin humoristiska grundton när vi ser den undertext som formas av attityder och sociala myter om hur män och kvinnor är eller bör vara.

Texten vädrar en stereotyp genussyn, där män framställs som ouppfostrade, ovetande tjejer med sport- och bilmani och kvinnor som lömska, passiva, ofta sura och arga, med smak för juveler, choklad och komplimanger. Kvinnor objektifieras i texten. Överdrifterna i texterna signalerar dock till läsaren att råden ska tas med en nypa salt. Oskyldigt, ja kanske, men genom oreflekterad läsning av sådana skämt och anspelningar förstärks en fördomsfull syn på män och kvinnor.

Bekönade skämt

Bekönade skämt kan klassificeras i divisiva och subversiva, där de divisiva sorterar människor i ”vi” och ”de” och de subversiva skämtar med samhällets konstgjorda uppdelningar och sociala myter. Att analysera bekönad humor är ett sätt att avslöja dessa sociala myter, attityder och stereotyper som bekönad humor är beroende av (Bing 1999). All humor har en social ram som måste vara känd av dem som förväntas förstå skämtet. Vad är det då som är lömskt med divisiv bekönad humor? Jo, den förstärker kategorier och stereotyper eftersom den behandlar män och kvinnor som om de tillhör två inbördes exkluderande kategorier och som om varje kategori vore homogen. Att föra den sortens humor vidare motverkar en strävan mot jämställdhet eftersom den förstärker biologisk essentialism, dvs. tron att kvinnor och män är essentiellt olika. Dessutom förstärker den strikt kategorisering och genuspolarisation, dvs. den allestädes närvarande sociala organisation som bygger på distinktionen mellan män och kvinnor, där kvinnor för det mesta uppfattas som ”de andra” (Bing 1999:9).

De analyserade förpackningstexterna är på ytan just sådana som förutsätter att kvinnor och män är helt olika; texterna delar upp de två könen i förenklade och homogena kategorier med vattentäta skott emellan. Det enda anmärkningsvärda med filtexterna är att fördomarna om män är minst lika förnedrande som de om kvinnor. När divisiv humor traderas brukar det företrädesvis vara kvinnor som görs till måltavla. Vardagliga vitsar om män och kvinnor är oftast divisiva. Exemplet på sådan humor är många och finns exempelvis lätt tillgänglig på Internets engelskspråkiga diskussionsgrupper och kan ur genussynpunkt jämföras med den som är föremål för denna analys (se t.ex. Mr Funny Bone International, http://mr_fbi.listbot.com).

Genus och humor

Genusteori och genusanalys gör anspråk på att vara emancipatorisk; detta aktualiserar bl.a. begreppet *jämställdhet*. En fråga jag ställt mig under analysen av *Lena* och *Leif* är: Måste dessa texter vara jämställda? Är det önskvärt att alla texter är jämställda? Svaret måste nog bli att det beror på vilken status texterna har och vad texterna ska användas till. Textforskaren Moira von Wrights genusanalys av fysikläromedel (1998) framhåller vikten av att läromedel bör vara jämställda med tanke på skolans mål och innehåll (jfr även Byrman & Hultén 2000). Men hur förhåller det sig med reklamtexter som de ovan analyserade? Hade det inte varit roligare med en subversiv humor på dessa filpaket? De befintliga texterna är uppbyggda på fördomar och myter om hur kvinnor och män förväntas bete sig. Råden är knappast allvarligt menade och texterna är i bästa fall just bara roande, samtidigt som de exploaterar mäns och kvinnors fördomar om varandra. Vi skulle kunna tänka oss att texterna driver med kvinnors och mäns fördomar om varandra och att textutformningen rentav är ett försök till subversiv humor. Men skämten framstår inte som tillräckligt grova för att den läsarten ska bli den självklara. Läsning av filmjölksreklam är ofta oreflekterad. Vi förhåller oss inte så kritiska som t.ex. när vi läser en ledare, därför är det lätt att svälja denna filmjölkspropaganda som smakar könsrollsstereotyper.

Anmärkningsvärt är att båda reklamtexterna i stort sett bara vänder sig till män. Ska vi dra slutsatsen att det mest är män som äter fil eller som är i behov av relationsrådgivning? Vidare underförstår texten också att det bara finns kärleksrelationer och relationsproblem mellan personer av motsatt kön.⁴ Men viktigast av allt är att kvinnor och män i texten beskrivs som om de levde i olika samhällen och olika kulturer, där kärleken – och möjligen filmjölken – är de enda beröringspunkterna. Texten ger uttryck åt att parterna i kärleksrelationen dessutom måste förstå sig – i synnerhet männen – för att kommunikationen och kärleken ska blomstra.

Sammanfattande reflektion

I denna artikel analyseras filmjölksförpackningarna *Leif* och *Lena* från den första generationens produkter som lanserades våren 1999. Det är enbart baksidestexterna som ägnas en mer ingående analys av form och innehåll. Resultaten visar att texternas syntaktiska formspråk ansluter till den rådande reklamgenrens genom sin enkelhet: med korta meningar, lågt läsbarhetsindex, låg komplexitet och låg informationstäthet.

⁴ I den interaktiva frågespalten som skapar rådgivningsbrev verkar dock både homosexuell och heterosexuell kärlek vara möjlig: "Bjud bara hem *honom eller henne* [min kursivering] på en tallrik filmjolk, så ska du se att det ordnar sig" (Lenas elektroniska svarsbrev till mig, 1999–10–08).

Innehållet bjuder däremot på överraskning i form av samlevnads- och relationsrådgivning till konsumenterna. Texterna är uppbyggda som brev med regler för hur man ska bete sig för att nå framgång hos det motsatta könet.

I baksidestexterna droppar filmjölken bokstavligt talat mellan raderna och ordet *filmjolk* nämns endast två gånger på *Leif* och inte alls på *Lena*. Humorn i texten är divisiv och uppbyggd kring bekönade skämt och myter. Producenterna skrev säkerligen texterna för att de skulle vara underhållande och roligt okonventionella – och ytligt sett är de också det. Själv skrattade jag första gången jag läste dem och jag frågade mig själv vad jag egentligen skrattade åt. Kanske skrattade jag åt orimligheten i att reducera de tilltänkta kvinnliga konsumenterna till svaga, sura, arga och svårbegripliga och de manliga till snåla, klantiga, ohyfsade och svårhanterliga.

Någon kan invända att detta är ironiska texter som driver gäck med stereotyper på genusroller. Men ironi är ett "tveeggat vapen" (Cassirer 1993:64), som bygger på att adressaten är införstådd med att det rör sig om ironi med extrema överdrifter eller underdrifter, annars finns en risk att budskapet uppfattas bokstavligt. Om en ironisk tolkning ska göras måste avståndet mellan det sagda och det menade vara stort. Enligt min mening är skämten inte tillräckligt överdrivna och roliga för att tolkningen av texterna ska bli entydig, i detta fall ironisk, dvs. X (= yttext) ska tolkas som Y (= textens egentliga mening). För vad är i så fall innehållet av Y i de analyserade texterna?

Det kan tyckas gringigt att bråka om en humoristisk reklamtext avsedd för nöjesläsning vid matbordet. Men sanningen är att den mansbild och kvinnobild som texterna uppvisar exploaterar människor på ett kränkande sätt. Att få i sig könsstereotyperna med maten är ganska osmakligt eftersom vi då kanske är extra mottagliga för att svälja dem, vare sig det sker med smak av citron-och-lime eller med apelsinsmak.

Litteratur

Arlas hemsida: <http://www.arla.se>

Bing, Janet, 1999: Gendered Jokes: Building boundaries or subverting sexism. Department of English, Old Dominion University: <http://courses.lib.odu.edu/engl/jbing/humor.html>

Byrman, Gunilla & Hultén, Britt, 2000: "Varför många företagsledare bär damunderkläder". Inledning till en diskussion om genus och sakprosa. Manus under arbete: Växjö och Stockholm.

Cassirer, Peter, 1993: Stilistik & stilanalys. Natur och Kultur, Stockholm.

Hansen, Erik, 1965: Reklamesprog, Köpenhamn.

Hellspong, Lennart & Ledin, Per, 1997: Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys. Studentlitteratur, Lund.

Mr Funny Bone Internationell: http://mr_fbi.listbot.com

Leifs och Lenas hemsida: http://www.arla.se/fil/leif_lea/lena.htm

Leifs och Lenas brevrådgivning: http://www.arla.se/fil/leif_lea/svarlena.asp

Pettersson, Gertrud, 1974: Reklamsvenska. Studier över varumärkesannonser från 1950- och

60-talen. Lundastudier i nordisk språkvetenskap serie A nr 27. Studentlitteratur, Lund.
von Wright, Moira, 1998: Genus och text. När kan man tala om jämställdhet i fysisk-
läromedel? Projektet Jämställdhet. Skolverket, Stockholm.

Inkongruens och särskrivna sammansättningar

– en beskrivning av två typer av fel och möjligheten att granska dem automatiskt

Rickard Domeij, Ola Knutsson och Lena Öhrman

Sammanfattning

Inkongruens och särskrivna sammansättningar är två feltyper som på senare år blivit allt mer frekvent förekommande i såväl icke-professionella som professionella texter skrivna av skribenter med svenska som modersmål. I artikeln belyser vi feltyperna utifrån empirisk grund och visar på intressanta regelbundenheter i realisationen av fel. Vi diskuterar orsakerna bakom dessa regelbundenheter och till felens uppkomst.

Vi visar också hur man kan detektera och korrigera en hel del förekomster av dessa feltyper i språkgranskningsprogrammet Granska, som håller på att utvecklas i ett projekt på Nada, KTH i Stockholm. Från svensk synvinkel är just dessa fel särskilt intressanta att detektera eftersom de inte förekommer på samma sätt i engelskan och därmed inte finns med i den uppsättning regler som härstammar från engelsk grammatikkontroll. Vi belyser slutligen problem som uppstår i detektionen av fel och i interaktionen mellan människa och dator vid användningen av grammatikkontroll.

Inledning

IPLab (Interaktions- och presentationslaboratoriet) på Nada, KTH har under drygt ett decennium bland annat varit ett centrum för forskare från olika discipliner som intresserar sig för forskning kring utvecklingen och användningen av datorverktyg för skrivande. Ett intressant exempel på sådana datorverktyg är grammatikkontroll med hjälp av vilken en skribent mer effektivt kan korrekturläsa sina texter. Det finns emellertid en hel del tekniska, språkvetenskapliga och användarrelaterade problem förenade med utvecklingen av en sådan tillämpning (se t.ex. Domeij 1997).

Ett första problem är begränsningar i tekniken och i den bakomliggande språkliga beskrivningen som gör att bara vissa typer av ytmässiga, väldefinier-

rade fel kan hittas med någorlunda precision. För att undersöka om ett fel är lämpligt att detektera med dator krävs bland annat kunskap om realisationer av förekommande fel och dessutom tester på precision och täckning hos de regler som definierar felen. Utöver detta behövs också kunskap om vilka effekter datorstödet får på språk och skrivförmåga.

I följande avsnitt fokuserar vi på två feltyper: nominalfrasinkongruens och felaktiga särskrivningar. Vi beskriver deras realisationer, hur de kan definieras med regler och användas i en grammatikkontroll. Som exempel visar vi hur programmet Granska som håller på att utvecklas i ett projekt på Nada, KTH i Stockholm (Domeij, Eklundh, Knutsson, Larsson & Rex 1998) hanterar inkongruens och felaktiga särskrivningar. Dessa fel är särskilt intressanta ur svensk synvinkel eftersom de inte förekommer på samma sätt i engelskan och därmed inte finns med i den uppsättning regler som härstammar från engelsk grammatikkontroll. De är också intressanta då de utgör stora problem för skribenter som inte har svenska som modersmål.

Inkongruens i nominalfraser

I en empirisk analys av språket i framför allt dagstidningar och vetenskapliga rapporter har vi observerat att kongruensfel i nominalfraser blivit relativt vanligt förekommande också i infödda skribenters texter. Detta är en ny iakttagelse och troligen också ett nytt fenomen som kommit med den ökade datoranvändningen. Tidigare har kongruensfel bara uppmärksammats i samband med andraspråksinläring där felen orsakas av bristande kunskaper i svensk grammatik, men för infödda skribenter handlar det snarast om slarv orsakat av de ökade redigeringsmöjligheter som datorn ger. En ändring i texten från *hus* till *villa* är till exempel lätt att göra med datorn, samtidigt som det är lätt att glömma påverkan på omgivande ord som kongruerar. En fras som *ett stort hus* kan därför lätt resultera i *ett stort villa*, och så är kongruensfelet ett faktum. Eftersom det dessutom ofta slarvas med den slutliga korrekturläsningen vid elektronisk textframställning (se Severinson Eklundh 1995) upptäcks ofta inte felet.

En annan viktig observation vi gjort på basis av insamlade data är att de påträffade kongruensfelen visar upp starka regelbundenheter (se exempel i tabell 1). Det är till exempel mycket ovanligt att flera attribut i en substantivfras är inkongruenta både med varandra och med huvudordet, som i frasen *det stort villa*. När flera attribut är inkongruenta med huvudordet verkar de i regel behålla sin inbördes kongruens, till exempel *ett stort villa* eller *det stora villa*. Av 162 kongruensfel i enkla nominalfraser ser vi inte något exempel på motsatsen.

I materialet ser man dessutom sällan att ett attribut avviker från huvudordet i mer än ett särdrag. Detta gäller för hela 96 % av förekomsterna. En förklaring till detta kan vara att det sällan finns anledning att redigera ett ord i mer än ett särdrag. När ett huvudord till exempel byts ut mot en synonym sker föränd-

ringen endast i genus. Det är mera ovanligt att man gör flera ändringar av olika slag inom samma nominalfras, även om det förstås förekommer ibland.

Tabell 1.

Realiserade förekomster av inkongruenta nominalfaser med huvudord i utrum.

Obest. singular	#	Best. singular	#	Obest. plural	#	Best. plural	#
en bil		en bilen	5	en bilar		en bilarna*	1
en gul bil		en gul bilen	4	en gul bilar	2	en gul bilarna*	
en gula bil	3	en gula bilen		en gula bilar	2	en gula bilarna*	
en gult bil	7	en gult bilen*		en gult bilar*		en gult bilarna*	
ett bil	4	ett bilen*	1	ett bilar*		ett bilarna*	
ett gul bil	4	ett gul bilen*		ett gul bilar*		ett gul bilarna*	
ett gula bil		ett gula bilen*		ett gula bilar*		ett gula bilarna*	
ett gult bil	1	ett gult bilen*		ett gult bilar*		ett gult bilarna*	
den bil		den bilen		den bilar		den bilarna	1
den gul bil	2	den gul bilen	4	den gul bilar*		den gul bilarna*	
den gula bil		den gula bilen		den gula bilar		den gula bilarna	1
den gult bil		den gult bilen		den gult bilar*		den gult bilarna*	
det bil		det bilen		det bilar*		det bilarna*	1
det gul bil*		det gul bilen*		det gul bilar*		det gul bilarna*	
det gula bil		det gula bilen	9	det gula bilar*		det gula bilarna*	3
det gult bil*		det gult bilen*		det gult bilar*		det gult bilarna*	
de bil		de bilen		de bilar		de bilarna	
de gul bil		de gul bilen*		de gul bilar		de gul bilarna	
de gula bil	1	de gula bilen	6	de gula bilar		de gula bilarna	
de gult bil*		de gult bilen*		de gult bilar		de gult bilarna	
gul bil		gul bilen	2	gul bilar	3	gul bilarna	
gula bil		gula bilen		gula bilar		gula bilarna	
gult bil	4	gult bilen*		gult bilar		gult bilarna	

De observationer vi gjort kan sammanfattas i följande två generaliseringar:

1. Ett attribut avviker oftast bara i ett särdrag från huvudordet (särdragsavvikelsen= 1).
2. Om flera attribut avviker från huvudordet kongruerar de oftast med varandra.

Tabell 1 visar en delmängd realiserade förekomster av inkongruenta nominalfaser med huvudord i utrum. Konstruktionsmöjligheter som avviker från generaliseringarna har markerats med asterisk. Korrekta konstruktionsmöjligheter är okursiverade. Observera att det stora flertalet konstruktioner följer mönstret. Ett undantag är *det gula bilarna* som har tre förekomster. Detta kan möjligen förklaras av att *de* och *det* lätt förväxlas eftersom de kan uttalas på samma sätt.

De två generaliseringarna ovan gör att vi kraftigt kan reducera antalet teoretiska felmöjligheter genom att bortse från de mest osannolika och på så sätt reducera antalet regler i granskningsprogrammet. Färre regler för osannolika konstruktioner gör att falska alarm kan undvikas i högre grad, vilket kan vara att föredra om antalet missade fel därmed inte blir för stort. Generaliseringarna kan också användas för att rangordna förslag till rättelser i grammatikkontrollen så att de förslag som ligger på närmast särdragsavstånd från felet läggs först i för-

slagslistan. Vår hypotes är att en sådan rangordning av förslagen oftast överensstämmer med skribentens intentioner.

Särskrivna sammansättningar

Särskrivna sammansättningar är något man ser allt oftare. Engelskan tycks påverka svenska språket på många områden, kanske framför allt i IT-sammanhang. Ord som är direktöversatta från engelska verkar ofta leda till felaktiga särskrivningar. Sådana särskrivningar dyker ofta upp i datorsammanhang och i tekniska sammanhang där författaren/översättaren har sett dessa ord på engelska och sedan direktöversatt. Till exempel *home page* blir *hem sida*. I svenskan, till skillnad från engelskan, utgör felaktig särskrivning av sammansättningar ett språkproblem.

Engelskan är nog inte det enda som påverkar till fler särskrivningar. Sättet på vilket text framställs i reklam, till exempel utan avstavningar, kan vara en annan orsak. Även de som skriver restaurangmenyer verkar ha en viss förkärlek för särskrivna sammansättningar. Ibland kan man se dussinet felaktiga särskrivningar på en och samma matsedel. Särskrivningar blir allt vanligare också i löpande text. Man ser dem på Internet, i uppsatser, i e-postmeddelanden och så vidare.

För att analysera särskrivningar och möjligheten att detektera dem med hjälp av språkgranskningsprogrammet Granska, gjorde vi en egen undersökning där vi samlade ihop en mängd felaktiga särskrivningar (Öhrman 1998). Den resulterande felsamlingen består av 389 särskrivningar med kontexter hämtade från Internet. Vi använde oss av sökord som till exempel *dator program* i sökverktyget AltaVista och fick på så vis fram ett antal dokument som innehöll denna särskrivning. Då vi gick igenom varje dokument fann vi nästan i samtliga fall fler meningar i samma dokument som innehöll alla möjliga sorters särskrivningar. Vi upptäckte att de flesta författare med felaktiga särskrivningar varit mer eller mindre konsekventa med att skriva isär sammansättningar.

Vi delade in särskrivningarna i kategorier efter ordklass typer. Med ordklass menas ordklassen för de ord (för- och efterled) som särskrivningen består av. Därefter beräknade vi frekvens för de olika typerna. På så vis fick vi fram en typologi, helt och hållet baserad på vår insamling. Vi har även tagit med sammansättningar bestående av tre led som listas separat. Tabell 2 visar frekvensen för de vanligaste särskrivningstyperna.

Som framgår av tabell 2 är särskrivningar av typen *substantiv + substantiv* i särklass vanligast. De representerar 70 % av de felaktiga särskrivningarna i vår felsamling. Man kan också se att åtminstone två substantiv även förekommer i de flesta särskrivningar med tre led. Substantiv ingår i något av leden i sammanlagt 18 av de 31 olika typerna och i 364 av särskrivningarna. Med andra ord ingår substantiv i 94 % av särskrivningarna. Det näst vanligast förekommande är

adjektiv som finns i 15 % av fallen. Det är med andra ord stor skillnad mellan frekvensen för särskrivningar som innehåller substantiv och övriga.

Tabell 2. Frekvenser för olika typer av särskrivningar

<i>Ordklasser</i>	<i>Antal</i>	<i>%</i>	<i>Exempel</i>
subst. + subst.	276	70%	polis stationen
subst. + adj.	31	8%	färg glada
namn + subst.	14	3,6%	Tunabergs veteranen
adj. + subst.	10	2,6%	snabb maten
adj. + adj.	8	2,1%	mörk hårig
verb + subst.	6	1,5%	vandrar kängor
subst. + verb	3	< 1%	tjuv jagade
subst. + particip	3	< 1%	maskin beroende
adj. + verb	3	< 1%	offentlig gjort
adverb + verb	3	< 1%	samman faller
adverb + adj.	2	< 1%	sönder brända
prep. + subst.	2	< 1%	inom hus
<i>Tre led:</i>			
subst. + subst. + subst.	6	1,5%	favorit data spel
räkneord + subst. + subst.	3	< 1%	två mans kajak
adj. + subst. + subst.	3	< 1%	god natt hälsningar

Det finns en nackdel med den metod vi valde för att få fram särskrivningarna: vi kan ha fått ett snedvridet resultat då vi framför allt sökt på särskrivningar av typen *substantiv + substantiv*. Det stora flertalet särskrivningar vi fick fram var dock inte de vi hade som sökord i AltaVista. Även om just de särskrivningar som vi från början använde som sökord är i minoritet i vår felsamling så finns det en risk för att de övriga särskrivningarna är av samma sort eftersom de som skriver kan tänkas ha en tendens att upprepa samma typ av fel.

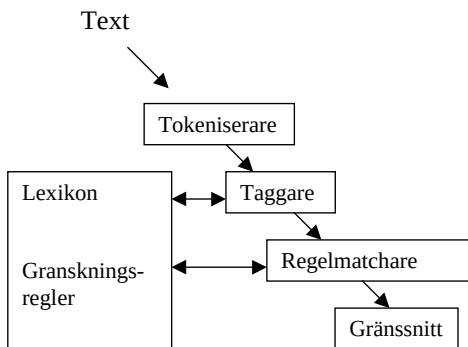
Särskrivna sammansättningar utgör ett växande språkproblem. I undersökningen kom vi fram till att särskrivningar innehållande två substantiv är i särklass vanligast. Därför är det naturligt koncentrera sig på att med hjälp av språkgranskningsprogrammet detektera och korrigera just dessa särskrivningar.

Granskasystemet

Både inkongruens och felaktiga särskrivningar kan i viss utsträckning hanteras i språkgranskningsprogrammet Granska. Granska är ett hybridsystem som kombinerar probabilistiska och regelbaserade metoder för att uppnå hög effektivitet och robusthet (Domeij, Knutsson, Carlberger & Kann 1999). Detta är en nöd-

vändig förutsättning för en grammatikkontroll som ska fungera i realtid i direkt interaktion med användaren (t.ex. Kukich 1992).

Hur systemet är uppbyggt i moduler visas i figur 2. Först görs en igenkänning av alla textens ord i tokeniseraren. I nästa steg tilldelas orden information om ordklasser och morfologiska särdrag med hjälp av en s.k. taggare som slår upp ord i lexikon och på statistisk grund räknar ut vilken av flera möjliga ordklassstilldelningar ett ord får i sin kontext. Den taggade texten skickas sedan vidare till regelmatcharen som genomsöker texten och matchar den mot de förväntade grammatiska avvikelser som definierats i granskningsreglerna. Granskningsreglerna genererar också felbeskrivningar och rättningsförslag som slutligen presenteras för användaren i ett grafiskt gränssnitt. Systemet innehåller också en rättstavningsmodul som kan hantera svenska sammansättningar (Kann, Domeij, Hollman & Tillenius 1998) och som används i granskningsreglerna för att kontrollera felaktiga särskrivningar.

Figur 1. Granskasystemets uppbyggnad.

Systemet finns implementerat på Unix och det finns också ett webbgränssnitt där man kan pröva programmet via en webbläsare (<http://www.nada.kth.se/theory/projects/granska/>). Vi arbetar dessutom på att ta fram ett gränssnitt för PC som kan användas interaktivt i skrivsituationen; bland annat är det tänkt att användas som ett forskningsverktyg vid användartester.

Granskningsregler för inkongruens och felaktiga särskrivningar

Granska har särskilda granskningsregler som genomsöker resultatet från taggningen på jakt efter grammatiska felaktigheter. En granskningsregel som kan detektera kongruensfelet *en hus* ser ut som i regel 1 (se äv. Knutsson 1996).

Regel 1:

```

kong22@inkongruens
{
X(wordcl= dt),
Y(wordcl= jj)*,
Z(wordcl= nn & (gender!= X.gender | num!= X.num | spec!= X.spec))
-->
mark(X Y Z)
corr(X.get_ form(gender:= Z .gender, num:= Z .num, spec:= Z .spec) Y Z)
info("Artikeln" X.text "stämmer inte överens med substantivet" Z .text)
action(granskning)
}

```

Regeln har två led som avskiljs med en pil. Det första ledet innehåller ett matchningsvillkor, det andra ledet specificerar den åtgärd som utlöses när villkoret uppfylls. I exemplet uppfylls villkoret när en determinerare följs av ett nomen (ev. föregånget av ett eller flera adjektiv) som skiljer sig i genus, numerus eller species från determineraren. I åtgärdsledet anges först att den felaktiga frasen i texten ska markeras. Sedan anropas en ordböjningsfunktion som med hjälp av lexikonet och ett antal regler genererar ett ersättningsförslag som kongruerar med substantivet. Detta presenteras som korrektionsförslag för användaren tillsammans med en diagnostisk text som förklarar felets art.

Lokalisering av särskrivna sammansättningar där det första ledet är ett sammansättningsled som inte kan stå själv, till exempel *skid åkning*, görs helt enkelt genom uppslagning i en förledsordlista. I övriga fall utgår strategin för att hitta felaktiga särskrivningar från att två nomen sällan står intill varandra. Om det dessutom går att sätta samman dessa två nomen så att de bildar en godkänd sammansättning som passar i kontexten finns ytterligare skäl att tro att det faktiskt rör sig om ett fel. Nedan följer ett exempel på en regel (regel 2) som hittar felaktiga särskrivningar av typen *Han såg de stora sten bumlingarna*:

Regel 2.

```

sär2@särskrivning
{
X1(wordcl= dt),
X2(wordcl= jj)*,
X3(wordcl= nn & (gender!= X1.gender | num!= X1.num | spec!= X1.spec),
X4(wordcl= nn & gender= X1.gender & num= X1.num & spec= X1.spec &
correctly_ spelled(concat(X3.text, text)))
-->
mark(X3 X4)
corr(X1 X10 X2 concat(X3.text, X4.text))
info("Särskrivningsfel, sätt ihop" X3 X4 "till " concat(X3.text, X4.text))
action(granskning)
}

```

I särskrivningsregeln ovan beskrivs ett särskrivningsfel där determineraren X1 är inkongruent med det första nomenet X3 men kongruerar med det andra nomenet X4 som i exemplet *de stora sten bumlingarna*. Inkongruensen mellan determinerare och det efterföljande nomenet tillsammans med kongruensen mellan

determineraren och det andra nomenet ger indicier på att ett särskrivningsfel har detekterats. För att ytterligare testa att det rör sig om ett särskrivningsfel sätts de två nomina samman och kontrolleras i stavningsfunktionen Stava. Om Stava godkänner det sammansatta ordet så felmarkeras särskrivningen och det sammansatta ordet ges som rättningsförslag.

Ibland kan två olika regler matcha samma område i texten, som i exemplet *ett cykel ställ*. För att inte systemet ska tolka detta fel som ett kongruensfel behöver granskningsreglerna ordnas så att särskrivningsreglerna får företräde framför kongruensreglerna i fall som det ovan. Än så länge är en sådan prioritetsordning mellan reglerna inte implementerad. I stället presenteras nu båda möjligheterna som fel, vilket allt som oftast också är den bästa metoden.

Många fel kan vara svåra att hitta på grund av flertydigheter som ibland inte går att avgöra med hjälp av kontexten; ett exempel är *en egen exekverings enhet* där ordet *exekverings* kan tolkas som ett genitivattribut. Ett annat problem är falska fel som råkar slinka med i vissa fall, till exempel *Den katt kvinnan såg var svart* där det utelämnade relativpronomenet ställer till problem. Ett annat exempel på falskt alarm vid kongruens är *Samtidigt utgör den nya hot mot de utrotningshotade arterna*. Arbete pågår med att förbättra reglerna med hänsyn till falska alarm och missade fel.

Resultat

Hela 97 procent av orden i en okänd text taggas korrekt, ett resultat som står sig väl i en internationell jämförelse. De okända orden taggas med 92 procents korrekthet. Granskningsystemet i sin helhet (med ca 200 regler för ett tjugotal olika feltyper) granskar ungefär 1 000 ord per sekund inklusive taggning. Det är svårt att jämföra prestanda med andra system (se t.ex. Sågvall Hein 1998; Arppe 1999) eftersom resultaten sällan redovisas på ett jämförbart sätt, men vår uppskattning är att vi uppnått jämförelsevis hög prestanda.

Vi är fortfarande i arbete med att optimera prestanda och att förbättra reglerna i programmet. Preliminära tester med granskningsreglerna visar att vi kan hoppas på en täckning på över 50 % och en precision på över 90 % för kongruensfel och felaktiga särskrivningar. Hittills är resultaten mycket lovande (jfr t.ex. Birn 1999), men trots allt är det orealistiskt att tro att systemet kommer att nå full täckning och precision.

Diskussion

Föregående avsnitt har visat hur man utifrån kunskap om vissa feltypers realisationer kan definiera formella regler som kan användas för att detektera en del felaktigheter med datorns hjälp. Problemet är att en hel del fel också undgår upptäckt eller, än värre, presenteras som fel fastän de inte är det. Tyvärr är

denna språkteknologiska begränsning inte något som kommer att kunna botas i första taget. Tekniken och den underliggande språkbeskrivningen blir visserligen hela tiden bättre (se bara på svensk stavningskontroll som på senare år uppnått stora förbättringar) men vissa grundläggande problem är svåra att komma ifrån, vilket oundvikligen resulterar i falska alarm och oupptäckta fel (se t.ex. Kohut & Gorman 1995).

Olika användare har olika behov. Vissa vill framför allt effektivisera sitt skrivande, andra vill förbättra sitt skrivande. De användare som kanske har störst behov av hjälp med språket, till exempel andraspråksinlärare, har också sämst förutsättningar att avgöra när programmet ger missledande kommentarer (se t.ex. Öhrman 2000). Ingen vet egentligen vilka effekter en grammatikkontroll får på olika gruppers skrivande. Här behövs mer forskning som grund för bättre användaranpassade program. Därför vill vi utveckla ett lättanvänt och instruktivt gränssnitt för Granska och i praktiken testa programmet på användare för att undersöka vilka effekterna blir på språk och skrivförmåga (se Larsson 1998, Domeij 1998). Ett grafiskt gränssnitt för PC beräknas vara klart under våren 2000. Inledande användartester kommer att slutföras före årets slut.

Referenser

- Arppe, A. 2000: Developing a grammar checker for Swedish. I: T. Nordgård, ed. *Nodalida'99*, Trondheim, december 1999.
- Birn, J. 2000: Detecting Grammar Errors with Lingsoft's Swedish Grammar Checker. I: T. Nordgård, ed. *Nodalida'99*, Trondheim, december 1999.
- Carlberger, J. & Kann, V. 1999: Implementing an efficient part-of-speech tagger. I: *Software - Practice and Experience*, 29 (9), pp. 815-832.
- Domeij, R. 1997: Datorn och språkriktigheten. I: O. Josephson, ed., *Svenskan och IT-samhället*. Hallgren & Fallgren, 1997.
- Domeij, R. 1998: Detecting, presenting and correcting low-level problems when editing with and without computer aids. I: *TEXT Technology*, vol 8, no. 1. Wright State University, Celina, USA.
- Domeij, R., Eklundh, K., Knutsson, O., Larsson, S. & Rex, Å. 1998: *Granskaprojektet 1996-1997*. Technical Report NADA, KTH.
- Domeij, R., Knutsson, O., Carlberger, J. & Kann, V. 2000: Granska - ett effektivt hybridssystem för kontroll av svensk grammatik. I: T. Nordgård, ed. *Nodalida'99*, Trondheim, december 1999.
- Kann, V., Domeij, R., Hollman, J., & Tilenius, M. 1999: Implementaion aspects and applications of a spelling correction algorithm. In: R. Koehler, L. Uhlirova, G. Wimmer, eds, *Text as a Linguistic Paradigm: Levels, Constituents, Constructs. Festschrift in honour of Ludek Hrebicek*.
- Knutsson O. 1996: *Agreement Error Detection*. Master's Thesis, Department of Linguistics, Stockholm University.
- Kohut & Gorman 1995: The effectiveness of leading grammar/style software in analysing business students' writing. I: *Journal of Technical Writing and Communication* pp. 341-361. July 1995.

- Kukich, K. 1992: Techniques for automatically correcting words in text. *ACM Computing Surveys*, Vol. 24, No. 4, pp. 377-439.
- Larsson, S. 1998: Interaktivitet och användbarhet vid datorstödd språkgranskning och redigering i en integrerad skrivmiljö. Exjobbsrapport TRITA-NA-E9833 (IPLab-150), Nada.
- Severinson Eklundh, K. 1995: Skrivmönster med ordbehandlare. I: *Språkvård*, nr 4, sid 11–18.
- Sågvall Hein, A. 1998: *A Chart-Based Framework for Grammar Checking. Initial studies*. Nodalida'98, Copenhagen, january 1998.
- Öhrman, L. 1998: *Felaktigt särskrivna sammansättningar*. C-uppsats i datorlingvistik, Institutionen för lingvistik, Stockholms Universitet.
- Öhrman, L. 2000: *Datorstödd språkgranskning och andraspråksinlärare*. D-uppsats i datorlingvistik, Institutionen för lingvistik, Stockholms Universitet.

Svenskan i EU och EU på svenska

Håkan Edgren

EU stiftar svenska lagar

Sverige blev EU-medlem den 1.1.1995. Genom den s.k. översättningsdelegationens arbete fanns då redan cirka 60.000 sidor unionslagstiftning på svenska och gällde som svensk lag. Från och med inträdet övertog dock EU ansvaret för att översätta sina egna texter, vilket skedde med nyrekryterade egna översättare. Denna översättarverksamhet producerar nu årligen cirka 200.000 sidor tryckt EU-text på svenska, som i stort är den EU-svenska som finns.

På EU-institutionerna i Bryssel och Luxemburg är kommissionens översättargrupp störst, med knappt 100 översättare. Då jag tillhör denna, skall jag här bara ta upp kommissionens översättningar till svenska. Mitt syfte är att granska denna typ av svenska och se om den avviker från normal svensk förvaltningsprosa.

Texttypen

EU:s syfte är ursprungligen att stärka den europeiska sammanhållningen genom en gemensam inre marknad, omgiven av en yttre tullmur. De översatta texterna handlar därför mest om detta. Mycket text handlar också om ett senare EU-mål: att minska skillnaderna i levnadsstandard mellan EU:s regioner och länder. Ett ännu senare mål är sysselsättningen, men här har hittills inte mycket skett.

Den dominerande texttypen blir av detta skäl juridisk-ekonomisk. Det handlar om facktexter, ofta komplexa och i lagstiftningens fall ofta mycket formaliserade.

Översättningssvenska

Översättningsdelegationens arbete inför medlemskapet utfördes i Sverige och texterna fackgranskades av svenska fackmän. Sedan 1995 har EU emellertid ansvaret för översättandet, som åren 1995-97 kännetecknades av inkörningsproblem med otillräcklig bemanning och orutinerad personal. Därefter har dock en stabilisering och kvalitetshöjning skett.

Originalen som översätts är oftast skrivna på franska eller engelska. Dessa är liksom svenskan analytiska språk men skiljer sig vad gäller bl.a. tempussystem, bestämmingar, satsfogning och stilistik. För de svenska översättningarna är det oftast stilistik och satsfogning som skapar problem, främst när detta yttrar sig i komplicerad syntax. Enkelt uttryckt kan man säga: svenskan blir ofta bra när

originalen är välskrivna, med relativt korta meningar. Annars blir den gärna sämre.

Originalen kan numera vara lättfattligt skrivna, särskilt texter som inte tillhör lagstiftningen. Det pågår nämligen ett kvalitetsarbete för skrivandet av original. Lagtexternas original och översättningar kan dock bli bättre. Bägge behöver, menar jag, ett syntaxlyft för att komma ifrån något man kan kalla "kommissionssvenska". Följande exempel på denna ingår i en icke lagtext:

Detta avtal som undertecknades den 6 maj 1999 av Europaparlamentet, rådet och kommissionen omfattar, förutom den tabell över budgetplanen med 15 medlemsstater för perioden 2000-2006 och dithörande tillämpningsbestämmelser (se tabell 1), den preliminära ekonomiska ramen för en union med 21 medlemsstater (enligt hypotesen om en utvidgning med sex nya medlemsstater fr.o.m. 2002) (se tabell 2), de förfaranden som institutionerna har kommit överens om när det gäller budgeten, särskilt samrådsförfarandet under upprättandet av budgeten, indelningen av utgifter i obligatoriska och icke-obligatoriska samt behovet av en rättslig grund för verkställandet av budgetanslagen. (Europeiska unionens bulletin, 5/1999:15)

Som vi ser består exemplet av en enda ytterst komplex mening, precis som i det franska originalet. Det har översättaren inte gjort något åt – trots att texten återfinns i *Europeiska unionens bulletin*, som för EU-medborgarna kontinuerligt sammanfattar EU:s beslut.

Det måste dock samtidigt sägas att EU-texter kan vara lättfattligt skrivna. Se t.ex. följande rapporttext:

Kommissionen föreslår de tre berörda medlemsstaterna att de samlade anslagen fördelas i tre delar i förhållande till olika objektiva kriterier. De tre medlemsstaterna förhandlar inbördes och rådet fattar det slutliga beslutet. Varje medlemsstat fördelar därefter medlen i förhållande till sina egna kriterier. De berörda medlemsstaterna underrättar kommissionen om fördelningen mellan enskilda ULT utan att behöva motivera sitt beslut. Kommissionen har ingen kontroll över detta förfarande. (EGT C 276, 1999:20)

Sådana skillnader i läsbarhet, i kvalitet beror av många faktorer:

- Först och främst kan originalen ha mycket skiftande standard, vilket ofta beror på att författaren inte skriver på sitt modersmål. Sedan 1998 pågår dock insatser för att förbättra de engelska och franska originalens läsbarhet. Här finns riktlinjer som ofta också tillämpas.

- Översättarna är också olika rutinerade och skickliga. Många saknar tidigare översättarmeriter eller lingvistisk utbildning.

- I lagstiftningen är den s.k. punktregeln ett stort hinder för en enklare syntax i EU-lagstiftningen. Svenska språknämnden formulerar denna så här:

En översättning till svenska bör av juridiska skäl ligga så nära originalet som möjligt. Exempelvis tillämpas ofta den s.k. punktregeln: en mening i originaltexten ska motsvara en mening i översättningen. (Språkvård 2-1998:13)

Vid översättning av lagtext blir det därmed ofta det franska eller engelska originalet som styr översättningens meningsstruktur. Ett problem blir då att man i dessa språks juridisk-ekonomiska stil är mer öppen för komplex meningsbyggnad och frasstruktur. Bland annat tillåts meningar vara mycket längre, med lucker struktur och avlägsna syftningar. Svenskans meningar är oftast mycket kortare. Bland annat punktregeln gör att detta formar de svenska översättningarna från dessa båda språk, då den säger att originalens meningslängd skall bibehållas.

Översättningens syntax kan också bli mer svåröverskådlig än originalets. Morfologiskt är det nämligen så att både engelska och franska har och frekvent använder gerundier, som svenskan saknar. Dessa återges syntaktiskt med svenska bisatser eller huvudsatser. Effekten blir ofta en mer svåröverskådlig meningsstruktur, mindre elegant än gerundiekonstruktionerna med sin otvetydiga bindning till den överordnade satsen.

Linjärt eller holistiskt

Ett annat problem är att EU-översättare från engelska och franska gärna arbetar *linjärt*, återger ord och satser i samma ordning som de har i originalet, fast givetvis med vissa absolut nödvändiga justeringar. Vid översättning av lagstiftning kan detta dessutom motiveras med punktregeln.

Gör översättaren inget mer utan lämnar ifrån sig en "linjärt" översatt text, utmärks denna gärna av föga idiomatisk svensk syntax. Detta förstärks om originalets termer inte har återgetts med adekvata svenska motsvarigheter. Fast den linjära metoden är inget måste, utan man kan som översättare ofta hyfsa översättningen med ett *holistiskt* förhållningssätt: antingen kan man efter grovöversättning av en mening flytta om dess element tills ord- och satsföljd i möjligaste mån motsvarar idiomatisk svenska. Eller så kan man först etablera elementens optimala ordning i tanken, innan man börjar skriva. Valet av holistiskt angreppssätt styrs här gärna av meningarnas komplexitet.

Nämnas måste här att EU-kommissionens översättningar till svenska granskas internt innan de lämnar översättningsenheterna. Både granskare och översättare prioriterar dock inte smidig syntax och läsbarhet utan korrekt terminologi och trohet mot originalet. Detta är den rådande interna översättningskultur som har etablerats under de fem år, som Sverige varit EU-medlem. Med andra ord tolereras linjärt översättande.

Avslutningsvis ett exempel på linjärt översättande från franska, där *EU-information i jordbrukssamhällen* hade varit en lyckligare lösning än *information om gemenskapen i jordbrukssamhällen*:

Carrefourkontoren har till uppgift att tillhandahålla information om gemenskapen i jordbrukssamhällen. (Carrefourkontor:1)

Avvikande svenska

Det är främst inom den rena lagstiftningen som "kommissionssvenskan" avviker från svenskt förvaltningspråk. Orsaken är att originalen här är syntaktiskt mer komplexa, vilket översättarna inte riktigt förmår hantera, särskilt p.g.a. punktregeln. Jag måste dock först understryka, att den följande genomgången inte handlar om totalt dominerande avvikelser utan om mer eller mindre frekventa drag.

Några återkommande avvikelser är:

1. Predikatsdistansering
2. Staplade bestämmningar och "bestämningsslask"
3. Satsnästling
4. Prepositionssosäkerhet
5. Ordöverflöd
6. Nominalisering

Låt oss se på detta i tur och ordning och utifrån några exempel.

1. Predikatsdistansering

Mycket ofta har en mängd bestämmningar och satser sprängts in mellan subjekt och predikat. Det försvårar förståelsen och borde ha åtgärdats genom omflyttning. Ett finit verb tolkas nämligen gärna som predikat till närmast föregående nomen. Låt oss se på ett exempel, med subjekt och predikat i fetstil:

Det är vidare viktigt att se till att **beräkningen** av kvoten mellan underskottet i den offentliga sektorns finanser och bruttonationalprodukten respektive mellan den offentliga sektorns skuldsättning och bruttonationalprodukten enligt artikel 104 i fördraget **görs** på ett konsekvent sätt på grundval av ENS 95. (KOM(99) 444:4)

En omläsning visar att *görs* bara kan vara predikat till *beräkningen*. Begripligheten kan dock ökas något med följande omskrivning, med subjektet nära predikatet: *Konsekvent och på grundval av ENS 95 bör också **kvoten beräknas** mellan underskottet i den offentliga sektorns finanser och bruttonationalprodukten respektive mellan den offentliga sektorns skuldsättning och bruttonationalprodukten, enligt artikel 104 i fördraget.* Låt oss se på ytterligare ett exempel:

För att det skall kunna säkras att **det utvidgade kumuleringsystem** som gör det möjligt att använda material med ursprung i Europeiska gemenskapen, Polen, Ungern, Tjeckien, Slovakien, Bulgarien, Rumänien, Lettland, Litauen, Estland, Slovenien, Turkiet, Europeiska ekonomiska samarbetsområdet (nedan kallat EES), Island, Norge och Schweiz **fungerar** väl bör definitionen av begreppet "ursprungsprodukter" ändras. (KOM(99) 420:4)

Även detta kan ges en mer läsbar form: *Definitionen av begreppet "ursprungsprodukter" bör ändras för att **åstadkomma ett väl fungerande utvidgat kumuleringsystem**, som gör*

det möjligt att använda material med ursprung i Europeiska gemenskapen, Polen, [...] Norge och Schweiz

Predikatsdistansering minskar inte bara läsbarheten utan kan tyvärr också ge upphov till syftningsfel. Se t.ex. följande:

Ansökningar som lämnas in en eller flera dagar efter den dag då ansökningar redan lämnats in för en total kvantitet som överstiger den totala kvantitet som anges i föregående stycke skall avslås. (EGT L 257, 1999:7)

Tyvärr kan placeringen av predikatet få läsaren att tro att det t.ex. är *den totala kvantitet* som *skall avslås* och inte *ansökningar*. Översättningen har här samma syntax som det engelska originalet.

2. Staplade bestämmningar och "bestämningsslask"

Ofta är nominalfraser så långa att de ger ett besvärande intryck. Felet är ofta de många efterställda prepositionsattributen till substantiv, som t.ex. i:

ordalydelsen i beslut 94/766/EG med ordalydelsen i kommissionens beslut av senare datum om särskilda villkor för import av fiskeri- och vattenbruksprodukter med ursprung i vissa tredje länder. (EGT L 203, 1999:73)

Ibland bromsas förståelsen av att bestämningsräckan avslutas med ett element med annan syftning än de föregående. Detta har här kallats "bestämningsslask". T.ex. kan ett avslutande adverbial efter en räkka attribut uppfattas som tillhörigt dessa.

Det är ju en principiell skillnad mellan följande två satser:

I dalen fortsatte jag nu mot stugan

och

Jag fortsatte nu mot stugan i dalen

I det förra fallet är *i dalen* adverbial till *fortsatte*, i det andra attribut till substantivet *stugan*.

I EU-översättningar hamnar adverbial dessvärre gärna sist i satsen och inte nära sitt predikat. Detta beror på originalets meningsstruktur. Låt oss ta ett enkelt EU-exempel, en linjär översättning från engelska:

Undersökningen visade att det faktiskt är teoretiskt möjligt att tillverka olika grader av nyfiberbaserad kartong med samma maskin ur teknisk synpunkt. (EGT L 254, 1999:13)

Den sista bestämmningen (*ur teknisk synpunkt*) är ett adverbial som har hamnat fel i den svenska meningsstrukturen, eftersom det blir attribut till *maskin*. Dess syftning kan man reda ut genom omläsning, så exemplet är kanske harmlöst. Emellertid borde adverbialet ha flyttats till satsens mittfält: *att det ur teknisk syn-*

punkt faktiskt är teoretiskt möjligt att tillverka olika grader av nyfiberbaserad kartong med samma maskin.

Följande linjära översättning utgör ytterligare ett exempel på detta, med bestämningsinledarna i fetstil:

I den nuvarande förordningen anges exakta definitioner **av** de aggregat **för** de offentliga finanserna **som** övervakas **inom** ramen **för** förfarandet **vid** alltför stora underskott **genom** en hänvisning **till** klassificeringskoderna **i** Europeiska nationalräkenskapssystemet (ENS 79). (KOM(99) 444:2)

Bestämningen som inleds med *genom en hänvisning* är adverbial till *anges*, men vid snabb läsning kan man tro att det är ett attribut i räckan *alltför stora underskott genom en hänvisning till klassificeringskoderna*. För ökad begriplighet borde i sådana här fall adverbiallet flyttas närmare sitt predikat. Akademigrammatiken nämner att prepositionsadverbial i slutfältet antingen kan fattas som attribut eller verbfrasadverbial. Följande exempel anges som icke entydigt: "Sedan skrev han en bok *om sin barndom* [prepositionsfrasen är attribut *tillbok* eller bundet adverbial till *skrev*] " (SAG 3:416). I EU-texter finns det dock gärna så många prepositionsfraser före adverbiallet, att det är svårt att uppfatta adverbiallet som annat än attribut (se exemplet ovan). Radade prepositionsattribut ger sedan upphov till en annan ambivalens, som Akademigrammatiken också nämner. Efter viss expansion av efterställda attribut till ett substantiv, så upphör de följande att tolkas som attribut till detta. I Akademigrammatiken anförs exemplet *en komponent av härdat stål från Belgien* just som tvetydigt: är det *komponent* eller *stål* som är *från Belgien*? (SAG 3:87). I exemplet ovan uppfattas därför adverbiallet *genom en hänvisning* som attribut till det närmaste substantivet, nämligen *underskott*.

Andra bestämmingar som kan syfta fel i "slasken" är radade relativsatser. Även dessa har oftast en hierarkisk ställning och syftar på närmast föregående korrelat. I EU-översättningar kan den egentliga referenten emellertid finnas långt tidigare i texten. Se följande exempel, där relativledet *vilka* (i fetstil) inte har det naturliga korrelatet *led* utan skall syfta på *avtal eller samordnade förfaranden*. Lösningen *när avtalen avser* hade här varit att föredra:

Enligt artikel 81.3 i fördraget och på de villkor som föreskrivs i denna förordning förklaras härmed att artikel 81.1 i fördraget inte skall tillämpas på avtal eller samordnade förfaranden som ingås mellan två eller flera företag som vart och ett, inom ramen för avtalet, är verksam i olika led i produktions- eller distributionskedjan, **vilka** avser villkoren för parternas inköp, försäljning eller återförsäljning av vissa varor eller tjänster (nedan benämnda "vertikala avtal"), i den mån dessa villkor utgör konkurrensbegränsningar som omfattas av artikel 81.1 i fördraget (nedan benämnda "vertikala begränsningar"). (EGT C 270, 1999:9)

Ett kortare exempel på när syftningar blir fel är följande:

För att underlätta denna situation bör de licensansökningar under system B avslås som berör äpplen som skall till de geografiska områdena F03 och F04 som exporterats efter den 30 september 1999. (EGT L 256, 1999:68)

Två hierarkiskt ordnade relativsatser följer här på varandra, där den andra borde varit samordnad. I stället blir det *de geografiska områdena F03 och F04 som exporterats*. Se här Akademigrammatiken om samordnade relativsatser (SAG 4:96-97).

I följande exempel får den andra relativsatsen fel korrelerat, nämligen *punkt 1*. Detsamma gäller det avslutande adverbialet (*på ett sådant sätt*) som genom sin ställning i "bestämningsslasken" blir adverbial till *godkänt* och inte till *destrueras*:

Belgien skall se till att alla de produkter som förtecknas i punkt 1 som inte uppfyller de krav som fastställs i punkt 2 destrueras med metoder som de behöriga myndigheterna godkänt på ett sådant sätt att de inte kan komma in i foder- eller livsmedelskedjan. (EGT L 253, 1999:21)

Man tvingas i detta fall tyvärr till omläsning(ar) av texten, vars ordföljd motsvarar det engelska originalet. Begripligheten kunde ha ökats genom omskrivning av texten.

Detta gäller även det avslutande exemplet, där *i allmänhet* blir en bestämning till 10 % och inte adverbial till *anses*. Orsaken är att två hierarkiskt ordnade relativsatser sprängts in mellan adverbialet och dess predikat:

På området vertikala avtal anses avtal som ingås mellan företag vars marknadsandel på den relevanta marknaden inte överstiger 10 % i allmänhet falla utanför tillämpningsområdet för artikel 81.1, med förbehåll för de villkor som anges i meddelandet om avtal av mindre betydelse avseende särskilt allvarliga begränsningar och frågor som rör kumulativa effekter. (EGT C 270, 1999:13)

3. Satsnästling

Det som gärna sticker en svensk läsare i ögonen är den i lagstiftningen ofta ytterst komplexa meningsstrukturen. Bestämningar och bisatser skjuts gärna in, antingen samordnade eller hierarkiserade. I jämförelse har svensk lagprosa gärna en enklare struktur.

Låt oss se på ett EU-exempel, där satsinledarna markerats med fetstil:

I överensstämmelse med subsidiaritetsprincipen och proportionalitetsprincipen kan målet för detta rambeslut, **nämligen** att säkerställa **att** bedrägeri och förfalskning **som** rör andra betalningsmedel än kontanter anses vara straffbara handlingar **som** omfattas av effektiva, proportionerliga och avskräckande påföljder i alla medlemsstater måste i tillräcklig utsträckning uppnås av medlemsstaterna med hänsyn till den internationella karaktären av dessa brott. (KOM(99) 438:9)

Nu saknas en bit i översättningen (mellan *målet för detta rambeslut och måste*), men det är samtidigt typiskt att så komplexa satser gärna blir fel.

Låt oss se på ett annat exempel, med subjekt och predikat i fetstil:

I artikel 1.1 i förordning (EEG) nr 1713/93 fastställs att **minimipriserna** på sockerbeter enligt artikel 5 i rådets förordning (EEG) nr 1785/81 av den 30 juni 1981 om den gemensamma organisationen av marknaden för socker, senast ändrad genom förordning (EG) nr 1148/98, **samt produktionsavgifterna och tilläggsavgifterna** enligt artikel 28 respektive 28a i samma förordning **skall omräknas** till nationell valuta med hjälp av en särskild växelkurs, vilken skall vara lika med den tidsproportionellt beräknade genomsnittliga växelkurs som gällt under det aktuella regleringsåret. (EGT L 180, 1999:33)

Endast med viss möda förstår man denna starkt strukturerade mening, där en mängd bestämmningar uppträder i subjektet och mellan detta och predikatet. Den är ordagrant översatt från franskan, som alltså gärna uttrycker sig på detta sätt i EU:s lagstiftningstexter.

4. Prepositionsosäkerhet

Som vi redan tidigare sett är prepositionerna mycket frekventa i och med att rådade bestämmingar är så vanliga. Ett exempel är en titel, med prepositionerna fetstilsmarkerade:

förordning (EG) nr 2236/95 **om** allmänna regler **för** gemenskapens finansiella stöd **på** området **för** transeuropeiska nät (EGT C 274, 1999:3)

Nominalfraser som denna är kanske inte god svensk förvaltningsprosa, men så länge bestämningsstrukturen är linjär blir tolkningen överkomlig. Värre är det när prepositionsosäkerhet uppträder. Denna yttrar sig i att den gängse prepositionen ersätts med andra ord, fraser eller satser: *beträffande/avseende/med avseende på/vad gäller/vad avser/när det gäller/i fråga om/rörande/med hänsyn till...* Ordöverflödet och "fel preposition" ökar läsmotståndet, speciellt när detta fenomen upprepas i samma mening. Först ett enkelt exempel:

är det nödvändigt att göra vissa ändringar i förteckningen över de krav **i fråga om** behandling och bearbetning som icke-ursprungsmaterial måste uppfylla för att få ursprungsstatus. (KOM(99) 420:4)

Söker man i Språkdatas pressbaser för åren 1996-98 finner man bara 1 exempel på strängen "krav i fråga om". Varför valdes inte den gängse frasen "krav på"?

Sedan ett exempel på upprepad prepositionsosäkerhet, här tre gånger:

I enlighet med de preliminära slutsatserna **i samband med** ärenden **rörande** tråd av rostfritt stål från Indien [...] (KOM(99) 436:6)

Mer idiomatisk (och lättläst) är kanske följande omskrivning: ***Enligt de preliminära slutsatserna från ärenden om tråd av rostfritt stål från Indien...***

Slutligen ytterligare ett exempel på upprepningar (i fetstil):

De erkände dock att det fanns en rad svårigheter, i synnerhet **när det gäller** att utvärdera kapaciteten för materialutnyttjande och återvinning på den öppna internationella marknaden och **med hänsyn till** att det inte alltid är möjligt att förutse att vissa åtgärder kommer att leda till att målen i direktiv 94/62/EG överskrids. (EGT L 257, 1999:21)

Här borde det gängse "svårigheter med" ha valts.

5. Ordöverflöd

I kommissionstexter finns ett ibland stort antal ord som inte är absolut nödvändiga på svenska. Vissa är modebetonade med kort livstid. Vissa verkar vara syntaktiskt motiverade i originalet, andra retoriskt motiverade. Frekventa exempel är för närvarande: *ramar, området för, säkerställande, infrastruktur, struktur, förfarande för, åtgärder, insatser, särskilt*.

De översättare som troget följer originalet, förser även översättningen med sådana ord. Se t.ex. följande, med onödiga ord eller modeord i fetstil:

De består av ett gradvis genomförande av lagstiftningen samt av ett permanent övervaknings**förfarande** som skall utövas av den interregionala förpackningskommissionen och de enskilda regionregeringarna som skall övervaka inrättandet av den nödvändiga samlings**infrastrukturen**. En periodisk kontroll planeras också, **inom ramen för** både det årliga **förfarandet** för budgetgodkännande för de godkända organen (*organisme agréé*) och förfarandet för effektivitetsövervakning av materialutnyttjande- och återvinningsaktörerna. (EGT L 257, 1999:21)

Här kan *förfarande* och *inom ramen för* saklöst strykas eller skrivas om.

Ett annat fall av ordöverflöd är när man, i stället för en kort och lexikaliserad svensk sammansättning, valt att bibehålla originalets analytiska form. T.ex. förekommer "försäljning av spannmål" oftare än "spannmålsförsäljning" och "brist på vatten" är väl så vanligt som "vattenbrist" etc.

6. Nominalisering

Trots interna anvisningar om att man ska söka undvika nominaliseringar, är de ändå frekventa i kommissionssvenskan. Orsaken är antingen att de finns i originalet eller att översättarna tar till dem för att lösa problem vid översättandet. Resultatet blir en tung svenska. Se t.ex. följande översättning från franskan:

använder interventionsorganen sig av anbudsinfordran för **försäljning** av vissa kvantiteter smör som de innehar och **beviljande** av stöd för grädde, smör och koncentrerat smör. (EGT L 257, 1999:12)

Nominaliseringen *beviljande* har här den nackdelen att den t.o.m. försvårar förståelsen, genom att två bestämningar sprängts in mellan den och *försäljning*. Infinitiver hade här varit bättre: *anbudsinfordran för att sälja vissa kvantiteter smör... och bevilja stöd för grädde...* Denna lösning valdes bl.a. i den engelska översättningen.

Följande exempel är en del av en titel:

om fastställande av schablonvärden vid import för bestämning av ingångspriset för vissa frukter och grönsaker (EGT L 249, 1999:1)

Det finns här 5 prepositionsattribut efter nominaliseringen *fastställande*, vilket gör det svårt att hålla isär dem – är det *import för bestämning*? Bättre hade det kanske varit att ersätta en nominalisering med en infinitiv: *för att bestämma ingångspriset ...*

Upprepade nominaliseringar (i fetstil) kan avslutningsvis ge ett ytterst tungt intryck, om predikaten samtidigt är få:

I förordning (EG) nr 3223/94 anges som **tillämpning** av resultaten av de multilaterala förhandlingarna i Uruguayrundan kriterierna för kommissionens **fastställande** av schablonvärdena vid import från tredje land för de produkter och de perioder som anges i bilagan till den förordningen. (EGT L 249, 1999:1)

Avvikelser i samverkan

Vad blir resultatet när alla de anförda avvikelserna samverkar i ett och samma textavsnitt? Detta scenario är statistiskt möjligt, men oftast uppträder bara vissa avvikelser i en och samma mening. Tag följande exempel på en översättning, innan den granskats internt:

sätta upp ramarna för samarbete, samordning och informationsutbyte mellan medlemmarna när det gäller frågor i samband med livsmedelsbistånd för att uppnå större effektivitet i alla aspekter av livsmedelsbistånd och större samband mellan livsmedelsbistånd och andra politiska instrument.

Här finns ordöverflöd (*sätta upp ramarna för, när det gäller frågor, aspekter*), prepositionsosäkerhet (*när det gäller*) och satsnästling.

Värre är följande text:

Vad beträffar citroner och äpplen som skall till det geografiska området F02 finns det, med hänsyn till den rådande ekonomiska situationen i de olika berörda destinationsgrupperna i bilagan till förordning (EG) nr 1926/1999 och på grund av de uppgifter som erhållits av

aktörerna i deras ansökningar om licenser under system A2, anledning att fastställa definitiva bidragssatser som skiljer sig från de vägledande bidragsatserna samt procentsatser för utfärdandet av begärda kvantiteter. (EGT L 250, 1999:10)

Här förekommer predikatsdistansering, staplade bestämmningar och satsnästling. Alltså tre avvikelser av sex.

Man kan kanske tro att EU-översättarna skulle vara yrkesskadade. Emellertid produceras ovannämnda avvikelser även av externa översättare, ibland ännu mer frekvent. Frilansöversättare används av EU som buffert och stod 1999 i genomsnitt för drygt 15% av kommissionens översättningar.

Avslutningsvis ett enkelt exempel ur en vid tillfället ännu ogranskad frilansöversättning för kommissionen:

I detta sammanhang anmodar kommissionen de belgiska myndigheterna att förklara, varför de inte ansett det lämpligt att beakta en annan inställning till införandet av gränsvärden för användandet av gödningsmedel i Flandern som inte skulle ha hotat att snedvrída konkurrensen på lokal nivå.

Påfallande är staplade bestämmningar (efter *inställning*), nominalisering (*införandet, användandet*) och ordöverflöd (*beakta en annan inställning*).

Slutsatser

De av EU-kommissionens lagtexter på svenska som tillkommit från och med 1995 visar ofta prov på olika avvikelser från modernt svenskt förvaltningspråk. Ovan har följande avvikelser lyfts fram och exemplifierats: predikatsdistansering, staplade bestämmningar och "bestämningsslask", satsnästling, prepositionsosäkerhet, ordöverflöd, nominalisering. I flertalet fall kan dessa säregenheter härledas till drag i översättningens original, som oftast är engelskt eller franskt. Att översättarna inte avvikit från detta beror ibland på att originalet varit mindre lyckat formulerat. Den s.k. punktregeln har då ibland förhindrat en svensk hyfsning av texten. I andra fall förekommer linjär översättning, dvs. originalets formuleringar följs troget, även till priset av icke idiomatisk svenska. Den rådande interna översättningskulturen prioriterar terminologisk korrekthet och trohet mot originalet, medan tolerans råder mot linjärt översättande.

Det är dock inte helt enkelt att åtgärda de berörda problemen. Ett komplext åtgärdsprogram krävs av olika skäl, vilket tydligt belyses i ett svenskt SOU-betänkande av Kenneth Larsson (Larsson 1998).

Litteratur

Carrefourkontor:1 = S. 1 på följande webbplats (den 1.10.2000):
<http://europa.eu.int/comm/dg10/relays/sv/rural.html>

Europeiska unionens bulletin, 5/1999. Byrån för Europeiska gemenskapernas officiella publikationer. Luxemburg.

Förslag till handlingsprogram för att främja svenska språket, 1998. I: Språkvård. 2. S. 7-23.

Europeiska gemenskapernas officiella tidning, C-serien. Byrån för Europeiska gemenskapernas officiella publikationer. Luxemburg: EGT C 270 (1999), EGT C 274 (1999), EGT C 276 (1999).

Europeiska gemenskapernas officiella tidning, L-serien. Byrån för Europeiska gemenskapernas officiella publikationer. Luxemburg: EGT L 180 (1999), EGT L 203 (1999), EGT L 249 (1999), EGT L 250 (1999), EGT L 253 (1999), EGT L 254 (1999), EGT L 256 (1999), EGT L 257 (1999).

Kommissionens arbetsdokument (även tillgängliga via CELEX, EU:s lagstiftningsdatabas): KOM(99) 420, KOM(99) 436, KOM(99) 438, KOM(99) 444.

Larsson, Kenneth, 1998: *Svenskan i EU. Hur vi kan främja kvaliteten på de svenska EU-texterna*. SOU 1998:114.

Språkdata: Press96, Press97, Press98 på följande nätsida (den 1.10.2000):
<http://spraakdata.gu.se/lb/konk/>

SAG = Svenska akademiens grammatik, 1999. Svenska akademien, Stockholm.

Valet av passivform i modern svenska

Elisabet Engdahl

På svenska finns det två produktiva sätt att uttrycka passiv: en morfologisk passiv, som bildas med -s, och en perifrastisk passiv, som bildas med ett hjälpverb och perfekt particip.

- (1) a På 1700-talet **talades** franska vid hovet
b Hon **blev överkörd** av tåget

I en del fall är passivformerna utbytbara, men i de flesta fall är de det inte, vilket vi ser om vi byter passivformerna i ovanstående exempel.

- (2) a *På 1700-talet **blev** franska **talat** vid hovet
b ? Hon **kördes över** av tåget

Syftet med denna uppsats är att diskutera några faktorer som påverkar valet av passivform i nutida svenska. Jag kommer inte att beröra de mer övergripande frågorna när man använder passiv eller vilka sorters verb som förekommer i passiv. Denna undersökning har gjorts inom projektet NORDSEM (Jämförande semantik för nordiska språk) där syftet är att undersöka främst semantiska skillnader mellan danska, norska och svenska.¹ Följaktligen kommer jag även att göra vissa jämförelser med passivbruket i danska och norska. Undersökningen är till stor del korpusbaserad. För svenska har jag använt PAROLE-korpusen vid Språkbanken vid Göteborgs universitet.² Detta är en morfologiskt taggad skriftspråkskorpus omfattande cirka 25 miljoner ord baserad på texter från 1976-1997 varav cirka 15% är romaner, 80% tidningstext och resten författningstext m.m. För norska har jag använt Bokmålskorpusen på 18,5 miljoner ord vid Tekstlaboratoriet vid Universitetet i Oslo (10% romaner, 52% tidningar och 38% författningstext). I denna undersökning tittar jag bara på skriftspråk och kan följaktligen inte säga något om eventuella skillnader mellan tal och skrift. Skillnader mellan olika skriftspråksgenrer tas inte heller upp.³

¹ NORDSEM är ett samarbetsprojekt mellan Göteborgs universitet, Handelshögskolan i Köpenhamn och Universitetet i Oslo som finansieras av NOS-H 1998-2000. För ytterligare information se projektets hemsida <http://www.ling.gu.se/research/projects/nordsem/>

² Jag tackar Daniel Ridings, som ställt samman PAROLE-korpusen inom projektet LE2-4017, för benägen introduktion till korpusundersökningens möjligheter.

³ Inom ramen för denna uppsats kan jag enbart ta upp de viktigaste faktorerna. För en översikt över relevanta faktorer och deras vikt i de olika språken hänvisar jag till Engdahl (1999).

Yttrandets funktion

En viktig faktor som i hög grad bestämmer passivform är yttrandets användning. I vissa användningar är enbart s-passiv möjligt. Detta gäller t.ex. på anslag (3), i regler (4) och när ett yttrande används som en varning (5).

(3)	a	Dörren öppnas utåt	<i>anslag</i>
	b	*Dörren blir öppnad utåt	
(4)	a	I bisatser placeras <i>inte</i> framför det finita verbet	<i>regel</i>
	b	*I bisatser blir inte placerat framför det finita verbet	
(5)	a	Dörrarna stängs!	<i>varning</i>
	b	*Dörrarna blir stängda!	

I danska och norska uttrycks anslag, regler och varningar på samma sätt. I danska och norska grammatiker nämns vidare att s-passiv används företrädesvis för generiska satser och påbud medan bli-passiv används för att beskriva enstaka händelser (se t.ex. Mikkelsen 1911:381 och Western 1921:159-161, Faarlund et al. 1997:514). En begränsning är att s-passiv bara används produktivt i presens och infinitiv. Heltoft (1994) och Heltoft & Falster Jakobsen (1996) menar att skillnaden mellan s-passiv och bli-passiv utvecklats till att uttrycka en modusskillnad i modern danska. s-passiv förknippas med objektivt modus – d.v.s. utsagens giltighet är oberoende av talaren – medan bli-passiv uttrycker subjektivt modus – utsagens giltighet måste förankras i enskilda händelser. Heltoft & Falster Jakobsen anför följande minimala par som exempel på denna skillnad i hur de olika passivformerna tolkas.

(6)	a	Der tales ikke mere dansk i Skåne	<i>generisk tolkning (D)</i>
	b	Der bliver (ofte) talt dansk i Skåne	<i>enstaka händelse (D)</i>

(6a) uttrycker ett faktum om språksituationen i Skåne. Danska är inte längre det officiella språket i Skåne. Inte desto mindre kan man samtidigt hävda (6b) eftersom det förekommer att danskar reser över Sundet och talar danska i Skåne. Utnyttjas skillnaden i passivform för denna kontrast även i svenska? De svenska motsvarigheterna ges i (7).

(7)	a	Det talas inte längre danska i Skåne	<i>generisk tolkning</i>
	b	?? Det blir (ofta) talat danska i Skåne	<i>??</i>
	c	Det talas (ofta) danska i Skåne	<i>enstaka händelse</i>

I svenska används s-formen både för den generiska utsagan och när det faktiskt förekommer enstaka fall av dansktalande. Däremot låter bli-passiven i (7b)

egendomlig. Det verkar alltså som s-passiv har fler användningsmöjligheter i svenska än i danska och det är helt klart den omarkerade passivformen (Heltoft 1994).

Semantiska faktorer

I *Svenska akademiens grammatik* (SAG 4:359-404) görs en grundlig genomgång av de olika passivformerna och när de används. Bland de faktorer som tas upp kan nämnas verbets aktionsart, semantiska roller och satsens informationsstruktur. Jag kan inte här gå in på alla faktorer utan nöjer mig med att belysa några speciellt viktiga. Om vi går tillbaka till kontrasterna mellan (1) och (2), kan vi lägga märke till att det enda fall där *bli*-passiv låter naturlig är i (1b), där subjektet *hon* betecknar en levande varelse. I SAG 4:400 nämns att *bli*-passiv oftare tar animata subjekt än andra subjekt. För att se efter i vilken mån **animathet** påverkar valet av passivform undersökte jag korrelationen mellan passivform och subjektets animathet i 100 slumpvis utvalda exempel från PAROLE-korpusen i Språkbanken. För att kunna jämföra med förhållanden i norska, gjorde jag även motsvarande undersökning av 100 norska exempel från bokmålskorpusen på Tekstlaboratoriet vid Oslo universitet.⁴ Resultaten visas i Tabell 1.

TABELL 1. *Antal animata subjekt vid olika passivformer*

Svenska	<i>s</i> -pass	<i>bli</i> -pass	Norska	<i>s</i> -pass	<i>bli</i> -pass
<i>Anim subjekt</i>	31%	88%		40%	63%

Vi ser att 88% av *bli*-passiverna hade animata subjekt i svenska jämfört med 31% av *s*-passiverna. Även i norska är animata subjekt vanligare vid *bli*-passiv (63%) än vid *s*-passiv (40%), men skillnaden är inte lika markant som i svenska.

Låt oss titta närmare på samspelet mellan *bli*-passiv och typen av subjekt. Eftersom animata subjekt är i sådan majoritet verkar det sannolikt att *bli*-passiv föredras i svenska när subjektet är kapabelt att uppleva den påverkan som uttrycks genom det passiva verbet. I SAG (4:390, 400) påpekas också att man väljer *bli*-passiv när subjektet i någon mån kan påverka skeendet, t.ex. genom att inte hindra att det sker. Detta tyder på att det inte är subjektets animathet i sig som är avgörande för valet av passiv utan snarare huruvida man beskriver en händelse

⁴ PAROLE-korpusen är en ordklassstaggad korpus på 25 miljoner ord. I nuläget kan man inte göra randomiserade sökningar. Jag har försökt kompensera för detta genom att ta fram de 1000 första beläggen med verb i *s*- respektive *bli*-passiv och undersöka vart tionde. Eftersom passiva verb är relativt frekventa, tror jag att samtliga belägg kom från romaner, den texttyp som genomsöks först i PAROLE. Från bokmålskorpusen på 18 miljoner ord, som är sorterad efter texttyp, tog jag därför fram 1000 belägg på *s*- respektive *bli*-passiv från skönlitterära texter.

där subjektet har **kontroll** över skeendet. Sundman (1983) diskuterar flera fall där subjektets kontroll är viktig.

- (8) a Tappa inte glaset! Sundman (1983)
 b ?Tappa glaset!
- (9) a **Bli** inte **rånad** i Chicago!
 b ? **Bli rånad** i Chicago!
- (10) a ***Rånas** inte i Chicago!
 b ***Rånas** i Chicago!

Sundman visar att verb som *tappa* som betecknar ett ofrivilligt, okontrollerbart, handlande inte kan användas i positiv imperativ (annat än som en regianvisning el.dyl.). Däremot kan verbet användas i nekad imperativ, som då tolkas som att den tilltalade uppmanas att se till att handlingen inte kan inträffa. På liknande sätt kan man tolka den nekade imperativen med *bli*-passiv i (9). Den tilltalade anses kunna undvika att utsätta sig för situationer där risken att bli rånad är stor. Däremot är den aktiva imperativen i (9b) mindre naturlig eftersom den tilltalade inte har kontroll över när rånare i Chicago faktiskt slår till.⁵ Motsvarande exempel med *s*-passiv i (10) är svåra att tolka.

Tendensen att välja *bli*-passiv när subjektet har kontroll över skeendet framträder särskilt tydligt i valet av passiv infinitiv efter olika typer av verb. Subjektorienterade verb som betecknar en attityd som kräver ett animat, intentionalt agerande subjekt tar ofta *bli*-passiv i komplementet (11), medan subjektsautonoma verb som modala hjälpverb ofta konstrueras med *s*-passiv. Detta gäller särskilt om subjektet är inanimat (12a) medan animata subjekt uppträder i båda passivformerna (12b,c).

- (11) a Han säger att han *vill bli undersökt*?undersökas SAG 4:400
 b Jag *vägrar* att **bli överröstad**?överröstas av er SAG 4:390
- (12) a Han säger att saken *måste undersökas*?bli undersökt SAG 4:400
 b Alla *måste behandlas* med respekt och anständighet PAROLE
 c Alla *måste bli behandlade* med respekt och anständighet

Den faktor som ägnas störst utrymme i SAGs behandling av de olika passivformerna och valet mellan dem är **aktionsart**. Här följer SAG en tradition som haft stort inflytande i svensk grammatik (se t.ex. Björnström 1904, Beckman 1916, Thorell 1973). Det sägs att verb med avgränsad aktionsart gärna uttrycks med *bli*-passiv, särskilt om början på eller resultatet av det nya tillståndet framhävs.

⁵ SAG (4:390 not 1) tar upp följande exempel med en positiv imperativ i *bli*-passiv:

(i) *Bli omskött* av världens mest serviceinriktade personal.
 Här är det naturligt att tolka imperativen som *låt dig bli omskött* vilket i kontexten framstår som något önskvärt för den tilltalade.

Verb med oavgränsad aktionsart uttrycks ofta med s-passiv, särskilt om själva verbhandlingen står i centrum. Här är ett exempel på hur man resonerar:

Eftersom *bli*-passiv typiskt har avgränsad betydelse (antingen så att den avser en i sig avgränsad aktion eller inträdandet av en oavgränsad aktion) kommer s-passiv att väljas när talaren vill tala om en oavgränsad process utan att aktualisera dess slut eller början, särskilt när aktionen inte är otvetydigt processuell [...]

Detta dataregister *disponerades* /?blev *disponerat* bara av staben. SAG 4:398

Det intryck läsaren får är att språkbrukaren kan välja mellan *disponerades* och *blev disponerat* beroende på hur aktionen beskrivs. Frågan är dock om det finns en verklig valmöjlighet. En snabb titt i PAROLE visar att *disponera* i s-passiv förekommer 20 gånger medan *bli*-formen inte förekommer alls. Detta kan ju vara en tillfällighet eftersom *disponera* inte är ett särskilt vanligt verb. För att ta reda på huruvida man i modern svenska faktiskt utnyttjar båda passivformerna gjorde jag en undersökning i PAROLE-korpusen av några frekventa verb.⁶ Resultatet visas i Tabell 2. Jag har delat in verben i två grupper.

TABELL 2. Antal olika passivformer hos några frekventa svenska verb

I	s-form	bli-form	II	s-form	bli-form
<i>dricka</i>	105	0	<i>acceptera</i>	76	34
<i>skriva</i>	895	7	<i>behandla</i>	832	41
<i>stänga</i>	390	0	<i>döda</i>	690	29
<i>tala</i>	854	0	<i>erbjuda</i>	529	27
<i>äta</i>	109	0	<i>mörda</i>	272	47
<i>öppna</i>	764	0	<i>välja</i>	598	39

Som framgår av tabellen används verben i grupp I så gott som uteslutande i s-form. Vi kan notera att grupp I inkluderar flera verb med avgränsad aktionsart såsom *öppna* och *stänga*. Om aktionsart vore en avgörande faktor skulle vi väntat oss att dessa skulle vara vanligare i *bli*-passiv, men de formerna förekommer över huvud taget inte. Bland verben i grupp II förekommer däremot *bli*-former, även om s-formerna är vanligare. Vad har då verben i grupp II gemensamt, som särskiljer dem från grupp I? Svaret är att samtliga verb i grupp II kan användas med animata objekt i aktiv form, d.v.s. de får animata subjekt i passiv.

⁶ De olika s-formerna av ett verb får man fram i PAROLE genom en disjunktiv sökterm som i (i):

(i) "(accepteras|accepterades|accepterats)"

För att hitta alla förekomster av *bli*-passiv använde jag söktermer som i (ii)

(ii) "(bli|blir|blev|blivit)" [{0,2} {word="acceptera.*" & msd="AF.*"}] within S

d.v.s. alla belägg där en form av *bli* följs av perfektparticipformen av *acceptera* med upp till två godtyckliga ord emellan.

Verben i grupp I används däremot normalt inte med animata objekt i aktiv form eller med animata subjekt i passiv form. Återigen ser vi alltså att animathet speglar en stor roll för huruvida ett verb kan användas i *bli*-passiv eller inte.⁷ Vi bör vidare lägga märke till att även om ett verb normalt kräver ett animat objekt, som *döda*, så betyder det inte att *bli*-formen automatiskt är den vanligaste i passiv. I detta fall är s-passiv cirka 20 gånger vanligare än *bli*-passiv vilket befäster intrycket att s-passiv i svenska är den omarkerade formen. s-passiv kan användas med både animata och icke-animata subjekt, medan *bli*-passiv är markerad och har stark preferens för animata subjekt.

Resultatet att en stor grupp frekventa transitiva verb i svenska över huvud inte används i *bli*-passiv var överraskande för mig. Jag undrade varför den svenska översättningen av det danska exemplet i (7b) lät så dålig och varför jag inte kunde tolka det som en utsaga om enstaka händelser, vilket tydligen är fallet med den danska motsvarigheten.

(7)	a	Det talas inte längre danska i Skåne	<i>generisk tolkning</i>
	b	?? Det blir (ofta) talat danska i Skåne	??

Först när jag med hjälp av korpusökningar fick klart för mig att *blir talat* och *blev talat* över huvud inte används i modern svenska, insåg jag att *bli*-passiven inte var helt produktiv och att den var underkastad andra semantiska restriktioner än de som brukar nämnas i grammatikerna. Såvitt jag vet är SAG den första svenska grammatik som tar upp animathet som en relevant faktor för valet av *bli*-passiv. Det nämns varken av Björnström, Beckman eller Thorell. Detta kan antingen bero på en förändring i bruket av *bli*-passiv i svenskan under 1900-talet, eller på att tidigare forskare inte har uppmärksammat animathetens roll. Detta behöver klarläggas genom ytterligare forskning.

En jämförelse med norska kan vara instruktiv.⁸ I tabell 3 visas antalet s- och *bli*-former för norska motsvarigheter till de svenska verben i tabell 2. Eftersom s-formen på norska inte används allmänt i preteritum och perfekt har jag här bara undersökt presens och infinitiv av de båda passivformerna.

⁷ Förklaringen till att *skriva* som ensamt verb i grupp I förekommer i *bli*-passiv tror jag har att göra med att skrivande vanligtvis leder till ett konkret resultat, t.ex. en bok eller en artikel, i motsats till öppnande och stängande.

(i) Dagen därpå, den 6 maj, **blev** ingen rapport **skriven** PAROLE

⁸ Det är för närvarande inte möjligt att replikera den svenska undersökningen på danska eftersom det inte finns en stor ordklasslaggad dansk korpus, men arbete på att sammanställa en sådan pågår.

TABELL 3. *Antal olika passivformer hos några frekventa norska verb*

I	s-form	bli-form	II	s-form	bli-form
<i>drikke</i>	23	2	<i>akseptere</i>	160	59
<i>skrive</i>	327	41	<i>behandle</i>	> 1000	284
<i>lukke</i>	73	9	<i>drepe</i>	42	82
<i>snakke</i>	99	12	<i>invitere</i>	61	48
<i>spise</i>	35	17	<i>myrde</i>	9	13
<i>åpne</i>	424	44	<i>velge</i>	683	95

Det första vi lägger märke till är att båda passivformerna förekommer i båda grupperna i norska. Detta är precis vad vi skulle vänta om valet av passivform i norska till stor del styrs av huruvida man vill uttrycka ett generiskt påstående eller beskriva en enstaka händelse. Vidare kan vi konstatera att *bli*-formerna överlag är mer frekventa än i det svenska materialet, där *s*-formen är den vanligaste för samtliga undersökta verb. Det är möjligt att animathetsfaktorn spelar en viss roll i norska eftersom vi i grupp II hittar några verb (*drepe*, *myrde*) där *bli*-formen är betydligt vanligare än *s*-formen och detta förtjänar en noggrannare undersökning.

Lexikala faktorer

Vi har konstaterat att enbart en delmängd av de passiverbara verben i svenska används i *bli*-passiv, nämligen de som tar animata objekt i aktiv och följaktligen animata subjekt i passiv. Om man tar fram konkordanser av verb som används både med *s*-passiv och *bli*-passiv framträder ofta betydelsenyanser hos verben. Låt oss titta på några belägg med verbet *anta* från PAROLE.

- (13) a Lördagens slutbud, som **antogs** av församlingen
b när deklarationen om kvinnors rättigheter **antogs** av FN
c om ett sådant uttalande **antogs** av föreningen
d I det program som **antogs** av kongressen
e Det här förslaget kan inte **bli antaget** i nuvarande form
- (14) a Så Karin Johnsson **blev antagen** som första utländska elev
b Vi var tjugofyra förhoppningsfulla som **blev antagna**
c För tre år sedan **blev** hon **antagen** efter att ha lämnat arbetsprover
d De som har goda betyg har inga problem att **bli antagna**
e I höst **antogs** bara hälften av dem som valt kinesiska
- (15) a Inläringen **antas** bli mer effektiv om man delar upp skolklasser
b På sikt **antas** bolagen tjäna på vinstdelningen
c och svårigheter att hitta en billigare lägenhet **antogs** spela in
d Räntan har **antagits** vara 10 procent
e Det **antogs** att rån måste ha varit motivet

Jag har grupperat exemplen efter olika betydelser hos verbet *anta*. Exemplen i (13) handlar alla om något abstrakt som accepteras av en organisation. I (14) har vi exempel på antagning av elever till en utbildning och i (15) har verbet snarast betydelsen 'hålla för troligt'. Vi kan också notera att agenten ofta är uttryckt i (13) och att samtliga subjekt i (14) är animata. Om vi ser på korrelationen mellan betydelse och passivform ser vi att *bli antagen* företrädesvis används i betydelsen 'antagning till utbildning'. I den betydelsen uttrycktes 90% av beläggen med *bli*-passiv. Betydelsen 'acceptera' uttrycktes i 98% av fallen med *s*-passiv, och betydelsen 'hålla för troligt' uttrycktes uteslutande med *s*-passiv. Genom konkordanserna blir vi alltså uppmärksamma på ett systematiskt samband mellan form och betydelse. Detta samband ingår säkert i infödda svenskers språkförmåga, men det är sällan påtalat i lexikon eller i grammatiker för inlärare.

Återigen ser vi att *s*-passiven är ommarkerad. Den kan användas i alla betydelser, även 'antagning till utbildning'. (13e) visar att *bli*-formen inte är utesluten i betydelsen 'acceptera'. Däremot finns det inga belägg där betydelsen 'hålla för troligt' uttrycks med *bli*-passiv.

Syntaktiska faktorer

Det finns ytterligare skillnader mellan exemplen i (13) och (14) å ena sidan och dem i (15) å andra sidan. Vad exemplen i (13) och (14) beträffar kan man byta passivform och få ett mer eller mindre acceptabelt resultat.

- (13') a Lördagens slutbud, som **blev antaget** av församlingen
 b när deklarationen om kvinnors rättigheter **blev antagen** av FN
- (14') a Så Karin Johnsson **antogs** som första utländska elev
 b Vi var tjugofyra förhoppningsfulla som **antogs**

(13') och (14') är fullt möjliga svenska yttranden, även om många föredrar originalversionerna. Med exemplen i (15) förhåller det sig annorlunda.

- (15') a *På sikt **blir** bolagen **antagna** tjäna på vinstdelningen
 b *Räntan har **blivit antagen** vara 10 procent
 e ? Det **blev antaget** att rån måste ha varit motivet

(15a-d) involverar nexusinfinitiver, d.v.s. subjektet för det passiva verbet tolkas som subjekt för infinitiven, och här går det inte att byta ut *s*-passiv mot *bli*-passiv (SAG 4:397).⁹ (15e) är en opersonlig konstruktion med extraponering av

⁹ Det är värt att notera att *anta* i likhet med många svenska verb bara konstrueras med nexusinfinitiv i passiv, vilket betyder att det inte finns någon aktiv motsvarighet till (15a-d).

- (i) *På sikt antar man bolagen tjäna på vinstdelningen
 (ii) På sikt antar man att bolagen tjänar på vinstdelningen

det egentliga subjektet och sådana satser har oftast s-passiv. För mina öron låter (15'e) inte lika omöjligt som (15'a,b), men det finns inga belägg på sådana satser i PAROLE-korpusen. Preferensen för s-passiv märks tydligt i opersonliga passivkonstruktioner som i (16), där *bli*-formen inte används alls i samtida svenska, även om formen är möjlig med ett animat subjekt.

- (16) a Det **bjöds** på kaffe
 b *Det **blev bjudet** på kaffe
 c Vi **blev bjudna** på kaffe

Detta att *bli*-passiven är utesluten i vissa syntaktiska konstruktioner är en annan punkt där svenska skiljer sig från danska och norska. I dessa språk används båda passivformerna i dessa syntaktiska konstruktioner. Valet mellan dem bestäms återigen snarast av om utsagan beskriver något generellt eller en enstaka händelse.

- (17) a Skjelv som måles til 7 eller mer **anses** for å være kraftige skjelv (N)
 b I dag er han tatt til nåde og **blir ansett** for å være en glimrende administrator
 (18) a Der **snydes** (D)
 b Der **bliver snydt**

Exemplen i (18) är hämtade från Heltoft & Falster Jakobsen (36-37) och författarna säger att (18a) betyder ungefär 'folk brukar fuska'. (18b) kan man använda i en konkret situation, om någon närvarande faktiskt fuskar, eller som en förutsägelse. På svenska är bara s-formen möjlig och den kan användas med båda betydelserna.

- (19) a Det **fuskas**
 b *Det **blir fuskat**

Avslutning

I denna uppsats har jag konstaterat att s-passiv är den omarkerade passivformen i svenska. För att belysa när man använder den mer markerade *bli*-formen har jag använt ett förhållandevis stort skriftspråksmaterial, 25 miljoner ord svenskt skriftspråk från slutet av 1900-talet. Av undersökningen framgår att *bli*-passiv över huvud inte används vid många frekventa verb, som tar icke-animata objekt i aktiv form, oavsett aktionsart. De flesta förekomsterna av *bli*-passiv utgörs av verb som tar animata objekt i aktiv form. Jag tolkar detta som att semantiska egenskaper hos aktanterna är viktiga i svenska.

Jag har också gjort vissa jämförelser med danska och norska. Där framträder ett annorlunda mönster som kontrasterar med det svenska. I danska och norska är valet av *bli*-form snarare kopplat till semantisk-pragmatisk funktion: *bli*-

formen används för beskrivning av enstaka händelse. Det verkar alltså som att bruket av *bli*-form i svenska respektive danska och norska uttrycker två olika perspektiv. I svenska bestäms valet till stor del av semantiska faktorer som har att göra med satssubjektets förmåga att påverka och bli påverkad av aktionen, närmast ett satsinternt perspektiv. I danska och norska bestäms valet ur ett sats-externt perspektiv, av hur talaren väljer att beskriva aktionen. De två sätten att använda *bli*-form utesluter troligtvis varandra. Jag har svårt att tänka mig ett språk som använder den markerade formen för att uttrycka både händelsetyp och subjektets animathet. Ytterligare forskning behövs för att undersöka i vilken mån och under vilka perioder det dansk-norska perspektivet varit relevant i svenska och när subjektets animathet börjar spela en roll i svenska.

Litteratur

- Beckman, Natanael, 1964:[1916] Svensk språklära. Bonniers, Stockholm.
- Björnström, Ebba, 1904: Om några olika sätt att uttrycka passiv betydelse i nusvenskan. I: Språk och stil. 4. S. 198-237.
- Engdahl, Elisabet, 1999: The choice between *bli*-passive and *s*-passive in Danish, Norwegian and Swedish. NORDSEM Report 3.
- Faarlund, Jan Terje, Lie, Svein & Vannebo, Kjell Ivar, 1997 Norsk referansegrammatikk. Universitetsforlaget, Oslo.
- Heltoft, Lars, 1994: S-modus og perifrastisk modus. I: N.Jørgensen, Ch.Platzack & J.Svensson (Red.) Språkbruk, grammatik och språkförändring. En festskrift till Ulf Teleman. Inst för nordiska språk, Lunds universitet. S.155-165.
- Heltoft, Lars & Falster Jakobsen, Lisbeth, 1996: Danish Passives and Subject Positions as a Mood System. I: E.Engberg-Pedersen et al. (Red.) Content, Expression and Structure: Studies in Danish Functional Grammar. John Benjamins, Amsterdam. S.199-234.
- Mikkelsen, Kristian(1975:[1911] Dansk ordføjningslære. Hans Reitzells forlag, København.
- Sundman, Marketta, 1983: Control, subject and voice in Swedish. I: F.Karlsson (Red.) Papers from the Seventh Scandinavian Conference of Linguistics. Dept of General Linguistics, University of Helsinki.
- Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999: Svenska Akademiens Grammatik. Norstedts Ordbok (i distribution).
- Thorell, Olof, 1973: Svensk grammatik. Scandinavian University Books, Stockholm m.fl.
- Western, August 1921: Norsk riksmålsgrammatikk. Kristiania

Källor

Oslo-korpuset av taggade norske tekster (bokmål): <http://www.tekstlab.uio.no/norsk/bokmaal/>
 PAROLE en morfologiskt taggad korpus: <http://spraakdata.gu.se/lb/parole/>

Retoriska drag i kundbroschyrer på olika språk

Kristina Jämtelid

Inom ramen för forskningsprogrammet "Översättning och tolkning som språk och kulturmöte", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, arbetar jag med en avhandling inom delprojektet "Det internationella företaget och översättningen"¹ där jag undersöker den flerspråkiga textproduktionen på ett svenskt multinationellt företag, nämligen Electrolux. Syftet med studien är dels att kartlägga den flerspråkiga textproduktionen på företaget, dels att analysera texter på olika språk producerade inom koncernen (se Jämtelid 1998). Analyserna avser strukturella, stilistiska, retoriska samt tematiska likheter och skillnader i texterna.

Undersökningen består av intervjuer, insamlade texter och ett mindre antal observationer. Jag har gjort cirka 25 intervjuer med personer på olika avdelningar som på ett eller annat sätt, mer eller mindre direkt, är inblandade i skrivprocesserna. Textmaterialet består av ett antal texter som är producerade inom företaget. Materialet har delats in i tre textgrupper: årsredovisningen, personaltidningar från olika kontor och olika länder samt texter kring en enskild produkt. Den tredje gruppen består av texter som bruksanvisningar och kundbroschyrer.

Syftet med den här artikeln är dels att kort beskriva textproduktionsprocesserna på Electrolux, dels att presentera en modell för analys av den retoriska strukturen i kundbroschyrer på olika språk samt ge några exempel ur texterna.

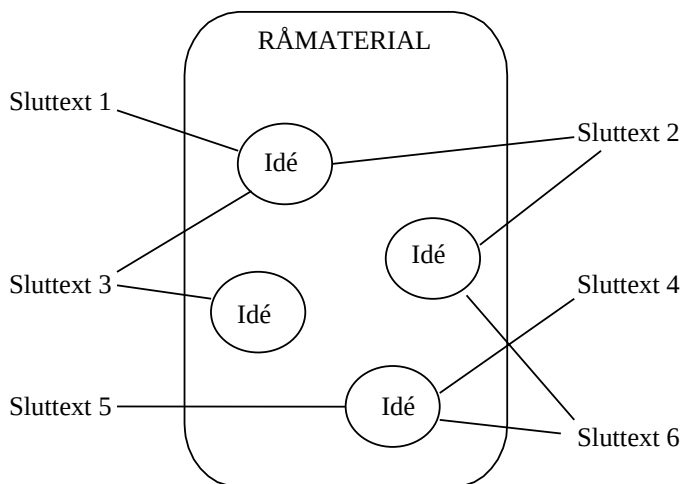
Textproduktionsprocesser

Vissa texter inom Electrolux översätts, och ska översättas, i sin helhet, t.ex. årsredovisningen och bruksanvisningarna. Andra texter som t.ex. personaltidningsartiklar och kundbroschyrer, skrivs med utgångspunkt i något annat såsom exempelvis en talad diskurs, en händelse eller en skriven bastext.

Processen när texter skrivs med utgångspunkt i något annat än en källtext och där delar av ett innehåll i ett råmaterial återges kallar jag **parallellskrivning** (Gunnarsson 1996). Parallellskrivningsbegreppet fungerar övergripande och beskriver språksituationen och den textproduktionsmässiga situationen och aktivi-

¹ En beskrivning av programmet och delprojekten finns i Översättning och tolkning som språk- och kulturmöte. Språkvetenskapligt forskningsprogram. 1996. Stockholms universitet och Uppsala universitet. HSC, Uppsala. Projektledare för delprojektet som jag ingår i är Britt-Louise Gunnarsson.

teterna inom en internationell koncern. Figur 1 illustrerar grundtanken med parallellskrivningsprocessen.

Figur 1. Parallellskrivning – relationen mellan ett råmaterial och olika sluttexter.

I parallellskrivningsprocessen varierar relationen mellan såväl råmaterial och sluttext som mellan de olika sluttexterna. Sluttexterna (som kan vara skrivna på samma och/eller olika språk) kan baseras på olika delar i ett råmaterial (se Figur 1), och därför varierar relationen mellan de olika sluttexterna. Texterna handlar om samma huvudämne men tar fasta på olika aspekter, eller innehållsdelar, i råmaterialet. Dessutom kan en slutttext, t.ex. ett informationsblad till återförsäljare, baseras på olika råmaterial, d.v.s. både en bastext (för en förklaring av vad en bastext är se nästa avsnitt), ett sammanträde och ett internt informationsmaterial. Å andra sidan kan flera olika typer av sluttexter, t.ex. en kundbroschyr, ett informationsblad till återförsäljare och pressinformation, baseras på ett och samma råmaterial, som till exempel en bastext (jfr. Gunnarsson & Jämtelid 1998).

Bastexten

Textmaterialet i min studie består, som nämnades i inledningen, av tre grupper varav en är texter kring en enskild produkt. Inom denna textgrupp finns bl.a. produktbroschyrer riktade till kunder. Dessa broschyrer har producerats utifrån ett gemensamt skrivet råmaterial, nämligen en bastext. Bastexten är ett material som bildar underlag för andra texter och utgör grunden för nya texter på olika språk. Syftet med bastexten är att fungera som ett företagsinternt reklammaterial för en dammsugare. Texten är skriven centralt på koncernspråket engelska ge-

nom ett samarbete mellan ett antal personer med olika funktioner inom företaget samt en extern reklambyrå. Innehållet i bastexten ger fakta och information om produkten i både text och bild. Säljbolagen i de länder som ska lansera produkten får bastexten som ett underlag och kan bestämma vilka innehållsdelar som är relevanta för den egna lanseringen.

Kundbroschyrerna

Broschyrerna i studien kommer från säljbolag i Sverige, Norge, Danmark, Frankrike, Schweiz och Österrike. Det gemensamma för samtliga broschyrer är att de har det kommunikativa syftet att väcka intresse för en produkt och sälja den. Ett annat syfte är att informera om produkten. Några av broschyrerna innehåller avsnitt som liknar en bruksanvisning genom de detaljerade fakta som redovisas.

Vad som skiljer broschyrerna är för det första naturligtvis språken. Bastexten är på engelska medan sluttexterna är på svenska, norska, danska, franska och tyska. För det andra varierar texternas längd. Den franska broschyren är kortare och innehåller färre argument än de övriga broschyrerna. Den är också mer faktainriktad och innehåller mer teknisk information än beskrivande text. För det tredje varierar texternas stilistiska karaktär. Även om alla broschyrer är riktade mot konsumenter innehåller några mer informativa inslag och teknisk information, medan andra är mer säljande och innehåller fler kreativa reklamargument och mer sammanhängande text med t.ex. beskrivningar av bekanta hemmamiljöer. En fjärde skillnad gäller texternas retoriska struktur och det är en analys av denna jag ska presentera här.

Drag–steg-analys

Jag har analyserat broschyrerna och bastexten utifrån drag och steg för att komma åt den retoriska strukturen i texterna. Syftet med analysen är att identifiera och studera skillnader och likheter i texterna som har producerats utifrån ett och samma råmaterial, dvs. bastexten. Ett sätt att komma åt detta är att dela in texterna enligt en retorisk modell som åskådliggör den övergripande strukturen av texterna.

Ursprunget till den s.k. drag–steg-modellen är John Swales (1990) analys av inledningen i vetenskapliga artiklar. Swales modell Create A Research Space (CARS, vilket antas vara den grundläggande funktionen/uppgiften för en vetenskaplig artikels inledning) ger en metod för att studera den retoriska organisationen av texter definierade som **drag** och **steg**². Namnen på varje drag syftar till

² De ursprungliga benämningarna av Swales' analyskategorier är *move* och *step*. I Melander (1996) används svenska motsvarigheterna "drag" för move, och "steg" för step. De är också dessa jag använder i min analys.

den övergripande intentionen med den analyserade texten och steg är de retoriska språkliga medel med vilka dessa moves sedan realiseras i texten.

Modellen har influerat ett antal undersökningar av andra typer av texter med syftet att analysera den retoriska strukturen. Beroende på vilken text som analyseras måste modellen utvecklas och omarbetas för att passa det material man analyserar. Bhatia (1993) har bl.a. analyserat säljbrev enligt de drag sändaren använder för att nå sina kommunikativa mål. Liksom de texter som ingår i min studie har säljbreven som huvudsyfte att övertyga och få mottagaren att handla enligt sändarens önskan samt även att fånga mottagarens uppmärksamhet och att etablera en relation mellan sändare och mottagare.

Skulstad (1997) har i sin avhandling analyserat årsredovisningsförordet efter Swales modell. Skulstad kallar sin modifierade modell för RECON – Relationship and Confidence, vilket syftar till såväl analyskategorierna som det hon är ute efter, dvs. hur relationen mellan sändare och mottagare byggs upp och hur förtroende för sändaren skapas. Hon föreslår en definition av drag och steg som fångar det faktum att varje drag har ett kommunikativt syfte som kan relateras till den beskrivna textens övergripande kommunikativa syfte. Skulstad skriver:

I propose the following definition of *moves*: discriminative elements of rhetorical organization which identify and capture the communicative purpose of the genre. I define *steps* as rhetorical strategies for realizing the communicative purposes indicated by the names of the moves (1997:49).

Frandsens (1999) och Johansens (1999) studier av miljöbroschyrer, s.k. ”communication verte”, och presentationsbroschyrer för hotell i Europa följer också mönstret för drag–steg-modellen. Genom analyserna söker de bl.a. komma åt kulturella skillnader och imageskapande drag samt argumentation och artighetsstrategier i broschyrerna.

Modellen och texterna

Det övergripande gemensamma kommunikativa syftet för bastexten och broschyrerna är att sälja en produkt. Den uttryckta tesen är ”Köp Clario!”. Sändaren av broschyrerna, företaget, vill få mottagaren, kunden, att agera på ett visst sätt, att köpa produkten. Texterna ska fånga läsarens uppmärksamhet, övertyga läsaren om produktens goda kvaliteter och egenskaper, skapa en relation mellan företaget och kunden, få kunden att agera etc. Följande figur visar dragen och stegen i min modell:

Drag 1 Fokusera företaget och produkten

Drag 2 Skapa förtroende för företagets produktutveckling

- Steg 1 Produkten utprovad genom experiment
- Steg 2 Produkten baserad på konsumentstudier

- Drag 3 Beskriva produktens relevans för konsumenten
 - Steg 1 Bra produkt relaterad till konsumentens behov
 - Steg 2 Ny och angelägen produkt för konsumenten

- Drag 4 Beskriva den avsedda konsumenten

- Drag 5 Presentera fakta om produkten
 - Steg 1 Produktens prestanda, tekniska egenskaper
 - Steg 2 Produktens ergonomiska, praktiska egenskaper
 - Steg 3 Produktens miljövänliga detaljer
 - Steg 4 Produktens estetiska egenskaper

Figur 2. Drag–steg-analysmodell

Varje drag representerar ett övergripande kommunikativt syfte som sedan realiserats retoriskt i varje steg. Bastexten utgör utgångspunkten för modellen eftersom den också är utgångspunkten för broschyrerna på olika språk. I konstruerandet av modellen har jag sett till bastexten som helhet och identifierat mindre enheter som innehållsmässigt ser något olika ut och som har varierande kommunikativa syften. Den analyserade enheten är sedan den grafiska meningen. Ett problem med kategoriseringen är att det kan vara svårt att säga i vilken kategori vissa meningar hör hemma, vilket diskuteras av såväl Bhatia som Skulstad. När jag har identifierat drag och steg i broschyrerna har jag sökt efter vad argumenten och meningarna handlar om. Till hjälp för att avgöra var meningarna hör hemma har jag tagit rubriker och underrubriker och ibland även bilderna. I vissa fall har avgörandet stått på en mer detaljerad ordnivå. Det handlar då om ord som signalerar vad syftet med meningen är, t.ex. ”hundreds of consumers [...] tested the result” (BT) som signalerar att det handlar om konsumentstudier, eller en teknisk fackterm som tyder på att det handlar om produktens prestanda eller tekniska egenskaper.

Drag och steg i broschyrerna

Modellen har, som nämndes ovan, utvecklats med bastexten som utgångspunkt. Det innebär att samtliga drag och steg finns i bastexten. Varje kategori kommer i det följande att beskrivas och belysas med exempel ur någon broschyr som uppvisar förekomst av kategorin eller ur bastexten.

- Drag 1 Fokusera företaget och produkten

Exempel 1. Die neuen Clario von Electrolux. (ÖST)

I drag 1 fokuseras företaget och produkten. Direkt klargörs vem som är sändaren av texten (dvs. sändaren signalerar ”här är vi”) och vilken produkt texten gäller (dvs. ”här är vår produkt”). Här ska läsarens uppmärksamhet fångas och det ska göras klart vad det är texten kommer att handla om.

Drag 2 Skapa förtroende för företagets produktutveckling

Steg 1 Produkten utprovad genom experiment

Steg 2 Produkten baserad på konsumentstudier

Exempel 2. (Steg 1) Da vårt designerteam kom ut av tenkeboksen, hadde de med seg et helt nytt konsept for kompaktstøvsugere –Electrolux Clario. (NO)

Exempel 3. (Steg 2) Clario er resultatet av brukernes kunnskaper og Electrolux’ ekspertise. Kommentarer og forslag ble samlet fra hundrevis av kunder i hele Europa. (NO)

Drag 2 är viktig för företagets positionering: man talar om ”det här är vi, det här är vår produkt och det här är vad vi har gjort för att utveckla den här produkten”. De experiment och konsumentstudier som ligger bakom produktutvecklingen beskrivs och förtroende för företaget byggs upp genom argument om att sändaren (företaget) känner till kundens behov, intressen och önskemål.

Drag 3 Beskriva produktens relevans för konsumenten

Steg 1 Bra produkt relaterad till konsumentens behov

Steg 2 Ny och angelägen produkt för konsumenten

Exempel 4. (Steg 1) Sensitive ører og et ønske om en stille og rolig tilværelse er ingen hindring for et godt samarbeid med Electrolux Clario. (NO)

Exempel 5. (Steg 2) Der neue Electrolux ”Clario” gebaut für Leute mit wenig Platz und hohen Ansprüchen. (SCHW)

Här relateras produkten till konsumenten (dvs. ”här är varför produkten är bra för dig”). I drag 2 presenterades argument som uttryckte företagets medvetenhet om konsumentens behov och intressen som löften. Här, dvs. i drag 3, antyds att företaget håller lovade löften. Argumenten syftar i flera fall direkt på en situation i det dagliga livet som är lätt att relatera till, t.ex. liten bostad, husdjur och allergier, jfr exempel 4. Det framkommer även explicita argument om att pro-

dukten är ny eller antydningar om att produktens egenskaper är ovanliga hos en sådan liten dammsugare, vilket gör den en ny typ av produkt, jfr exempel 5.

Drag 4 Beskriva den avsedda konsumenten

Exempel 6. The target group for Clario has certain things in common. They live in apartments or in small houses. They may also need a compact vacuum cleaner for their vacation homes. They lead active lives. And they appreciate quality and good design. (BT)

Här redogörs för den avsedda konsumentens situation, livsstil, smak och stil (dvs. ”här är du”).

Move 5 Presentera fakta om produkten

- Steg 1 Produktens prestanda, tekniska egenskaper
- Steg 2 Produktens ergonomiska, praktiska egenskaper
- Steg 3 Produktens miljövänliga detaljer
- Steg 4 Produktens estetiska egenskaper

Exempel 7. (Steg 1) Pour atteindre un faible niveau sonore, Clario Z 1941 / Z 1945 est équipé de larges guides d'air. (FR)

Exempel 8. (Steg 2) Ergonomisk konstruert støvsugerhåndtak sparer hånd og håndledd. (NO)

Exempel 9. (Steg 3) Det elektrostatiske mikrofiltret ger ett partikelutsläpp på mycket låga 0,02 mg/m³ luft, vilket betyder att Clario också fungerar som en luftrenare! Den består av 2 skikt, tillverkas av oblekt papper och returpapper och rymmer hela 3 liter. (SV)

Exempel 10. (Steg 4) Spændende solgul farve. Dejlig mosgrøn farve. Flot tomatrød farve. Elegant kongebå farve. (DA)

I drag 5 redogörs för detaljer hos dammsugaren (”här är detaljer om produkten”). Draget är uppdelad i fyra steg som var och en koncentreras kring olika aspekter hos produkten.

Diskussion och sammanfattning

Genom en textanalys som följer drag–steg-modellen har ett mönster utkristalliserats för gemensamma och åtskiljande drag såväl mellan broschyrerna som

gentemot bastexten vad gäller den retoriska strukturen. Översikten i figur 2 nedan visar i vilken eller vilka broschyrer olika drag och steg förekommer eller inte förekommer.

<i>Drag och steg</i>	<i>Definition av kategorierna</i>	<i>Förekommer i</i>
Drag 1	Fokusera företaget och produkten	SV, NO, FR, ÖST
Drag 2	Skapa förtroende för företagets produktutveckling	
Steg 1	Produkten noga utprovad genom experiment	NO
Steg 2	Produkten baserad på konsumentstudier	NO
Drag 3	Beskriva produktens relevans för konsumenten	
Steg 1	Bra produkt relaterad till konsumentens behov	NO, DA, SCHW, ÖST
Steg 2	Ny och angelägen produkt för konsumenten	SV, SCHW
Drag 4	Beskriva den avsedda konsumenten	
Drag 5	Presentera fakta om produkten	
Steg 1	Produktens prestanda, tekniska egenskaper	SV, NO, DA, FR, SCHW, ÖST
Steg 2	Produktens ergonomiska, praktiska egenskaper	SV, NO, DA, FR, SCHW, ÖST
Steg 3	Produktens miljövänliga detaljer	SV, NO, DA, FR, SCHW, ÖST
Steg 4	Produktens estetiska egenskaper	SV, NO, DA, FR, ÖST

Figur 2. Drag och steg i broschyrerna.

Eftersom bastexten utgör utgångspunkten för hela modellen finns exempel på varje kategori i bastexten, därför redovisas enbart förekomsten av drag och steg i broschyrerna. Drag 1 förekommer i den svenska, norska, franska och österrikiska broschyren. I den schweiziska broschyren återfinns ingen inledande, fokuserande mening, även om företagets logotype finns på broschyrens omslag. Drag

2, steg 1 och 2 förekommer enbart i den norska broschyren. Inget annat säljbolag än det norska använder de fakta om produktutveckling och konsumentstudier som bastexten redogör för.

Drag 3, steg 1 återfinns i den norska, danska, schweiziska och österrikiska broschyren. Dessa argument hänvisar till igenkännande situationer i konsumentens vardag som i vanliga fall gör dammsugning krånglig men som med denna produkt blir lättare, se exempel 4. Andra liknande situationer som beskrivs är t.ex. begränsade förvaringsutrymmen, trånga ytor och husdjur. I den svenska broschyren finns inga sådana argument; där är det istället själva dammsugaren som är utgångspunkten. Drag 3, steg 2 avser det nya i denna typ av produkt och sådana argument återfinns i den svenska och schweiziska broschyren.

Drag 4 handlar om den avsedda konsumenten. Detta drag återfinns inte explicit i någon av broschyrerna utan finns enbart i bastexten. Det beror på att bastexten främst är riktad till säljbolag, och eventuellt återförsäljare, som behöver en bild av vem produkten passar för. Av olika skäl, t.ex. ekonomiska och utrymmesmässiga, har inget av säljbolagen valt att återge detta explicit i texten. Däremot går det att utifrån vissa bilder i t.ex. den norska och den österrikiska broschyren uttyda implicita argument om i vilka miljöer som dammsugaren passar in. Det finns t.ex. en bild av ett smakfullt inrett rum och en bild från ett skid- eller sommarstugekök.

Alla fyra steg i drag 5 återfinns däremot explicit uttryckta i samtliga broschyurer. Detta är inte så oväntat eftersom det är här den mest detaljerade och konkret användbara informationen om produktens styrka, egenskaper, design, användbarhet etc. återfinns.

Med modellen har jag kunnat identifiera retoriskt strukturella skillnader mellan texterna, trots att de har samma mottagare, handlar om samma produkt och härrör ur samma råmaterial. Några orsaker till varför broschyrerna ser ut som de gör kan framkomma i de intervjuer jag gjort med säljbolagen. Dessa intervjuer är ännu inte analyserade men utifrån andra intervjuer som jag har genomfört och andra texter som jag har samlat in kan jag ändå skönja några bakomliggande orsaker till skillnaderna. För det första har varumärket Electrolux olika status i olika länder, d.v.s. hög eller medelstatus. Därför utformas reklamkampanjer på olika sätt beroende på de förutsättningar som finns. För det andra är kundbroschyren inte det enda ledet i en reklamkampanj. I Frankrike t.ex., där kundbroschyren är teknisk och tunn på övertygande reklamargument, har även tidnings- och TV-reklam gjorts. I Österrike, å andra sidan, har man lagt ner mer jobb på kundbroschyren och beskrivit en större kontext för produkten med exempel från hemmamiljöer istället för att redogöra enbart för produktens prestanda.

Drag-steg-modellen utgör inte en avslutad analys i sig. Den är för enkel för att förklara språkliga skillnader på en detaljerad nivå. Men den fungerar som en utgångspunkt för en mer ingående analys av de språkliga och retoriska val som säljbolagen gjort för att realisera de drag och steg som har identifierats i bastexten. Det är den övergripande retoriska strukturen som undersöks i modellen och

översikten i figur 2 ovan tydliggjorde att det finns skillnader såväl mellan broschyrerna som gentemot bastexten. I en mer detaljerad analys är avsikten att komma åt vilka argument som får mer eller mindre utrymme, hur argumenten förs fram i de olika broschyrerna i såväl text som bild, vilka stilistiska skillnader i språket som finns, vilka eventuella tillägg som görs och vad som inte finns med.

Litteratur

- Bhatia, Vijay, 1993: *Analysing Genre: Language use in professional settings*. London, Longman.
- Frandsen, Finn, 1999: "Argumentation et politesse dans la communication verte des hô tels en Europe". Paper presenterat vid The 12th European LSP-Symposium. Bozen-Bolzano, Italien.
- Gunnarsson, Britt-Louise, 1996: *Det internationella företaget och översättningen. Projektpresentation. I: Översättning och tolkning som språk- och kulturmöte. Språkvetenskapligt forskningsprogram*. Stockholms universitet och Uppsala universitet. S. 16–18.
- Gunnarsson, Britt-Louise & Jämtelid, Kristina, 1998: *Översättning och parallellskrivning – flerspråkig textproduktion inom ett internationellt storföretag. I: Andersson, Lars-Gunnar, Lundqvist, Aina, Norén, Kerstin & Rogström, Lena (utg.), 1998: Svenskans beskrivning 23*, Göteborg, Lund University Press. S. 134-142.
- Johansen, Winni, 1999: "Image et culture dans la communication verte des hô tels en Europe". Paper presenterat vid The 12th European LSP-Symposium. Bozen-Bolzano, Italien.
- Jämtelid, Kristina, 1998: *Flerspråkig textproduktion på Electrolux. Det internationella företaget och översättningen 1. TeFa-rapport nr 26*. Uppsala universitet. Uppsala.
- Melander, B., 1996: *Genreretorik. Om tolkningar av interkulturella textmönsterskillnader. I: Thelander, Mats m.fl. (utg.), Samspel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-års dagen*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. S. 297–210.
- Skulstad, Aud Solbjørg, 1997: *Established and Emerging Business Genres. Genre Analyses of Corporate Annual Reports and Corporate Environmental Reports*. Doctoral Thesis. University of Bergen, Department of English.
- Swales, John M, 1990: *Genre Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Översättning och tolkning som språk- och kulturmöte. Språkvetenskapligt forskningsprogram. Stockholms universitet och Uppsala universitet. 1996. HSC. Uppsala.

Rysktalande invandrare och deras språk i finlandssvensk press

Christina Korkman

Vilken bild konstrueras av de rysktalande invandrarna i finlandssvensk press? Hur ser en minoritet på en annan minoritet? Det är de centrala frågorna i ett forskningsprojekt som är knutet till Centret för forskning om etniska relationer och nationalism vid Svenska social- och kommunalhögskolan vid Helsingfors universitet. Jag kommer här att koncentrera mig på hur massmedietexterna framställer värdet av att kunna ryska och finländarnas attityder till rysktalande.

Bakgrund

Den rysktalande befolkningen i Finland uppgick 31.12.1999 till 26 681 personer enligt Statistikcentralen. Språkgruppen kommer i storlek på tredje plats i landet efter den finlandssvenska gruppen. De ryskspråkiga har inte minoritetsstatus men kan betecknas som en språklig minoritet.

Den rysktalande befolkningen i det självständiga Finland (från 1917) omfattar så kallade gamla ryssar och nya ryssar. De gamla ryssarna är bland annat ättlingar till tsarens officerare som fick lov att stanna i landet efter inbördeskriget och andra som flydde undan den ryska revolutionen, huvudsakligen från området kring S:t Petersburg, och ryska affärsmän som bodde i landet redan före kriget. De gamla ryssarna har assimilerats med den svensk- och finsktalande befolkningen. Cirka 2 500 av dessa ryssar uppgavs vilja bevara sin ryska identitet år 1994. De nya ryssarna har kommit från det forna Sovjet eller det nuvarande Ryssland. En del av dem är gifta med finska medborgare och uppger troligen ryska som sitt modersmål. (Nylund-Oja m.fl. 1995: 188 ff.)

År 1990 gav president Koivisto ett uttalande där han gjorde gällande att ingermanländarna är finnar och kan betraktas som återflyttare med samma rättigheter som återflyttarna från Sverige. Uppskattningsvis 5 000 ingermanländare per år har utnyttjat möjligheten att flytta till Finland. (Nylund-Oja m.fl. 1995: 176; Inkerinsuomalaisten paluumuutto 1996: 5; Kyntäjä & Kulu 1998: 56)

Under tiden 1989–1997 flyttade 33 260 personer till Finland från det forna Sovjetunionen, främst från Ryssland och Estland. Största delen av dem är så kallade återflyttare av finsk härstamning. Det är bland annat ättlingar till finländare som på 1920- och 1930-talen emigrerade till Sovjetunionen antingen direkt från Finland eller via Kanada eller USA. (Kyntäjä & Kulu 1998: 57 ff.; Jasinskaja-Lahti 2000: 17) Andra är ättlingar till finska nybyggare från Savolax

och Karelen som efter freden i Stolbova 1617 lockades att slå sig ner i Ingermanland.

Språkkunskaperna i finska bland de så kallade återflyttarna är varierande. Den äldsta generationen behärskar finska medan följande generation som är i medelåldern talar finska med sina föräldrar men ryska med sina barn. Den mest problematiska gruppen av återflyttarna har varit den yngsta generationen som enbart talat ryska. (Nylund-Oja m. fl. 1995: 181)

Material

Jag har granskat texter om den ryskspråkiga minoriteten i Finland under ett år, från 1.5.1998 till 1.5.1999, i finlandssvenska dagstidningar som utkommer 5–7 gånger i veckan. Det är åtta tidningar: Borgåbladet, Hufvudstadsbladet, Jakobstads Tidning, Vasabladet, Västra Nyland, Åbo Underrättelser, Åland och Österbottningen.

Material om den ryskspråkiga minoriteten i Finland är mycket tunnsått. I Hufvudstadsbladet har jag funnit 45 artiklar, i Vasabladet två och i Västra Nyland också två artiklar. I de övriga tidningarna har den ryska minoriteten överhuvudtaget inte behandlats.

Metod

Jag har utgått från kritisk diskursanalys (CDA) som presenterats av den engelske lingvisten Norman Fairclough (Fairclough 1995; Fairclough & Wodak 1997: 258). I det konkreta analysarbetet har jag dessutom haft stor nytta av Vägar genom texten av Hellspong & Ledin (1997).

Makrotema och genrer

Temat i de flesta tidningstexterna (22/49) är de så kallade återflyttarnas integration i samhället och diskussionen om de juridiska ramarna för återflyttarna och invandrarna överhuvudtaget. Ett ämne som behandlas i nio texter är ett initiativ att grunda en svensk-rysk förening och tillkomsten av den. Övriga teman är bland annat prostituerade från öst, arbetslöshet, bemötande av och attityder till utlänningar. Återflyttarnas situation är av intresse för hela det finska folket och har därför debatterats mest medan den svensk-ryska föreningen har engagerat närmast den finlandssvenska befolkningen i Nyland.

Ledarskribenterna har inte intresserat sig för frågor om den ryskspråkiga minoriteten i någon nämnvärd grad. Tre ledare ägnas åt ämnet. Det har skrivits många, kortare och längre artiklar i ämnet och det har vidare förekommit sammanlagt nio rätt stort upplagda reportage om och intervjuer med ryskspråkiga personer. Variationen av genrer i materialet är alltså stor.

Språket – ett centralt mikrotéma

Som ett centralt mikrotéma i hela materialet framstår de ryskspråkiga intervjupersonernas språkkunskaper. I hela 34 texter av 49 tas språkkunskaper upp i någon form. Jag har analyserat alla omnämnanden om språkkunskaper och språkbruk i texterna. Enbart attribut som "rysk" i "rysk värdinna" har jag inte noterat. Däremot har jag tagit med propositioner av typen "hon kan bara ryska".

Jag har gjort en grov analys av innehållet i de propositioner som konstrueras, till exempel vilken nytta man har eller inte har av att kunna ryska. Jag har också noterat ordvalet, speciellt värdeladdade ord, i propositionerna.

Jag kommer först att behandla hur kunskaper i ryska konstrueras i medietexterna och därefter hur attityderna till rykstalande i Finland framställs.

Vad betyder det att kunna ryska enligt pressen?

Hufvudstadsbladets chefredaktör Erik Wahlström (Hbl 9.1.1999) uttrycker sig i en ledare med rubriken "Ryss på finlandssvenska" på följande sätt:

Invandrapolitiken i Finland måste ha som mål att invandrarnas barn lär sig sitt nya hemlands språk och kultur medan de också bibehåller det gamla språket och kulturarvet. Eftersom Finland är tvåspråkigt betyder det att det andra språket kan vara svenska lika väl som finska.

I utdraget ovan använder Wahlström uttrycket "invandrarnas barn" som ett överordnat begrepp för såväl ryskspråkiga som andra invandrare. Wahlström anser alltså att den finländska invandrapolitiken bör sträva efter att invandrarna kan bevara sin egen kultur och sitt språk. Åsikten i ledaren får en viss tyngd genom att det är chefredaktören för Hufvudstadsbladet som står för den. Det finns inte något uttalande i någon annan text i materialet som explicit skulle förvägra invandrarna deras eget språk men uppfattningen om värdet av att kunna ryska i Finland varierar. I texterna om grundandet av en svensk-rysk förening är mångspråkighet en tillgång. I en intervju med ryska Tanja Enberg talas det om hur hon utnyttjar språkkunskaperna i ryska för sin yrkesutövning, hur de är till nytta för henne själv och andra:

I fjol lärde hon ryska på MBI i Ingå.

– Det var bara sju som var intresserade, men det gick riktigt bra, både för dem och mig. De lärde sig massor. I höst fortsätter jag, både med de gamla eleverna och om det finns tillräckligt med nya, med en nybörjarkurs.

Tanja beklagar att Ingå är en så liten ort att behovet av kunskaper i ryska inte är särskilt stort.

– Man borde arbeta inom huvudstadsregionen. Ryssland kommer hela tiden närmare Finland och det behövs språkkunskaper och kontakter, säger hon. För några veckor sedan arrangerade Svenska kulturfonden en nätverksresa till S:t Petersburg och Tanja fungerade som guide och tolk.

[—]

[...] Jag skulle gärna arbeta för dem [Röda korset] som tolk eller guide för att hjälpa, säger hon. (Hbl 5.7.1998)

Ordvalet är genomgående positivt ”det gick riktigt bra”, ”De lärde sig massor”. Tanja Enberg kan fungera som lärare, guide och tolk tack vare kunskaperna i ryska. Hon citeras också när hon framhåller nyttan av ryska i kontakterna till Ryssland i Helsingforsområdet.

Också finlandssvenskar som undervisar i ryska, behärskar ryska eller är intresserade av språket omtalas eller citeras:

[...] Som 40-åring började hon [Mirjan Loman] lära sig ryska vilket hon fann mycket jobbigt. Men det var mödan värt:

– Jag bodde då i Nystad, som hade livliga kontakter med sin vänort Novgorod. Och visst skall man kunna grannarnas språk.

Före sin pensionering och flyttningen till Ekenäs undervisade hon i många år i svenska och ryska och fungerade också som tolk på ryska. (Selén 10.1.1999)

Ilse Jakobsson-Hack kom från Kyrkslätt för att hon är intresserad av ryska.

Det är klart man skall lära sig närmaste grannens språk, lite har jag läst, men inte så att jag klarar av att guida. (Selén 10.1.1999)

Frej Falck kom från Ekenäs[...] .

– Jag har läst ryska i femton år och har många ryska affärskontakter. [...] (VN10.1.1999)

Clas-Erik Helenius kom från Bromarf för att spana in ryskspråkiga vänner åt sin ryska flickvän Jelena [...] .

Jag hoppas att hon skall flytta hit och då behöver hon någon att prata ryska med. (VN10.1.1999)

Vikten av att kunna ”grannarnas språk” alternativt ”närmaste grannens språk” likaså för affärskontakterna kommer fram i citaten av personer som deltog i grundandet av den svensk-ryska föreningen. Riksdagsmannen Henrik Lax som representerar Svenska Finlands folkting men också finlandssvenska politiker på riksnivå citeras vid samma tillfälle:

Henrik Lax kom från Folktinget för att få medverka till ett steg mot fullbordan av sin dröm:

– Ett tvåspråkigt Finland i ett blomstrande Östersjöeuropa där de goda kontakterna mellan olika språk och kulturer är ett villkor för fred och stabilitet. (VN10.1.1999)

I exemplet ovan är ”fred” och ”stabilitet” ett förväntat resultat av ”de goda kontakterna mellan olika språk och kulturer”. Henrik Lax rör sig alltså på en mer abstrakt nivå. Han nämner inte uttryckligen vilka språk han har i tankarna trots att han deltar i grundandet av en svensk-rysk förening.

Diskussion

Omnämmanden om det positiva med att kunna ryska är koncentrerade till texter som hör till endast två temaområden, grundandet av den svensk-ryska föreningen och kultur. Av texterna kan man få den uppfattningen att det är nyttigt att behärska ryska enbart om man är finlandssvensk eller ryskspråkig invandrare som talar svenska. Kunskaper i ryska kan ge arbetsmöjligheter, man kan undervisa i ryska eller arbeta som guide eller tolk. De är också nyttiga vid kulturkontakter eller affärsförbindelser med Ryssland. Språkkunskaper gynnar freden i Östersjöområdet.

För ryskspråkiga ingermanländare är kunskaper i ryska inget plus. I det omfattande materialet om de för det mesta ryskspråkiga ingermanlänningarna finns det inte ett enda omnämnande om vad kunskaperna i ryska kunde ge dem för möjligheter. Ett exempel förekommer och det är starkt negativt laddat:

– I Estland fick jag ett grått främlingspass. Men trots att jag talar ryska är jag främling också i Ryssland. För att inte tala om hur det är i Finland, säger Natalia. (Hbl 24.9.1999)

Ryskan kopplas ihop med främlingsskap både i Ryssland, Estland och Finland.

Om man ser språket som ett socialt och ekonomiskt kapital (Bourdieu 1991: 55) kan man säga att ryskan, enligt den finlandssvenska pressen, är ett kapital med ett visst värde i ett finlandssvenskt sammanhang medan ryskan inte utgör något kapital för ingermanlänningarna på den finländska marknaden i stort.

Finländares attityder till rysktalande

Enligt de ryskspråkiga invandrare som intervjuats är inställningen dock inte enbart positiv till ryssar som talar svenska. Följande utdrag är exempel på omgivningens attityder:

Enligt Sergej har han exempelvis aldrig stött på rasism från finlandssvenskar, även om fördomar mot ryssar lever och gror i vårt land. Det vet de vuxna ryssarna och det vet deras barn, som tar emot gläp- och skällsorden. För Sergej Trofimovs del gick det så långt att hans son slutade prata ryska. Han ville inte och Sergej kunde inte annat än förvåna sig.

– Ryska är ju vårt språk. Det är hemskt då de egna sönerna måste skämmas över att prata ryska. d(!)et är ju en enorm rikedom att prata flera språk. (Hbl 10.1.1999)

Sibbobon Vera Eklund (Hbl 10.1.1999) har ”medvetet tvättat bort sin ryska identitet” då hon gifte sig finlandssvenskt men hon kände att ”det fanns någonting stort hon saknade”. Hon citeras så här:

– Det tog mig 13 år att söka min identitet. Nu har jag grävt fram min ryska bakgrund. Nu vågar jag säga att jag är rysk. (Hbl 10.1.1999)

Ilya Ash från S:t Petersburg, studerande vid Åbo Akademi refereras:

– Jag har inte utsatts för några rasistiska brott precis, men eftersom jag använder svenska möts jag av samma fördomar som finlandssvenskarna berättar han. Ash nämner sällan att han är ryss. (Hbl 23.4.1999)

Som synes försäkrar två av de intervjuade att de inte mött på rasism från finlandssvenskars sida men nog från andra håll. Om detta enbart är ett uttryck för artighet eller inte framgår inte av texten men jag antar till exempel att Sergej Trofimovs son som skäms för sitt språk går i en svensk skola i Ekenäs och att Vera Eklund som först nu vågar säga att hon är rysk rör sig bland finlandssvenskar i det rätt svenska Sibbo. Artiklarna ger en smickrande bild av finlandssvenskar som ett fördomsfritt folk medan andra inte betar sig på samma fördomsfria sätt.

I texterna om ryska ingermanlänningar beskrivs den varierande inställningen till dem. Mestadels refereras och citeras negativa reaktioner. Här agerar journalisten som en välvillig aktör i motsats till andra mindre välvilliga:

Varför kom ni till Finland?

Natalia Aljosina och Pavel Sonin har hört frågan förr. Ibland utslungas den argt i metron när någon hör att de talar ryska. En annan gång är det en journalist som ställer den, vänligt men nyfiket. (Hbl 24.9.1999)

Följande exempel är en bildtext. Bilden är stor, närapå halva uppslaget på första sidan i anslutning till en puff med rubriken ”Ingermanländare kämpar med fördomar”. Den visar en mor och son i halvbild allvarligt tittande på varandra samtidigt som modern håller sonens hand i sina händer. Sonen är i tioårsåldern. Bilden ger intryck av ett nära förhållande mellan mor och son. Bildtexten lyder:

Skäms inte. Den ingermanländska återflyttaren Natalia Aljosina envisas med att tala ryska med sin son Anton, trots att det kan innebära att de blir utskällda på stan. (Hbl 24.9.1999)

Texten har ett starkt emotivt ordval: ”skäms”, ”envisas med att tala ryska”, ”utskällda”. I förbindelse med fotografiet och rubriken konstrueras hos läsaren en stark föreställning om hur oskyldiga, ingermanländska barn får lida för sitt språk i ett ondskefullt samhälle. Detta är det andra omnämnandet av ett ryskt barn som skäms för sitt språk. Också intervjun med Natalia Aljosina inne i tidningen är emotivt laddad.

En annan återflyttares erfarenheter från ett företag i Esbo framställs på ett annat, mindre ångestfullt sätt. Jevgenia Pellja ”skrattar” när hon berättar:

– På jobbet finns också andra som talar ryska. Men vår arbetsgivare brukar påminna oss om att vi bara ska tala finska för att öva upp oss, skrattar hon.

(Hbl 2.4.1999)

I exemplet nedan är det en försvenskad "gammalryss" som berör finskspråkigas negativa syn på ryssar:

Den väsentliga skillnaden mellan medborgarskap, nationalitet, etnisk bakgrund och språktillhörighet är knepig, särskilt i finska språket, där en ryss alltid är en ryss och därmed förr automatiskt skäldes som kommunist och nu som mafioso.

Själv har han [Kirill Gluschkoff] räknat ut att [...] . (VN 10.1.1999)

Följande finlandssvenskar har däremot fått ge uttryck för sin positiva inställning till ryska:

Fördomarna är många gånger starkare på finskt håll, det kom Mirjan Loman underfund med.

– För äldre människor i Ekenäs, som en garnisonsstad, och i Hangö, som i seklets början var rysk flottbas, är det ryska något ganska naturligt. Och för de yngre är det ryska en bra motvikt till all amerikanisering. (VN 10.1.1999)

[...] Dessutom har jag hunnit bli hjärtligt trött på alla fördomar mot ryssar. (VN 10.1.1999)

Ingressen till den artikel där Sergej Trofimov inleds på följande sätt:

Sergej Trofimov är en av våra inflyttade ryssar som lever sitt liv på finlandssvenska. (Hbl 10.1.1999)

Pronomenet "våra" i exemplet kan tolkas så att den svenska journalisten in-förlovat ryssen Sergej Trofimov i gruppen finlandssvenskar. Det andra alter-nativet är att "våra" avser alla finländare. Den första tolkningen är troligast av kontexten att döma. I vilket fall som helst tas Trofimov med i vi-gemenskapen.

Relationer

Jag har omformat yttrandena om attityderna till det ryska i propositioner (Hellspong & Ledin 1997: 122 ff.). Därefter har jag sett hur de positiva och negativa propositionerna fördelas inom de olika relationerna mellan de be-folkningsgrupper som behandlas i texterna (Fairclough 1995: 58 f.). Resultatet ser ut på följande sätt:

	positivt	negativt
ryssar – finländare	–	3 (1)
svensktalande ryssar–finländare	–	1
finsktalande ryssar, ingermanländare–finländare	1	2
ryssar–finlandssvenskar	3	–
svensktalande ryssar– finlandssvenskar	1	–

finsktalande ryssar, ingermanländare–finlandssvenskar	1	–
ryssar–finskspråkiga	–	1
svensktalande ryssar–finskspråkiga	–	3
finsktalande ryssar, ingermanländare–finskspråkiga.	1	2

Som av tabellen synes innehåller sex propositioner och ett implicit uttalande, inom parentes i tabellen, ett negativt omdöme om ryskan i relationen mellan ryssar och finländare i gemen. Endast en proposition uttrycker en positiv åsikt i relationen mellan ryssar och finländare. Fem propositioner innehåller ett positivt uttalande i relationen mellan ryssar och finlandssvenskar, ingen proposition är negativ. Slutligen är sex propositioner negativa i förhållandet mellan ryssar och finskspråkiga, endast en proposition är positiv.

Diskussion

De finlandssvenska dagstidningarna konstruerar alltså en positiv bild av de rysktalande invandrare som lever i en finlandssvensk språkmiljö. De möts inte av diskriminering. Däremot redovisas följderna av intolerans hos de intervjuade: barn skäms för sitt språk och intervjupersonen Vera Eklund har dolt sin ryska identitet under en lång tid.

I en av texterna omtalas de svensktalande ryska invandrarna som ”våra [...] ryssar” och inkluderas sålunda i den finlandssvenska gemenskapen. Journalisterna konstruerar därmed medvetet eller omedvetet en bild av den finlandssvenska minoriteten som en öppen, välkomnande familj. Det är en bild av fördomsfria finlandssvenskar som lever i harmoni med rysktalande invandrare.

Enligt texterna har finländare i allmänhet och också finskspråkiga en fördomsfull och negativ attityd till det ryska språket men bilden är trots allt inte genomgående negativ. Det finns undantag. Av texterna får man lätt den uppfattningen att journalisterna inte tänkt sig att det är de finlandssvenska läsarna som varit ovänliga mot rysktalande utan andra finländare. I ett par av texterna kännetecknas journalisternas relation till de ingermanländska invandrarna närmast av medkänsla.

Det finns inga yttranden av finskspråkiga aktörer om inställningen till ryska i texterna.

Vilken kan då orsaken vara till den positiva konstruktionen av ryskspråkiga invandrare som integrerats i den finlandssvenska minoriteten? Å andra sidan, varför är bilden av de ryskspråkiga ingermanlänarna inte lika ljus? Jag kan tänka mig några förklaringar.

Texterna är massmedietexter och når en stor del av Svenskfinland. Journalisten bör ta hänsyn till tidningarnas läsare och intervjupersonerna. En del av läsarna är gamla ryssar som försvenskats och andra kan vara anhöriga till

svensktalande ryssar men ingermanländarna och deras närmaste hör säkert inte till tidningarnas prenumeranter utan har inrangerats i den finskspråkiga befolkningen. Attityderna i texterna återspeglar förmodligen den ideala inställningen till invandrare bland läsarna. Enligt Jaakkola (1999: 189) förhåller sig svenskspråkiga positivare till invandrare än finskspråkiga, utom när det gäller attityden till estländare. Finlandssvenskar gör en skillnad mellan "våra" invandrare och "deras" invandrare, till vilka ingermanländarna hör. Journalisterna är medlemmar av den finlandssvenska minoriteten också om de har ett visst frihetsrum i urvalet av material och tonen i det som skrivs. Konstruktionen av befolkningsgrupperna skapas i den enskilda journalistens huvud och skrivs ner av hans hand och konstruktionen föds på nytt i något varierande former i läsarnas föreställning. För att texten skall godtas kan den inte divergera så mycket från läsarnas uppfattning om vad som kan tänkas vara sant. Det är förmodligen både "verkligheten" och diskursen i olika medier som påverkar läsarnas syn på det ryska.

Jag kan inte se att genren i detta fall skulle vara orsaken till resultatet. En direkt negativ ton i en intervju torde dock vara ovanlig. Enskilda namngivna personer citeras och beskrivs och den färdiga texten läses förmodligen av intervjupersonerna själva. Journalisten tar hänsyn till intervjupersonerna på ett helt annat sätt än till ett anonymt kollektiv.

Själva ämnet har säkert betydelse för utformningen. De mest uppskattande värderingarna kommer till uttryck i intervjuer och referat från grundandet av den svensk-ryska föreningen, som stöds av Svenska kulturfonden. Det är en trevlig händelse som inte framstår som kontroversiell på något sätt. En del av intervjuerna med ingermanländare fungerar däremot uppenbarligen som motiv till en stort upplagd nyhet om gripandet av en heroinliga som bestod av omkring hundra ingermanländska unga män. Ingermanländarna tas i försvar och individperspektivet framhävs i motsats till den negativa nyheten där ett kollektiv spelar huvudrollen.

Resultatet av analysen kan också ha att göra med de ryskspråkiga invandrarernas situation i de finlandssvenska sammanhangen. Det är endast en bråkdel av invandrarna som valt att lära sig svenska. En del av dem har gift sig med finlandssvenskar och har sålunda lättare blivit integrerade i en släkt och ett nätverk. Deras barn har inte blivit ett problem eller en belastning i till exempel svenska skolor. Införlivandet av invandrarerna i den finlandssvenska gruppen stärker dessutom den finlandssvenska minoritetens ställning numerärt.

Ytterligare ett skäl kan vara den finlandssvenska minoritetens storlek. Eftersom gruppen är liten betyder det att en medlem inte kan vara anonym som inom en majoritet med flera miljoner människor. Medlemmarna binds samman genom att de är släkt, bekanta eller bekantas bekanta. Inom en sådan minoritet där närhet är ett utmärkande drag människor emellan kan man tänka sig att artighetsstrategierna är annorlunda än i förhållande till majoriteten och de invandare som integrerats i den.

Undersökningsmaterialet

Hbl/Hufvudstadsbladet

5.7.1998, Ranninen, Tua: ”Tanja från Novosibirsk trivs i Esbo”.

9.1.1999, Wahlström, Erik: ”Ryss på finlandssvenska”.

10.1.1999, Björkqvist, Jeanette: ”Nytt forum för ryssar och finlandssvenskar”.

2.4.1999, Pennanen, Annika: ”Snart blir Pellja Pöllä igen På jakt efter identitet och fosterland”.

23.4.1999, osignerad: ”Svårt hitta arbete åt invandrare”.

24.9.1999, Törn-Mangs, Johanna: ”Natalia, Pavel och Anton: ´ Se oss som individer ´ ”.

24.9.1999, osignerad: ”Ingermanländare kämpar mot fördomar”.

VN/Västra Nyland

10.1.1999, Selén, Lena: ”Ryska en bra motvikt till amerikaniseringen”.

Övrig litteratur

Bourdieu, Pierre, 1991: The production and Reproduction of Legitimate language. I:

Thompson, J.B. (red.), Language and Symbolic Power. Polity Press, Cambridge. S. 43–65.

Fairclough, Norman, 1995: Media Discourse. Edward Arnold, London etc.

Fairclough, Norman & Wodak, Ruth, 1997: Critical Discourse Analysis. I: van Dijk, Teun,

A. (red.), Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary

Introduction Volume 2. Sage Publications, London etc. S. 258–284.

Hellspong, Lennart & Ledin, Per, 1997: Vågar genom texten: Handbok i brukstextanalys.

Studentlitteratur, Lund.

Inkerinsuomalaiset paluumuuttajina Selvitys inkerinsuomalaisten integraatiosta

viranomaispalvelujen käytöstä, 1994: Takalo. P. Sosiaali- ja terveystieteiden

monisteita 1994:20. Sosiaali- ja terveystieteiden pakolaistoimisto. Helsinki.

Jaakkola, Magdalena, 1999: Maahanmuutto ja etniset asenteetSuomalaisten suhtautuminen

maahanmuuttajiin 1987–1999. Työpoliittinen tutkimus 213. Edita, Helsinki.

Jasinskaja-Lahti, Inga 2000: Psychological Acculturation and Adaptation among Russian-

Speaking Immigrant Adolescents in Finland. Social psychological studies 2. Edita,

Helsinki.

Kyntäjä, Eve & Kulu, Hill, 1998: Muuttonäkymät Venäjältä ja baltian maista Suomeen.

Siirtolaistutkimuksia A20. Siirtolaisuusinstituutti. Vammalan kirjapaino, Turku.

Nylund-Oja, Marja, Pentikäinen, Juha, Horn, Frank, Jaakkola, Magdalena & Yli-Vakkuri,

Laura, 1995: Finnish emigration and immigration.I: Pentikäinen, Juha & Hiltunen,

Marja (red.), Cultural minorities in Finland An overview towards Cultural policy.

Publications of the Finnish National Commission for UNESCO No 66. Printing Team

Sivén, Helsinki. S. 173–226.

Hur råd och uppmaningar konstrueras och tas emot i samtal till GIC

Håkan Landqvist

1 GIC-samtalen och rådgivningens betydelse i dem

I många typer av institutionella samtal spelar rådgivning (Leppänen 1998:188 med hänvisningar), eller m.a.o. givande och mottagande av råd och uppmaningar¹, en central roll. Agar (1985) urskiljer *directive*, *diagnosis* och *report* som de tre saker som den institutionella diskursen ska resultera i. Givandet av *directives* är ett av målen med diagnosen (s. 149). Agars beskrivning av målen med institutionella samtal stämmer väl överens med hur det är i samtal från allmänheten till Giftinformationscentralen (GIC). Till GIC kan allmänheten (och även sjukvårdande instanser) ringa för att få behandlingsråd vid en befarad akut förgiftning. Dessa samtal är institutionella till sin form, med å ena sidan en uppringande lekman och å den andra en expert, den s.k. jourhavande apotekaren (som jag hädanefter kommer att kalla informatör).

I samtalen finns det två centrala faser. Den första kan kallas undersökningsfasen (eller diagnosfasen). Under denna samtalsfas skaffar sig informatören en bild av vad som har hänt och vilka hälsorisker i form av förgiftning som incidenten har medfört. Den andra, och i dessa samtal viktigaste, fasen är naturligtvis rådgivningsfasen. Här ger informatören uppringaren råd och uppmaningar som gäller vilka åtgärder som behöver företas för att undvika eller motverka en akut förgiftning.

Båda samtalsdeltagarna är eniga om att huvudmålet med samtalet är att uppringaren ska få råd om ev. behandling i samband med den aktuella förgiftningsincidenten. Trots det kan rådgivningen vara en ganska komplicerad aktivitet, vilket har flera orsaker. För informatören gäller det att få uppringaren att följa de råd som informatören ger. Ibland kan det dock vara svårt att övertyga en uppringare om att den aktuella incidenten är så allvarlig att det är befogat, t.o.m. nödvändigt, att vidta åtgärder som kan innebära ganska stora besvär för uppringaren. Att uppmana någon som är ovillig att göra på ett visst

¹ Vad jag kallar "råd och uppmaningar" kallas i engelskspråkig samtalsanalytisk litteratur *directives*.

sätt kan vara interaktionellt känsligt och ansiktshotande, eftersom det kan framhäva en asymmetrisk relation mellan parterna (jfr Goodwin 1990:71, 79f). Informatörens motivation att övertyga uppringaren om den aktuella förgiftningsrisken och att förmå henne eller honom att vidta åtgärder kan också förmodas variera beroende på hur allvarlig incidenten är ur förgiftnings-synpunkt. En komplicerande omständighet är att informatören saknar möjligheter att med maktmedel genomdriva att uppringaren följer de givna råden, och likaså saknar möjlighet att kontrollera att uppringaren verkligen följer råden när samtalet väl har avslutats. Mot den bakgrunden är det intressant att studera hur rådgivningssekvenserna är konstruerade i samtalen till GIC.

2 Materialet

Materialet för denna undersökning består av 69 samtal av sammanlagt 377 i den s.k. GIC-korpusen². De 69 samtalen kan i sin tur delas in i tre delkorpusar alltefter vilken förgiftningsrisk som informatören har bedömt att de olika fallen medför.

Tabell 1. Antal samtal per delkorpus.

	Klar risk	Viss risk	Liten–ingen risk	Summa
Antal samtal	20	26	23	69

Jag har inte gjort något slumpmässigt urval av samtal utan har försökt få en så god spridning som möjligt, så att alla 13 inspelade informatörer finns representerade med samtal från alla tre riskkategorierna, både när den drabbade är vuxen och när det är ett barn som är drabbat.

Tabell 2 visar hur behandlingsuppmaningarna fördelar sig på de olika delkorpusarna Klar risk, Viss risk och Liten–ingen risk. En positiv uppmaning är t.ex. *du ska åka till sjukhus*, medan en negativ är *du får inte stanna hemma*. Jag kommer i den här artikeln bara att behandla de positiva.

² Samtalen samlades in av mig 1995 inom ramen för projektet ”Samtal i nödsituation. Telekommunikationen vid en giftinformationscentral”. Projektet leddes av prof. Bengt Nordberg och finansierades av Rådet för arbetslivsforskning (RALF).

Tabell 2. Antal uppmaningar i respektive delkorpus.

Uppmaningar	Klar risk	Viss risk	Liten–ingen risk	Summa
Positiva	108	152	56	316
Negativa	17	15	2	34
Summa	125	167	58 ³	350

3 Två sätt att se på hur råd och uppmaningar konstrueras

För att på ett så uttömmande sätt som möjligt beskriva hur rådgivningen går till och utformas anlägger jag här två mycket olika analysperspektiv. Det ena perspektivet är mer språkvetenskapligt och innebär att jag intresserar mig för hur råden och uppmaningarna rent språkligt är konstruerade. Där ligger alltså fokus på hur informatören med olika språkliga medel konstruerar råden och uppmaningarna. Den delen av artikeln är mer kvantitativt inriktad. Jag vill dock redan nu påpeka att materialet pga. urvalsförfarandet inte lämpar sig väl för en statistisk analys med därtill hörande signifikansberäkningar.

Det andra perspektivet som jag kommer att använda är mer interaktionellt och i den delen av artikeln vill jag visa hur samtalsparterna gemensamt konstruerar råden och hur rådgivningen är uppbyggd sekventiellt. Den analysen är mer samtalsanalytisk, och alltså kvalitativ.

4 Talarens sätt att konstruera ett råd eller en uppmaning

Först kommer jag att beskriva hur informatören språkligt konstruerar uppmaningarna i materialet. Tyvärr tillåter inte utrymmet att jag tar upp mer än de viktigaste dragen hos de uppmaningar som förekommer i delkorpusarna Klar risk och Viss risk.

En generell observation som rör båda korpusarna är att det är mycket vanligt att uppmaningen kvalificeras med ett *jag tycker* eller annat kvalificerande uttryck som t.ex. *mitt råd e, min bedömning e, ja rekommenderar att*. Ett sådant kvalificerande uttryck förekommer i ungefär var fjärde uppmaning i både K-

³ Anledningen till att det finns så få uppmaningar i L-korpusen – trots att antalet samtal som ingår i delkorpusen är ungefärligen lika stort som i de andra delkorpusarna – är att en stor del av de råd som ges i samtal där risken bedöms som liten eller ingen går ut på att ingen åtgärd behövs. Informatören producerar heller inte ett lika stort antal uppmaningar per samtal som i K- och V-korpusarna.

och V-korpusen. Ungefär 94 % av de kvalificerande uttrycken utgörs av *jag tycker*. Varför det är så pass vanligt att informatören kvalificerar sina råd vet jag inte, men jag har en känsla av att det gör uppmaningarna något mindre auktoritära.

Nedan följer en kort redogörelse för de vanligaste typerna av uppmaningskonstruktioner i K- och V-korpusarna (Tabell 3).

Tabell 3. De vanligaste typerna av uppmaningskonstruktioner.

Uppmaningskonstruktioner	Klar risk	Viss risk
	% av korpus	% av korpus
ska	29,6	25,0
imperativ	14,8	2,0
måste	12,0	2,6
får (= måste), får se till att	0,9	10,5
kan (tillåtelse eller förslag)	2,8	15,1
bör	0,9	5,9
opersonliga konstruktioner	6,5	6,6
frågeform	8,3	-

Det vanligaste sättet att konstruera en uppmaning är med hjälpverbet **ska**. (exv. *Ja men då ska han in ti sjukhus*). Det förekommer i K-korpusen i 32 fall, vilket motsvarar nästan 30 % av samtliga fall i delkorpusen. Av dessa är hälften kvalificerade med ett *jag tycker*. 81 % av *ska*-uppmaningarna har en definit adressat, dvs. i uppmaningen pekas den person som ska utföra åtgärden eller undergå behandlingen ut. Övriga *ska*-uppmaningar konstrueras med det indefinita pronomenet *man*. I V-korpusen finns det 38 förekomster av uppmaningar med *ska*, motsvarande ¼ av samtliga uppmaningar. 16 kvalificeras med *jag tycker*. Drygt hälften är definitiva. Sammanlagt utgör konstruktioner med *ska* ca 27 % av uppmaningarna i K- och V-korpusarna.

Imperativ, som ju är det uttryckssätt man kanske mest förknippar med uppmaningar, förekommer i endast 16 av samtliga 108 positiva uppmaningar i K-korpusen, vilket är ungefär 15 % av uppmaningarna. I V-korpusen förekommer det endast i 3 fall, motsvarande 2 % av samtliga fall i delkorpusen.

Imperativ verkar ha lite olika funktioner. I merparten av fallen där imperativ förekommer är det som någon sorts detaljinstruktion. Som t.ex.

de viktaste e att hon kommer in ta me burken å se till

att hon kommer in ti sjukhus

eller

Utan ja tycker att du .hh eh att du tar åe talar o- ring gärna ti Danderyds sjukhus då först va .hh å så...

Ibland föregås imperativet av ett villkor av typen ”om han reagerar starkare, åk in till sjukhus”.

I vissa fall utgör en uppmaning med imperativ ett insisterande på ett tidigare givet råd:

(1) 16606;Ik2;Uk (23); S; K; 950825, kl. 05–06^{4 5}

79. I: Så- me en gång, så att du kan få hjälp, (0.2)
80. me transport in ti sjukhus. [de] e ~~g~~viktit.
81. U: [Ja.]
82. U: Ja. (1.3) ja: (0.8) .hh ja: (2.2) då gör ja de.
83. I: Ring nittitusen me en gång.
84. U: Mm. hh (0.4) okej.
85. I: Gör så.
86. U: Mm, ta[ck hä~~g~~ä]
87. I: [Mm (.) hej:]

Och ibland används imperativ för att avkräva uppringaren ett löfte:

(2) 16602;Ik2;Uk (23); S; K; 950825, kl. 24–01⁶

125. [Ja] ska göra de
126. I: Lova mej a[tt du gör de]
127. U: [Men ja kan] ju ta en taxi annars (1.1)
128. (istället)

Uppmaningar kan också konstrueras med hjälp av **behovsuttryck**⁷, som *måste*, *får* (=måste), *bör*, eller *borde*. Här skiljer sig val av behovsuttryck en del

⁴ Den text som medföljer samtalsutdragen ska tolkas på följande sätt: SAMTALSNUMMER (Varje samtal till GIC under ett kalenderår har ett unikt nummer.); INFORMATÖR (Varje informatör har en, av projektet tilldelad, unik kod, Ik4 står för ”kvinnlig informatör nummer 4”, Im3 står för ”manlig informatör nummer 3”.); UPPRINGARE (Uk= kvinnlig uppringare, Um= manlig uppringare. Siffrorna inom parentes gäller uppringarens ålder som har uppskattats i samband med analysarbetet. Åldersangivelsen följs normalt av ett frågetecken, vilket visar att uppgiften är resultatet av en bedömning och därför osäker.); DRABBAD (B= barn, S= själv, dvs. det är uppringaren själv som har utsatts för förgiftningsincidenten, AV= den drabbade är en annan vuxen.); RISK (Informatörerna gör i samband med varje samtal en riskbedömning, där kategorierna är K= klar risk, V= viss risk samt L= liten–ingen risk.); DATUM OCH KLOCKSLAG (Nattetid anges bara under vilken timme samtalet äger rum.)

⁵ Se bilaga för en förklaring av de transkriptionskonventioner som har använts.

⁶ Trots att detta är ett annat samtal än i exempel () är såväl informatör som uppringare desamma.

mellan K- och V-korpusen. I K-korpusen förekommer nästan bara *måste* som har 13 av samtliga 15 förekomster av behovsuttryck. Det är ungefär 12 % av alla positiva uppmaningar i delkorpusen. Övriga är 1 förekomst av *får se till att*, och 1 *bör*. I V-korpusen finns 29 positiva behovsuttryck. Bland dessa finns endast 4 *måste*, men däremot 14 *får* [i betydelsen *måste*], 2*får se till att* och 9 *bör*.

Ovanstående skillnad mellan K- och V-korpuserna har sin motsvarighet i hur ofta hjälp verbet **kan** används i uppmaningar för att uttrycka tillåtelse eller förslag. I K-korpusen finns endast 3 förekomster, motsvarande 2,8 % av samtliga uppmaningar, medan det i V-korpusen finns 13 uppmaningar med enbart *kan* och ytterligare ett antal varianter som *skulle kunna*, *kan försöka*, *kan prova*, *skulle kunna prova*, vilket gör att det i V-korpusen sammantaget finns 23 förekomster, motsvarande drygt 15 % av samtliga uppmaningar i delkorpusen.

Innan jag går vidare vill jag påpeka att skillnaden mellan Klar risk- och Viss risk-korpuserna när det gäller andelen uppmaningar som konstrueras med *måste*, *får* och *kan* är intressant därför att den pekar på att informatören använder starkare formuleringar i de samtal där hon bedömer att förgiftningsrisken är högre. Det kan bero på att behandlingsråden i de allvarigare fall som K-korpusen består av kräver mer långtgående åtgärder från uppringarens sida och därför möter mer motstånd från denna. I sammanhanget är det också intressant att det endast är i 1 fall som *måste* förekommer i samtalets första uppmaning.

Det är ungefär lika vanligt i de två delkorpuserna att uppmaningar har formen av opersonliga konstruktioner som t.ex. *de viktiga e att du åker in till sjukhus* eller *ja tycker att de borde va fullt tillräckligt med frisk luft å vila*. Den typen utgör ungefär 6,5 % av uppmaningarna.

En uppmaningstyp som däremot bara förekommer i K-korpusen är när uppmaningen konstrueras som en **fråga** (exv. *kan du åka till sjukhus* eller *kan du se till att han kommer till sjukhus*). Den typen utgör 8,3 % av uppmaningarna i delkorpusen.

Efter denna korta redogörelse för hur uppmaningarna är konstruerade språkligt övergår jag nu till att behandla uppmaningarna som led i en sekvens av verbala handlingar.

⁷ Termen har, såvitt jag vet, inte tidigare använts i svensk språksociologisk forskning. Den inkluderar verb som uttrycker någon form av behov. Den eng. motsvarigheten – *need statements* – används av Ervin-Tripp (1976:29f) och diskuteras även av Goodwin (1990:68f). Hos Ervin-Tripp innebär termen att en talare uttrycker ett eget behov ("I need the pliers"), vilket uppfattas som en uppmaning till någon att tillfredsställa talarens behov. Även West (1990:92–94) använder termen i sin kategorisering. I den redogörelse som West (1990:93) gör för sitt material innebär den dock främst att en talare uttrycker ett behov hos den tilltalade. I min undersökning använder jag termen på samma sätt som West, eftersom inte heller jag har hittat några fall där en talare i en uppmaning refererar till ett eget behov.

5 Sekventiell konstruktion av råd och uppmaningar

Det är inom samtalsanalysen en väl etablerad sanning att det är ett yttrandes relation till vad som tidigare har sagts i samtalet, och i synnerhet till det omedelbart föregående samtalsbidraget, som avgör såväl **om** ett yttrande överhuvudtaget förstås som **hur** det i så fall uppfattas. Därför är det viktigt att studera hur själva rådgivningssekvenserna ser ut i GIC-samtalen.

Det är mycket vanligt i samtalen att det ges mer än en enda behandlingsuppmaning. I V-korpusen är det vanligast att den första uppmaningen ges direkt efter att samtalet har återupptagits med en lystringsssekvens (som i exempel (3)), efter det att informatören har konsulterat produktator, kartotek eller kollega. (9 av 26 förstauppmaningar ges i denna position.) Detta exempel gäller ett gestick.

(3) 16629; Ik3; Uk (30?); S; V; 950825, kl. 11.00

39. I: (Hall)å jaç =
40. U: M:m?=
41. I: Mm? .h de (.) du kan prova att göra eh de e på själva då
42. stickstället, den: lokala reaktionen kan man lindra, (0.4)
43. genom att man (0.2) tar (.) en (1.0) eh tablett (0.6)
44. Magnecy^Δl^Δ, nån tablett som innehåller acetylsalicylsyra å de
45. vanliaste man har (-) brukar ha hemma e Magnecyl.
46. U: Jaaç =
47. I: = Tror du att du har deç
48. U: Näå ja har nog inte de. = ja har nog bara Alvedon när de
49. gäller såna där.

I de flesta fall ger informatören en motiverande riskupplysning före själva uppmaningen (som i exempel (4)) ur ett samtal där en vuxen har fått ammoniak i ögonen).

(4) 18011; Ik10; Um (50?); AV; V; 950909, kl. 11.05

27. I: Ja hallå?
28. U: Ja?
29. I: J- hallå?
30. U: Jaç
31. I: Ja även fast att den e spädd såhär så innebär de en
32. risk för ögonen. (0.6) så att hon måste ju ändå kontakta en
33. ögonläkare, även om hon har spolat rejält. (0.6) nu vet ja
34. inte varifrån i landet du ringer.=
35. U: = Ja ringer från eh Ly- Lysekil.

Denna rådgivningsposition som finns i anslutning till att samtalet har återupptagits efter att informatören har kontrollerat giftigheten verkar vara den naturliga positionen för behandlingsrådet. Anledningen till att jag anser att det är den naturliga positionen är att det i de allra flesta samtal förekommer att informatören avbryter samtalet för att kontrollera giftigheten med sina källor och dessförinnan ställer upp förväntningar på att återkomma till telefonen med ett definitivt besked. I K-korpusen är dock den vanligaste positionen för den

första uppmaningen i samtalet en annan; nämligen efter att uppringaren i det direkt föregående yttrandet har beskrivit incidenten eller symtomen. Det förekommer i nästan hälften av fallen, närmare bestämt i 11 av 23 första-uppmaningar. Även i V-korpusen förekommer några fall. Att uppmaningen ges i den positionen verkar i flera fall ha att göra med att informatören genom uppringarens direkt föregående yttrande har fått en avgörande upplysning som gör att informatören anser sig kunna bedöma incidenten tillräckligt väl för att kunna ge ett råd redan på detta stadium. Det är fallet i exempel (5) som rör getingbett:

(5) 16785; Ik4; Uk (30?); B; K; 950827, kl. 15.30

4. U: Ja hej min son har blivi fått eh ett getingstick
 5. på lungan.
 6. I: Jaha, då ska du åka in me honom ti sjukhus på en gång.
 7. U: Jaha?
 8. I: Hur gammal e han?

Ofta behöver en uppmaning till kraftig åtgärd motiveras och i 4 av de 11 fallen inleder informatören rådgivningssekvensen med att först ge en motiverande riskupplysning. En sådan riskupplysning kan möjligen göra uppringaren mer benägen att följa rådet. Då kan det låta som i exempel (6) som handlar om ett barn som har fått i sig kemiskt ren bensin:

(6) 16765; Ik4; Uk (30?); B; K; 950827, kl. 13.29

36. I: Han har inte kräkts.
 37. (0.2)
 38. U: He::j (.) de kom upp lite slem då när han (0.7) tog grädden.
 39. I: Jaa. ja .hh de e så att de fin- genom att han hostar,
 40. å: (.) så finns de risk att kan har fått ner i
 41. luftvägarna å då kan han få en lunginflammation av de
 42. här. [.hh]
 43. U: [Ja] h a:,] ((indikerar förståelse))
 44. I: [Så att] du måste åka in me honom ti sjukhus.
 45. U: (.) Ti Skövdde då? (0.6) måste de va vi e från Fäköping.

Det är vanligt i GIC-samtalen att behandlingsråd upprepas med större eller mindre variation under samtalets gång. Det kan finnas olika orsaker till det. Jag kommer här att redogöra för två sådana orsaker. Den ena är att informatören i förtydligande syfte upprepar rådet, den andra att informatören upprepar i syfte att förmå uppringaren att följa rådet.

En viktig funktion som upprepning av ett behandlingsråd kan ha, är alltså att förtydliga själva rådet. En sådan upprepning görs ofta mot slutet av samtalet, inte sällan helt på informatörens initiativ. Sådana upprepningar kan ha en sammanfattande karaktär.

Informatören kan också upprepa behandlingsuppmaningarna i syfte att förmå en motvillig uppringare att följa det givna rådet. Ofta ökas då också styrkan hos uppmaningen. Sådana upprepade och kanske t.o.m. stegrade uppmaningar föranleds ofta i samtalen av att uppringarens respons på ett omedelbart föregående råd inte innebär en tillräckligt tydlig utfästelse att följa det givna

rådet. De responser som utgör ett bristande åtagande kan vara av olika slag. Den mest extrema varianten är att uppringaren uttryckligen invänder mot rådet (vilket dock är mycket ovanligt)⁸. En annan, och vanligare, otillräcklig respons består av att uppringaren ger ett eget åtgärdsförslag som är mindre långtgående än rådet. Det vanligaste är dock att uppringaren producerar en för svag respons. Anna Lindström har i sin avhandling *Language as social action* (1999) visat att jakande svarsord som *ja*, *aa*, *mm* eller *jo* utgör en otillräcklig prefererad respons på ett yttrande som efterfrågar eller begär något vars uppfyllande måste skjutas på framtiden. En sådan respons är vad Davidson (1984) (som har studerat responser på inbjudanden o.likn.) kallar *rejection-implicative*. Detta märks tydligt också i GIC-samtalen där det är vanligt med sekvenser som består av en uppmaning om behandlingsåtgärd från informatören som besvaras med enbart ett *ja* eller *mm* från uppringaren, varpå det strax följer en – ibland förstärkt – upprepning eller utveckling av behandlingsrådet. Exempel (7) är från ett samtal där uppringaren ringer för en väns räkning och befarar svårigheter att förmå vännen att uppsöka sjukhus. I samtalet framkommer det att uppringaren skulle föredra råd om behandlingsåtgärder som kan utföras i hemmet (se r. 67).

(7) 16603; Ik2; Uk (30?); AV; K; 950825, kl. 01–02

67. U: E de nånting ja kan göra här själv (hh)/(eh),
 68. I: Nå de e inte så mycke som du kan göra < själv hemma> ,
 69. utan de e ju färlit bland annat för hjärtat då då;
 70. U: Mm.
 71. (1.3)
 72. I: Så att- så att hon sku-
 73. ja menar de här e ju en stor dos, = å hon e:h
 74. ja tycker absolut att hon måste in ti sjukhus.
 75. U:-> Mm.
 76. I: Så att hon kan få behandling där.
 77. U:-> Mm.
 78. (2.9)
 79. U:-> Ja. ((främre a))
 80. I: Å de de e liksom inte sådär att man man man kan göra
 81. nånting specifikt hemma, utan de behövs den här, (0.5)
 82. de man kan göra på sjukhus så att säga.
 83. U:-> Mm.
 84. I: Så att de, (1.1) kan du inte ringa till dom igen då på
 85. nittitusen å diskutera me dom hur man (.) ka- ska göra;

[---]

186. I: Så att ja ja tycker att du gör nu så att (0.6)
 187. pråta me henne;
 188. (0.4)
 189. U: Mm;

⁸ Där detta förekommer brukar uppringaren i sin invändning mot rådet fokusera på en omständighet som ligger utanför dennas kontroll, t.ex. orkeslöshet eller att det är ”fel tid på dygnet”.

190. I: Å å ring ti nittitusen, (.)
 191. å: (0.6) kolla me dom hur hur ni ska göra
 192. för af tt] hjälpa henne in ti sjukhus] .
 193. U: [Mm.] hhh] Nue hon
 194. gravid också i i femte månaden va;
 195. (0.[7) kan de på] verka stret mycke eller.
 196. I: [.Ja de e änu]
 197. I: De e ännu större anledning att hon ska in ti sjukhus.
 198. ty[cker ja.] så att man får får kla att allting står= =
 199. U: [Mm:.]
 200. I= rätt till.
 201. U:-> Mm:.
 202. (0.9)
 203. I: Ja tycker absolut att hon ska in ti sjukhus.
 204. U:-> .Ja.
 205. (1.2)
 206. I: Så så prata me henne å prata me dom på nittitusen.
 207. U:-> Mm;
 208. I: Gör de me en gång.
 209. U: Okej.
 210. I: ° De e bra° .
 211. U: >+Tack+ ska du [ha] .<
 212. I: [Mm:] jhe
 213. U: Hej.

Uppringaren får som svar på sin fråga om hon kan göra något själv, dvs. utan att den drabbade väninnan åker till sjukhus, beskedet att informatören anser att den drabbade absolut måste åka till sjukhus (r. 68–74). Uppringaren tar emot beskedet med den minimala responsen *Mm:*, varefter informatören gör ett tillägg till sin förra tur i vilket hon förklarar syftet med sjukhusbesöket, nämligen att väninnan där kan få behandling (r. 76). Detta tillägg kan vara en reaktion på uppringarens svala respons i föregående tur (r. 75). Men det kan naturligtvis även vara ett förtydligande som skulle ha givits oavsett uppringarens respons. Hur det än förhåller sig med den saken bjuder fortsättningen på ett tydligare exempel. Uppringaren besvarar även det tillagda förtydligandet på samma sätt (r. 77). I det här fallet blir det dock uppenbart att det inte räcker med ett *mm* med diffus innebörd. Efter responsen uppstår nämligen en mycket lång tystnad (2,9 sek) som är ett resultat av att informatören inte tar tillbaka turen utan väntar ut en utförligare respons från uppringaren. Också uppringaren behandlar informatörens uteblivna respons som betingad av att den egna responsen inte varit tillräcklig. Det gör hon genom att slutligen producera en ny respons, närmare bestämt ett *ja*, sagt med kort främre a-ljud (r. 79). Det är möjligt att ett *ja* med den ljudkvaliteten innebär ett tydligare accepterande än ett *ja* med bakre a-ljud. Men det är ändå inte ett tillräckligt tydligt åtagande att följa behandlingsrådet och informatören går vidare med nya, mer detaljerade handlingsdirektiv.

I den mellanliggande del av samtalet som här inte har tagits med tar uppringaren bl.a. upp problemet att väninnan har låst in sig i ett rum och att denna vägrar såväl att släppa in uppringaren som att prata med henne. Det senare utdraget ur samtalet börjar med att informatören råder uppringaren hur denna ska göra i den situationen (r. 186–192). Uppringaren för därefter in ny

information i samtalet om att väninnan dessutom är gravid i femte månaden och hon frågar i samma tur om incidenten kan påverka fostret mycket (r. 193–195). Informatören besvarar inte frågan utan säger i stället att detta är en ännu större anledning att väninnan ska till sjukhus för kontroll (r. 197–200). Här kommer på nytt ett tydligt exempel på att uppringarens minimala respons *Mm:*. (r. 201) på ett behandlingsråd inte är tillräcklig. Detta visas dels av den tystnad som uppkommer när informatören väntar på en mer utförlig respons, dels av informatörens därpå följande uppgraderade upprepning av rådet (*Ja tycker absolut att hon ska in ti sjukhus.*, r. 203). Uppringaren besvarar det upprepade rådet med ett *ja* på inandning (r. 204). Inte heller denna respons behandlas av informatören som tillräcklig, vilket visas av den följande tystnaden på 1,2 sek. Informatören fortsätter med att göra en summering av de givna råden (r. 206). Sedan svarar uppringaren på nytt med ett *Mm:*. (r. 207) som inte heller denna gång behandlas som en tillräcklig respons, utan följs av en uppgradering från informatören (r. 208) att uppringaren ska utföra åtgärderna omedelbart. Uppringaren svarar med ett *Okej.*, vilket – trots att det inte utgör en utförlig respons – ändå behandlas som ett tillräckligt åtagande och besvaras med en positiv utvärdering av informatören (*De e bra°.*, r. 210). Direkt därefter tackar uppringaren för råden och parterna avslutar samtalet.

Uppringarens responser på råden varierar. Samtalen brukar inte sluta förrän uppringaren uttryckligen accepterar råden eller att det på annat sätt framgår att uppringaren har för avsikt att följa råden. Vi har redan sett hur otillräckliga responser kan generera längre rådgivningssekvenser. Andra, möjligen problematiska, responser på behandlingsråd är att initiera en reparationssekvens eller att ställa en följdfråga. Båda dessa responstyper kan innebära bristande vilja att följa rådet. Men följdfrågor kan också vara i linje med rådet.

Slutligen några korta ord om ett fenomen som förekommer i samtal i L-korpusen, alltså sådana där det finns liten eller ingen risk för förgiftning. Ofta är det i de samtalen svårt för uppringaren att rakt av acceptera att inga behandlingsåtgärder är nödvändiga. Uppringaren brukar då följa upp rådet med att begära en bekräftelse eller återkommer senare i samtalet till eventuellt behov av behandling. Exempel (8) illustrerar hur uppringaren trots besked om att intaget är ofarligt inte verkar nöja sig med det beskedet, samt hur detta leder till ytterligare turer.

(8) 17229; Ik5; Um (40?); B; L; 950831, kl. 14.53

42. I: Ja hallå ja.=
 43. U: = Ha⁺llå ja⁺?
 44. I: Jå då. (0.2) nej de e faktisk ofarlit (0.2) eh:
 45. > även om de e så många< som fem tabletter.=
 46. U: = De e de ja.
 47. I: Jaa då. [så] (att den⁺genting man behöver oroa sej för⁺ =
 48. U: [Ja.]
 49. U: = Ja behöver inte ge han nån tablet⁺t, asså ^hh^ motgift.
 50. I: Nä:, de behöver ru inte. hh
 51. U: Nä nä,=

52. I: = De e klart e de äldreles tomt i magen så kanske de
 53. kan va bra å blanda upp de me nånting, att han får
 54. dricka nånting, eller äta nåt, (.) bara för att de kan
 55. va lite hårdsmält, [men] ~~de~~ så att blir förgiftad;
 56. U: [Jaa]
 57. U: De e de inte naj.=
 58. I: = Näddå.
 59. U: Nä man e lite oroli för hon kom in å sa han har fått
 60. fett i tabletterna.

Genom sin negerade konstruktion (*Ja behöver inte*, r. 49) visar frågan om motgift att uppringaren förväntar sig ett nekande svar, vilket han också får. Uppringarens fråga tyder, enligt min mening, trots att den är negerad, på att uppringaren har svårt att utan vidare godta att inga åtgärder behöver vidtas. Också de båda begärandena om bekräftelse på rad 46 resp. 57 stöder tolkningen att uppringaren inte utan vidare nöjer sig med beskedet att det är ofarligt, respektive att man inte blir förgiftad.

6 Sammanfattning

Jag har försökt ge en översiktlig beskrivning av hur rådgivningen går till i GIC-samtalen. Å ena sidan har jag koncentrerat mig på hur informatören språkligt konstruerar uppmaningarna och då visat hur uppmaningar i samtal som gäller olika förgiftningsrisk konstrueras på olika sätt. Å andra sidan har jag försökt visa hur parterna gemensamt skapar rådgivningssekvenserna. Då har jag tagit upp några typiska drag i sekvenserna, bl.a. i vilken position den första behandlingsuppmaningen kommer, att uppmaningar ofta motiveras, och vilken funktion upprepningar av råden har. Slutligen tog jag upp ett drag i samtal med liten eller ingen förgiftningsrisk, nämligen att uppringaren kan ha svårt att omedelbart acceptera att inga åtgärder behöver vidtas.

Litteratur

- Agar, Michael, 1985: Institutional discourse. I: Text 5. S. 147–168.
 Davidson, Judy, 1984: Subsequent versions of invitations, offers, requests, and proposals dealing with potential or actual rejection. I: Structures of social action. Studies in conversation analysis. Red. av J.M. Atkinson & J. Heritage. Cambridge. S. 102–128.
 Ervin-Tripp, Susan, 1976: Is Sybil there? The structure of some American English directives. I: Language in Society 5. S. 25–66.
 Goodwin, Marjorie Harness, 1990: He-said-she-said: talk as social organization among black children. Bloomington IN.
 Interaction and grammar, 1996. Red. av E. Ochs, E.A. Schegloff & S.A. Thompson. Cambridge.
 Leppänen, Vesa, 1998: Structures of district nurse–patient interaction. (Lund dissertations in sociology 25.) Department of sociology. Lund University. Lund.

- Lindström, Anna, 1999: Language as social action. Grammar, prosody, and interaction in Swedish conversation. (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 46.) Uppsala.
- Sacks, Harvey, Schegloff, Emanuel A. & Jefferson, Gail, 1974: A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. I: Language 50. S. 696–735.
- Structures of social action, 1984. Studies in conversation analysis. Red. av J.M. Atkinson & J. Heritage. Cambridge.
- West, Candace, 1990: Not just ‘doctors’ orders’: directive–response sequences in patients’ visits to women and men physicians. I: Discourse & Society 1. S. 85-112.

Transkriptionskonventioner

De transkriptionskonventioner som har använts i denna artikel följer i stort sett gängse inom samtalsanalys använda transkriptionskonventioner. Dessa utarbetades ursprungligen av Gail Jefferson. Se Sacks, Schegloff & Jefferson 1974, Structures of social action 1984:ix–xvi samt Interaction and grammar 1996:461–.

(()): transkriptörens kommentar

(): ohörbart avsnitt med tal

(ord): osäker tolkning

%ord%: raderat på bandet (Av sekretesskäl har identifierande uppgifter raderats.)

^hh^: skratt

^ord^: tal under skratt

[] : överlappande tal (motsv.)

= : latching (, d.v.s. repliken är direkt länkad till föregående eller efterföljande replik utan någon som helst tystnad)

= = : repliken har av grafiska orsaker brutits i transkriptionen (Där repliken fortsätter byts kolon efter talarbeteckningen mot enkelt likhetstecken.)

: (kolon): förlängning av ljudet

1. (sist på raden): ifyllnadstonfall, 2. (framför raden): visar var i transkriptionen något förekommer

-> : visar att något förekommer på uppringarens rad (i kombination med att ” ” används för informatörens rad)

bindestreck + mellanslag: avbrott eller stammande tal

hh: hörbar utandning

.hh: hörbar inandning

.ord: tal på inandning

eh: tvekljud (skrivs ibland även öh eller äh)

(1.2): 1,2 sekunders tystnad.

Prosodiska drag

⁺ord⁺: tal som uttalas med högre röststyrka än omgivande tal

[°]ord[°] : tal som uttalas med lägre röststyrka än omgivande tal

ord: anger betoning; ju längre understrykning desto starkare betoning

. (punkt): fallande satsintonation

, (komma): satsintonationen varken stiger eller faller, s.k. fortsättningsintonation

¿ (uppochnedvänt frågetecken): något stigande satsintonation

? (frågetecken): klart stigande satsintonation, s.k. frågeintonation

(uppåtpil): markant höjning av intonationen följer

(nedåtpil): markant sänkning av intonationen följer

Fonetiska skillnader mellan finlandssvenska och rikssvenska

Mikko Kuronen och Kari Leinonen

1. Inledningen

De standardvarianter av svenska som talas i Finland och Sverige skiljer sig markant åt både beträffande uttalet av enskilda ljud och prosodi. Skillnaderna beror dels på att det finlandssvenska uttalet närmast sig uttalet i det finska majoritetsspråket, dels på en självständig och naturlig utveckling som påträffas i all regional variation av ett standarduttal inom ett språk (Melin-Köpilä 1996; 29-33). I denna uppsats skall vi beskriva de viktigaste empiriskt belagda fone-tiska skillnaderna mellan finlandssvenska och rikssvenska.¹ I avsnitt 2, 3 och 4

¹ Med finlandssvenska avses i denna artikel det standarduttal som främst påträffas i landets södra delar. Med rikssvenska, även kallad standardsvenska, avses här det uttal av sverigesvenska 'som inte har någon mera påtaglig regional färgning och som av språkbrukarna i stort uppfattas som riksgiltigt' (Molde 1971; 17). Rikssvenska talas - brukar man säga - främst i

redogörs för sats-, fras- och ordprosodiska skillnader mellan varianterna. Segmentella skillnader behandlas i avsnitt 5.

Alla analyser i denna studie baserar sig på det material som samlats in inom projektet Finlandssvenskt uttal (Leinonen et al 1982) eller autentiska exempel hämtade ur radioprogram. Analyserna har utförts med hjälp av talanalysprogrammet Intelligent Speech Analyser (ISA) som utvecklats av Pitchsystems Inc./Raimo Toivonen (<http://www.sci.fi/~pitchsys>).

2. Satsprosodiska skillnader

De perceptuellt tydligaste skillnaderna mellan finlandssvenskt och rikssvenskt uttal återfinns bland talets prosodiska egenskaper - intonation, längd- och betoningsförhållanden. Med betoningsförhållanden avses talets rytm, som innebär växlingen mellan betonade och obetonade stavelser i talet. En empirisk kartläggning av de satsrytmiska skillnaderna mellan varianterna finns i Vihanta et al. (1990; 339, se även Leinonen et al. 1990; 97ff), som på grundval av en perceptuell och akustisk undersökning konstaterar följande:

(i) De semantiskt viktiga orden bevarar sin lexikala betoning i finlandssvenska, medan den ofta förloras i rikssvenska. Det är rätt vanligt med bara en betoning per kort talsats i rikssvenska.

(ii) Därav följer att betoningsgrupperna blir korta i finlandssvenska och långa i rikssvenska. Det finns normalt två eller tre obetonade stavelser mellan de betonade stavelserna i finlandssvenska, medan hela åtta obetonade stavelser kan påträffas i rikssvenska mellan de betonade stavelserna.

(iii) Graden av reduktion utanför en fokuserad stavelse är i rikssvenska avsevärt kraftigare än i finlandssvenska, vilket gör att skillnaden mellan sats-, huvud- och obetonad stavelse är betydligt större i rikssvenska än i finlandssvenska.

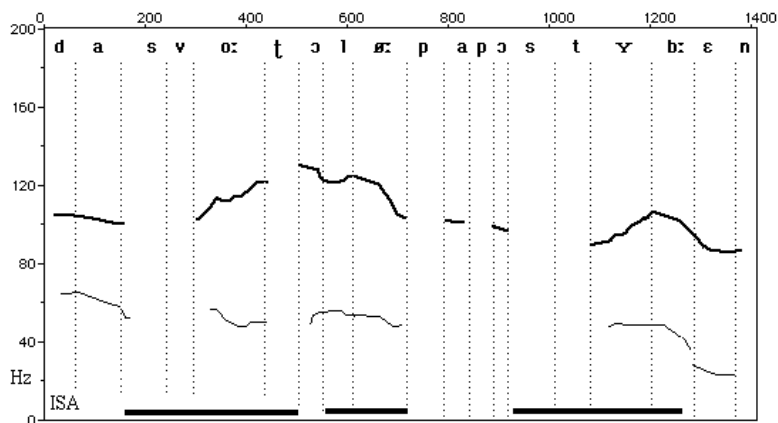
(iv) I finlandssvenska föredras ett mönster där betoningen ligger åt vänster i satsen, medan mönstret i rikssvenska är det motsatta: inledningen av en talsats uttalas ofta snabbt och inte sällan helt utan betonade stavelser, och den prosodiska tyngden läggs därigenom mot slutet av satsen.

De ovanstående rytmiska skillnaderna mellan finlandssvenska och rikssvenska kan exemplifieras med nedanstående meningar (autentiskt material), där satsbetonad stavelse markeras med fet stil och stora bokstäver och betonad stavelse med fet stil:

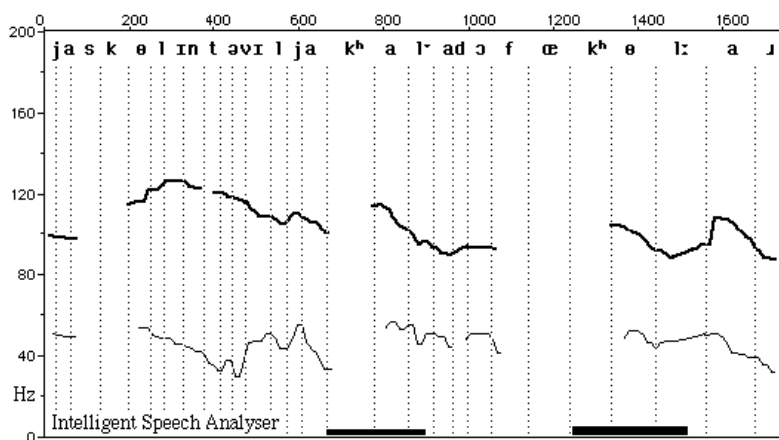
rikssvenska:	Tänker du göra några FÄR der i sommar?
finlandssvenska:	Tän ker du gö ra några fär der i sommar?

Utöver betoningsförhållandena skiljer sig finlandssvenska och rikssvenska åt vad avser betoningens fonetiska korrelat. Rikssvenska kan sägas ha sju typer av prosodiska stavelser (Bannert 1979; 15f): en obetonad (ingen kvantitet, ingen accent), två bibetonade (kort eller lång betonad vokal, ingen accent) och fyra sats- och/eller huvudbetonade stavelser (kort eller lång vokal, accent 1 eller 2). Betonad stavelse markeras med andra ord i rikssvenska an- tingen med duration eller med både duration och F0 (Fig. 1. och 2.). I finlandssvenska däremot har duration inte samma status som betonings- parameter, eftersom en även i satssammanhanget obetonad stavelse kan behålla sin kvantitet (Fig. 4.). I finlandssvenska är det F0 och intensitet som är beto- ningens primära akustiska korrelat (Fig. 3.). Vidare saknas i finlandssvenska den accentopposition som förekommer i Sverige genom att F0 i finlands-svenska alltid sjunker i den betonade stavelsen (Fig. 3. och Selenius 1974; 98ff). F0- konturen beter sig med andra ord i finlandssvenska likadant som i mellansvenska i de ord som har accent 2, givetvis med den skillnaden att sats- betoning i finlandssvenska inte markeras genom en fokaltopp som i mellan- svenska ord med accent 2 (Fig. 2.).

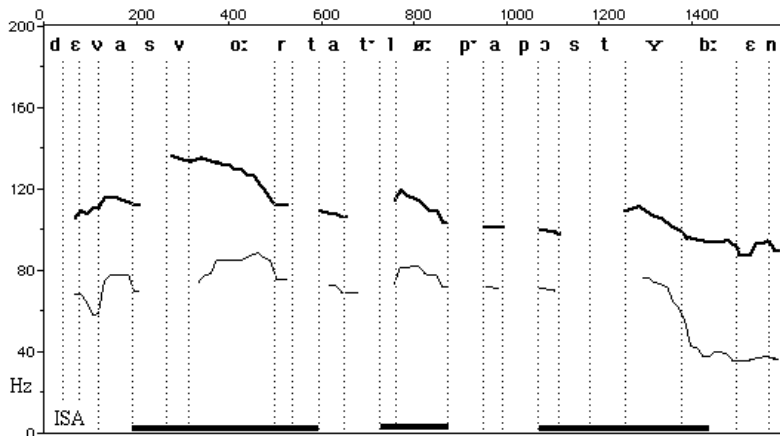
De ovannämnda akustiska skillnaderna i betonad stavelse gör att även i de fall då rytmen i en rikssvensk och finlandssvensk talsats råkar vara identisk (Fig. 1. och 3.), låter uttalen vad avser intonationen hörbart olika.

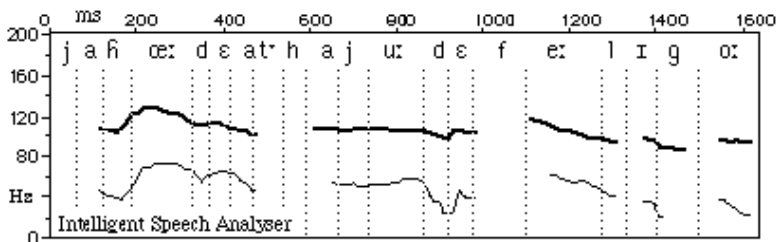
FIGUR 1. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Det var svårt att löpa på stybben' uttalat av en manlig rikssvensk talare. Huvudbetonad stavelse manifesteras genom både F0 och duration (jfr 'svårt' och 'stybb-'). Obetonad stavelse (jfr 'på') saknar F0-ändringar och är alltid kort.

FIGUR 2. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Jagskulle inte vilja kalla dom för kullar' uttalat av en manlig rikssvensk talare. I satsbetonat 'kullar' realiseras utöver ordtonstopp (initialstavelen, F0 sjunker) fokalaccent (finalstavelen, satsbetoningens bidrag till F0-konturen).

FIGUR 3. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Det var svårt att löpa på stybben' uttalat av en manlig finlandssvensk talare. F0 sjunker alltid i betonad stavelse i finlandssvenska. Satsbetoningen (jfr 'svårt') manifesteras primärt genom ett kraftigt F0-fall.

FIGUR 4. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Jag hörde att han gjorde fel i går' uttalat av en manlig finlandssvensk talare. Durationen som betoningens akustiska korrelat är i finlandssvenska inte av samma betydelse som i rikssvenska, eftersom även obetonad stavelse (jfr 'gjor-') kan behålla sin lexikala kvantitet.

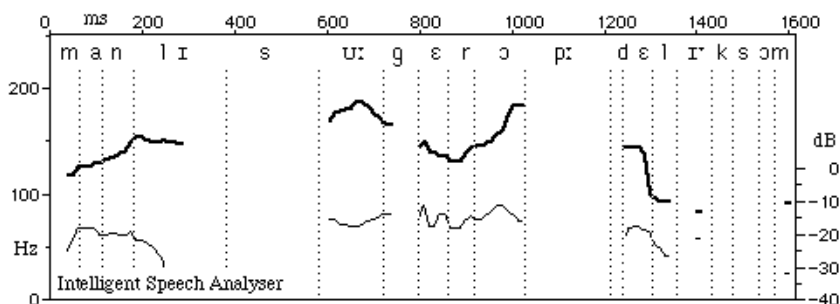
3. Frasprosodiska skillnader

I svenska förekommer ett frasbetoningsmönster där en av stavelserna i det sista ordet i frasen blir betonad och alla stavelser före denna är obetonade. Betoningen har därmed en frassammanhållande eller konnektiv funktion i språket. Garlén (1988; 150f) och Kjellin (1995; 78, 160) ger en förteckning över fraskategorier med detta prosodiska mönster. Till dessa hör bl.a. nomi-nalfras

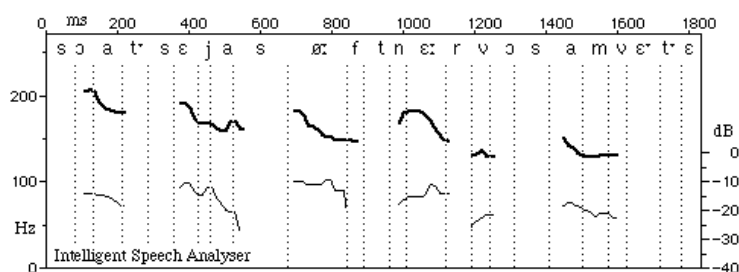
med framförställt attribut (i), adjektivfras med efterställd prepositions-fras (ii) och olika typer av verbfraser (iii):

- (i) en liten 'fågel, min 'hatt, små 'fåglar, dagens 'rätt
- (ii) ont i 'foten, dum i 'skallen, täppt i 'näsan
- (iii) gå 'ut, komma 'in, få 'veta, ligga och 'sova, vara 'sur, spela 'kort,
ligga 'vaken, bada 'naken, hugga i 'sten

I finlandssvenska är detta frasbetoningsmönster dock till skillnad från rikssvenska vacklande. När det t.ex. gäller partikelverb påträffas i finlandssvenska rätt ofta ett mönster där även verbet får betoning. När uttalet av 50 finlandssvenska och 50 rikssvenska partikelverb undersöktes (autentiska uttal hämtade ur radioprogram), påträffades i finlandssvenska i 16 av de 50 undersökta partikelverben, dvs. i 32 % av uttalen, en F0-topp i både verbet och partikeln (Fig. 5. och 6.). F0 är i dessa uttal ungefär lika hög i verbet som i partikeln och fallande i både verbets och partikelns vokal. Partikelns F0-topp dominerar dock perceptoriskt över verbets dito, eftersom F0 av lyssnaren förväntas sjunka mot slutet av en sats. Partikelns betonade stavelse är lång, men så är också verbets lexikalt betonade stavelse. Detta torde innebära att verbet i dessa finlandssvenska uttal inte är obetonat i rikssvenska öron dels p.g.a. att F0 sjunker i verbets vokal dels p.g.a. att längden i verbets lexikalt betonade stavelse finns kvar. Denna finlandssvenska egenskap - betoning i verbet - förekommer när partikelverbet får satsbetoning. Idiolektisk variation förekommer: uttal med betoning i verbet är vanligt hos två av de fem undersökta talarna och påträffas ofta hos en tredje, men sällan eller aldrig hos de två resterande informanterna.

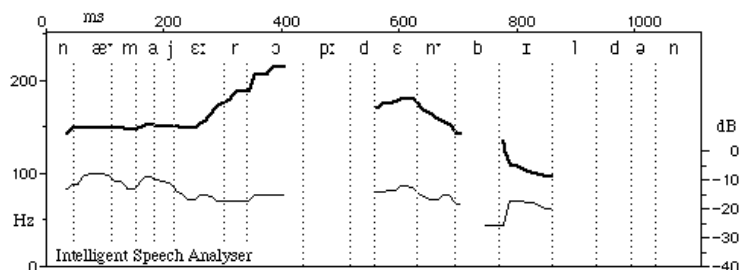

FIGUR 5. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Manli...suger upp det liksom' uttalat av en manlig finlandssvensk talare. Både verbet och partikeln har behållit sin lexikala kvantitet och i både verbet och partikeln återfinns en F0-topp.

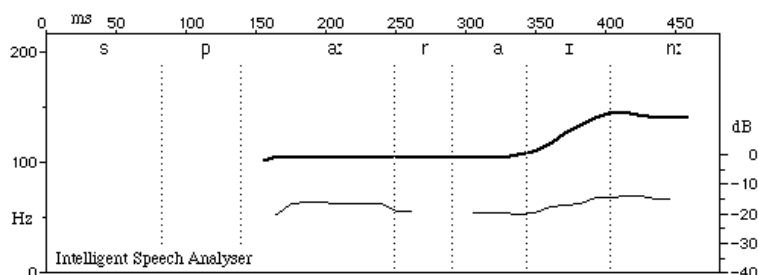

FIGUR 6. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'så att säga sövt ner vårt samvete' uttalat av en manlig finlandssvensk talare.

I 60 % av de undersökta finlandssvenska partikelverben (30 st.) påträffas en F0-höjning endast i partikeln (Fig. 7. och 8.). Verbets lexikalt betonade stavelse är halvlång i 55 %, lång i 30 % och kort i 15 % av dessa uttal. Kort stavelse i verbet påträffas rätt ofta när verbet är enstavigt (gå 'ut, bo 'kvar), mycket sällan när verbet är tvåstavigt (tala 'för, spara 'in) och aldrig när verbet är tvåstavigt med en sluten initialstavelse (hålla 'på, komma 'åt).

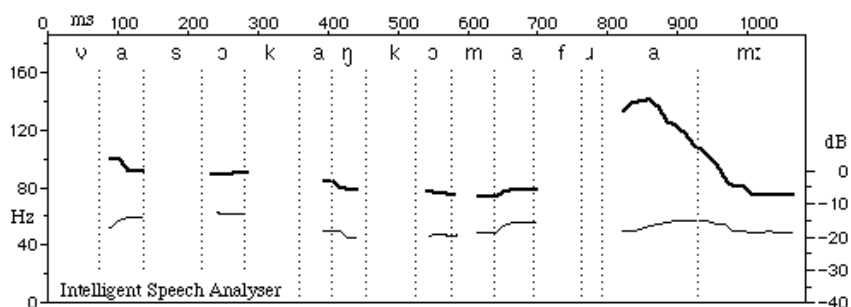

FIGUR 7. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'när man ger upp den bilden' uttalat av en manlig finlandssvensk talare.

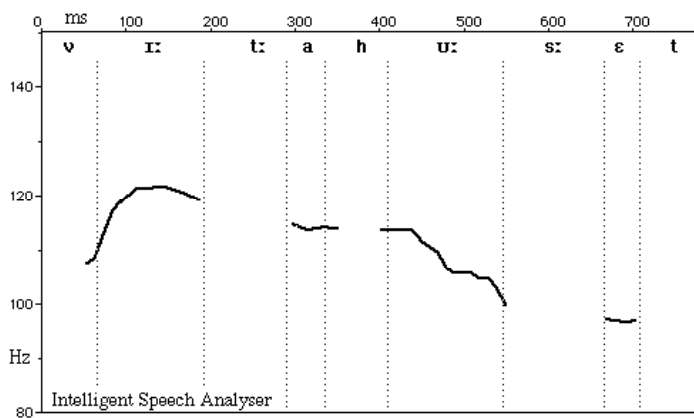
FIGUR 8. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'Nu måste vi spara in (de här pengarna)' uttalat av en manlig finlandssvensk talare.

Det prosodiska mönstret vid uttalet av partikelverb är mycket mer stabilt och homogent i rikssvenska än i finlandssvenska: nämnvärda variationer betingade av idiolektiska och/eller fonotaktiska faktorer påträffas inte i rikssvenska. Verbets lexikalt betonade stavelse är kort och F0 i verbet oföränderlig och låg (Fig. 9.). Partikelns betonade stavelse är lång och F0 i regel betydligt högre i partikeln än i verbet.

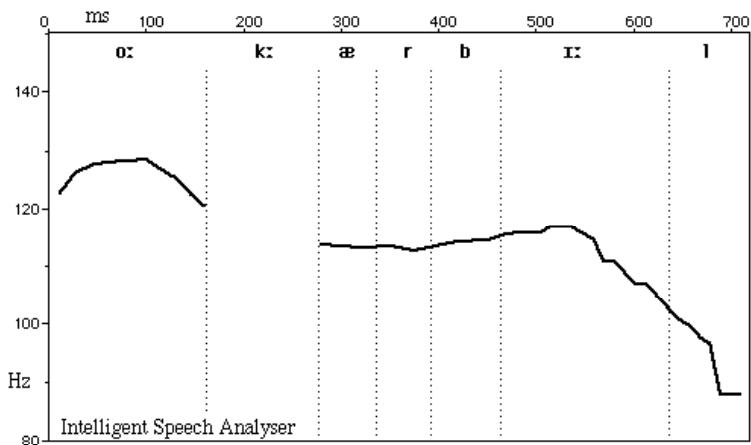

FIGUR 9. F0 (tjock övre kurva) och A0 i 'vad som kan komma fram' uttalat av en manlig rikssvensk talare.

De ovan refererade skillnaderna mellan finlandssvenska och rikssvenska vad avser frasprosodin gäller inte bara partikelverb. Den prosodiska normen är vacklande i finlandssvenska - åtminstone hos vissa talare - även i andra fras-typer, t.ex. i vissa lexikaliserade verb- och substantivfraser (Fig. 10. och 11.).

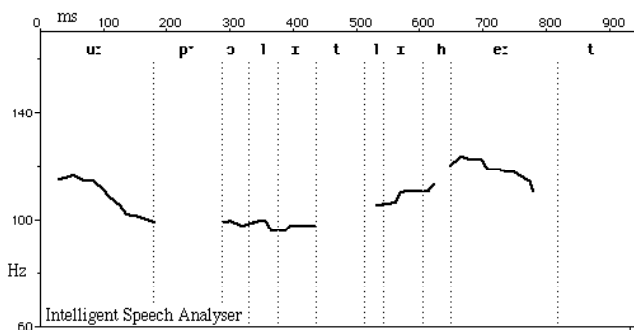
FIGUR 10. F0 i ' Vitåhuset' uttalat av en manlig finlandssvensk talare. Huvudbetoningen ligger i detta uttal på ' vi-' inte på 'hus-'.

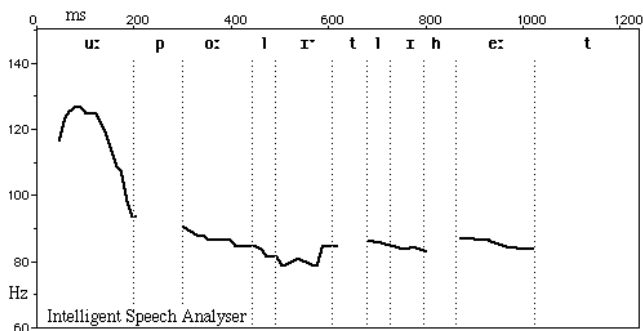
FIGUR 11. F0 i 'åker bil' uttalat av en manlig finlandssvensk talare. Huvudbetoningen ligger i detta uttal på 'åk-', inte på 'bil'.

4. Prosodin i långa ord

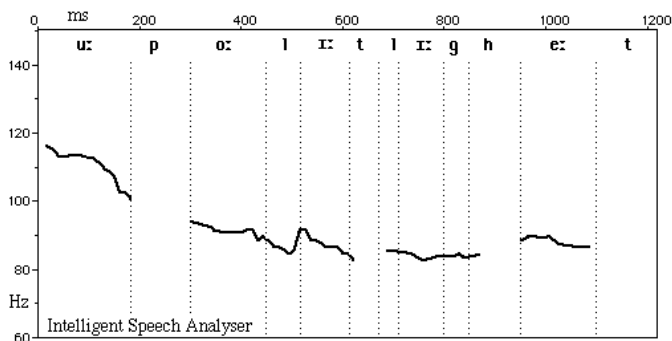
Ett ord i rikssvenskan kan ha maximalt två långa (= betonade) stavelser i lexikalt uttal. Av de starka morfemen behåller endast det första och det sista längden och alla i mitten förkortas såsom t.ex. /po:/ och /li:t/ i det avledda ordet *opålitlighet* (Fig. 12.). Detta är inte fallet i finlandssvenska, där morfem-längden brukar bibehållas som Fig. 13. visar. Det kan t.o.m. finnas andra slags avvikelser från rikssvenska. Det finns t.ex. morfem som i rikssvenska är obetonade och korta, men som i finlandssvenska kan förekomma som långa såsom i nedanstående uttal av ordet *opålitlighet* (Fig. 14.).

FIGUR 12. FO i ordet 'opålitlighet' uttalat av en manlig rikssvensk talare.

FIGUR 13. FO i ordet 'opålitlighet' uttalat av en manlig finlandssvensk talare.

FIGUR 14. FO i ordet 'opålitlighet' uttalat av en manlig finlandssvensk talare.

5. Segmentella skillnader

Utöver prosodiska skillnader förekommer markanta skillnader i uttalet av enskilda segment mellan finlandssvenska och rikssvenska.

När det gäller skillnaderna i **konsonantuttalet** mellan finlandssvenska och rikssvenska gäller att tonlösa klusiler har fonemstatus i både finlandssvenska och rikssvenska, men deras realiserande i det löpande talet är olika. Medan rikssvenska i pretonisk ställning uppvisar aspirerade allofoner av /p/, /t/ och /k/, saknas denna aspiration i finlandssvenska. Det distinktiva draget för rikssvenska | pil - bil, kul - gul, till - dill| är med andra ord förekomst respektive avsaknad av ett mer eller mindre intensivt bruselement efter explosionen (Bannert 1979a; 25), medan dessa och motsvarande ord i finlandssvenska skiljs åt med hjälp av särdragat tonlös - tonande (Reuter 1977; 27). Således kan

rikssvenska sägas ha ett s.k. aspirationssystem och fisv ett stämtons-system (Leinonen et al. 1982; 188).

Inom klusilsystemen påträffas även finare skillnader. /t/ uttalas i rikssvenska med både apex och predorsum mot såväl tänderna som tandvallen (Lindblad & Lundqvist 1996; 11), medan detta ljud i finlandssvenska torde uttalas apiko(pre)alveolart. Finlandssvenskt /d/ är alveolart (påminnande om det supradentala [8] i rikssvenska), medan ljudet i rikssvenska artikuleras dentoalveolart. Även beträffande /d/ finns en skillnad i tungans kontaktyta mellan varianterna: rikssvenskt /d/ är inte bara apikalt utan också laminalt även om kontaktytan på tandvallen är mindre i /d/ än i /t/ (Lindblad & Lundqvist 1996; 11), medan finlandssvenskt /d/ torde vara ett rent apikalt ljud.

Skillnaden i artikulationsstället mellan varianterna gäller även /s/ och /l/, som karaktäriseras av en mörkare klang i finlandssvenska dels p.g.a. det längre främre resonansutrymmet speciellt i /s/ (Reuter 1977; 28), dels p.g.a. viss velarisering i /l/. Precis som i /t/ och /d/ föreligger i /l/ därtill en skillnad i tungans kontaktyta mellan rikssvenska och finlandssvenska genom att rikssvenskt /l/ är apikolaminalt (och dentoalveolart) (Lindblad & Lundqvist 1996; 12) och finlandssvenskt /l/ apikalt (och alveolart).

Vidare påträffas en skillnad mellan förekomsten av en progressiv assimilation av /r/ + dental (supradentaler) i rikssvenska som i finlandssvenska motsvaras av en sekvens av två skilda ljud.

Medan finlandssvenskt /r/ realiseras som vibrant (i flytande tal visserligen med bara ett par slag med tungspetsen mot tandvallen), uttalas ljudet ofta som postalveolar approximant [②] eller postalveolar frikativa [2] i rikssvenska. Ahlbäck (1971; 44) anger visserligen att både i dialekter och i riksspråk i Finland viker [r] alltmer för frikativt uttal, men åtminstone beträffande det riksspråkstillnärmade finlandssvenska uttalet är påståendet överdrivet (bl.a. Santesson-Wilson 1999; 30 fann att /r/ i Åbosvenskan uttalas som tremulant). Vad Ahlbäck kanske avser är ett approximantiskt eller ettslagigt uttal (eng. tap) av finlandssvenskt /r/, som även förekommer i rikssvenska och speciellt i finska i kort postvokalisk ställning (Iivonen 1992).

Skillnader mellan rikssvenska och finlandssvenska kan fastställas även angående sibilantiska frikativor (Leinonen 1981, Lindblad 1980). Leinonen (1981; 101f) konstaterar att variationsvidden för frikativenergins spektrala fördelning är liten i finlandssvenska jämförd med rikssvenska: alla de tre brusljudens (/s/, /tje/ och /sje/) dominerande frekvenstoppar ryms i finlands-svenska inom frekvensområdet 1,3 - 4,2 kHz där rikssvenska bara har två ljud, tje och sje. Både tje och sje har i finlandssvenska dominant brusenergi 1,3 - 3 kHz och

/s/ 2,5 - 4,2 kHz, medan värdena i rikssvenska är /S/ 1,4 - 2,8 kHz, /6/ 1,9 - 4.2 och /s/ 2,6 - 5,6 kHz (Lindblad 1980; 73). Artikulatoriskt har finlandssvenskt /s/ sannolikt förflyttats sedan början av detta sekel från ett apikodentalt till ett något bakre ställe, medan ljudet i rikssvenska uttalas dentalt (Lindblad & Lundqvist 1995; 459). *Tje* uttalas i finlandssvenska som alveolar affrikata [tʂ] vilket gör att finlandssvenska talare inte behöver göra någon skillnad mellan *tje* och *sje* medelst brusdelen av ljudet. Detta har i sin tur möjliggjort förekomsten av ett tjockare /s/-uttal (Santesson-Wilson 1999; 37f).

Rikssvenskt /j/ uttalas i flytande tal i regel approximantiskt, men frika-tivt uttal förekommer rätt frekvent före satsbetonad vokal (Björsten 1996; 6). I finlandssvenska är det frikativa uttalet även vid en kraftig betoning mycket sällsynt (jfr Santesson-Wilson 1999; 42: 'j/ uttalas i både finlandssvenska och finska nästan alltid som approximant.'). Om rikssvenskt /v/ och /f/ saknas experimentella data (se dock Lindblad 1986; 25, 60). Vad avser /v/ torde ett frikativt uttal dock vara rätt sällsynt även i rikssvenska, eftersom en dento-labial konstriktion är en ganska ineffektiv brusljudskälla när stämton föreligger. I finlandssvenska uttalas /v/ så gott som alltid approximantiskt

Uttalet av finlandssvenskt /r/, /l/ och /j/ har med stor sannolikhet in-fluerats av finska genom att (i) /r/ i finska som i finlandssvenska uttalas med större rikssvenska, (ii) /l/ i finska som i finlandssvenska är ett apikoalveolart ljud, inte ett apikolaminant och dentoalveolart ljud som i riks-svenska och (iii) /j/ i finska som i finlandssvenska alltid uttalas halv vokalistiskt och inte frikativt, som rätt ofta är fallet före satsbetonad vokal i rikssvenska.

vokalluttalet finns det fyra stora skillnader mellan rikssvenska och finlandssvenska (Kuronen 1997): (i) i finlandssvenska är den kvalitativa variationen mellan kort och lång allofon av ett vokalfonem ringa eller obefintlig till skillnad från rikssvenska, (ii) den korta allofonens längd i förhållande till samma ljuds långa allofon varierar i finlandssvenska mellan 49 och 57 % med ett genomsnitt på 51 %, medan V/V:-förhållandet i rikssvenska varierar mellan 58 och 78 % med ett genomsnitt på 67 %, (iii) de långa allofonerna är akustiskt inte lika perifera i finlandssvenska som i rikssvenska (Fig. 15. och 16.) samt (iv) diftongering av långa allofoner förekommer inte i finlandssvenska till skillnad från rikssvenska. Punkterna (i) och (ii) innebär att finlandssvenska i likhet med finska tydligt lagt tyngdpunkten på den durationella snarare än på den kvalitativa ledtråden i vokalfonemens kort-lång-oppositioner. I rikssvenska kan ju kort-lång-oppositionen i vissa vokaler antas basera sig vid sidan av durationen även på kvalitativa ledtrådar.

Litteratur

- Ahlbäck, O., 1971: Svenskan i Finland (andra upplagan). Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. Läromedelsförlagen, Stockholm.
- Bannert, R., 1979: Ordstruktur och prosodi. I: K. Hyltenstam (red.) Svenska i invandarperspektiv: kontrastiv analys och språktypologi. Liber, Lund. 132-173.
- Björsten, S., 1996: Phonotactically determined allophones of the j phoneme in Swedish. TMH-QPSR 2. 5-8
- Garlén, C., 1988: Svenskans fonologi (3. upplagan). Studentlitteratur, Lund.
- Iivonen, A., 1992: Tremulanttien fonetiikkaa ja typologiaa. I: A. Iivonen & R. Aulanko (red.) Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 36. 41-76.
- Kjellin, O., 1995: Svensk prosodi i praktiken. Instruktioner och övningar i svenskt uttal, speciellt språkmelodin. (9. upplagan). Hallgren & Fallgren, Uppsala.
- Kuronen, M., 1997: Om vokaluttalets akustik i sverigesvenska, finlandssvenska och finska. Licentiatavhandling i Nordiska språk vid Tammerfors universitet. Opublicerad.
- Leinonen, K., 1981: Om finlandssvenskt s, tje och sje. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Jyväskylä universitet nr 2. Jyväskylä universitet, Jyväskylä.
- Leinonen, K. & Pitkänen, A.J. & Vihanta, V.V., 1982: Rikssvenskt och finlandssvenskt ljudsystem ur perceptionssynpunkt. I: P. Sirviö (red.) X Fonetiikan päivät - Tampere 1981, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja nr 7. Tampereen yliopisto, Tampere. 163-218
- Leinonen, K. & Pitkänen, A.J. & Vihanta, V.V., 1990: Om rytmen i finlandssvenska och sverigesvenska - ett bidrag till forskningen om finlandssvenska. I: K. Nikula & A.J. Pitkänen (red.) Svenskan i Finland. Skrifter utgivna av institutionen för filologi II vid Tammerfors universitet. Tammerfors universitet, Tampere. 49-100.
- Lindblad, P., 1980: Svenskans sje- och tje-ljud i ett allmänfonetiskt perspektiv. Akademisk avhandling. Travaux de l'Institut de linguistique de Lund XVI. Gleerup, Lund.
- Lindblad, P., 1986: Konsonanter. Institutionen för fonetik vid Göteborgs universitet. Kompendium.
- Lindblad, P. & Lundqvist, S., 1995: The groove production of some swedish sibilants - an EPG analysis. ICPhS 95 Stockholm. Session 30.11. Volume 2. 458-461.
- Lindblad, P. & Lundqvist, S., 1996: The production of some Swedish coronals. TMH-QPSR 2. 9-12.
- Melin-Köpila, C., 1996: Om normer och normkonflikter i finlandssvenskan. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 41.
- Molde, B., 1971: Uttal och samhällsroll. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 44. Esselte Studium, Stockholm. 17-31.
- Reuter, M., 1977: Finlandssvenskt uttal. I: B. Pettersson & M. Reuter (red.) Språkbruk och språkvård. Helsingfors, Schildts. 19-45.
- Santesson-Wilson, J., 1999: Finskt och finlandssvenskt konsonantuttal. C-uppsats i fonetik vid Lunds universitet.
- Selenius, E., 1974: Helsingforssvensk ettordsaccentuering. Akademisk avhandling. Publications of the Institute of Phonetics, University of Helsinki.
- Vihanta, V.V. & Leinonen, K. & Pitkänen, A.J., 1990: On Rhythmic Features in Finland-Swedish and Sweden-Swedish. I: K. Wiik & I. Raimo (red.) Nordic Prosody V. Papers from a Symposium. Painosalama Oy, Turku. 325-350.

men hur tror du de+e att man sku få de bortjobbat **När patienten ställer frågor till läkaren**

Camilla Lindholm

Ett samtal mellan läkare och patient innebär ett möte mellan två parter. Den ena av dessa parter innehar en expertroll, med vilken vissa befogenheter är förknippade (se t.ex. Nordberg 1988, Linell 1990). När vi uppsöker en läkare utgår vi från att läkaren besitter vissa kunskaper som vi själva inte har. Samtidigt som vi iklär oss patientrollen och beaktar läkarens medicinska expertis, är vi också medvetna om att vi äger kunskap som läkaren saknar: förstahandsinformation om de symtom som vi lider av, tillgång till den primära upplevelsen av sjukdom. Det uppstår på så sätt en dubbel expertis i samtalen: dels den som definieras och manifesteras utifrån institutionella roller, dels den som är förknippad med den primära erfarenhet som patienten äger av sin egen kropp. I det följande studeras hur denna dubbla expertis manifesteras i ett särskilt språkligt fenomen: i frågor som ställs av patienten.

Tidigare undersökningar (t.ex. West 1983, Frankel 1990) har visat att patienter ställer få frågor i samtal mellan läkare och patient. Vidare har man konstaterat att när patienterna ställer en fråga konstrueras den ofta som disprefererad, t.ex. genom att den innehåller perturbationer av olika slag (West 1983) eller genom att den föregås av en presekvens, vilken uppskjuter introduktionen av själva frågan (Frankel 1990). Ytterligare ett resultat av Wests undersökning var att patienterna ibland möter svårigheter att få sina frågor besvarade (West 1983:99). Detta har setts som ett tecken på dominans och kontroll, på att läkaren dominerar samtalet och på att asymmetri råder mellan samtalsdeltagarna. De tidigare undersökningarna har i hög grad koncentrerats på topikstrukturen: hur nya ämnen introduceras med hjälp av frågor, hur läkaren avbryter patienten samt i vilken utsträckning läkaren följer upp patientens ämnen eller låter dessa stå obehandlade (se t.ex. Frankel 1990, Melander Marttala 1995). Den som ställer frågor har möjlighet att styra och påverka samtalets utveckling i betydligt högre grad än den vars bidrag begränsas till responser på frågorna.

Att betrakta det faktum att patienterna ställer få frågor som ett tecken på att läkaren dominerar samtalet är emellertid en alltför ensidig syn på saken. Roter & Hall (1992:104) redovisar för tidigare undersökningar, som visat att vissa patienter drar nytta av att få detaljerade upplysningar om sitt tillstånd och sin behandling, medan denna information skapar rädsla hos andra patienter. Ruusuvaori (2000:37, 49)

betonar vikten av att inte betrakta läkarsamtalet som en helhet. Hon menar att företeelser måste studeras med hänsyn till de faser där de ingår och de aktiviteter som utförs (se även Raevaara under utg.: 27). Enligt Ruusuvuori (ibid.) är det möjligt att frågor ställda av patienter är speciellt disprefererade i anamnesfasen, där läkaren samlar in information om patienten, medan det kan vara lättare för patienten att ställa frågor inom den fas där patientens framtida behandling diskuteras. Ruusuvuori (2000:49) ser den varierande frekvensen frågor i olika samtalsfaser som ett tecken på att patienten orienterar sig mot den pågående aktiviteten. Hon betonar att varje fas inom samtalet bör betraktas som en specifik kontext för interaktion.

I föreliggande uppsats står frågor ställda av patienterna i fokus. Efter att kort presentera vissa uppgifter beträffande frågornas frekvens i mitt material, går jag över till att diskutera de funktioner som jag har påträffat hos patienternas frågor.

Frekvens

I tabell 1 presenteras fördelningen av frågor ställda av patienterna i olika faser i de samtal, vilka utgör materialet för föreliggande undersökning. Materialet utgörs av åtta videoinspelade läkarsamtal (ca 4 timmar och 40 minuter) med patienter som lider av fibromyalgi och andra diffusa värkbesvär i rörelseorganen. Materialet har spelats in inom projektet *Interaktion i en institutionell kontext* och det har också använts som material för tidigare undersökningar (Lindholm 1999a, 1999b). En kort karakteristik av de faser som omnämns i tabell 1 lyder följande: anamnesfasen är den inledande muntliga intervjun, i vilken bl.a. patientens aktuella besvär samt tidigare sjukdomshistoria behandlas. Under kroppsundersökningen examineras patienten fysiskt, och inom informationsfasen, som följer efter kroppsundersökningen, diskuteras bl.a. diagnos och fortsatta undersökningar.

Tabell 1. Patienternas frågor.

Samtal	Frågor i anamnesfasen	Frågor under kroppssökningen	Frågor i informationsfasen	Totalt antal frågor
INK 1	2		2	4
INK 2	3	9	9	21
INK 3				
INK 4		1	1	2
INK 5			1	1
INK 6		1	3	4
INK 7				
INK 8				
Totalt	5	11	16	32

Av tabell 1 framgår att antalet frågor inom de olika samtalen i materialet är mycket varierande. Tre av samtalen (INK 3, 7 och 8) saknar frågor ställda av patienten. Den enda frågan i INK 5 ställs efter att läkaren ställt en fråga, som uppmanar patienten att föra in ett nytt ämne. Ett av samtalen (INK 2) innehåller ca 66 % av det totala antalet frågor i samtalen. Av de fyra frågorna i INK 1 är tre s.k. reparationsfrågor, vars frågestatus kan ifrågasättas. En av de två frågorna i INK 4 är en reparationsfråga. I materialet finns sammanlagt fem reparationsfrågor ställda av patienten. Eftersom reparationsfrågornas status som initiativ inte är entydig, studeras de inte närmare i den följande framställningen. Materialet innehåller en fråga (i INK 2) som inte anknyter till syftet med samtalet, d.v.s. att lösa patientens medicinska problem. Det är en fråga som gäller huruvida läkaren känner en viss person. Den frågan har på samma sätt som reparationsfrågorna räknats med i tabell 1, men den diskuteras inte närmare nedan.

Tabell 1 illustrerar också hur frågorna är fördelade i olika samtalsfaser. Jag vill här anknyta till Ruusu vuori (2000:49), som påpekar att patienternas benägenhet att ställa frågor i olika faser kan tänkas återspegla deras orientering mot de specifika målen i fasen; genom att t.ex. ställa få frågor i anamnesen visar patienterna sin medvetenhet om att den pågående aktiviteten är att läkaren samlar in information. Patienternas frågor förefaller att vara mest frekventa inom den s.k. informationsfasen, inom vilken behandling av patienterna diskuteras (jfr Ruusu vuori 2000:49). Så

mycket som 50 % av det totala antalet frågor infaller under informationsfasen och bara 16 % under anamnesfasen. Det är emellertid anmärkningsvärt att 34 % av de frågor som patienterna ställer infaller under kroppsundersökningen, under vilken kommunikation inte är den centrala aktiviteten, utan där kommunikationen i hög grad är ansluten till och består av metakommentarer till den pågående undersökningen (jfr Linell 1998:244-249 om olika kommunikativa respektive icke-kommunikativa aktiviteter). Vad kan detta bero på? Man kan spekulera kring huruvida det faktum att parterna inte koncentrerar sig på den kommunikativa aktiviteten gör det lättare för patienten att bidra med nya initiativ.

Som tidigare nämnts kan man tänka sig att båda parterna i läkarsamtal fungerar som experter. I den indelning som jag gjort av patienternas frågor i funktionella kategorier har jag utgått från hur patienten i sina frågor orienterar sig mot sin egen och läkarens institutionella deltagarroller i samtalet. Frågorna har delats in i följande tre kategorier: frågor som befäster läkarens expertstatus, frågor som utgör invändningar och frågor som introducerar hypotetiska diagnoser.

Frågor som befäster läkarens expertstatus

De frågor som befäster läkarens expertstatus är sådana frågor, med vilka patienten orienterar sig mot att läkaren är en expert, som innehar sådan kunskap som patienten själv inte äger. I denna kategori har jag bl.a. placerat frågor, med vilka patienter efterfrågar ytterligare information om symtom och behandling. Denna kategori motsvarar de kategorier som Wynn (1998:118-120) i sin undersökning av frågor ställda av patienter kallar begäran om instruktioner och begäran om råd.

I utdrag 1, som infaller under kroppsundersökningen, ber patienten läkaren om mer detaljerade upplysningar om den medicin som läkaren har lovat att skriva ut åt henne. Utdragen 1-3 är hämtade från samma samtal, INK 2. Jag har valt att koncentrera mig på detta samtal för att närmare belysa vilka typer av frågor som ingår i detta samtal, som innehåller 66 % av frågorna i materialet (se tabell 1 ovan).

(1) (INK 2:26)

1 L 1: så att man >kan tänka sej att man kan få< en förbättrad
 2 cirkulation genom de.
 3 (0.3)
 4 P 2: °mm°
 5 L 1: de de kan man få
 6 (0.3)
 7 P 2: °jå°
 8 (0.2)
 -> P 2: (.h) e de e de ofarliga mediciner di hä[ra,
 10 L 1: [nå.
 11 (0,2)

12 P 2: ja
 13 L 1: en del har biverkningar no:g (.) >int behöver man ge
 14 de< de+e? vissa finns de sån då nikotin. (1,3) *syre*.
 15 (0,3) preparat som som dedär? (.) *ger* närmast en sån hä
 16 rodnad som (0.2) (klimakteriel) rodnad
 17 P 2: mhm
 18 (0,2)
 19 L 1: närmast °de°

På r. 1-2 samt r. 5 talar läkaren om en blodcirkulationsbefrämjande medicin vore lämpad för patienten och kunde lindra hennes symtom. Patientens fråga på r. 9 introducerar en ny aspekt av den aktuella topiken; huruvida medicinerna är ofarliga. Patientens fråga är en ja/nej-fråga, och den uppvisar inga markörer för att ämnet skulle behandlas som känsligt. Till exempel pauser, tvekljud, reparationer och omtagningar kan fungera som dylika markörer (se t.ex. Linell & Bredmar 1996:351–355). Wynn (1998:118) har noterat att de flesta frågor med vilka patienten efterfrågar råd eller instruktioner vanligen har formen av en ja/nej-fråga eller en frågeordsfråga, och att de saknar dylika s.k. **disfluencies**.

Läkarens respons (r. 10 samt r. 13–16) innehåller de upplysningar som patienten frågat efter på r. 9. Denna respons motsvaras hos Wynn (1998:166–170) av en kategori av responser, i vilka medicine studerande klart tar ställning till patientens fråga och försöker bidra med den information som patienten begärt. Enligt Wynn (1998:166) är det relativt oproblematiskt för studenterna att producera dessa responser.

I utdrag 1 inleds läkarens respons emellertid med den i finlandssvenskan vanliga partikeln *nå* (r. 10). Partikeln kan, när den inleder andra eller tredje ledet i ett närhetspar, markera att responsen är disprefererad (Lehti-Eklund 1992:176–177). Responsen innehåller också pauser (r. 13, 14, 15 och 16), talplaneringsmarkören *de-där* (r. 15) samt ett byte av konstruktion (r. 14). Dessa drag förefaller att vara förknippade med att responsen är disprefererad. Att läkarens respons är disprefererad tycks här bero på att läkaren medger att medicinen har vissa biverkningar. Responsen kvitteras av patienten med ett *mhm* (r. 17) och kroppsundersökningen fortskri-der.

I utdrag 1 kan patienten sägas befästa läkarens expertstatus genom att efterfråga ytterligare information om behandling av symtom. Även om jag har räknat med också frågorna i utdrag 2 i kategorin frågor som befäster expertstatus, är de till sin karaktär mycket annorlunda än frågan i utdrag 1; de gäller orsaken till ett symtom som patienten lider av:

(2) (INK 2:30)

-> P 2: (hh) MEN DEHÄRAN TROTS ATT MAN [(.)h] ALLTSÅ INT
 2 L 1: [(hostar))]

-> P 2: E JA JU? n- n- ne- nervös på de /sätte att ja sitter å
-> spänner mej int u[tan (.h)] va kan de här bero på då
5 L 1: [mm+m]
-> P 2: alltså vaför har man?
7 (2,1)
8 L 1: <de+e nu förklaring till,> (.) att man får lätt
9 benvärk (.) om man har lätt benvärk
10 (0,6)
11 L 1: °spänner musklerna (.) [(-)°
12 [((smäll))
13 (0,6)
-> P 2: (.h) [nu] MEN VAFÖR SPÄNNER JA
15 L 1: [man]
16 (0,4)
17 L 1: ä:: de ligger i personligheten (.) int kan ja
18 [säj nå ann]at
19 P 2: [ja]

Utdraget föregås av att patienten berättar om sina muskelspänningar. Patientens bidrag på r. 1, 3, 4 och 6 utgör en s.k. flerledad fråga. Med en flerledad fråga avses en sådan tur, som innehåller minst två turkonstruktionsenheter, varav åtminstone en har formen eller funktionen av en fråga (se även Lindholm 1999b:28). Den flerledade frågan i utdrag 2 består av en deklarativ turkonstruktionsenhet (r. 1 och 3-4) och två interrogativa turkonstruktionsenheter (r. 4 och 6). Det *alltså* som inleder turens finala, interrogativa turkonstruktionsenhet (r. 6) förefaller att vara explanativ och markera att denna turkonstruktionsenhet är en omformulering av den föregående turkonstruktionsenheten (jfr Lehti-Eklund 1997:80–81).

Den flerledade frågan förefaller att innehålla markörer av olika slag för att ämnet behandlas som känsligt. Dessa markörer är på turkonstruktionsenhetsnivå perturbationer som stamning (r. 3) och ett byte av syntaktisk struktur (r. 1). Om man betraktar turen som en helhet kan man konstatera att den är konstruerad på ett sådant sätt att introduktionen av de interrogativa turkonstruktionsenheterna uppskjuts: turen inleds med en deklarativ turkonstruktionsenhet som innehåller perturbationer (jfr Linell & Bredmar 1996:355–358, Lindholm 1999a:228). Att ställa en fråga om orsaken till ett symptom förefaller således att vara något som av patienten behandlas som känsligt.

I sin respons på r. 8–9 tar läkaren upp en kausal relation, men inte den kausala relation som efterfrågats i patientens fråga. Patienten har velat diskutera orsaken till de spända musklerna, men läkaren tar i stället upp orsaksförhållandet mellan muskelspänningar och värk i benen. Utifrån patientens nya fråga på r. 14 kan man dra slutsatsen att responsen inte har tillfredsställt patienten. Genom bruket av konjunktionen *men* och genom att uttala frågan med högre röst visar patienten att hon insisterar på en respons på den ursprungliga frågan. Denna fråga skiljer sig också från patientens första fråga i utdraget i och med att den är en fristående fråga.

geordsfråga. Av största vikt är också att en av turkonstruktionsenheterna i den första, flerledade frågan (r. 6) och upprepningen (r. 14) är *varför*-frågor. Fastän frågor ställda av läkaren är mycket mer frekventa än patienternas frågor, innehåller materialet bara en *varför*-fråga ställd av läkaren. I responsen på r. 17–18 tar läkaren uttryckligen ställning till den ursprungliga frågan. I responsen står den relativt vaga förklaringen *de ligger i personligheten* tillsammans med ett erkännande av att läkaren saknar kunskap, *int kan ja säj nå annat*.

Vi kan notera att responsen inte (förutom tvekljudet *ä::* initialt i turen) innehåller några markörer för att ämnet skulle behandlas som känsligt. Det förefaller alltså inte att vara ansiktshotande för läkaren att medge att han inte har den kunskap som efterfrågas. Detta kan tänkas bero på att orsaken till att man får muskelspänningar eventuellt inte utgör medicinsk kunskap av det slag som en läkare förväntas ha. De facto följs responsen ändå av att läkaren ger ett slags förklaring (inte återgiven i utdraget) till det som patienten frågat om: han beskriver hur man i en situation där man koncentrerar sig på arbetet kan reagera med att spänna musklerna.

Frågor som utgör invändningar

I avsnittet ovan har frågor som befäster läkarens expertstatus studerats. Frågor som i något avseende utgör invändningar mot läkaren förekommer bara i ett av samtalen i materialet (INK 2). Orsaken till att jag vill studera dem närmare är att de förefaller att utgöra s.k. avvikande fall. Det är naturligtvis inte möjligt att dra alltför långtgående slutsatser utifrån detta, eftersom materialet sammanlagt inte består av fler än åtta samtal.

I utdrag 3 invänder patienten mot läkaren genom att ifrågasätta och motsätta sig den behandling som han rekommenderar:

(3) (INK 2:24)

1 L 1: °de här borde vi no jobba bort°
 2 (1,9)
 3 L 1: så länge du har >så här sö,< e de bara tecken på att du har
 4 spända muskler å du e sjuk.
 5 (0,5)
 6 L 1: sku vi få de här bortjobbat så sku de va redan? (.) du må bättre
 7 (0,5)
 ->P 2: men hur tror du de+e att man sku få de bortjobbat nu ha ja ju?
 -> (.) tänkt hur då ha (-) hålli på me [de här i] en månad.
 10 L 1: [mm+m]
 11 L 1: jaha å de [va]
 12 P 2: [men] (int) fick di ju: [nån (-)]
 13 L 1: [aj jäså de va] samma

14 situa[tion då också]
 15 P 2: [.ja] ja+a?
 16 (0,5)
 17 L 1: jaha

Utdraget föregås av att patienten klagar på spänningar i musklerna. Läkaren säger då att hon borde gymnastisera enligt ett visst töjningsprogram i syfte att bli av med spänningarna. I de turer som återges på r. 1, r. 3–4 och på r. 6 i utdraget tar läkaren på nytt upp vikten av att patienten själv arbetar med besvären. Notera att uttrycket *e sjuk* (r. 4) här används i den i finlandssvenskt talspråk förekommande betydelsen ‘ha ont’. I och med att patienten på r. 89 motsätter sig förslaget till behandling kan man också säga att hon ifrågasätter att läkaren i egenskap av expert vet vilken behandling som kan öka hennes välbefinnande. Hennes tur på r. 8–9 samt r. 12 är en aning osammanhängande och därför svår att förstå, men kontentan av den tycks vara att hon har provat på behandling som inte hjälpt henne. Här antar patienten en expertroll, som en person som utgående från sin erfarenhet har den mest gedigna kunskapen om sin egen kropp.

I utdraget växlar parterna mellan olika pronomen. Läkaren använder pronomenet *vi* på r. 1 och 6, och pronomenet tycks här hänvisa till läkaren och patienten tillsammans. I sin invändning på r. 8 använder patienten pronomenet *man*. Bruket av *man* förefaller att vara förknippat med att turen utgör en invändning: om hon använde *vi*, skulle det vara lättare att tolka hennes tur som ett ifrågasättande av att och läkaren tillsammans verkligen kunde göra något åt muskelspänningarna. Användningen av *man* distanserar henne från innehållet i turen.

I responsen på r. 11 ställer läkaren en fråga som gäller den omständighet som patienten har beskrivit i slutet av sin föregående tur: att hon fått en viss behandling i en månads tid. Läkarens fråga kan eventuellt tolkas som lucklämnande, men man kan också tänka sig att han inte fullföljer turen p.g.a. att patienten kommer in överlappande med hans tur. Tyvärr har det varit svårt att transkribera patientens respons på r. 12, men utifrån det som är hörbart kan vi dra slutsatsen att patienten här säger att behandlingen inte har hjälpt henne. Läkarens respons på r. 13–14 innehåller den i finlandssvenskt talspråk förekommande insiktsmarkören *aj jaså*, som tyder på att innehållet i patientens föregående yttrande är en nyhet för läkaren. I sin respons konstaterar läkaren också att den situation som patienten nyss beskrivit är jämförbar med den aktuella situationen. Efter detta yttrande bidrar parterna med flera responspartiklar och läkaren ger inga ytterligare kommentarer till patientens tur. Det förefaller som om läkaren här utgår från att patientens erfarenhet av en tidigare, liknande situation gör henne till expert på sin egen kropp och dess funktioner och att han därför inte insisterar på att hon måste bli av med stramheten.

I mitt material innehåller patienternas frågor som utgör invändningar i regel inga markörer för att ämnet skulle behandlas som känsligt. Att inga dylika markörer fö-

rekommer är intressant med tanke på att patienten invänder mot läkaren. En parallell till detta utgörs av vad Ruusuvaori (2000) konstaterat om patientens sätt att svara på sådana frågor från läkaren vilka innehåller ett felaktigt antagande om orsaken till patientens besök hos läkaren. När patienten korregerar det som stått i fokus för läkaren, visar han/hon sällan några reservationer (Ruusuvaori 2000:80). Svarerna i vilka läkarens fokus korrigeras saknar formella markörer för att svaret skulle vara disprefererad (Ruusuvaori 2000:77). Patienten förefaller att orientera sig mot sig själv som expert.

Om läkarens svar på frågor som utgör invändningar kan konstateras att dessa frågor förefaller att skapa vissa problem i interaktionen: läkaren använder bl.a. skrott för att hantera dem. Att läkaren som i utdrag 3 ovan orienterar sig mot att patienten är expert torde vara förknippat med fördelningen av uppgifter mellan samtalsparterna. Resultat av behandling är ett område som patienten förväntas ha kunskap om i motsats till t.ex. orsaken till medicinska symtom, som behandlas närmare nedan (jfr Ruusuvaori 2000:219).

Frågor som introducerar hypotetiska diagnoser

Det förekommer också att patienten ställer frågor med vilka ett hypotetiskt diagnosförslag introduceras. En undersökning av dessa hypotetiska diagnoser är av största intresse med tanke på den s.k. dubbla expertis som omtalats tidigare. De utmanar nämligen de roller som karakteriserar det institutionella samtalet: att läkaren är experten, till vars roll hör att fatta medicinska beslut och bl.a. ge patienten en diagnos. Hur patienter ger förklaringar till hälsorelaterade problem i samtal med läkare har tidigare undersökts av Gill (1995, 1998). Patienters diagnostiska förklaringar i finska läkarsamtal studeras i Raevaaras doktorsavhandling (under utg.). I Raevaaras material har 1/3 av de sammanlagt 86 diagnostiska värderingarna formen av en fråga (Raevaara under utg.:31).

I utdrag 4 introducerar patienten en hypotetisk diagnos i sin respons på en fråga gällande medicinska symtom:

(4) (INK 6:35)

- 1 L 2: (.h) får ja ännu fråga då (.) ö: har ni? (-) nån gång?
 2 s- s- bröstsmärtor? i samband me ansträngning, eller eller
 3 hostretning i samband me ansträngning eller andnöd eller någä
 4 liknan[de]
 5 P 6: [äh:] andnöd har ja absolut inte utan de kan no snarare
 6 vara fråga om någon ö: (0,5) (.h) ja sku ja ha nånting eh runt?
 7 (0,6) så kan ja känna de som en smärta en sån där ångest(drivande)
 8 smärta
 9 (0,4) ((knarrande ljud))
 10 L 2: (.h)

->P 6: å ja ha fundera att har de någån å göra me <just att> att ja åt
-> dom här ö: (0.2) eventuella hormonerna i olika etapper heller e
-> de nån sån dån varning på att att *ja ska (dra) ner?* (0.2) för
-> ja e no me flyg å fläng?
15 (.)
16 L 2: ne att att ja sku int som sätta e: någån samband me di där
17 hormonpre[paraten] de sku ja int [göra men] men dehär, (.h)
18 P 6: [nå] [nå]
19 L 2: de här symtomen me lite sväljnings?besvär å lite hostretning så
20 så de de de då hof- vidhåller ja nog ännu vi att (0,2) att de
21 att att att ni borde kanske tala me en öron å strupläkare som
22 sku lite titta (.h) titta in i eh titta in i halsen för att få
23 di där (0,2) di di di di den sidan utredd

Utdraget infaller i slutet av samtalet. Omedelbart före utdraget har patienten berättat att hon lider av torr hosta. Läkarens fråga på r. 1–4 anknyter till beskrivningen av detta symtom. I responsen på r. 5–8 besvarar patienten läkarens fråga och modifierar de symtom som läkaren frågat om. Den hypotetiska diagnosen följer på r. 11–14. Den hypotetiska diagnosen är tudelad: den gäller dels ett eventuellt samband mellan bröstsmärtor och hormontabletter, dels ett samband mellan bröstsmärtor och stress.

Om vi jämför de båda delarna i den hypotetiska diagnosen, kan vi konstatera att den första delen troligen är den mest ansiktshotande. Det krävs antagligen mer fackkunskap av en lekman för att uttala sig om sambandet mellan medicinbehandling och symtom än att göra ett antagande om att en jäktad livsstil ger upphov till ett symtom. Den mest känsliga delen av diagnosen inbäddas i syntaxen i och med att den följs av ytterligare en turkonstruktionsenhet. Att inbädda ett potentiellt känsligt element gör det mindre framträdande, vilket anknyter till Linell & Bredmars (1996:355–357) kategori **reduction of prominence**. I turen undviks final placering, som skulle göra det känsliga uttrycket mer framträdande, då patienten till sin ja/nej-fråga på r. 11–13 efter konjunktionen *eller* (här i den regionalt färgade formen *heller*) fogar in andra ja/nej-fråga. I patientens tur förekommer också skrätt i rösten på r. 13–14.

Patientens fråga förefaller att påminna om de frågor som Wynn (1998:120–124) med en term hämtad från Labov & Fanshel (1977) kallar **disputable assertions** (påståenden, som kan ifrågasättas). Om en talare påstår något, som av båda samtalsparterna betraktas som diskutabelt, innebär detta att talaren ber samtalspartnern om en kommentar till detta påstående. Enligt Wynn (1998:120) kan t.ex. patienters tolkningar av symtom och diagnoser samt andra yttranden i vilka patienterna uttrycker medicinsk kunskap betraktas som **disputable assertions**, eftersom båda parterna är medvetna om att detta egentligen hör till läkarrollen. Utmärkande för dessa frågor är bl.a. att de innehåller fraser som förmildrar det hot som frågan ut-

gör mot läkarrollen. I utdrag 4 torde frasen *å ja ha fundera att* (r. 11) fungera för- mildrande.

Fraser av detta slag förefaller att vara ett genomgående drag i de frågor som ställs av patienten, både sådana frågor som befäster expertstatus och sådana som introducerar hypotetiska diagnoser. Till exempel frasen *hur e de me (hh) en sån sak ja bö- fundera här* föregår en fråga som befäster läkarens expertstatus. I samband med frågor som tar upp hypotetiska diagnoser förekommer fraser som *nu e de så att ja fundera på dehär att, EN EN SAK (hördu) som ja också ha fundera på* samt ovan nämnda *å ja ha fundera att* i utdrag 4. De frågor som fungerar som invändningar inleds däremot inte med någon förberedande sekvens. Detta kan tänkas bero på att de utgör omedelbara reaktioner på något som läkaren yttrat i den föregående diskursen.

En möjlig orsak till att just verbet *fundera* är så frekvent i dessa frågor kan man finna i ordboksdefinitionen av verbet. I SAOB, del 9, som kom ut 1928, anges bl.a. följande betydelser för *fundera*: ‘uppgå i tankevärksamhet’, ‘tänka’, ‘hängiva sig åt eftertanke’ och ‘spekulera’. Den sistnämnda av dessa betydelser kan ge en finger- visning om orsaken till användningen av detta verb: det bidrar till en framtoning av att inte vara expert. I ett av samtalen (LOP 1) i Melander Marttals material har jag funnit ett belägg på att läkaren använder substantivet *funderingar* när han ställer en fråga till patienten. Läkaren frågar patienten *Va har du haft för funderingar själv kring de här före du kom hit*, och själva hans ordval tycks markera att han ber om en lekmannaopinion. En parallell till verbet *fundera* utgör bruket av det finska uttrycket *mä aattelin* (‘jag tänkte’), som i Raevaaras material kan föregå en diagnos- tisk förklaring och markera att förklaringen utgör patientens egen subjektiva upp- fattnings (Raevaara under utg.:32).

Det medicinska symtom som patienten syftar på med pronomenet *de* på r. 11 och till vilket hon försöker utreda orsaken är torr hosta. I patientens tur på r. 11–14 tar hon upp två alternativa förklaringar till varför hon drabbats av hosta: för det första introducerar hon ett kausalt samband mellan bruket av hormonpreparat och upp- komsten av det medicinska symtomet och för det andra tar hon upp jäkt som en orsak till torr hosta. Den första delen av patientens hypotetiska diagnos kan be- traktas som medicinsk, medan den andra delen av diagnosen i högre grad tycks an- knyta till lekmannavärlden. Även om stress kan förorsaka medicinska symtom, är detta förmodligen ett samband som det kan vara lättare för en lekman att upptäcka än sambandet mellan hormonpreparat och hosta.

I responsen på r.16–17 och r. 19–23 tar läkaren bara ställning till den första de- len av diagnosen: han tillbakavisar sambandet mellan hormonpreparat och hosta. I responsen tar han överhuvudtaget inte ställning till patientens andra förklaring till uppkomsten av hennes symtom. I stället går han vidare med att hänvisa till en ex- tern auktoritet: han ber patienten uppsöka en annan läkare. Denna hänvisning

anknyter till de sväljningsbesvär och den hosta som patienten har beskrivit. Att läkaren här refererar till en specialist tycks inte bara markera att han eventuellt saknar kunskap, utan också att han uppfattar diskussionen av dessa symtom som irrelevant i sammanhanget.

Sammanfattning

De flesta av de frågor som ställs av patienten förekommer under kroppsundersökningen samt inom informationsfasen. Bara 5 av patienternas frågor faller under anamnesfasen. Undersökningen har visat att de frågor som utgör invändningar mot läkaren faller under pågående kroppsundersökning i ett av samtalen, INK 2. Detta kan vara symptomatiskt: det kanske är lättare för patienten att invända mot läkaren medan dennes uppmärksamhet är riktad mot en icke-kommunikativ verksamhet. Att patienternas frågor som utgör invändningar produceras under kroppsundersökningen kan också vara en orsak till att dessa frågor inte innehåller några markörer för att ämnet skulle behandlas som känsligt; däremot konstrueras de frågor med vilka patienten introducerar en hypotetisk diagnos och ibland också de frågor som befäster läkarens expertstatus som disprefererade.

Vad läkarens responser på patientens frågor beträffar kan konstateras att de frågor som befäster läkarens expertstatus tycks vara oproblematiska att besvara, oberoende om läkaren besitter den efterfrågade medicinska kunskapen eller ej. De frågor som utgör invändningar förefaller att förorsaka vissa problem. Också de frågor i vilka patienten introducerar en hypotetisk diagnos förefaller att vara problematiska. Läkaren besvarar dem bl.a. genom att bidra med en informerande och förklarande sekvens, i vilken symtomet anknyts till ett mer generellt problemkomplex, och genom att hänvisa till en extern auktoritet.

Om vi anknyter detta till expertisbegreppet som omtalas i början, förefaller de frågor med vilka parterna orienterar sig mot läkarens medicinska expertroll att vara oproblematiska, medan frågor som framhäver patientens roll som expert i förhållande till sina egna kroppsliga upplevelser tycks vara förknippade med vissa problem i interaktionen. Det förefaller således att finnas en spänning mellan vår primära expertis i förhållande till vår egen kropp och det institutionella möte som vi ingår i när vi besöker läkaren.

Litteratur

Frankel, Richard M., 1990: Talking in interviews: A dispreference for patient-initiated questions in physician-patient encounters. I: Psathas, G. (ed.), Interaction competence. Lanham MD. S. 231-262.

- Gill, Virginia, 1995: The organization of patients' explanations and doctors' responses in clinical interaction. Opublicerad doktorsavhandling. University of Wisconsin, Madison.
- Gill, Virginia, 1998: Doing attributions in medical interaction: Patients' explanations for illness and doctors' responses. I: *Social Psychology Quarterly* 61:4. S. 342–360.
- Labov, William & Fanshel, David, 1977: *Therapeutic discourse: psychotherapy as conversation*. Academic Press, New York.
- Lehti-Eklund, Hanna, 1992: Användningen av partikeln *nå* i helsingforssvenska samtal. I: Hellberg, S. m.fl. (red.), *Svenskans beskrivning 19*. Lund University Press, Lund. S. 174–184.
- Lehti-Eklund, Hanna, 1997: *alltså* som diskurspartikel. I: Haapamäki, S. (red.), *Svenskan i Finland 4*. Skrifter från svenska institutionen vid Åbo Akademi nr 3. SiF-rapport 4. Åbo. S. 75–83.
- Lindholm, Camilla, 1999a: Hur ämnen behandlas som känsliga i samtal mellan läkare och patient. I: Andersson, L-G. m.fl. (utg.), *Svenskans beskrivning 23*. Lund University Press, 226–235.
- Lindholm, Camilla, 1999b: Frågor och responser i läkare–patientsamtal. Opublicerad licentiatavhandling i nordiska språk. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur. Helsingfors universitet.
- Linell, Per, 1990: De institutionaliserade samtalens elementära former: om möten mellan professionella och lekmän. I: *Forskning om utbildning* 4. S. 18–35.
- Linell, Per, 1998: Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. John Benjamins, Amsterdam.
- Linell, Per & Bredmar, Margareta, 1996: Reconstructing topical sensitivity: Aspects of face-work in talks between midwives and expectant mothers. I: *Research on language and social interaction* 29(4). S. 347–379.
- Melander Marttala, Ulla, 1995: Innehåll och perspektiv i samtal mellan läkare och patient. En språklig och samtalsanalytisk undersökning. Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 39. Uppsala.
- Nordberg, Bengt, 1988: Samtal i institutionella miljöer. I: Linell, P. et al. (utg.), *Svenskans beskrivning 16:1*. SIC 21a. Tema Kommunikation, Linköping. S. 14–37.
- Raevaara, Liisa, (under utg.): Potilaan institutionaaliset tehtävät lääkärin vastaanotolla. Keskustelunanalyttinen tutkimus potilaan diagnostisista arvioista. Doktorsavhandling i finska språket. Helsingfors universitet.
- Roter, Debra L. & Hall, Judith A., 1992: Doctors talking with patients/patients talking with doctors. Improving communication in medical visits. Auburn House, Westport.
- Ruusuvuori, Johanna, 2000: Control in medical consultation. Giving and receiving the reason for the visit in Finnish medical consultations. *Acta Electronica Universitatis Tampereensis* 16. Department of Sociology and Social Psychology, University of Tampere.
- West, Candace, 1983: » Ask me no questions...» . An analysis of queries and replies in physician-patient dialogues. I: Fisher, S. & Todd, A. (ed.), *The social organization of doctor-patient communication*. Centre for Applied Linguistic, Washington DC. S. 75–105.
- Wynn, Rolf, 1998: Provider-patient interaction. A corpus-based study of doctor-patient and student-patient interaction. Doctor artium thesis. Faculty of Arts. University of Bergen, Bergen.

Ordböcker

SAOB= Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien. Lund.

Transkriptionsnyckel

= repliker hakas på varandra utan hörbar paus, [[flera turer inleds samtidigt, [] anger var en överlappning börjar,]] anger var en överlappning slutar, (men) transkriptionen är osäker, (-) obörlbart, (()) transkriberarens kommentarer, men emfas, ° men° sotto voce, > men< snabbare tal än normalt, < långsammare tal än normalt> , #men# knarr, (.hh) inandning, (hh) utandning, - anger plötsligt avbrott eller stamning (me-), : förlängt ljud (m:en), (mt) smackande ljud, *men* sägs med skratt i rösten, (.) en mikropaus under 0,2 sek., (0.3) en paus mätt med en tiondels sekund

Intonation: ? stigande ton, , fortsättningston, . fallande ton

Perfekt med explicit dåtidsbestämning

Jan Lindström och Camilla Wide

Introduktion

I denna uppsats behandlar vi användningen av svenskans perfekt tillsammans med adverbial som tidfäster verbfrasens aktion till en viss tidpunkt i det förflutna, t.ex. *igår, förra året, 1983*. Traditionellt har ett dylikt bruk av perfekt ansetts höra till "mycket dåligt språk" eller vara "osvenskt" (Wellander 1948; Kinnander 1974), kanske genom påverkan från andra språk som är generösare i användningen av perfekt, t.ex. tyskan eller danskan. Den normativa synen utgår från att preteritum ska användas vid exakt tidfästning av aktioner till det förflutna, det anger m.a.o. samtidighet med dåtid, medan perfekt också har en koppling till nutid (t.ex. Thorell 1973:124–125). Dahl 1985 påpekar dock att svenskan ibland tillåter perfekt även med en explicit dåtidsförankring:

- (1) Jag har mött din bror igår. (Dahl 1985)
- (2) Jag har besökt England i januari nittonhundrafyrtiotvå. (Dahl 1985)

Dahl konstaterar att tidsadverbialen i dylika fall inte kan bortförklaras som oplanerade påhäng: "sentences containing definite time adverbial and verbs in the Present Perfect do occur from time to time in both written and spoken Swedish, and they cannot always be interpreted as instances of 'an afterthought' construction" (1985:137). Dessa något konflikterande synpunkter tyder på att normen för användningen av perfekt inte är entydig i modern svenska. Inte heller är kunskapen om användningen helt tillfredsställande, såsom det även konstateras i SAG (s. 239): "De närmare betingelserna för förekomst av tidfästade adverbial för förfluten tid vid perfekt är ofullständigt kända." Ytterligare nämner SAG (s. 238) att olika språkbrukare kan ha olika lätt att acceptera perfekt i dylika sammanhang, t.ex. i följande autentiska exempel från SAG (s. 238):

- (3) Klippan som tidigare varit delvis dold av träd och buskar har 1987 frilagts. (SAG)

På denna punkt kan regional variation spela en roll, eventuellt så att perfekt har mer användningsdomäner i "östsvenska mål" (Thulstrup 1949:90).

Frågan om tempusimplikationerna vid perfekt är problematisk även i ett större typologiskt perspektiv. Detta bottnar i perfektbetydelsens dubbelhet. Perfekt är ett inherent nu-tempus, vilket märks symboliskt på att det bildas med hjälp av presensformen av verbet *ha* (Thorell 1973:124), men det ramar också in nuet i relation till händelser i dåtid, t.ex. *Jag har varit i Stockholm (en gång tidigare)*. Jespersen (1924:269f.) påpekar att dessa två sidor av perfektbetydelsen inte lätt kan hållas i balans. I vissa fall övertar den presentiska betydelsen (jfr de preteritopresentiska verben i germanska språk), men i många språk tenderar perfekt att uppta en preterital funktion. Tendensen är visserligen olika stark i olika språk, och dess styrka blir manifest bl.a. i huruvida perfekt accepterar tidfästning till det förflutna. Engelskan är t.ex. härvid mycket restriktiv, medan preteritala perfekt, såsom i satsen *ich habe ihn gestern gesehen*, är normala i tyskan (jfr även Comrie 1981 om spanskan).

Svenskans perfekt torde likna engelskans mera än tyskans, men som citatet från SAG ovan anger finns det inte tillräcklig kunskap om den faktiska användningen. I det följande tar vi upp grammatikernas och vissa tidigare forskares sätt att relatera perfekt till olika typer av tidfästning och jämför deras exempel och iakttagelser med excerperade autentiska exempel. Vi går vidare in på användningar som fått mindre utrymme i tidigare beskrivningar av svenskans perfekt. De autentiska exempel vi redovisar har vi samlat dels genom systematiska excerperingar i vissa korpusar av talad och skriven svenska, dels genom naturlig observation av språkbruket i tal och skrift (för närmare uppgifter, se materialförteckningen i slutet av uppsatsen).

Perfekt i några typfall

Svenska grammatiker är i princip ense om att man ogärna kombinerar perfekt med exakt dåtidsreferens. Jörgensen & Svensson 1987, liksom Thorell 1973, slår fast att perfekt i typfallet refererar till ”en inte närmare bestämd tid i det förflutna”, dvs. förankringen i tid utelämnas helt (4) eller den kan annars vara ospecificerad (5).

(4) Den här kniven har jag köpt i Kalix. (Thorell 1973)

(5) Här har jag bott en gång i tiden. (Jörgensen & Svensson 1987)

Närmare tidfästning accepteras dock om den inbegriper nutiden på något sätt, t.ex. med en omedelbar anknytning till talögonblicket (6) eller med referens till en temporal intervall som sträcker sig till nutiden (7).

(6) UD fick telegrammet redan i torsdags men har inte offentliggjort det förrän nu. (Thorell 1973)

(7) Olle har varit i Stockholm i år. (Jørgensen & Svensson 1987)

Däremot anses det vara oacceptabelt att använda perfekt då en tydlig koppling till nutiden saknas (8a). I dylika fall bör man alltså i stället använda preteritum (8b) (Wellander 1948:278; se även Kinnander 1974:127).

(8a) ?Presidenten H. har i går på morgonen avlidit. (Wellander 1948)

(8b) Presidenten H. avled i går morse. (Wellander 1948)

Svenska akademiens grammatik (SAG) upprepar dessa huvudlinjer mer eller mindre i ett särskilt avsnitt där perfekt jämförs med preteritum (s. 234–243). I ett nötskal sägs skillnaden mellan perfekt och preteritum ligga i att de anknyter till olika *tematisk tid*: vid perfekt är temat nutiden, vid preteritum en dåtidspunkt. Om en aktion tidfästs entydigt till förfluten tid träder dess nutidsrelevans således i bakgrunden och perfekt blir ett mindre naturligt tempusval:

(9) Rörmokaren { var/?har varit } här i går. (SAG)

Perfekt används däremot då nutiden innesluts i en *yttre tidsram* som samtidigt blir tematisk tid, t.ex. genom tidsadverbial som innesluter nuet, såsom *förrän nu* i (6) och *i år* i (7) (SAG:235; se även Ekerot 1995:136).

Några mindre typiska fall

I vissa grammatiska beskrivningar verkar man i någon mån luckra upp restriktionerna för användningen av perfekt och talar t.ex. om ”komplikationer” i sammanhanget (Kinnander 1974). Noreen (1904:676) konstaterar något gåtfullt att *perfektum* stundom kan användas alternativt i stället för *imperfektum* och hänvisar i sammanhanget till franskans och tyskans i grunden perfektiva (men i praktiken preteritala) uttryck som går ihop med exakt dåtidsreferens:

(10) Hier je l’ai vu. (Noreen 1904)

(11) Gestern habe ich ihn besucht und habe ich ihn gesagt dass... (Noreen 1904)

I de svenska exempel som Noreen erbjuder anges visserligen inte exakt utan närmast ospecificerad dåtid (jfr ex. 5 ovan):

(12) Han har varit köpman förr i världen. (Noreen 1904)

SAG (s. 236-237) pekar på vissa specialfall där perfekt kan ”väljas som alternativ till preteritum”. Då den förflutna aktionen är nära talögonblicket eller iterativ (t.ex. omfattar flera tidpunkter av de tidigare nämnda) faller den också lättare inom en yttre tidsram som innesluter talögonblicket och motiverar perfekt:

(13) Ola har { nyss/nyligen} ringt. (SAG)

(14) Jag har simmat i bassängen kl. 12, kl. 15 och kl. 18. (SAG)

(15) Per har varit i Stockholm många gånger. De senaste gångerna { hade han/har han haft} sällskap av sin bror. (SAG)

Den iterativa karaktären, dvs. en variant av kontinuitet i händelseförloppet, blir framträdande i följande exempel från en dagstidning just genom valet av perfekt i stället för preteritum:

(16) I går och i förrgår har den riksomfattande algjouren tagit emot många samtal av människor som har upptäckt algbloomingar. (Hbl 4.8.99)

Perfekt i (16) implicerar att aktionerna, dvs. upptäckterna och påringningarna, är aktuella och sannolikt pågår även i nuet, även om rapporten baserar sig på förflutna händelser.

Ekerot (1995:139) noterar att perfekt också kan kombineras med bestämd tidsfästning då både händelsetiden (dvs. en tidpunkt i det förflutna) och händelsens relevans i nuet är väsentliga, t.ex. i fråga om byte av civilstånd eller skaffade meriter.

(17) Per Nilsson, Paris, och Lisa Andersson, Bryssel har vigts i Gödeslövs kyrka den 29 augusti 1992 av kontraktsprost Anders Blomstrand. (Ekerot 1995)

(18) Jag har tagit examen 1969, så jag har en examen enligt det gamla systemet. (Andersson 1991)

Andersson 1991 ger användningar av denna typ motiveringen: ”om det är mycket relevant i nuet att den förflutna handlingen inträffade vid just den tidpunkten och ingen annan”. Detta kan vara fallet just med dokumenterade uppgifter (som ovan), som bevisligen kvarstår och fortsätter att ha en viss inverkan på sakförhållanden i nutiden (Kinnander 1974:130f.). Dessa aspekter betonas till det yttersta i följande exciperade exempel där man samtidigt lyfter fram händelsetiden och dess oemotsägliga effekt på sakförhållandena i den aktiva nutiden:

- (19) Förbundet har grundats 18.3.1945 för att före det varit verksam under SFI:s regi sen 1934. Förbundet är det äldsta i landet, Suomen Suunnistusliitto (SSL) grundades sex dagar senare. (SFI)

Tidfästningsadverbialet blir sålunda starkt rematiskt: att skeendet inträffat vid en viss tidpunkt är förutsättningen för skeendets relevans i nuet. ”I sådana fall är det naturligt att aktionens tid anges, fastän perfekt signalerar att den tematiska tiden är nutida.” (SAG:238.)

I naturligt tal har besläktade kombinationer av perfekt och dåtidsbestämning ofta betraktats som lapsus, dvs. som resultat av ett oplanerat påhäng som består av ett tidsadverbial (Thulstrup 1949:75). Med detta sammanhänger Jespersens (1924:271) uttalande om danskan, som tillåter dåtidsbestämning vid perfekt ifall bestämningen placeras i slutet av ett yttrande (som *afterthought* ’vidare [annan tanke’), annars krävs preteritum. SAG (s. 239), såväl som Noreen 1904 (s. 676f.) anger att detsamma gäller svenskan (jfr dock Dahl 1985 ovan):

- (20) Jeg har set ham igår – igår såe jeg ham (Jespersen)

- (21) För två timmar sedan { ramlade patienten/*har patienten ramlat } nerför trappan i sitt hem.(SAG)

Någon reflex av detta torde märkas i följande mening från en tidningstext i det excerperade materialet, m.a.o. i ett rimligtvis planerat språk. Tidfästningen till det förflutna föregås här av ett kommatecken, vilket signalerar ett lösare syntaktiskt sammanhang och gör den adverbiala frasen till en sorts finalt annex.

- (22) Som spelare har Björklövens Lars Molin vunnit ett SM-guld, med Modo 1979. (Press 98)

Om man söker efter en gemensam nämnare för användningarna i exemplen (17–19, 22), ligger den i att perfekt signalerar att någonting rätt unikt och samtidigt bestående, t.ex. i form av giltiga dokument, har inträffat eller uppnåtts vid en viss tidpunkt. Både den exakta dåtidsangivelsen och markeringen av händelsens fortsatta relevans in i nuet verkar alltså vara lika viktiga i utsagan.

Rekonstruktion av förlopp

Vi övergår nu till att diskutera autentiska exempel där användningen av perfekt tillsammans med explicit dåtidsbestämning har olika diskursstrategiska motiv. I t.ex. byråkratisk tradition har perfekt förekommit i samband med tidfästning av aktioner mellan myndighet och lekman. Denna konvention har varit stereotyp t.ex. i inledningsfraser i brev där man hänvisar till tidigare korrespondens, så-

som i följande exempel som hämtats från en av Regeringskansliets gamla textmallar:¹

- (23) I en skrivelse den 00 januari 1987 har redaktören Håkan Håman begärt att få ta del av ”avtalen ... staten”. (RK)

Här utgår man kronologiskt från den tid då den ena parten tagit kontakt. På sätt och vis rekonstruerar myndigheten ett förlopp som anges pågå mellan myndigheten och den andra parten, och det avslutas i och med det fattade beslutet (sist i brevet). Enligt nyare skrivideal författas emellertid dylika myndighetsbeslut på ett annat sätt, icke-kronologiskt, dvs. med beslutet först i brevet åtföljt av en beskrivning av vad som hänt *före* beslutet. Denna förändring av perspektivet påverkar även tempusvalet i framställningen som i det senare fallet blir preteritum:

- (24) Den 00 januari 1997 begärde Du hos närings- och handelsdepartementet att få ta del av två avtal som träffats mellan - - - trots att sekretess kan gälla för vissa uppgifter i avtalet. (JD)

Exemplen (23–24) från kanslispråk belyser en principiell skillnad mellan två framställningssätt, (24) är berättande och betraktar dåtidens aktioner på avstånd, medan (23) rekonstruerar ett fortfarande aktuellt förlopp vars olika steg leder ända in i nuet. Grovt taget hör således preteritum till en narrativ stil, vilken kanslispråket på sätt och vis närmat sig, medan perfekt lyfter ut ett avslutat förlopp ur det förflutna som kan fungera som ett led i en serie aktuella fakta (Thorell 1973:124–125; Kinnander 1974). Påfallande exempel på detta finns även i vårt eget material, såsom i (25) där perfekt och tidsadverbialen i praktiken har ett diafieförande syfte (och syftet med ett diarium är ju att göra det möjligt att rekonstruera tidigare händelser):

- (25) Jag har själv, tillsammans med vice ordföranden i utbildningsnämnden Agneta Granberg och dåvarande skoldirektör Evert Lindholmen, träffat företrädare för FUB 1995. Dessutom har Agneta Granberg och jag tillsammans med bl a nuvarande skoldirektören Lars Franson åter träffat företrädare för FUB såväl i december 1996 som i februari 1997. (Press 97)

En typ av diarieförande funktion har bruket av perfekt även i följande exempel från ett läkare–patientsamtal (LOP 1, inspelat 2.2.1998²):

¹ Exemplen (23–24) återfinns i den senaste upplagan av *Gula boken – Handläggningen av ärenden i Regeringskansliet* på webbsidan <http://www.justitie.regeringen.se/klarsprak>. För detta tips tackar vi Kenneth Larsson och Barbro Ehrenberg-Sundin.

² I transkriptionen av exempel (26) och (27) står = för latching (dvs. att repliken är direkt länkad till föregående tal), / för pauser (ju fler tecken desto längre paus), () för osäker tolkning

- (26) 1 P: Å då ringde ja å beställde tid hos
 2 L: På Tierp=
 3 P: = A:
 4 L: När va de
 5 /
 6 P: Ja tror de va // nå de va nog
 7 L: Va de när nån skrev den här remissen då
 8 P: Jaa ja har vari di- ja ha väl vari dit ett par gånger å tagi (prover)
 9 L: ¹Ett par gånger¹
 10 P: Ja prover va
 11 L: Jaha
 12 /
 → P: Sen har ja vari / i oktober ja oktober nån gång
 14 L: Mm / pt så de du / har haft ont i de är i // handlederna // fingrarna
 15 // axlarna / knäna och fotleden=
 17 P: = Mm=

Eftersom samtalet i fråga utspelas i februari 1998 har tidsuttrycket *i oktober ja oktober nån gång* (rad 13) klar dåtidsreferens. I detta fall föregås dock tidsadverbialet av en kort paus, vilket i princip kunde berättiga ett slags "afterthought"-analys (jfr Jespersen ovan). En liknande dåtidsförankring uttryckt med en temporal bisats förekommer dock utan en föregående paus t.ex. i exempel (27) från ett annat läkare-patient samtal (LOP 15, inspelat 16.3.1992; jfr även exempel (30) nedan):

- (27) 1 L: Inte nå slag eller nå / annat [nej] nej
 2 P: Fö i å för sej att man / d- (ja) har vari fotbollsmålvakt (för) / ja
 → har ju ja spela fotboll när ja va mindre [mm] [mm] å de s- sluta ja
 4 me tack va(re) att ja hade ont i knäna då [mm] / men eh / nej
 5 annars så
 6 L: De va de du höll på me i femton sexton års åldern [ja just de] när
 7 du hade besvär första gången [mm] mm / å de kan ju va ganska
 8 hårt / [mm] fotboll mm // äter du nåra mediciner just nu

En viss typ av rekonstruktion, nämligen slutledning, föreligger även vid s.k. *modalt perfekt* (Thorell 1973:125), som signalerar att det som sägs grundar sig på (osäker) andrahandsinformation och inte på talarens direkta erfarenhet. Användningen är typisk för brottsrapporter, som också förekommer i vårt material:

av tal, [] inne i replik för understödssignaler (av den andra talaren) och ¹för överlappande tal (för en noggrannare beskrivning av materialet och transkriptions-konventionerna se Melander Marttala 1995).

- (28) En man som har avvisats från sin exfru klockan 00.25 på Lagman Lekares väg kommer tillbaka dit. Nu tar polisen honom till polisstationen, där han får stanna ett tag. (Press 98)

Trots att modalt perfekt kan ha ett visst släktskap med ”rekonstruerande perfekt” är det bra att hålla dessa användningar isär. Den modala, evidentiella bi-betydelsen hos modalt perfekt framstår nämligen starkt på bekostnad av en försvagad temporal betydelse.

Verksamhetens kontinuitet

Liksom tidigare diskuterats kan perfekt i vissa fall stå tillsammans med exakt dåtidsbestämning då det är fråga om ett händelseförlopp i det förflutna som inefattar kontinuitet eller iterativitet. Detta innebär ibland även en typ av rekonstruktion av händelserna. I exempel (29), som visar en förkortad version av en dagstidningstext, anknyts t.ex. en tidigare händelse till en aktuell länk i en serie (just nu) aktuella händelser:

- (29) Jamiroquai till Finland. Den engelska funkgruppen Jamiroquai uppträder på Helsingforsarenan söndagen den 31 oktober. [---] Jamiroquai grundades år 1992 av gruppens sångare Jason Kay. [---] Jamiroquai har tidigare uppträtt i Finland 1993 på Tavastia klubben i Helsingfors. (Hbl 14.8.1999)

I detta exempel kan man inte anta att verksamheten i perfekt pågår in i nuet, snarare verkar det handla om att relatera ett rockbands uppträdande i Finland 1999 till ett större sammanhang, nämligen bandets tidigare uppträdanden. Man kunde således tala om ett slags *backgrounding*, d.v.s. ett framlyftande av händelser som inte direkt skildrar huvudhändelserna i berättelsen (se t.ex. Hopper 1979). Men man kunde även tänka sig att det är fråga om en typ av rekontextualisering, där tidigare diskuterade och presenterade fakta lyfts fram för att markera ett sammanhang eller en innehållslig kontinuitet.

Bruket av perfekt med exakt tidsbestämning i läkare–patientsamtal har redan diskuterats ovan i samband med belägg som verkar ha en s.k. diarieförande funktion. Kinnander (1974:147) jämför läkarens roll med en historikers och påpekar att båda behöver rekonstruera forna händelseförlopp, läkaren gör detta då det gäller att formulera en patients sjukdomshistoria. Därför är det inte heller så konstigt att man rätt ofta kan finna exakt dåtidsbestämning vid perfekt just i läkare–patientsamtal. Även om diariefunktionen många gånger är närvarande kan man också finna belägg där den centrala funktionen snarast är att anknyta ett förflutet händelseförlopp till den aktuella verksamheten. Detta är t.ex. fallet i exempel (30) där en läkare mot slutet av en konsultation frågar en fibromyalgi-

patient om hon vill tillägga något om sin sjukdom (INK 5, 1997³). Han använder då perfekt med exakt tidsbestämning för att anknyta till en tidigare diagnos som gjordes av en annan läkare (rad 8).

- (30) 1 L: (.h) just så
 2 (0,3)
 3 L: (.h) nå jo
 4 (0,8)
 5 L: (.h) nå nu tror ja att, e de nu nånting som som som som ni
 6 tycker att vi ännu borde fundera på då de gäller (0,2) gäller er
 7 (0,3) om vi nu utgår från den här fibromyalgin för att (.h) ja
 → utgår från att Erik Ahlroth då nittiett ha gjort en (.) korrekt
 9 diagnos han e en mycky kunni å bra bra läkare (m) speciellt
 då
 10 de gäller (0,2) reumatiska sjukdomar (.hh) men e de nånting
 11 som som ni tycker att ännu ni sku villa säga om den här (0,5
 12 fibromyalgin.
 13 (1,7)
 14 P: .ja va sku ja ((viskar))
 15 (3,8)

I kontexter av ovanstående typ är bruket av just perfekt för att syfta till en förfluten händelse det enda naturliga alternativet. Om läkaren använde preteritum i stället för perfekt och sade att *Erik Ahlroth då nittiett gjorde en korrekt diagnos* kunde man lätt få intrycket av att diagnosen inte längre gäller. Perfekt används således för att markera att diagnosen som gjordes år 1991 fortfarande är gällande samt för att anknyta den aktuella läkarkonsultationen till patientens tidigare historia av läkarkonsultationer och medicinska åtgärder. Att markera att diagnosen gjordes redan 1991 verkar i sin tur även vara av betydelse här. Om perfekt användes utan denna tidsbestämning kunde man t.ex. få intrycket av att Erik Ahlroth nyligen har gjort diagnosen.

Exempel (29) och (30) visar således ytterligare fall där aktionens nutidsrelevans inte nödvändigtvis träder i bakgrunden trots exakt dåtidsbestämning (jfr SAG:234 samt exempel (9) ovan). Perfekt motiveras av att anknytningen till en aktuell verksamhet eller markeringen av dess kontinuitet är tillräckligt central i framställningen; tidsadverbialet blir m.a.o. starkt rematiskt även i dessa fall (jfr SAG:238 samt exempel (19) ovan).

³ I exempel (30) står (.h) för inandning, (0,3) för paus uttryckt i tiondels sekunder, (.) för mikropaus (dvs. paus under 0,2 sek.), så för emfas och (()) för transkriberarens kommentarer, kommatecken för tydlig fortsättningston och punkt för tydligt nedåtgående ton (för en noggrannare transkriptionsnyckel och materialbeskrivning se Lindholm 1999).

Tematisk kontinuitet

På samma sätt som en betoning av kontinuiteten i verksamheten eller en anknytning till den aktuella verksamheten möjliggör exakt dåtidsförankring vid perfekt tycks *tematisk kontinuitet* också kunna motivera denna mindre typiska användning av perfekt i svenskan. Rekontextualiserade händelser i det förflutna har t.ex. i vissa fall funktionen av att påvisa en tematisk kontinuitet och utgör ett slags förklaring till varför man redogör för en viss händelse i nuet:

- (31) Riitta Uosukainen presidentkandidat. På tisdag kommer samlingspartiet av allt att döma officiellt att be riksdagens talman Riitta Uosukainen ställa upp som partiets kandidat i presidentvalet. [---] Riitta Uosukainen har i augusti hunnit avböja ett anbud om att utses till presidentkandidat för kokomus, men sedan dess har hon tänkt om och lovat överväga anbudet på nytt, förutsatt att stödet för henne är tillräckligt starkt på fältet. (Hbl 3.10.1999)

Eftersom tidningsartikeln som exempel (31) excerperats ur publicerades i dagstidningen Hufvudstadsbladet i oktober 1999 har bestämmningen i *augusti* i sammanhanget en klar dåtidsreferens. Det pågående året kunde dock eventuellt här tolkas som en yttre referensram som omfattar nuet, vilken är en av de faktorer som gör bestämd dåtidsförankring vid perfekt mer acceptabel (jfr SAG:235f.).

Den tematiska funktionen hos perfektkonstruktioner har diskuterats bl.a. av Seppänen 1997, som studerat bruket av perfekt i finska vardagssamtal. Hon påpekar att perfekt bl.a. kan användas för att motivera eller förklara ett inlägg i en diskussion eller för att tematiskt anknyta ett inlägg till ett pågående tema. I sådana fall verkar den för perfektkonstruktioner typiska nutidsrelevansen inte gälla på det temporala planet utan på diskursplanet. I stället för temporal kontinuitet får man således en diskursiv kontinuitet. Följande yttrande, uttalat vid en matbordsdiskussion, kunde ses som ett exempel på detta:

- (32) Jag har varit och skidat i söndag. (Naturlig observation, onsdagen 17.3.1999)

Diskussionen kring matbordet på en lunchkafeteria, som exempel (32) anknyter sig till, hade en god stund kretsat kring hur viktigt det är att se till att man rör på sig. Genom att inleda med ovannämnda yttrande tog en av personerna kring matbordet turen i diskussionen och markerade att det som skulle följa anknöt till temat i diskussionen. Den specifika samtalsstrategiska kontexten motiverade således bruket av perfekt trots den exakta dåtidsbestämningen.

Schubert (1979) påpekar att perfekt är speciellt vanligt i inledande dialogiska repliker i tyskt talspråk. Detta torde vara fallet också i svenskan, eftersom turinledningar blickar bakåt mot tidigare turer samtidigt som de introducerar

nytt material, vars aktualitet i det tematiska sammanhanget signaleras med perfekt, såsom i (32). Ett exempel på detta finns i (33) där en av talarna, Tove, utvecklar ett pågående tema om strumpbyxor och avslutar en aspekt på temat med berättande preteritum. Efter detta introducerar hon en ny aspekt på samma tema med den uppmärksamhetsframkallande diskursmarkören *vetni* och tempusvalet perfekt *ja ha köpt* (rad 11). Då den nya fortsättningen på temat och turen etablerats övergår Tove igen till berättande stil genom att placera händelserna i förfluten tid (*förra vintern*) och använda preteritum (SAM:V2⁴).

- (33)1 Tove: köp föralldel int dem
 2 Asta: aj
 3 Tove: för di hade (0,5) de+e sen *underlit* att fast de liksom e sam-
 ma↓ 4 [(0,7) så di hade (0,7) *alldeles* för korta ben»
 5 Eva: [ja
 6 Tove: » [(0,5) så di hasa ner hela ti[den
 7 Asta: [° aj°
 8 Eva: [a:j [de+e hemst
 9 Asta: [å::j så be[svärlit
 10 Tove: [att att att (.) di
 passa
 → int å *vetni* ja ha köpt↑ de va *förra vintern* ren som ja köpte
 de
 12 här så märkte #ja de# å så gick ja å sökte ti de (.hh) i där i
 13 *marmorgränden* så finns [en sån dän [strumpaffär så ja
 gick dit 14 å»
 15 Eva: [ja [ja
 16 Tove: » [beklaga över mina (.) svåriheter me att få rätt rätt»
 17 [((ngt smäller))
 18 Tove: »storlek på (0.8) [*strumpbyxor* [(.) för de+e *jücklit*»
 19 Eva: [strumpor [ja
 20 Tove: » om int di sitter som di ska

En liknande tematisk funktion hos perfekt kommer till synes i fall där man lyfter fram nya, eventuellt också förvånande eller oväntade aspekter på ett tema, t.ex. vid presentationen av s.k. *hot news* (se t.ex. Dahl & Hedin 1994). I dessa fall kan man ofta tänka sig ett implicit *faktiskt* eller *verkliga*, dvs. 'detta har fak-

⁴ I exempel (33) anger [var en överlappning börjar, » att repliken fortsätter på en annan rad, (0,6) en paus uttryckt i tiondels sekunder, (.) en mikropaus (dvs. en paus under 0,5 sek.), (.hh) utandning, (()) transkriberarens kommentarer, + legatouttal, : förlängt ljud, :: ytterligare förlängt ljud, ↑ stigande ton, ↓ tydligt fallande ton, kursiv stil emfas, °aj° sotto voce och #ja# knarr (för en noggrannare beskrivning av materialet och transkriptionen se t.ex. Londen, Lehti-Eklund & Green-Vänttinen 1992).

tiskt inträffat', vilket möjliggör en användning av explicit dåtidsbestämning (jfr Kinnander 1974:129):

- (34) Ett fåtal fall av förgiftning på grund av blågröna alger har noterats i Finland. Som regel har fallen varit lindriga. Hundar kan bli förgiftade bara av att slicka pälsen om de har simmat i algbemängt vatten. Hundar har dött av blågrönalgförgiftning, senast under den svåra algsommaren 1997. (Hbl 4.8.1999)

Exempel (34) har hämtats från ett tidningsreportage där perfekt i det diskursiva sammanhanget betonar tidigare händelsers allvar och deras relevans för den viktiga information som i övrigt förmedlas i texten: att hundar *verkligen* i vissa fall dött av förgiftning under en identifierbar tidigare tidsperiod.

Exempel (31–34) belyser användningen av perfekt i en rad tematiska funktioner: anknytning till redan omnämnda teman i diskursen, introduktion av nya aspekter på ett pågående tema och presentation av t.o.m. oväntade nya uppgifter i ett diskursivt sammanhang. Ett sätt att anknyta till den aktuella diskursen är att rekontextualisera liknande händelser eller erfarenheter från det förflutna som för tillfället diskuteras. Perfekt och bestämd dåtidsförankring markerar i sådana fall att det är frågan om enskilda, specifika händelser ("isolerade fakta") i det förflutna och inte t.ex. erfarenheter på ett mer generellt plan (jfr Thorell 1973:125).

Sammanfattning

Med diskussionen ovan och våra autentiska exempel har vi visat att explicit dåtidsbestämning kan förekomma vid svenskans perfekt, även om detta strider mot huvudtendenserna i språket. Detta bruk av perfekt behöver inte för den skull kallas vare sig "preteritalt" eller "sekundärt" (jfr Thulstrup 1949; Kinnander 1974). Snarare är det fråga om perfektkonstruktionens (och språkets) uttrycksmöjligheter som är reella i språkbruket men blivit mindre uppmärksammade i grammatiker. De perfektkonstruktioner vi studerat används på bestämda textuella och kommunikativa villkor. De viktigaste motiven för användningen är följande:

1. Dokumenterade uppgifter från det förflutna anges ha fortsatt aktualitet.
2. En eller flera avslutade aktioner lyfts ut ur det förflutna och rekonstrueras som ett förlopp som har fortsatt aktualitet (t.ex. genom iteration eller kontinuitet).
3. Ett förflutet händelseförlopp anknyts till den aktuella verksamheten, t.ex. då en tidigare (men giltig) diagnos tas upp vid en läkarkonsultation.
4. En uppgift eller ett inlägg anknyts till ett pågående tema i en diskurs.
5. Nya, eventuellt förvånande aspekter på ett aktuellt tema introduceras.

I grunden är dessa funktioner, t.ex. de tematiska, uttryckspotential hos själva perfektkonstruktionen, men närvaron av dåtidsbestämning manifesterar att potentialen är i speciell användning. Vad själva tidsadverbialen beträffar har de något olika roll i de ovannämnda användningarna av perfekt. I det första fallet blir tidsadverbialet starkt tematiskt (jfr SAG:238), i det andra har det ett diarieförande funktion, i det tredje utgör det en kontrast till talögonblicket, och i de fjärde och femte fallen är det temporala i själva verket underordnat diskursiva syften.

Även om den allmänna uppfattningen om ett prototypiskt bruk av perfekt är att det inte förekommer tillsammans med explicit dåtidsbestämning, utgör detta ingalunda ett universellt drag hos perfektkonstruktioner. Medan man t.ex. på engelska inte på eftermiddagen eller kvällen samma dag skulle säga *I have been to the dentist this morning*, är det enligt t.ex. Comrie (1981:61) fullt möjligt att på spanska säga *la he visto esta mañ anā* dvs. 'Jag har sett henne i morse' – även om det är fråga om ett yttrande som fälls på kvällen eller eftermiddagen. Restriktionerna för bruket av perfekt varierar således mellan olika språk (jfr även Jespersen 1924).

En gradvis uppluckring av den temporala närhet till nuet som krävs för att man ska kunna använda perfekt kan också ses som ett led i en förändringsprocess (Comrie 1981:23). En möjlig diakron utveckling för en perfektkonstruktion är att allt mer få funktionen av att markera dåtid. Detta har t.ex. skett i franskan och tyskan, där tidigare perfektkonstruktioner numera används för att markera ren dåtid. Detta gäller särskilt franskan där *passé composé* helt tagit över denna funktion. Som en kuriositet kunde nämnas att man i franskan på 1600-talet försökte hålla sig till den s.k. 24-timmarsregeln i bruket av *passé composé*, dvs. att man försökte begränsa bruket av konstruktionen till att beskriva händelser som inträffat inom ett och samma dygn (Comrie 1981:61).

Till slut är det skäl att notera att explicit dåtidsbestämning vid perfekt är rätt lågfrekvent i det excerperade tidnings- och talspråksmaterialet. Orsaken till detta är inte nödvändigtvis att det är fråga om ett marginellt fenomen, utan att denna användning av perfekt är anknuten till vissa typer av kommunikativa behov och det beror på en slump om en viss korpus lyckas infånga kontexter där just dessa behov skulle realiseras.

Litteratur

- Andersson, Erik, 1991: Om svenskans tempus. I: Språkbruk 1/91. S. 7–13.
 Comrie, Bernd, 1976: Aspect. Cambridge University Press, Cambridge.
 Dahl, Östen, 1985: Tense and Aspect Systems. Blackwell, London.
 Dahl, Östen & Hedin, Eva, 1994. Current Relevance and Event Reference. I: Three Papers on the Perfect (EUROTYP Working Papers. Series VI. No 5.) S. 21-30.
 Ekerot, Lars-Johan, 1995: Ordföljd, tempus, bestämdhet. Gleerups förlag, Malmö.

- Hopper, Paul, 1979: Aspect and foregrounding in discourse. I: Discourse and Syntax (Syntax and Semantics. Vol. 12.) Red. av T. Givón. Academic Press, New York. S. 212-241.
- Jespersen, Otto, 1924: The Philosophy of Grammar. George Allen & Unwin Ltd, London.
- Jørgensen, Nils & Svensson, Jan. 1987: Nysvensk grammatik. Gleerups förlag, Malmö.
- Kinnander, Bengt, 1974: Perfektum i "sekundär" användning. I: Nysvenska studier 53. S. 127-172.
- Lindholm, Camilla, 1999: Frågor och responser i läkare-patientsamtal (opublicerad licentiatavhandling i nordiska språk). Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet.
- Londen, Anne-Marie, Lehti-Eklund, Hanna & Green-Vänttinen, Maria, 1992: *De ha nog vimla hit å dit liksom i live*: Strukturella drag och individuella röster i ett radiosamtal. I: Språk och Stil 1/1991. S. 8-88.
- Melander Marttala, 1995: Innehåll och perspektiv i samtal mellan läkare och patient: En språklig och samtalsanalytisk undersökning (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet). Uppsala.
- Noreen, Adolf. 1904: Vårt språk: Nysvensk grammatik i utförlig framställning. Femte bandet. C.W.K. Gleerups förlag, Lund.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik. Fjärde bandet. Svenska Akademien, Stockholm.
- Schubert, Klaus, 1979: Om perfekt och preteritum i svenskan och tyskan. (FUMS rapport nr 70.) Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Seppänen, Eeva-Leena, 1997: Suomen perfektin merkityksestä keskusteluaineiston valossa. I: Virittäjä 1/1997. S. 2-26.
- Thorell, Olof, 1973: Svensk grammatik. Esselte Studium, Stockholm.
- Thulstrup, Åke, 1949: Preteritalt perfekt: Till belysning av gränsområdet mellan perfekt och imperfekt i svenskan. I: Nysvenska studier 28. S. 70-101.
- Wellander, Erik, 1948: Riktig svenska: En handledning i svenska språkets vård. Svenska bokförlaget P.A. Norstedt & Söner, Stockholm.

Materialförteckning

- Hbl = Enstaka nummer av tidningen Hufvudstadsbladet.
- INK = Interaktion i en institutionell kontext, Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur & Institutionen för folkhälsovetenskap, Helsingfors universitet.
- LOP = Läkare och patient, FUMS.
- Press 97, 98 = Språkdata, Göteborgs universitet.
- SAM = Svenska samtal i Helsingfors, Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet.
- SFI = Websida: <http://www.cif.fi/fsu.htm>
- RK = *Gula boken – Handläggningen av ärenden i Regeringskansliet* på webbsidan <http://www.justitie.regeringen.se/klarsprak>.

Vad är reumatism?

Beskrivningar av en sjukdom

Ulla Melander Marttala

Personer med olika bakgrunder har naturligtvis ofta skilda uppfattningar om företeelser i omvärlden och anlägger inte samma perspektiv på dem. Människor har olika erfarenheter och kunskaper, man har levt i skilda sociala och kulturella miljöer, och detta gör att man ser på fenomen och förhållanden man möter på sina särskilda sätt. Det finns således olikheter i verklighetsuppfattning och föreställningsvärld liksom i perspektiv mellan individer. Man kan tala om skillnader i omvärldsuppfattningar – se t.ex. antologin Att uppfatta sin omvärld. Varför vi förstår verkligheten på olika sätt (1984).

Mellan människor med stora olikheter i bakgrund är givetvis skillnaderna i omvärldsuppfattningar och perspektiv ofta avsevärda. Inte minst kan det gälla för fackmän i ett ämne eller yrke gentemot lekmän, som t.ex. är fallet för läkare och icke medicinskt utbildade personer. I kommunikationen mellan läkare och patienter kan då skillnader i kunskaper och synsätt, helt självklart, spela en stor roll. Är tolkningsramarna i stor utsträckning gemensamma följer förstås i högre grad delad förståelse, och omvänt: ju större skillnader, desto större risk för förståelseproblem.

Kännedom om olika beskrivningssätt av en företeelse kan öka vår förståelse av kommunikation och kommunikationssvårigheter mellan bl.a. fackmän och lekmän, och det är därför av intresse att undersöka och belysa hur företeelser beskrivs av personer med olika kunskaper och erfarenheter. Det är ju genom språket vi uttrycker och även formar våra kunskaper och föreställningar, för oss själva och i kommunikation med andra.

I denna artikel redogör jag för en undersökning av hur en företeelse, nämligen sjukdomstillståndet reumatism, beskrivs av grupper med skilda kunskaper och erfarenheter. Uppfattningars och beskrivningars samband med erfarenheter och kunskaper illustreras och olika uttryckssätt exemplifieras. Vilka aspekter som anläggs mer eller mindre spontant, vilka ord och termer som används samt med vilken säkerhet och med vilken kunskapskälla som grund som man uttalar sig är andra frågor som belyses.

Material

Material för min studie utgörs av en korpus av intervjuer med olika informantgrupper om upplevelser av och tankar kring hälsa, sjukdom och sjukvård.

Materialet är insamlat inom projektet Läkarens och lekmannens begreppsvärldar.¹ Korpusen består av audioinspelade samtalsliknande intervjuer med olika grupper: reumatiker, friska, artrospatienter resp. läkare. Totalt ingår 95 intervjuer. Underlag för denna studie utgörs dock av 37 transkriberade intervjuer, där 7 läkare, 11 reumatiker och 19 friska informanter ingår.

I intervjuerna har informanterna bl.a. fått frågan **Vad är reumatism?** De har sedan, på ett informellt sätt, fått berätta vad de känner till om denna sjukdom. Intervjuaren har också ställt följdfrågor som bl.a. tar upp sjukdomens yttringar, orsaker och följder. I fråga om de informanter som själva har reumatism har de intervjuade förstås även berättat om sina egna sjukdomsupplevelser. En avspänd och vardaglig samtalston har eftersträfvats i intervjuerna och dessa ser därför inte exakt lika ut från samtal till samtal. Avsikten har inte varit att kontrollera personernas kunskaper, vilket intervjuerna har påpekat: intervjuerna har betonat att det är fråga om "vad du har hört", "vad du känner till" etc.

Resultat

Jag kommer här att kortfattat ange grupp för grupp i form av mer sammanfattande utsagor hur jag uppfattat de olika beskrivningarna i intervjuerna, och vidare ge exempel.² (Jag ger alltså inte exakta sifferuppgifter.) Självklart finns det skillnader i sakligt innehåll, i faktiska kunskaper, mellan grupperna. Jag går dock inte in närmare på detta eller hur korrekta dessa är, medicinskt sett.

Friska

Vad svarar då de friska på intervjuarens inledande fråga om vad reumatism är? Alla svarande har hört talas om sjukdomen, och flertalet svarar ganska prompt och bestämt. Några rätt vanliga svar här är: *De e värk ... i lederna* (67FKÄ); *lederna får stora problem* (69FKÄ); *svullna leder värk orörlighet å stelhet* (61FKÄ); *de e lederna som / olika leder i kroppen som gör ont där* (77FMY); *då har man svårt å röra sej* (86FMÄ); *De e väl en ledsjukdom* (92FMY). Utsagorna är dock oftast väldigt allmänna och vaga; och de friska skiljer t.ex. inte på olika typer av reumatism.

De allra flesta har uppfattningen att reumatism är en sjukdom med ont och värk i leder (ett par informanter nämner dock muskler) och att man är stel och har svårt att röra sig. I sina beskrivningar tar de svarande fasta på yttre synliga

¹ Projektet har bedrivits vid Avdelningen för forskning och utbildning i modern svenska vid Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, i samarbete med Institutionen för socialmedicin vid Karolinska Institutet, Huddinge sjukhus. Projektet har uppburit anslag från förutvarande Delegationen för social forskning. Stöd för föreliggande studie har erhållits genom ett stipendium från Knut & Alice Wallenbergs Stiftelse.

Jag vill framföra mitt tack till dr Lars Elffors som hjälpt till med intervjuernas utformning och med informantframtagning samt till mina medintervjuare Rita Liedholm, Tua Abrahamsson och Mats Eriksson.

² Några transkriptionstecken: [] i replik: intervjuarens understödssignaler; / paus (av olika längd, ej uppmätt); ord emfasbetoning; (ord) osäker tolkning. Informantbeteckningarna innehåller dels ett löpnummer, dels information om kategori: Frisk/Reumatiker/Läkare, Kvinna/Man, Yngre/Äldre.

tecken på sjukdomen som förvärkta händer, felställningar, rörelsehinder, svullnad etc. Några beskrivningar: *ja ser framför mej hennes svullna och spända / fingerleder dom va liksom lite glansiga och röda* (61FKÄ); *dom här människorna med sina krumma fingrar å ... min / sv- svärmor barnens farmor / fick såna här snea fingrar å svårt å skriva å röra fingrarna* (68FKÄ); *att lederna att de e knotigt å deformerat* (69FKÄ); *svårigheter att / att röra sej på ett naturligt sätt ... både klä sej å ta fram pengar ur portmonnän* (87FMÄ).

Om möjligt hänvisar man till någon man känner eller har sett som har sjukdomen, ofta spontant i inledningen, och som man relaterar till i den fortsatta intervjun, till exempel: *ja har två kolleger faktiskt som / har ledgångsreumatism å som / ja har följt liksom utvecklingen* (74FKY); *Ja min farmor hade de [jaha] så de vet ja lite om* (79FKÄ); *Ja jodå ja hade en svägerska som hade reumatism* (82FMÄ). Att så vitt möjligt anknyta till det man känner till är givetvis ett naturligt sätt att förhålla sig till företeelser.

De friska använder många garderande uttryck och dessa är påtagligt vaga. Exempel är uttryck som: *har hört talas om, har man sett, kan tänka sig; har en känsla av, dom säger ju; tror eller hellre skulle tro; vidare modifieringar som väl; nog, måste ju; så att säga, på något sätt; kan vara så, kanske, möjligen*

Några exempel med kontext kan ges (garderande uttryck i fetstil): *Ja dom säger ju att dom mår bättre när dom / lever på grönsaker å [ja] inte äter så mycket kött å fisk [mm] de e bara va ja har hört* (67FKÄ); *Nej de vet ja faktiskt inte / ja kan tänka mej att de värker* (76FKY); *Ja rörligheten tror ja de e väl ont också antar ja* (77FMY); *De vet ja inte men de bör man nog kunna [mm] / de de kan ja väl / kunna tänka mej att man kan de blir väl förmodligen nån förkalkning eller nånting* (78FMY).

Vad gäller den friska gruppens uppfattningar om orsaken till reumatism så säger de flesta att de inte känner till orsaken, men man gör genomgående en anknytning till yttre omständigheter och ser ett samband med sådant som väder, hårt arbete, kyla och kallt vatten. Här är några sådana uttalanden: *ja tänker ju på dom här som låg å tvättade ve bryggan förr i tiden mm / å kyla å kalla händer höst å vår å när de just isen hade iskallt vatten* (68FKÄ); *Om man har tungt arbete eller om de e / man blir kall [mm] / håller på mycket i kallt vatten* (76FKY); *vissa yrken där man belastar leder och / utomhus å kyla och / belastning å de* (77FMY). Dessutom menar en del att ärftligheten spelar roll: *de enda ja har hört e att de e ärftligt va de sen beror på de har ja ingen aning om* (67FKÄ); *Ja tror att de kan vara ärftlig* (84FKÄ).

Alla friska är i stort sett överens om att reumatism är en allvarlig sjukdom, och man nämner framför allt dels värken, dels rörelsehindren, men även psykisk påverkan av värk och långvarig sjukdom. Exempel: *De måste ju vara fruktansvärt att alltid ha ont* (67FKÄ); *om rörelseförmågan blir sämre de e klart de e ett stort problem sen beror de på hur man reagerar psykiskt på de också* (78FMY); *ja tror inte man dör av de men man blir ju handikappad* (84FKÄ); *Ja*

tycker att de e allvarligt eftersom ja då tror att de e / personer som har de å ja har / har svårt att leva med de ... om man har ständig värk (89FMY).

Man kan säga att för de friska är sammanhangen tämligen svagt sammanbundna – det rör sig vanligen om mer spridda iakttagelser, beroende på vad man stött på och har erfarenhet av. Kunskapsgrunden är huvudsakligen vad man råkat se och höra, särskilt om man känner någon med reumatism. Informanterna kan sägas ha uppfattningar om att saker hänger ihop ”på något vis”, men kunskapsområdet är inte väl sammanhängande eller tydligt strukturerat. Vissa feluppfattningar existerar också, naturligt nog.

Reumatiker

Reumatikernas svar på frågan Vad är reumatism? är naturligtvis både säkra och kunniga. Förutom att det är en ledsjukdom med värk, svullnad och inflammation så tar reumatikerna upp stelhet och flera nämner det särskilda symtomet morgonstelhet. Vidare innehåller mångas svar uppgifter om immunologiska reaktioner i kroppen och att immunförsvaret är inblandat – alltså en skillnad mot de friskas svar som inte innehåller detta sistnämnda. Exempel: *Ja de e en immunbristsjukdom (1RKY); Ja de e en ledsjukdom ... den yttrar sej så att man / får ont å värk / och lederna / blir ja inflammerade (2RKY); de e en sjukdom där kroppens immunförsvaret inte / eller angriper kroppen i stället för / å skydda'n (3RMÄ); de e för mej e de värk å ont / å att inte känna sej riktigt bra (6RKÄ); en väldigt svår sjukdom då som angriper lederna (8RKÄ); de e en sjukdom som sätter sej i lederna / å som gör att man blir stel å å man får värk (9RKY).*

När det gäller sjukdomens yttringar kan reumatikerna självfallet yttra sig inlevelsefullt och åskådligt utifrån egna erfarenheter. Man berättar om ständig värk, svaghet, trötthet och stelhet, men också om sjukdomens sociala och psykiska följder.³ Några exempel: *de känns väldigt skört / å de e en smärta som kan ha olika punkter ... där s- va ska ja säga borrar de va [mmhm mm] å sen så strålar de ut ... ju nätterna va ju djävulusiska ja kunde inte vända mej själv så där / i sängen för de gjorde så ont överallt (2RKY); leder å allting svullna upp å ja inte gå inte röra mej (4RKY); ständig värk mer eller mindre ... på morron e man stel å konstig å de tar lång tid ... ja e väldigt trött sen när kvällen kommer (6RKÄ); lederna svullnar och smärtar / dom ömmar mycket (7RMY); man satt å de värkte å man låg å de värkte å man gick en bit å de gjorde ont va hur man än å man somna med den där djävla värken å så va första man kände när man vakna de va ju värken ... ja orkade inte med [nej] krafterna försvann ju helt (9RKY); ja haft sån vansinnig smärta i kroppen ... just de att du e svag i muskel- musklerna å muskelfästena ... kroppen fungerar inte som du vill ... ja ha*

³ Se även Melander Marttala 1999 för exempel på beskrivningar av smärta.

inte känslan överallt i kroppen ... Ingen kraft i kroppen ja va helt ja orka ingenting (24RKÅ).

Typiskt är att reumatikerna uttalar sig om sin egen situation och om sin sjukdom – man är medveten om att det kan vara annorlunda för andra. Uttryck som *i mitt fall, för mej, inte alla men många* o.likn. är vanliga. Reumatikerna skiljer vidare i allmänhet mellan olika former av reumatism, något de friska inte gör. Ett exempel: *alltså de finns väl en mängd olika reumatiska sjukdomar ... de finns ju muskel- reumatism å ledgångsreumatism å så finns de ju gikt å annan artros (2RKY).*

Reumatikerna känner till att sjukdomens yttersta orsak inte är känd, men nämner dels att ärftligheten spelar roll, dels utlösande faktorer som är vanliga, t.ex. infektioner; däribland tar flera upp stressande livssituation och händelser som de sätter i samband med sjukdomens utbrott. Några har också tankar om samband mellan reumatism och bl.a. miljön eller födan. Exempel: *hittills e de ingen som har kunnat svara på va de [nej] beror på ... de kan tydligen utlösas av en del saker då [mm] kraftiga infektioner å sånt där (1RKY); de kan vara så att jag blev väldigt ja hade en väldigt stark förkylning å ja va så där / har alltid varit / ganska aktiv i mitt jobb också å ställt upp trots att ja kanske många gånger skulle ha legat i sängen ... så avled min far väldigt snabbt ..nu vet inte ja om de va den utlösande faktorn de vet ja ju inte (5RKÅ); ja tror att de har med / att de e nånting som fattas i immunförsvaret ... å ja tror faktiskt att man e / praktiskt taget född med sjukdomen att den har liksom funnits där / fast inte brutit ut kanske förrän senare (18RKÅ).*

Något som är ganska framträdande i reumatikernas intervjuer är att de använder tämligen många medicinska termer och uttryckssätt, vilket ju inte är märkligt. Här är en skillnad mot de friska. Exempel är uttryck som *kronisk ledgångsreumatism, reumatoid artrit, inflammation, infektion, immunförsvår, diagnos, latent, utlösande faktorer, ledvätska, blodkroppar, reumafaktor, ärftlig disposition, bindväv* eller *ledkapsel*.

Reumatism ses förstås som en allvarlig sjukdom av reumatikerna, även om man ibland kan skönja en viss uppgivenhet inför den anpassning i livet till sjukdomen som man varit tvungen till. Många har tvingats till en omvärdering av vad som är viktigt i livet, t.ex. i fråga om arbetet. De följer av sjukdomen som reumatikerna tar upp handlar till en del om kroppsliga problem: framför allt smärta och rörelsesvårigheter, att man är svag; särskilt nämns det svåra i att det kan vara besvärligt att sköta sig själv. Också problem med läkemedelsbiverkningar nämns. Men man poängterar också sjukdomens oberäknelighet: att den varierar från dag till dag och i olika perioder, vilket gör det svårt att planera. Det påverkar inte minst de sociala kontakterna, t.ex. umgänge med släkt och vänner. Ytterligare något som betonas är att sjukdomen är begränsande och oviss, och att den har en påverkan på hela livssituationen, alltså sjukdomens sociala och psykiska följder. Några beskrivningar: *ja hade väldigt svårt med mitt arbete ... orolig för att ja orkade inte arbeta heltid (5RKÅ); man e orörlig [ja] / att de ska*

ta emot ibland [ja] att va orörlig att man inte har ja att ja inte e fullständigt frihet å göra va ja vill ... å att behöva ta medicin [ja] också (6RKÄ); man känner att där att man inte orkar nånting va [mm] / de va nog bland de värsta tror ja ... ja allt va man ska göra de tar sån tid va sånt som man gör kanske på nån minut normalt ... de kunde ta en hel förmiddag ibland å å göra sej själv i ordning å ja så bädda man å ja de va i stort sett allt ja gjorde då när de va som värst (9RKY) om inte ja kan umgås med folk som tidigare när ja hade ont i händerna ja va bjuden ut på middagar å sånt där [mm] ja kunde inte gå på en restaurang ... för att ja kunde inte äta ja kunde inte skära köttet ens ... ja får tänka mej för va ja ska göra å inte va kostar de mej i smärta ... så att ja kan ju inte leva ja lever alltså inte på samma sätt ... ja drar mej undan ... när du inte kan sköta håret å du kan inte / sköta om fötterna ordentligt ... då blir de ju så att du sitter hemma du går ingenstans ... ja blir jättelessen när inte ja klarar utav å sköta mitt eget jag va (24RKÄ).

Reumatikerna använder relativt "milda" garderingar, och intrycket är att de använder något färre garderingar än de friska. Ibland är det snarare så att man för resonemang och drar slutsatser. Det finns också en tendens att man finner typiska uttryckssätt för enskilda personer. Hänvisningar till att läkare sagt något finns även. Vanliga uttryck är ordval som *vad jag förstår, vad jag har fattat, tror, förmodar, det kan vara så, jag kan tänka mej, är min uppfattning; tydligen; väl; i mitt fall, i en del fall, det är olika, för många, jag upplever*

Några exempel ur intervjuerna: *Ja va ja förstår så e de tydligen li- lite olika å mitt eget fall e tydligen rätt så lindrigt va ja kan förstå* (1RKY); *de e ganska aggressivt och tärande / ja förmodar att de e så ja tänker ... att de e liksom kroppar fiendekroppar som / förstör ... å de tror ja / ja ja tänker så i alla fall att / kroppens muskler / drar ihop sej* (2 RKY); *ja de e olika på olika människor / tror ja och / för mej va de ju ett rätt hastigt* (4RKY); *man / dryftar väl om de e arvsanlag eller / [mm] va de beror på men / [mm] men de ja hörde nån läkare sa att de va ...* (7RMY); *de yttrar sej på så många olika sätt [ja ja] tycker ja då ja vet inte å för en del e de då / väldigt invalidiserande* (8RKÄ).

Sammanfattningsvis kan sägas att reumatikernas egna erfarenheter av sin sjukdom och deras större medicinska kunskaper kommer fram i deras svar. Kunskapsunderlag, förutom egna upplevelser och även andra reumatikers, är vad man läst om sjukdomen och vad läkare informerat om. De har en kunnigare, mer insatt och också en mer relativ och något generellare bild av de reumatiska sjukdomarna (än de friska). Men sammanhangen kan ändå inte sägas vara särskilt klart sammanbundna och kunskapsområdet är inte heller för reumatikerna mycket välstrukturerat och sammanhängande. Det är tydligt förbundet med och varierar efter deras erfarenheter.

Läkare

Läkarnas intervjuer har skilt sig till en del från lekmännens, och de har mera berättat för intervjuaren, en lekman, om reumatiska sjukdomar. Läkarnas redogörelser är vanligen ganska pedagogiska och lättförståeliga, även om många medicinska termer och uttryck (till intervjuaren) används; läkarna har i allmänhet en undervisande och förklarande, resonerande ton i intervjuerna (och är ganska utförliga och mångordiga). Naturligtvis känner alla läkare till reumatism och reumatiska sjukdomar, men de har i olika grad mött patienter med sjukdomen i sitt arbete.

En första sak man kan säga om läkarnas svar är att de har en tydlig medvetenhet om definitioner, dvs. att reumatism är ett vitt begrepp, och att man inom medicinen måste göra klar skillnad på vad man avser, vad som ska räknas dit osv. Alla led- eller muskelbesvär är inte medicinskt sett reumatisk sjukdom, och man skiljer tydligt på olika typer av reumatism. Alla läkare tar dock upp att reumatism är ett sjukdomstillstånd i rörelseorganen, särskilt leder och småleder. Man nämner symtom som ledvärk, stelhet – speciellt morgonstelhet – och rörelsesvårigheter. Reumatiska sjukdomar, åtminstone ledgångsreumatism, innebär vidare olika immunologiska reaktioner i kroppen, och man finner inflammation och inflammatoriska tecken vid dessa sjukdomar. Ofta nämns att man kan finna serologiska reaktioner, som hög sänka och andra faktorer i blodet. Att även inre organ kan drabbas vid reumatiska tillstånd påpekas också. Några exempel på läkarsvar: *de e inflammation oftast va i en / oftast e de förändringar i leder [mm] nu räknas ju förslitningsförändringar i å för sej också dit [mm] men oftast så e de nån / inflammatorisk process då i / leder muskler å bindväv även [mm] rörelseapparaten (44LKY); Ja de e ju en hel räckta [mm] av sjukdomar / reumatoid artrit e väl den som man främst tänker på (45LKY); begränsningen e ibland lite svår men reumatiska sjukdomar e sjukdomar som drabbar led- å stödjevävnaden [mm] och eh / där inkluderar ja då / även vissa autoimmuna sjukdomar vissa systemsjukdomar som yttrar sej på de här sättet (46LMÄ); Jaa dom reumatiska sjukdomarna / sammanförs ju ofta med systemsjukdomar å bindvävssjukdomar så va ja tänker på som reumatiska sjukdomar de e väl / eh reumatoid artrit å sen dom olika system- å bindvävssjukdomarna som / SLE å ... men inte förslitningssjukdomar till exempel ... inte artroser (47LMY).*

Läkarna kan självfallet redogöra för hur olika reumatiska tillstånd yttrar sig, och tydligt här är att de gör en åtskillnad mellan symtom, både mer subjektiva och mer objektiva, tecken som laboratorieresultat o.dyl. samt diagnos. En annan tydlig linje i läkarnas svar är att man skiljer på det enskilda fallet och sjukdomen i allmänhet – vad som brukar gälla, vad som är vanligt och typiskt. Några exempel: *smärtor i framför allt småleder fingrarna / men även eh stora leder kan engageras / knäleder axelleder [mm] eh värmeökning smärta / under aktiva faser och stelhet framför allt morgonstelhet ... De finns dels de(n) kliniska bilden plus eh tecken laboratiemässigt på inflammation [mm] såsom sänka [mm] å*

sen finns de då specifika reumatoida (at-) reuma- reumafaktorer (58LMÄ); ledvärk [mm] / de e ju de typiska [ja] de mest typiska stelhet / morronstelhet [mm] / å att de ofta kommer då i skov (45LKY); jo de yttrar sej i värk / börjar ofta med värk i / smålederna i händerna eller fötterna / och kan ju också drabba i stort sett alla leder men att de blir / värk svullnad stelhet [mm] å värk på stelhet främst på mornarna svårt å komma igång ... dels klinisk undersökning å dels anamnes sen så / provtagning (44LKY).

Läkarna framhåller vidare att prognosen är osäker, och att sjukdomen är svår att förutsäga. Den kommer i skov och är olika i olika perioder. Alla menar att de reumatiska sjukdomarna är allvarliga med följder som värk, rörelsehinder och att inte kunna sköta sig själv i det dagliga livet. Ofta leder sjukdomen till arbetsoförmåga för den sjuke, och någon gång påpekas här att detta även innebär stora samhälleliga kostnader. De flesta poängterar även social och psykisk påverkan, som t.ex. isolering, och även att familjelivet skadas. Också här betonar läkarna att förloppet är individuellt och att följderna därför varierar. Några utsagor: artroser / artriter som ger en mera / som ger funktionsinskränkning e ju allvarlig de / de e ju allvarligt för den enskilda människan de e en katastrof för många ... Mycket varierande / konsekvenser eh / arbetsoförmåga / eh oförmåga att fungera normalt i / i i de dagliga livets [mm] alla / aspekter beroende på hur / hur allvarlig / sjukdomen e ... ja bara detta att ha ont / jämt å ständigt varje rörelse sker med svårighet (43LMÄ); Problem i i samband med att man har svårt å röra sej svårt å ta sej nånstans kanske svårt å åka bussar å / å å / svårt å gå längre sträckor å kanske svårt å klara arbete svårt å klara en finfinmotoriken ... de påverkar / de dagliga livet (47LMY); oftast e den ju inte allvarlig ... men de den e ju oerhört allvarlig eftersom den / eh invalidiserar patienten isolerar patienten ... sen e de också de ju att att oftast har dom som sagt ont / å de (e) konstant ont å dom dom talar om att dom har ont å de syns på att dom har ont .h å de gör till exempel anhöriga å såna bl- blir väldigt pressade blir eh många gånger blir väldigt pressad stämning hemma också (48LMÄ).

Om orsaken till sjukdomen yttrar sig läkarna naturligtvis försiktigt, eftersom orsaken ju är okänd. De är också försiktiga när det gäller att uttala sig om samband med annat. De flesta menar dock att sjukdomen ofta har ett ärftligt inslag och att vissa utlösande faktorer finns. Exempel: så finns de en ärftlighetsfaktor ju / eh men den e väl inte alldeles klarlagd ... vi kan ju inte lämna någon riktigt entydig förklaring till varför ... något / går ju fel / i de immunologiska (43LMÄ); de e ju ingen som riktigt vet [nej] va de beror på ... men att de har säkert med immunsystemet de tror ja ... infektioner kan ju va utlösande förstås ... genetisk disposition spelar ju roll också (44LKY); Orsaken till reumatoid artrit e inte känd ... man har ju spekulerat i att de skulle vara specifika infektiö-infektiösa agens [mm] å sen att de har e- en immunogen gen- immunogenetisk faktor / att de har hereditära faktorer [mm] men de finns inga bevis (58LMÄ).

Vad gäller garderande uttryck är min uppfattning att läkarna allmänt sett använder färre garderingar. Ofta har garderingarna en mer vetenskaplig prägel

och gäller hur läkarvetenskapen ser på något. Läkarnas garderingar kan även mer gälla sakförhållanden, hur det förhåller sig i fråga om den reumatiska sjukdomen. Också att man garderar sig med ”att man inte kommer ihåg” – från utbildningen – eller med ”vad jag minns” eller ”vad jag läst” förekommer. Det förekommer också ett slags säkerhetsmarkörer, alltså att man markerar att man är säker på något, t.ex. med ordval som *vet man ju, det är klart, det är ju så* eller bara *ju*. Andra rätt vanliga uttryck är t.ex. *väl, ofta/oftast, brukar, det typiska, räknas dit, brukar man kalla, det vi kallar, man kan tala om, det kan vara så och tror*.

Några exempel med kontext: *dom / som vi kallar för reaktiva artriter, dom har ol- olika / sätt att uppträda som gör att man kan tala om att de sannolikt e de ena å de andra (43LMÅ); oftast så e de nån / inflammatorisk process då i / leder muskler å bindväv även rörelseapparaten [mm] så kan de va / jaa med som följd då värk och stelhet svullnad [mm] så kan de ju vara andra / symtom också utanför rörelseapparaten ... genetisk disposition spelar ju roll också [mm] i alla fall vet man ju de med Bechterews sjukdom helt klart (44LKY); å ja tycker kanske inte ja uppfattar inte de som reumatiska sjukdomar [nej nej] de gör jag nog inte utan i de begreppet ligger en kronisk / sjukdom för mej (47LMY).*

Det framgår tydligt i intervjuerna att läkarna har en klarhet i sammanhangen och att deras kunskaper är inordnade i en medicinsk begreppsram, i ett mer vetenskapligt system. Kunskapsområdet är således välstrukturerat, och läkarna kan även resonera kring reumatiska sjukdomar på ett kvalificerat sätt (vilket även gäller för de läkare som inte är särskilt väl insatta i reumatiska sjukdomar). Här skiljer sig framför allt de friska men även reumatikerna – dvs. lekmännen – från de medicinskt skolade fackmännen. Vidare kan uppmärksammas att läkarna i stort sett är samstämmiga i sina uppfattningar, medan lekmannagrupperna har mer olikartade uppfattningar i en del frågor. För läkarna är det viktigaste kunskapsunderlaget deras medicinska utbildning och i vissa fall deras praktik där de mött reumatiska patienter, men även läkarna anknyter i ett och annat fall till mer personliga erfarenheter.

Slutsatser

Sammanfattningsvis kan man säga att de tre informantgrupperna har ganska likartade uppfattningar om reumatismens allvarlighet, följder och om sjukdomens yttringar, åtminstone på ett allmänt plan som att det är en sjukdom med värk och besvär i leder. Däremot finns det vissa skillnader mellan grupperna i sättet att tala om och beskriva reumatism och i vilka aspekter som tas upp. Det gäller bl.a. i fråga om vilka olika slag av reumatiska sjukdomar det finns, vilka sjukdomens mer precisa yttringar är, hur man ser på orsaker och samband, där det alltså finns större skillnader både innehållsligt och i beskrivningssätten. Vidare lägger man

märke till att de friska informanterna är påtagligt vaga i jämförelse med reumatiker och läkare.

Alla grupper använder garderande uttryck, om än i lite olika utsträckning: de friska gör det mest, reumatikerna i något mindre utsträckning och med en betoning på den egna situationen, läkarna i jämförelsevis minst utsträckning och rätt ofta har garderingarna för dem en mer vetenskaplig prägel. Det är alltså mycket vanligt att man markerar en viss osäkerhet, att man så att säga inte är verkligt kunnig eller säker.

Således finner man vissa likheter i uppfattningar och beskrivningar mer allmänt sett, men också vissa olikheter mellan grupperna. Här särskiljer sig i första hand de friska i förhållande till reumatikerna och läkarna, som ligger lite närmare varandra i uppfattningar. Reumatikerna kan nog sägas ligga mellan de friska och läkarna.

Som väntat är det så att personernas kontakt med och därmed deras kunskaper och erfarenheter om reumatism självklart formar deras uppfattningar och beskrivningar. Men i beskrivningarna får också föreställningarna sina uttryck och de formas även där. En viktig slutsats är vidare att ett fenomen i omvärlden, här specifikt sjukdomen reumatism, tolkas och görs begripligt genom att det sätts in i ett sammanhang – så konkret och så nära ens egen verklighet som möjligt. Personerna anknyter helst till sina erfarenheter, man hänvisar till personer man känner eller sig själv; det gäller både lekmän och fackmän. Men läkarna har dessutom sin medicinska utbildning och professionella erfarenhet som självfallet ingår i deras uppfattningar.

Skillnader i omvärldsuppfattningar och perspektiv är en betydelsefull faktor i kommunikation och samtalsförståelse, som samtalande kan behöva vara medvetna om och på olika sätt ta hänsyn till för att kommunikationen ska kunna fungera väl.

Litteratur

- Att uppfatta sin omvärld. Varför vi förstår verkligheten på olika sätt, 1984. Red. av F. Marton & C.-G. Wenestam. Stockholm.
- Melander Marttala, Ulla, 1999: Att beskriva medicinska symtom. *Ja kan vakna på nätterna å har värk...* I: Svenskans beskrivning 23. Utg. av L.-G. Andersson m.fl. Lund, 1999. S. 256–264.

Svenska tjänstemäns åsikter om EU-texter

Björn Melander

Att svenskan påverkas av vårt lands inträde i EU är knappast ett kontroversiellt påstående. Få torde ifrågasätta att språk och samhälle hänger nära samman och att en så genomgripande förändring som Sveriges inträde i en stor, mångspråkig och delvis överstatlig union därför bland mycket annat även får språkliga konsekvenser.

Påverkan kan naturligtvis ligga på flera olika plan och visa sig på många skilda områden, men tydligast är den med stor säkert beträffande det offentliga språket inom politik, förvaltning, juridik etc. Svenskan är som bekant ett av EU:s elva officiella språk, och svenska politiker och tjänstemän har därför i princip rätt att använda sig av svenska i sitt arbete i förbindelse med EU, i kontakter med andra personer verksamma inom unionen m.m. Motsvarande gäller för svenska medborgare som har rätt att använda sig av svenska vid kontakter med EU:s olika organ, vilka i sin tur har skyldighet att bruka svenska i sina svar eller då de på andra vis kontaktar svenskar. (För en översikt över EU:s språkpolitik se Melander 2000a.) Därför produceras numera en betydande mängd offentligt svenskt språk i EU-sammanhang. Det gäller då såväl talat som skrivet språk och i bägge fallen om både originalspråk och översättningar av skilda slag. (Se t.ex. Svenskan i EU 1998, se också Edgrens bidrag till denna volym.)

Den "EU-svenska" som på så sätt har kommit att skapas har inte sällan betraktats som en fara för det offentliga språkbruket. Ett av de problem som då pekats ut är att EU-texter skulle vara krångliga och svårbegripliga genom att ha långa och invecklade meningar och vara uppbyggda enligt svåröverskådliga och föga läsartillvända dispositioner. (Se t.ex. Ehrenberg-Sundin 2000, Ekerot 2000a och 2000b.)

Förhållandet har sin viktigaste grund i att en mycket stor del av de svenskspråkiga texter som produceras inom EU är översättningar. Inom EU krävs nämligen en långtgående parallellism mellan källtext och måltext; i princip ska en mening i grundtexten motsvaras av en mening i översättningen. Denna princip, som brukar benämnas "punktregeln", har kanske främst sin bakgrund i att det vid arbete i en flerspråkig miljö finns behov av att enkelt kunna identifiera de textpartier som svarar mot varandra. Men den hänger också samman med det vis på vilket revideringar av texter görs i EU. Man ändrar nämligen inte en hel paragraf eller dylikt utan specificerar att en given mening ska modifieras i olika avseenden, t.ex. genom att en viss fras ersätts med en annan (se t.ex. Ed-

gren 2000a och 2000b). För att ett sådant system ska kunna fungera krävs naturligtvis att meningsstrukturen i dokument på skilda språk är varandra så lika som möjligt.

Huvudsakligen översätter man från franska och engelska förlagor. Eftersom juridiska texter på dessa språk ofta har en komplex syntax kommer vid översättning denna till följd av punktregeln alltså att överföras till de svenska texterna. Bundenheten till grundtexterna gör förstås också att de svenska texterna måste följa förlagornas uppställningar, vilka inte sällan anses vara invecklade och svårfattliga. Därigenom föreligger det således en risk för att ett slags äldre tiders ”krångelsvenska” kan komma att återinföras i våra legala texter.

Det har också hävdats att många svenska EU-dokument mer allmänt ger prov på ett osäkert, oidiomatiskt och oklart språkbruk, t.ex. genom förekomst av prepositionsfel, osvenska konstruktioner och användning av felaktiga eller åtminstone icke-etablerade termer (se exempelvis Josephson 1997). Även här är det naturligt att se översättningen som en huvudsaklig orsak. Det är mycket stora mängder text som ska hanteras, och arbetet måste inte sällan utföras under stor tidspress, vilket naturligtvis kan avspeglats i mindre goda resultat. Översättarna kan självfallet heller inte ha expertkunskap inom alla de områden som hanteras och kan därför ha svårt att i alla avseenden följa den etablerade terminologin m.m. Slutligen kan man peka på – även om det ännu inte torde spela så stor roll för svenskans del – att översättarna verkar utanför sina respektive hemländer och därmed kanske inte fullt ut kan följa med i språkutvecklingen i dessa (jfr vad Karker 1993 rapporterar för danskans del).

En enkät till EU-tjänstemän

En av de grupper som kommer mest i kontakt med texter producerade inom EU:s administration torde vara tjänstemän inom den centrala statliga förvaltningen; EU är ju i princip ett samarbete mellan enskilda nationalstater. För att bilda mig en uppfattning om hur man bland dessa ser på EU-texterna har jag sänt ut en enkät till personer som handlägger EU-ärenden på de skilda departementen i regeringskansliet. Rent konkret har jag gått till väga så att jag kontaktat de olika departementens s.k. EU-samordnare och bitt dem att skicka enkäten till ”sina” handläggare inom olika avdelningar, grupper m.m., varefter handläggarna har skickat sina ifyllda enkäter till mig.

Tillvägagångssättet har i hög grad styrts av vad som varit praktiskt möjligt att genomföra. Genom att använda det beskrivna förfarandet har jag tämligen enkelt och snabbt kunnat nå ut till en stor mängd personer och spridningen inom den berörda gruppen bör ha varit god. En uppenbar nackdel med distributionssättet finns dock: jag vet inte exakt hur många enkäter som skickats ut, och inte heller precis till vilka frågeformuläret sänts, varför jag inte har någon klar bild av ur-

val, bortfall och liknande. Detta bör förstås tas i beaktande då resultaten värderas.

Min bedömning är dock att de svar jag fått fram är någorlunda representativa. För detta talar för det första att jag fått in tämligen många svar – 139 stycken. Dessa kommer för det andra från personer verksamma inom samtliga departement, om än med lite varierande frekvens. Flest svar har jag fått från Finansdepartementet, Jordbruksdepartementet och Näringsdepartementet.

Ser man för det tredje till vilka uppgifter informanterna arbetar med visar det sig också att variationen är ganska stor. Av tabell 1 framgår hur många som uppger sig läsa texter av skilda slag, vilka typer av texter man själv producerar och på vilket sätt man använder svenska översättningar i sitt EU-anknutna arbete.

Tabell 1. Antal personer som angivit olika verksamhetsområden m.m.

Verksamhet		Antal
Typ av text som läses:	Rättsakter	110
	PM	90
	Meddelanden	97
	Annat	26
Typ av text som produceras:	EU-rättsakter	96
	Svenska författningar	39
	Rapporter och utredningar	65
	Annat	32
Användning av svenska översättningar:	Led i utarbetandet av slutlig version	79
	Bastext för svensk lagstiftning	40
	Kontakter med svenska intressegrupper m.m.	77
	Annat	27

Som framgår av tabellen läser de flesta rättsakter av skilda slag. Det är också vanligt att man tar del av meddelanden av olika typer liksom PM och liknande

(samma person kunde naturligtvis ange flera svar). Ser man till vilka slag av texter informanterna själva producerar visar det sig att det är vanligast att man deltar i utarbetandet av EU:s rättsakter. En ganska frekvent uppgift är också att sammanställa andra texter som rapporter och utredningar. Ungefär en fjärdedel av informanterna deltar i utarbetandet av svenska författningar, och i det närmaste exakt lika många anger andra typer av texter. Vad slutligen gäller hur man använder sig av de svenska översättningarna är det vanligast att man brukar dem som ett led i arbetet med den slutliga textversionen eller begagnar dem för att behandla ärendet med inhemska intressegrupper m.m. Att utnyttja dem som bastext för utarbetandet av svensk lagstiftning är något mer sällan förekommande. Cirka 20 % har uppgivit andra användningssätt.

Resultat

Som berörts är det en vanlig uppfattning att EU-texter är krångligare än jämförbara texter med rent svensk bakgrund. Är detta en åsikt som delas av dem som ofta arbetar med sådant material? För att ta reda på detta bad jag informanterna kryssa för om de ansåg att språket i EU-texter, jämfört med liknande svenska texter tillkomna i andra sammanhang, allmänt sett är *ungefär likadant*, *lättare att förstå* eller *svårare att förstå*. I tabell 2 redovisas svaren angående detta.

Tabell 2. Åsikter om språket i EU-texter i jämförelse med rent svenska texter

Alternativ	Antal svar
ungefär likadant	21
lättare att förstå	1
svårare att förstå	81
Summa	103

Som framgår har 103 av informanterna valt att kryssa för något av dessa alternativ. Det är uppenbart att den vanligaste åsikten är att EU-texterna är *svårare att förstå* än jämförbara svenska texter; denna variant har fått nära fyra gånger så många markeringar som det näst vanligaste svaret, att språket är *ungefär likadant*.

Vad är det då som gör texterna besvärliga? De som ansåg EU-texterna vara svårare än motsvarande svenska texter ombads kryssa för ett antal olika tänkbara alternativ. Av tabell 3 framgår svaren som då avgavs.

Tabell 3. Antal svar på olika föreslagna drag som bidrar till att göra EU-texter svårare

Alternativ	Antal svar
Invecklad meningsbyggnad	88
Långa meningar	72
Främmande eller obekanta termer och uttryck	59
Främmande ordföljd	55
Långa stycken	36
Främmande innehållsdisposition	27
Ovanliga förkortningar	9
Annat	19

En invecklad meningsbyggnad är som framgår den klart vanligaste angivna orsaken till krånglighet hos EU-texterna. Långa meningar är också ett ofta markerat skäl. Även främmande termer och uttryck liksom främmande ordföljd är relativt frekvent angivna orsaker.

Av de kommentarer som givits i enkäten framgår sådana tankar också mycket klart. Beträffande meningsbyggnaden sägs exempelvis:

Längre meningar med många bisatser.

Meningarna är krångligare och språkkvalitén sämre.

Satsbyggnaden är komplicerad.

Oftast konstiga meningar pga. ”kantiga översättningar”, t.ex. långa meningar och besynnerlig ordföljd.

Felaktiga ord och svårbegriplig syntax förekommer.

Vad gäller termer och begrepp framförs i många kommentarer stark kritik.

Översättarna har för dålig kunskap om sakområden och gör ofta direktöversättningar från franska i stället för att använda motsvarande svenska begrepp.

Sämre på fackuttryck.

Det skapas ofta nya ord för gamla begrepp vilket bidrar till den allmänna förvirringen.

Det tekniska språket är ofta präglat av franska eller engelska trots att motsvarande begrepp finns på svenska.

Fackuttryck har ofta något annorlunda utformning än motsv. svenska texter.

Några typiska synpunkter relaterade till ordföljdsproblem är:

Ibland radas ett antal svenska ord upp men man måste läsa den engelska texten för att kunna förstå innebörden.

Ofta färgat av originalspråket vad gäller ordföljd m.m.

[...] Att texterna oftast har fransk uppbyggnad med svenska ord gör det inte lättare för svenskarna.

Översättarna glömmer lätt att vi har t.ex. s-passivum och komparativform av adjektiv (föredrar perfekt particip resp. mera + adjektiv).

I många fall framförs också kritik som hålls på ett mer allmänt plan, och inte knyts till specifika språkliga fenomen eller nivåer.

Ofta är översättningarna dåligt och slarvigt gjorda.

Språket är ofta ganska dåligt – det märks att det är en översättning och texten är inte genomarbetad.

I allmänhet är EU-texterna mer formalistiska och tungrodda än modern kanslihus-svenska.

Dålig svenska.

Ett ganska stort antal informanter framhåller också att de tycker att de översatta texterna är mindre användbara p.g.a. att tolkningen av texterna kan vara svår eller osäker.

Facktermer blir svåra att förstå när de översatts till "vardagliga begrepp". Satsbyggnaden är komplicerad.

Oftast är översättningarna inte särskilt bra. Översättarna verkar inte ha tillräckliga kunskaper om ämnet. Det har hänt att de svenska versionerna är näst intill obegripliga.

Ofta mycket dåliga översättningsfel som leder till missförstånd.

Ofta används ord och uttryck som inte är begripliga.

Osäkerhet om rätt översättning, vill gärna kolla med engelskan.

Den ovanstående uppräknningen kan ge intryck av en helt massiv kritik, och fullt naturligt är det främst kritiska synpunkter som framkommer i kommentarerna. Ser man till svaren totalt blir dock bilden något mindre nedslående. I tabell 4 visas svaren på två frågor om huruvida det *ofta*, *ibland* eller *sällan* händer att termer används på ett avvikande sätt respektive att osäkerhet om den svenska textens innebörd uppstår.

Tabell 4. Åsikter om huruvida det ofta, ibland eller sällan används avvikande termer respektive uppstår osäkerhet angående tolkning

	Avvikande termer		Osäker tolkning	
	Antal	Procent	Antal	Procent
Ofta	33	25	31	23
Ibland	92	69	92	68
Sällan	9	7	13	10
Summa	134	100	136	100

Som synes dominerar i båda fallen varianten *ibland*, som fått drygt 2/3 av svaren. *Ofta* har fått betydligt färre markeringar – vad gäller bägge aspekterna har ungefär 1/4 av informanterna valt detta alternativ. *Sällan* har markerats av bara något tiotal. Problemen förefaller således inte vara helt genomgående, men ändå tämligen vanligt förekommande.

Vad ses då som källan till problemen? Ja, i de kommentarer som avgivits framkommer klart att man uppfattar bundenheten till originalens text- och meningsmönster som en central orsak till texternas svårillgänglighet. Några skriver exempelvis:

Vid översättning till svenska följs grundtexten mycket exakt, vilket ofta leder till en ibland svårbegriplig eller i varje fall onjutbar svenska.

Den ”ordräknande” översättningen känns krystad.

Ofta direktöversatt.

Kvalitén på översättningarna är ojämn, ofta dålig (fel i sak), ofta ”svengelska” = alltför bundet av grundtexten.

Det är översättningar i nära anknytning till direktivtext som inte alltid är så bra.

Men också att det skulle röra sig om ”översättningssvenska” mer allmänt är en ganska vanlig synpunkt. Påpekanden om att språket inte låter naturligt, idiomatiskt etc. framförs i många fall.

Ord och uttryck används inte som i riktig svenska.

Mindre idiomatiskt.

Om än inte alltid svårare, så är EU-svenskan ändå inte sällan onaturlig (alltför påverkad av främst franskan).

Det är inte svårt att förstå, men oftast ser man att det är en översättning. Språket (vissa termer) känns onaturligt.

Diskussion

I de ovan citerade omdömena framförs ju stundtals mycket negativa synpunkter, inte minst mot översättningarnas kvalitet. Jag vill därför understryka att jag inte på något sätt tar ställning till om kritiken är berättigad; för att besvara den frågan skulle naturligtvis krävas en helt annan undersökning än den jag gjort. Det kan väl också finnas anledning att betona att anmärkningarna mycket väl kan grunda sig främst på lite äldre material. Situationen direkt efter Sveriges inträde i unionen har beskrivits som mycket besvärlig med brist på resurser, kompetent personal, utarbetade hjälpmedel, upparbetade rutiner m.m., varför det finns anledning att anta att kvaliteten på översättningarna har stigit under senare år. (Detta har också påpekats i enstaka fall: ”Jag tycker dock att svenskan blivit bättre och bättre med tiden.”)

Att de här tillfrågade personer tycker att texterna präglas av ett ganska stort mått av ”krångelsvenska” är dock uppenbart. Likaså är det som framgått klart att de ser bundenheten till grundtexterna som en av huvudorsakerna till detta.

Eftersom det här rör sig om en högt kvalificerad grupp av specialistläsare är denna kritik intressant med tanke på att det ibland har hävdats att de svenska klagomålen på EU-texterna skulle vara uttryck för skilda traditioner i Norden och på kontinenten: enligt det nordiska synsättet skulle ambitionen vara att förvaltningsformer ska vara så medborgartillvända och lättillgängliga som möjligt, medan den kontinentala inställningen skulle vara att texterna främst ska utformas för specialistanvändning. Man kunde då hävda att de grundtexter man utgår från visserligen för icke-specialister framstår som mindre goda, men passar bra för de läsvanor och lässtrategier som experterna tillämpar, och att texterna därmed är väl utformade för den avsedda användningen. De resultat som här framkommit tyder alltså på att åtminstone svenska specialister uppfattar textutformningen som mindre god, och att det finns ett behov av arbete för att förenkla texterna inom EU, inte bara från medborgar- och öppenhetsutgångspunkt, utan också med tanke på de inblandade tjänstemännens verksamhet.

Till detta kan man lägga att det föreligger risk för ”textuell smitta”, dvs. att komplicerad syntax, dålig läsartillvändhet m.m. förs vidare då EU-texter på skilda sätt bildar underlag för texter med mer allmän spridning. Man kan självfallet också från exempelvis demokratisk utgångspunkt ställa sig kritisk till ett system där lagtexter och liknande inte är begripliga för allmänheten.

Det framstår därför sammantaget som uppenbart att det är viktigt att verka för en reform av ”grundtexterna”, dvs. de främst franska och engelska texter som utgör källdokument för de flesta översättningarna. (Jfr de synpunkter som framförs i Svenskan i EU 1998, kap. 9.) Det är därmed också glädjande att det på många håll inom EU finns krafter som verkar för förändringar i den riktningen (för en översikt se Ehrenberg-Sundin 2000).

En hel del av den kritik som framförs riktar sig dock mot att översättningarna skulle ha brister av skilda slag, och alltså inte främst bero på att grundtexterna i sig skulle vara mindre nöjaktiga. Det är utan tvekan bekymrande att så negativa synpunkter i många fall framkommer. Vill vi att svenskan ska vara ett arbets-språk inom EU är det självfallet viktigt att de som i första rummet begagnar de svenska texterna tycker att dessa har en så hög kvalitet att de är användbara. De problem som påpekas beträffande att tolkningen av texterna är svår eller osäker på grund av t.ex. avvikande termbruk måste därför tas på stort allvar. Även de störningsmoment som utan tvekan kan ligga i ett oidiomatiskt eller osäkert språkbruk i andra avseenden är självfallet också problem värda att beakta. Att verka för att de svenska texterna inom EU ska ha så hög kvalitet som möjligt måste därför – givetvis – vara ett högprioriterat mål.

Emellertid kan det också finnas anledning att peka på att det kan föreligga en viss motsättning mellan kraven på snabbt tillgängliga dokument och en hög kvalitet. I andra delar av enkäten till tjänstemännen (redovisade i Melander 2000b) framkommer att det inte sällan föreligger problem att i tid få fram svenska versioner av dokument. Trots att majoriteten säger sig vilja använda svenska texter finns inte alltid sådana att tillgå vid sammanträden och liknande. Detta är med tanke på den stora mängd dokument som ska hanteras inte särskilt förvånande. Kanske kan det därför också finnas anledning att även verka för en lite mer tolerant attityd hos brukarna; möjligen måste man acceptera ett visst mått av ”översättningssvenska” om man vill kunna arbeta med svenska dokument.

Det allvarligaste hotet mot svenskan, både i EU-sammanhang och mer generellt, är ju trots allt att vi slutar att använda den.

Litteratur

- Edgren, Håkan, 2000a: Översättningar av EU-förordningar. Om svenska och EU-svenska. I: Översättning och tolkning. Rapport från ASLA:s höstsymposium Stockholm, 5–6 november 1998. (ASLA:s skriftserie 12.) Uppsala. S. 95–104.
- Edgren, Håkan, 2000b: Hot och verklighet. Om EU-svenskan som hotbild. I: Svenskan som EU-språk, red. av Björn Melander. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 30.) Uppsala. S. 77–99.
- Ehrenberg-Sundin, Barbro, 2000: Klarspråk över alla gränser. I: Bättre språk i EU. Rapport från en konferens den 29 november–1 december 1998 i Bryssel, red. av Birgitta Lindgren. Stockholm. S. 60–75.
- Ekerot, Lars-Johan, 2000a: Riktig EU-svenska. Nygamla Wellanderdygder i översättningsperspektiv. I: Översättning och tolkning. Rapport från ASLA:s höstsymposium Stockholm, 5–6 november 1998. (ASLA:s skriftserie 12.) Uppsala. S. 105–116.
- Ekerot, Lars-Johan, 2000b: Klar komplexitet. Om språkform och begriplighet vid översättning av författningstexter. I: Svenskan som EU-språk, red. av Björn Melander. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 30.) Uppsala. S. 46–76.
- Josephson, Olle, 1997: Språkförakt i EU? I: Språkvård 1. S. 18–19.

- Karker, Allan, 1993: Dansk i EF – en situationsrapport om sproget. (Nordisk språksekretariats skrifter 19.) Köpenhamn & Oslo.
- Melander, Björn, 2000a: EU:s språkpolitik – en mångfasetterad fråga. I: Svenskan som EU-språk, red. av Björn Melander. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 30.) Uppsala. S. 13–28.
- Melander, Björn, 2000b: Politikersvenska men tjänstemannaengelska. I: Svenskan som EU-språk, red. av Björn Melander. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 30.) Uppsala. S. 100–143.
- Svenskan i EU. Hur vi kan främja kvaliteten på de svenska EU-texterna. Betänkande av utredningen om svenskan i EU. SOU 1998:114. Stockholm.

☞ Alla dessa tecken ☞

Lars Melin

Inledning

Lika lite som tal bara är fonem utan också suprasegmentala och paralingvistiska inslag samt kroppsspråk är skriftspråk väsentligt mer än bara grafem. Med tanke på den distanserade språksituation som präglar skriftspråkkommunikation är egentligen behovet av extra stöd större än vid tal. Men medan kommunikationsforskningen blomstrar kring olika aspekter på muntlig kommunikation är intresset svalt inför det som är exklusivt skriftspråkligt: alla tecken och alla resultat av grafisk formgivning.

I samband med mitt studium av text och grafisk form inom ramen för ett HSFR-stött projekt har jag kunnat konstatera att traditionellt så olika domäner som skiljetecken, paratext och grafisk formgivning glider i varandra.

Forskningsbakgrund

Forskning kring skrivtecken är bristfällig. Det finns rena studier av skiljetecken (Melin 1983 och Strömquist 1992), men den övervägande delen av litteraturen är historisk, d v s spårar tecknens ursprung (Parkes 1992 och Nunberg, 1990).

Ett bredare perspektiv på skrivtecken har jag endast funnit hos Waller (1980) som försöker gruppera och klassificera samtliga skrivtecken utom själva grafemen och ser allt från enskilda tecken till rubriker som en sorts "macropunctuation".

Den litteratur som behandlar grafisk form brukar dels betrakta typografi som det tysta språket, dels göra en stark boskillnad mellan språkliga tecken och grafiska uttrycksmedel (Hellmark 1994).

Syfte

Denna uppsats avser att vara ett första försök att inom ramen för ett språkvetenskapligt synsätt strukturera hela det utbud av grafiska möjligheter

som möter i dagens texter.

Material

Detta är en korpusundersökning av 70 personaltidningar och 10 kundtidningar. De tidningar som specialstuderats anges under Material sist i uppsatsen.

Definition

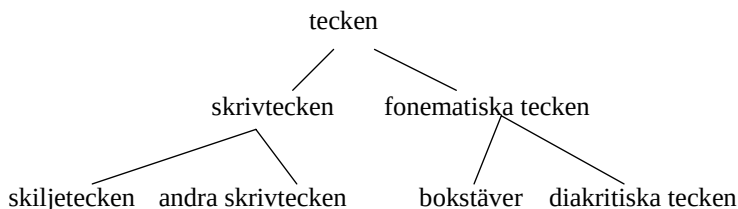
Tecken är inte nödvändigtvis något som ser ut på ett visst sätt. Vi kan ju i moderna texter se att samma funktion kan fullgöras av ett tecken eller av frånvaron av tecken. Att skriva "t.ex." är likvärdigt med att skriva "t ex". Förkortningen kan alltså markeras med punkter eller med mellanslag, d v s tomrum. Det blir därmed svårt att motivera att punkt är ett tecken medan tomrum inte är det – speciellt som tomrum används för en mängd olika syften i text (se nedan).

Detta är bara ett exempel. Viktiga ord kan markeras genom understrykning, vilket definitivt är svårta på papper, d v s ett tecken. Men enligt andra konventioner kan samma funktion fullgöras av val av snittvarianter (kapital, kursiv eller fet stil), citattecken eller något annat, t ex versaler eller enbart versal första-bokstav. Snittvariant och val mellan gemen och versal är alltså också tecken på samma nivå som citattecken och understrykning helt enkelt därför att de alternativt kan fullgöra samma funktioner.

På samma sätt som det finns flera tecken som kan fullgöra samma funktion finns också överlappningar, d v s samma tecken kan i olika kontext eller enligt olika konventioner fullgöra olika uppgift. Så kan t ex citattecken markera både citat och ironi, tankestreck markera både replik och inskott etc.

Tecken är inte alldeles lättdefinierat. Min ad hocdefinition baseras på att grafemen undantas från analysen, fastän de självfallet är tecken. Det som ska kvala in som tecken måste ha en funktion, d v s märkas på ett eller annat sätt, eller i varje fall inte kunna avlägsnas eller ändras avsevärt utan konsekvenser för texten. Tecken är med andra ord allt väsentligt på papperet som inte är grafem, d v s allt från versal/gemen och val av typsnitt till bilder och dottertexter. Tecken i denna bemärkelse är därmed rekursivt: en text kan innehålla element som i sin tur innehåller element, som i sin tur...

Ett sätt att strukturera begreppet tecken återges i Figur 1.

Figur 1: En hierarkisk struktur av tecken i text.

Denna definition gör att ”andra skrivtecken” blir helt öppen uppåt. Av detta skäl vill jag begränsa mig och bortse från mycket stora enheter som t ex papperets format, som man lätt kunde ge tolkningar, t ex dessa:

Formatet: A4 kontor
 > A4 tidning
 < A4 bok
 folder reklam

Detta faller dock inte inom ramen för denna uppsats, inte heller komplexa enheter som tabeller, diagram och bilder.

Olika slag av tecken

Här fördelas de tecken vi möter i vanliga texter på kategorierna ideografiska, pragmatiska, avgränsande och sammanförande tecken. Därefter diskuteras olika grad av överlappning och konventionalisering.

1. Ideografiska tecken

På ett vanligt tangentbord finns siffror, valutatecken samt &, § och numera även @ som alla betecknar begrepp som uttalas olika på olika språk. De är med andra ord ideogram snarare än logogram. Med viss överkomlig svårighet kan man numera åstadkomma även wingdings som ☎, ✉, 📠, 📂, 📖 och mycket annat. Utanför texter på papper har tillväxten av s k ikoner varit lavinartad under senare delen av 1900-talet: trafikmärken, tvättsymboler, knappar på fjärrkontroller, bankomater, telefoner, portkoder, skyltar i offentliga byggnader och i internationell miljö etc. Tidningar brukar utveckla bruket vidare med olika slags vinjetter för fasta avdelningar som Personalnytt, Lediga jobb etc.

2. Pragmatiska funktioner

Med hjälp av tangentbordet har vi alltid kunnat signalera pragmatiska avsikter, t ex ställa frågor med frågetecknen, höja rösten med VERSALER, höja den emotiva intensiteten med utropstecken och ge ordet åt annan talare med citattecken.

Framför allt markeringar för citat visar på en stor spännvidd: enstaka tecken som pratminus för den korta repliken, citattecken för citat som integreras i överordnad text och indrag, d v s tomrum, för längre citat. Därutöver förekommer pratbubbla och rasterton, samt i längre intervjuer snittvarianter som särskiljer intervjufrågor och -svar.

Därutöver kan vi separera olika slags fokusering på viktiga ord och fraser (t ex form eller innehåll) med snittvarianter, vi kan med avvikande typsnitt och placering signalera paratexter med skriftande funktioner, t ex introducerande (ingress), sammanfattande (ruta) eller fokuserande (bildtext).

Modernare pragmatiska tecken är s k smilies - ☺ - och (.ironiparenteser.).

Det finns en växande uppsättning allmänna uppmärksamhetsväckare. Se Figur 2.

Figur 2 Ett urval uppmärksamhetsväckare:

De pragmatiska tecknen har gått ett segertåg över världen. Frågetecknen, utropstecken och citattecken finns inte bara i angränsande skriftsystem som grekiskan och kyrilliskan utan också i mer avlägsna som arabiskan och hebreiskan och till och med i de riktigt exotiska: kinesiskan, japanskan, koreanskan och flertalet indiska skriftsystem (Melin 2000).

3. Gränsmarkörer

Waller (1980) som studerat grafiska markörer i text delar in avgränsarna i flera kategorier: **delineation** markerar början och slut på passager, t ex punkt och rubrik, **interpolation** markerar början och slut på korta passager t ex parentes,

komma och fotnot samt **serialization** arrangerar samordnade serier, t ex litterering, numrering, punktning.

Jag har inte funnit klassificeringen särskilt vägledande, men en förtjänst i hans analys är att han pekar på att avgränsare finns på många olika nivåer från ord till kapitelnivå.

De självklara gränsmarkörerna är skiljetecken: komma för satser/fraser och versal ... stort skiljetecken för mening. Men det är också påfallande att avgränsningar oftare och tydligare sker med tomrum, vilket är något slags motsvarighet till talets paus. Ordgräns markeras ju med mellanslag, och nytt stycke med antingen blankrad eller indrag, vilket också är exempel på just kontrasten tom/fylld yta. I större skala markeras ofta nytt kapitel på samma sätt, d v s resterande sida lämnas tom och nästa kapitel börjar på ny sida. Mer sofistikerat är många tidningars bruk att gradera styckegränser med varierande tomrum.

Även grafem avgränsas i tryck – till skillnad mot äldre handstil – med tomrum. Att utplåna tomrummet mellan två grafem innebär att man skapar en ligatur: t ex $\geq$ och ®, d v s ett nytt grafem. Tomrummets betydelse för texters tillgänglighet har undersökts av Hartley (1984).

Den största tomma ytan på en sida är normalt marginalerna. Grafiker är lika fixerade vid begreppet *luft* som språkvetare är av begreppet *text*. En balanserad ståndpunkt är att det är balansen som är viktig, och det inte bara av estetiska skäl. Marginalerna är funktionella för anteckningar och håslag, och radlängden har betydelse för en texts läsbarhet (Zachrisson 1965).

Tecken i kombination

Vissa funktioner kräver två tecken. Meningsgräns måste markeras med punkt + mellanslag, medan ensam punkt är ett jokertecken (se nedan). Flera tecken måste förekomma två och två, t ex citattecken, parenteser, medan många kan det, t ex snedstreck.

Nyare delimiters

Datorerna erbjuder nu nya gränsmarkörer, t ex ramar, rasterton och streck samt anfangar i nya avsnitt, men framför allt möjligheten att hierarkisera rubriker med grad och snittvariant. I tidningar används ibland färg för att hålla samman texter, skapa symmetri mellan paratexter, framför allt rubriker, och skapa enhet över uppslag, d v s markera huvudtextens gränser mot andra texter.

Nytt stycke kan numera betecknas ytterst fingraderat med olika stora mellanrum, med asterisker och en mängd grafiska markeringar för inledningsordet eller -orden i det nya stycket. Det finns numera t o m symboler för textstart (ofta

vinkel eller boll) och textslut (ofta kvadrat). Vill man följa en text från början till slut kan man finna följande markörer:

Start	Avdelning	Fortsättning	Stopp
anfang	anfang	→	
➤	ruta		namn
dårrad	punktning	färgkodning	
huvudrubrik	ikon/vinjett		
underrubrik/	mellanrubrik		
nedtryckare	dottertext		
notisboll	raster		
byline			

Matris 1: Tecken från början till slut i en tidskriftsartikel:

Jokertecken

En speciell art av gränstecken är jokerna, de som markerar frånvaron av ett tecken eller en teckenkombination. Typiskt fungerar tomrum, punkt, kolon och apostrof som förkortningsmarkörer: t ex, t.ex., c:a, *så'n*, *Lars' egen hemsida*. Lägre uteslutningar markeras med tre punkter eller tre tankstreck. Samtliga jokertecknen har andra huvudfunktioner.

Åtskilliga tecken, t ex *, /, # används för många olika funktioner i många olika sammanhang och är därför jokertecken i en annan bemärkelse.

4. Tecken för samband

Undervisning och språkvård har alltid fokuserat gränsmarkeringarna och varit mindre observant på markeringarna för sammanhang. Till denna grupp hör först och främst pagineringen och divis i avstavning. Under skrivmaskinsperioden utarbetades decimalsystem för rubriker, och i förlagsvärlden användes rubrikhierarkier i grad och olika snittvarianter i samma syfte, nämligen att signalera för läsaren om han gick upp, ner eller rakt fram vid nytt avsnitt. Rubrikerna är alltså både gräns- och sambandsmarkörer.

Den konsekvens och symmetri som ofta karakteriserar rubriker är också av betydelse för andra nyare sammanhållande medel som punktuppställningar, ordmarkeringar med snittvariant, s k cue-words, och design av paratext.

I omsorgsfullt formgivna texter finns också nya konventioner för samband som färgkodning, vertikala streck och fortsätt-på-nästa-sida-symboler. Dessutom börjar tre punkter alltmer få funktionen *samband*, t ex i rubriker som dessa:

*Tecken markerar gränser ...
... och tydliggör samband*

Tidigare var tre punkter huvudsakligen ett jokertecken för att markera uteslutning.

Olika slag av hänvisare till noter, hypertextlänkar, bilagor, bilder, diagram, referenser etc är också en sorts sambandstecken. Här finns en arsenal möjligheter från enkla tecken som asterisker och notsiffror till hänvisningar inom parentes, ikoner, klickbar text och mycket annat. Dock förekommer sällan länkar tillbaka till från, säg, bildtext till brödtext, eller från not till löptext.

Överlappningar

Vissa tecken lever i ett gränsland mellan avgränsande och pragmatisk funktion. Parenteser, tankstreck, kolon, semikolon är självklart avgränsare, men de har också andra mer subtila signalvärden. Kolon har en närmast underordnande funktion medan semikolon är samordnande, och den information som lämnas i parentes är oftare sidoinformation medan det som står mellan tankstreck ofta har en talaktsfunktion. Problemet med dessa tecken är att de uteslutande beskrivs normativt, aldrig deskriptivt, att och det knappast förekommer någon forskning om skiljeteckens funktioner.

Gräns och samband är ofta olika sidor av samma mynt. Detta innebär att det som är sammanhållande inom ett textparti verkar avgränsande mot andra textpartier. Det gäller snittvarianter, men det gäller också mellanrubriker: de markerar gränser, men de visar också hur textpartier är hierarkiserade sinsemellan med samordning, under- och överordning.

Många vinjetter och ikoner i text har dubbel funktion. De är dels pragmatiska i och med att de signalerar en viss typ av information, dels avgränsande därför att de markerar textstart. De följer en gammal tradition från skiljetecken med samma dubbelhet i funktionen.

Vissa tecken är multifunktionella. Vi känner fenomenet från komma som kan avskilja allt från led i uppräknings- och heltal/decimal upp till satser i huvudsatsblock. Bland de klassiska tecken är det framför allt punkten och tomrummet som kan fullgöra många funktioner. Punkten markerar uteslutningar, förkortningar och punktning utgör gräns mellan meningar. Tomrummet markerar gräns mellan ord, stycken, kapitel, men också citat genom indrag.

Genomgången här har visat att vi har två dimensioner, en formsida och en funktionssida. Dessa kan förenas i en matris där vi ser vilka formelement som kan fullgöra vilka funktioner.

	Skrivtecken	Tomrum	Ruta, streck raster	Ikon, vinjett	Stil och snitt	Färg
Pragmatik	?, ! ” ... ”	Indrag (för citat)	paratext	Textslag	Paratext, Cue-word	emfas
Semantik	£, \$ 1, 2, 3 ...			☎, ✉		
Gräns	. , : ; / \ * #	Mellanslag, blankrad, kapitelgräns	Paratext, vertikalt streck	= Textstopp , ➤ = textstart	Rubrik. Versal i meningsstart. Länk	
Samband/ Hänvisning	Divis, paginering, ..., punktning	Indrag	kantstreck	Punktning- ar med äpplen, bomber etc	Cue-word länk	Web- Länk

Matris 2: Form och funktion bland skrivtecken

Läser vi denna matris vertikalt ser vi att skrivtecken kan användas till allt, medan färger har mer begränsad användning, och det är väl anledningen till att de är ovanligare. Läser vi horisontellt ser vi att nästan alla rader är fulla utom semantik, som tydligen är ordens sanna domän. Ett annat sätt att tolka tomma fält är att se dem som kommande tillväxtområden.

Konventionalisering

Skrivtecken är ett klassiskt hårbearbetat område inom språkvård och svenskundervisning. Larsson (1983) har gjort en förteckning över språkfel i grundskolan, och hans lista domineras av just teckenfel: särskrivning och gemen/versal. Även ett klassiskt skolproblem som satsradning är i grunden ett bristfälligt teckenhanterande.

Strömquist har visat att fördelningen mellan kolon och semikolon, d v s två halvvanliga tecken, vacklat och ändrat sig över tid. Konventionaliseringen har inte gått tillräckligt djupt. Man kan också se förvirringen kring skiftande sätt att markera förkortningar och stycken som ett tecken på samma bristande konventionalisering. DTP-tekniken med möjligheter att skilja mellan divis och tankestreck, tecken för tum och citat etc bidrar också till att teckenhanteringen blir ett allt mer svårhanterligt område.

Litteratur

- Hartley, James (1984) Space and structure in instructional text. I: *Information design*. Ed R Easterby & H Z waga. John Wiley and Sons Ltd.
- Hellmark, Christer (1995) *Typografisk handbok*. Ordfronts förlag, Stockholm.
- Larsson, K (1984) *Språkförmåga*. Liber, Malmö.
- Melin, L (1983) Kommatering - normer och regler. I: *Svenskans beskrivning* 14. Lund 1983.
- Melin, L (2000) *Människan och skriften. Tecken, historia, psykologi*. Norstedts ordbok.
- Nunberg, G (1990) *The linguistics of punctuation*. Center for the Study of Linguistics and Information. Stanford.
- Parkes, M B, (1992) *Pause and effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*. Scolar Press. London 1992
- Pugh, A K (1975) The development of silent reading. I: *The road to effective reading*. Wlatham (Ed). Ward Lock. London
- Strömquist, Siv (1987) *Styckevis och helt*. Liber.
- Strömquist, Siv (1989) *Skrivboken. Skrivprocess, skrivråd och skrivstrategier*. Gleeeups.
- Strömquist, Siv (1992) Våra skiljetecken ett historiskt perspektiv. I: *Språk och stil* 2:1992.
- Waller, H W (1980) Graphic aspects of complex texts. I: *Processing of Visible Language* II. Ed P A Kolars, M E Wrolstad & H Boume. Plenum.
- Zachrisson, Bror (1965) *Studies in the legibility of printed text*. Almqvist & Wiksell. Stockholm.

Material

De 15 specialstuderade tidningarna är

Arlanda 5/97 (Bromma och Arlanda)

Vårt Arla 11/97

Ersta 8/97 (Ersta diakoniställskap)

Comenius 1/98 (Lärarhögskolan i Stockholm)

Vi på Control 3/97 (ABB Control)

FFA-trycket 5/97 (FFA)

Hamnkanalen 9/97 (Göteborgs hamn)

Hifab inside out 4/97. (Hifab)

Komprimerat 10/97 (Renhållningsverket i Göteborg)

Länsettan 5/97 (Länsstyrelsens i Stockholms län)

MiV 1/97 (Musik i Västmanland)

Mixern 2/97 (Enator)

Seconden 4/97 (Seco tool)

SU-nytt 1/98 (Stockholms universitet)

Vips 6/97 (Saab Aerospace)

Muntlig svenska

Intervjuer med lärare och elever om talets roll i undervisning och bedömning

Anne Palmér

Vilken ställning har det talade språket i svenskämnet i gymnasieskolan? Vad tänker lärare och elever om talets roll i undervisning och bedömning? Det är frågor som jag och mina kolleger har ställt under vårt arbete i projektet Nationella prov i svenska. Min roll i detta projekt är främst provkonstruktörens – projektets huvuduppgift är att konstruera prov för grundskolan och gymnasiet. Men vi bedriver också forskning om elevspråk och bedömning under projektledare Birgitta Garmes ledning.

Det så kallade kursprovet för gymnasieskolans kurs B och komvux består av två skriftliga delar och en muntlig del. I samband med en utvärdering av den muntliga delen ställdes de frågor som inleder min artikel. För att närma mig svar på frågorna har jag genomfört en pilotundersökning om talets ställning i undervisning, bedömning av muntliga prestationer och värdering av muntligt i förhållande till skriftligt i gymnasieskolan. Undersökningen i sin helhet finns redovisad i rapporten Tankar om tal – lärares och elevers syn på muntlig framställning i undervisning och bedömning (Palmér 1999b).

I den här artikeln tänker jag kort presentera undersökningens metod och framförallt diskutera delar av resultatet. Jag kommer att säga något om de frågor undersökningen väcker, och något om hur jag har börjat bearbeta dem i fortsatta studier. En presentation av det nationella provets muntliga del får ge bakgrund till undersökningen.

Det nationella provet i svenska för gymnasieskolan – muntlig del

I det nationella provet för gymnasieskolans B-kurs i svenska prövas läsning, tal och skrift. Den muntliga provdelen prövar förberett tal. Elevens uppgift är att inom ramen för ett givet tema välja ett ämne, självständigt söka aktuell kunskap, författa och framföra ett informerande tal på fem minuter inför en större eller mindre grupp elever. Talet bedöms efter på förhand utarbetade kriterier (Garme & Palmér 1996). När undersökningen genomfördes ingick ett skriftligt moment i provet, en kort skriftlig sammanfattning av talets innehåll tillsammans med redovisning av använda källor. Bland dem som genomfört det muntliga provet har det varit mycket uppskattat, men ändå har drygt hälften av svensklärarna valt

bort den muntliga delen av provet och enbart genomfört den skriftliga (Gymnasiets kursprov vårterminen 1999).

Syfte, metod och material

Det låga deltagandet i det muntliga provet är ett av skälen till min undersökning. Man kan fråga sig om talet i skolpraktiken är jämställt med skriften – såsom det bör vara enligt läroplanen (Lpf 94) – och om intresset för retorik är lika stort i skolan som i samhället i övrigt. Som provkonstruktör behöver jag också få kunskap om lärares och elevers behov och problem, för att kunna medverka till ett prov som kan fungera på bästa möjliga sätt.

Ett första steg har alltså varit denna pilotundersökning. Syftet har varit att undersöka hur lärare och elever i gymnasieskolan ser på talet i undervisning och bedömning. Min hypotes har varit att intervjuer med både lärare och elever borde ge intressant kunskap i ämnet. Dels har jag velat pröva på intervjun som metod rent praktiskt, för att få erfarenhet av hur det konkreta arbetet går till, från urval av de personer som ska intervjuas till analys av det insamlade materialet. Dels borde undersökningen kunna visa något om vilken typ av information intervjuer kan ge och vilka frågor som skulle vara av intresse i en senare, mer omfattande undersökning.

Fem skolor har valts ut, skolor som alla ingick i Skolverkets urval för insamling av provresultat den period då intervjuerna genomfördes, maj 1997. En strävan har varit att olika typer av skolor och program ska representeras. Från varje skola har en svensklärare ställt upp för intervju, samtliga kvinnor. (Även i verkligheten är könsfördelningen bland svensklärare ojämn.) Två elever från var och en av de aktuella lärarnas klasser har också valts ut slumpmässigt. Eleverna på skolorna A, B och D är samtliga flickor, medan det är pojkar som har intervjuats på skolorna C och F. Sammanlagt har 15 personer intervjuats.

Intervjuerna kan betecknas som halvstrukturerade. Jag utgick från ett fåtal frågor, som kunde anpassas till både lärare och elever. Varje intervju inleddes med den fråga som verkade mest relevant i situationen och därefter lät jag intervjun utvecklas till ett samtal, där informantens synpunkter i stor utsträckning avgjorde var tyngdpunkten skulle ligga.

Analysen av intervjuerna har redovisats i form av porträtt av de intervjuade lärarna och eleverna. Porträtten upptar en ganska stor del av rapporten, men av utrymmesskäl redovisar jag inte dem här. I en avslutande diskussion i rapporten drar jag metodiska slutsatser av undersökningen. Jag analyserar också lärarnas och elevernas beskrivningar i ljuset av forskningsrön i ämnet. Det är denna sista del av diskussionen som jag främst kommer att presentera här.

Skolorna betecknas med bokstäverna A – E. Informanterna har fått fingerade namn och för tydlighetens skull har namnen på lärare och elever fått börja på samma bokstav som den beteckning skolan fått; på skola A undervisar alltså läraren Amanda, vars elever fått namnen Agneta och Anna och så vidare.

Mångskiftande resultat

Undersökningens resultat, såsom det visar sig i porträtten av lärare och elever, är mångskiftande. De 15 personer, lärare och elever, som kommer till tals i intervjuerna visar upp en stor spännvidd – elever med skilda kunskaper och studieinriktningar och lärare som organiserar undervisningen på olika sätt. Min slutsats är att intervjuer är en fruktbar metod för att nå en fördjupad, om än inte enkelt statistiskt mätbar, kunskap i ämnet.

Vad är det då intervjuerna berättar? Kan något mönster urskiljas? För att få en överblick över materialet har jag skattat utsagorna från varje skola (jfr Kvale 1997), så att den bild framträder, som lärare och elever gemensamt ger. I analysen av den här skattningen använder jag benämningen ”skola”, för överskådlighetens skull, både när klass och skola åsyftas.

Talets plats i undervisningen

Strömquist (1996) och Bratt (1985) föreslår en systematisk talundervisning, en medvetet uppbyggd undervisning, där tal i en rad olika genrer tränas och där en medveten stegring av svårighetsgraden i övningarna finns. Den modell som tillämpas på talundervisningen i de flesta skolor jag besökt kan beskrivas som sporadisk. Det förekommer till exempel samtal i olika former, och dessa integreras i helheten. Det förberedda talandet lyfts fram vid några enstaka tillfällen. Från en skola, B, rapporteras i alla fall goda erfarenheter av systematisk talundervisning. Där har läraren i en C-kurs i svenska, en fördjupningskurs i skriftlig och muntlig kommunikation, bedrivit en systematisk talundervisning med goda resultat.

I fråga om övergripande modell för talundervisning skiljer sig skola D tydligt från mängden. Talträningen där verkar vara helt underordnad helheten. Kanske finns det likheter mellan läraren Disas undervisning och det temabaserade och projektorganiserade svenskämne som förespråkades på en del håll, främst under 1970-talet (Malmgren 1991). Svenskämnet i den formen sätter ett tema i centrum, kanske ett problem eller en eleverfarenhet. Litteratur väljer man och läser för den kunskap den ger. Färdigheter tränas inte systematiskt utan man väljer den kommunikationsform som är mest funktionell i sammanhanget.

Två av lärarna uttrycker en vilja att öka talets plats i undervisningen i framtiden. Läraren på skola B vill arbeta mer systematiskt med förberett tal och ge plats för det nationella provets muntliga del i kursen. Läraren på skola E talar om en ökad satsning på talet i undervisningen som ett medel att stärka och motivera elever som är svaga skriftligt.

Språkutvecklande tal?

De exempel på talträning som ges i intervjuerna kan grovt delas in i kategorierna ”samtal med eventuell kunskapsredovisning” och ”förberett tal”. Samtalen och det förberedda talet kan organiseras i helklass eller smågrupper. I de två skolor som representerar Samhällsvetenskapsprogrammet betonas helklasssamtalet, som verkar vara ett forum för redovisning av elevers kunskaper. I de tre övriga undersökta skolorna, med Bygg-, El-, Industri- och Omsorgsprogrammen, förekommer inte helklassamtalet lika ofta. Samtal i smågrupper förekommer i alla skolor. I vissa fall sker träning i förberett tal också i smågrupper. I någon skola förekommer till och med muntliga prov i mindre grupper.

Talandet i helklass har alltså en starkare ställning på Samhällsvetenskapsprogrammet än på övriga program i undersökningen. Det här gäller både samtal och förberett tal. Läraren Carin, på skola C, säger att hon är mer benägen att organisera talövningar i smågrupper i klasser på Elprogrammet än i en naturvetarklass.

En intressant fråga är om intervjuresultatet speglar ett mönster: låter vi elever i klasser med en tydlig inriktning mot högskolestudier oftare tala i helklass än elever på övriga program? Om så är fallet – varför det? Är det traditionerna eller kanske den praktiska undervisningssituationen som styr vårt val av metod?

Intervjuerna ger ingen djupare information om hur samtalen i helklass eller mindre grupper går till. Enligt flera forskare (t.ex. Einarsson 1989 och Garme 1992) kan helklassamtalet vara mindre språkutvecklande om läraren styr i för hög grad. Det finns också exempel på hur man i ett helklassamtal kan maximera elevers talutrymme (Dysthe 1996). Det vore intressant att ta reda på hur helklassamtalen i skolor som A och B organiseras; de är ju många och viktiga enligt både lärare och elever. Ges många elever chansen att tala? Finns goda möjligheter för eleverna att utveckla sina tankar?

Att samtal och andra talaktiviteter i mindre grupper är vanliga på samtliga skolor kan tyda på att lärarnas erfarenhet överensstämmer med forskningens: i mindre grupper finns goda möjligheter till symmetriska, jämlika samtal, där fler elever kommer till tals. Flera elever nämner att det är lättare att uttrycka sig i mindre grupper, att fler elever kommer till tals här. I vilken mån de samtal som förs i mindre grupper verkligen är språkutvecklande, så kallade kunskapsinriktade samtal (Barnes & Todd 1977), visar inte intervjuerna. Eleven Anna talar om muntliga prov, vilka rimligen borde betecknas som asymmetriska, där läraren styr, men hon menar att just möjligheterna till resonemang gör denna provform stimulerande.

Flickors och pojkars möjligheter

Vilken information har undersökningen givit om flickors och pojkars olika upplevelser och verkligheter? Enligt tidigare forskning om flickors och pojkars olika

möjligheter att komma till sin rätt muntligt i skolan, talar pojkar generellt mer och friare, de tar lättare ordet och de är säkrare talare i formella debatter (Einarsson & Hultman 1984). Ohlsson (1998) visar att pojkar också tenderar att dominera i tvåkönade, mindre samtalsgrupper. Men betygsstatistik från nationella prov visar att flickor klarar sig bättre än pojkar på den muntliga provdelen, som provar förberett tal (Gymnasiets kursprov vårterminen 1999).

I intervjuerna berörs inte könsaspekten direkt. Men tecken finns på att pojkarnas uppskattning av sina egna förmågor stämmer med forskningen: av de fyra intervjuade pojkarna menar tre att de är starkare muntligt än skriftligt. Eleven Christian, som själv ser sig som relativt svag muntligt, skattar ändå den muntliga förmågan som mycket viktig. Eleven Berit berör skillnader mellan könen och tror att fler muntliga prov framför allt skulle hjälpa pojkar att visa sina kunskaper.

De intervjuade flickorna är alla elever som kan göra sig gällande muntligt. Men två av flickorna, Agneta på Samhällsvetenskapsprogrammet och Diana på Omsorgsprogrammet, verkar vara något mindre säkra talare. Agneta berättar att hon faktiskt har lyckats övervinna sin tystlåtenhet och numera klarar att tala i helklass. I förberett tal är hon dock mindre säker. Även Diana klarar ett muntligt framträdande men tycker att det är obehagligt.

De elever som intervjuas går alla i klasser där könsfördelningen är ojämn. På Samhällsvetenskapsprogrammet är andelen flickor normalt större än andelen pojkar, men det finns skäl att förmoda att andelen pojkar är tillräckligt stor för att flickornas talutrymme något ska begränsas – för att de är flickor. På Omsorgsprogrammet, där andelen kvinnliga elever är klart dominerande, borde det finnas goda möjligheter för flickor att göra sig gällande.

Vad vet vi egentligen om flickors och pojkars möjligheter att komma till sin språkliga rätt beroende på vilket program de går på? Vilken betydelse har könsfördelningen i klassen för elevernas utveckling? I en eventuell fördjupad studie av flickors och pojkars möjlighet att utveckla muntlig färdighet i gymnasieskolan borde programmet och könssammansättningen där räknas med som en faktor i analysen av elevens förutsättningar.

Samtliga flickor i undersökningen är överens om att de har fått riklig språklig träning i utbildningen som helhet; de har fått tala och skriva i många ämnen. Annerlunda är det för de intervjuade pojkarna, som alla går praktiskt inriktade utbildningar med nästan bara manliga elever: på deras utbildning talas och skrivs det som helhet mindre än på flickornas. Medan flickorna på Samhällsvetenskaps- och Omsorgsprogrammen har fått rikligt med träning i att redovisa arbeten muntligt – i olika ämnen – berättar pojkarna från El-, Bygg- och Industriprogrammen att de aldrig har tränat förberett tal i andra ämnen än svenska och engelska.

Pojkarna i min undersökning tillhör inte heller de elever som skulle dominera i en offentlig debatt. I synnerhet Emil och Einar, på skola E, är praktiskt inriktade och relativt svaga språkligt. Skolan bör naturligtvis ge dem all möjlig hjälp

för att de ska kunna utveckla sitt språk. Som osäkra skribenter menar de här eleverna själva att talet ger dem bättre möjlighet att komma till sin språkliga rätt.

Elevernas lärare Erika tror att en större satsning på muntlig framställning skulle kunna stärka och utveckla de här eleverna. Kanske finns här en modell för en givande svenskundervisning för elever i den här kategorin? Idealet vore naturligtvis en intensifierad satsning på språkutvecklande aktiviteter i samtliga ämnen, en satsning som har ett uttalat stöd i läroplanens övergripande mål (Lpf 94).

Kunskap om tal

Enligt Strömquist (1996) och Cederberg (1996) är det viktigt att utveckla elevers metakunskap, deras teoretiska kunskap om talet. Den bild intervjuerna ger är att metakunskapens roll i talundervisningen är relativt liten. Ingen av lärarna uppger till exempel att hon medvetet satsar på att ge eleverna kunskap om talets tekniker och strategier.

För att se hur metakunskap kommer in i undervisningen har jag kategoriserat de svar som har givits i delarna ”teori i förväg”, ”respons av kamrater och lärare” och ”respons av enbart lärare”.

Den vanligaste formen för arbete med metakunskap på de intervjuade skolorna verkar vara att kamrater och lärare gemensamt diskuterar ett elevframträdande, att eleven får råd och kritik på det hon gjort. Skiöld (1989) lyfter fram en risk med kamratresponsen direkt efter framträdandet – han menar att en väntad kritik av publiken kan göra en osäker talare så nervös att han hämmas alltför mycket vid framträdandet.

Några av de elever jag intervjuar beskriver erfarenheter av kamratrespons efter framträdanden. Deras uttalanden tyder dels på medvetenhet om kamratresponsens möjlighet att stärka en osäker individ, dels på risken att kamraternas kritik blir alltför allmän. Det är alltså viktigt att framhålla att lärarens agerande är avgörande i sammanhanget; kamratresponsen måste anpassas till eleverna och uppgiften. En modell för effektiv kamratrespons efter muntliga anföranden ges av Hertzberg (1999), som föreslår att responsen ska baseras på i förväg utarbetade kriterier, som eleverna själva fått formulera.

Bara på en skola, B, ges exempel på försök till systematiskt genomförd lärarrespons till eleven, då läraren spelade in elevers framträdanden på video för att senare kommentera dem. På direkta frågor svarar eleverna att de är intresserade av respons från läraren, men lärarna själva påpekar att individuell lärarrespons är mycket tidskrävande. Ingen lärare nämner möjligheten att träna eleverna själva i analys av prestationen (Strömquist 1996) – en metod som i kombination med respons från lärare och kamrater kan vara mycket fruktbar.

Inte minst så kallade talängsliga elever skulle tjäna på att utveckla sina teoretiska kunskaper om talet, menar Strömquist (1996) och Cederberg (1996). Intervjuerna visar en viss medvetenhet hos lärarna om strategier för att motverka tal-

ängslan. Tre av lärarna låter till exempel eleverna genomföra lekfullare övningar eller dramaövningar i början av kursen eller undervisningsblocket. Tecken på resignation finns också hos de intervjuade lärarna – vissa elever vågar inte tala inför andra och lösningen blir att föredraget får framföras inför enbart läraren. En elev berättar om en kamrat som fått stöd av kurator.

Åtgärder som inte nämns av vare sig lärare eller elever är just den systematiskt uppbyggda träningen i skonsam takt, utnyttjande av skrift i kombination med tal för att tysta elever ska få tid att tänka efter och formulera sig innan de ska ta till orda i diskussioner (Dysthe 1996) och arbete med dynamiken i undervisningsgruppen (Skiöld 1989).

Hur används det nationella provet?

Det nationella provets muntliga del har använts på de tre skolorna med Bygg-, El-, Industri- och Omsorgsprogram. Inte någon av skolorna har genomfört provet helt enligt instruktionerna utan lärarna tycks ha känt sig fria att anpassa provet till rådande omständigheter. På skola D har det muntliga provet gjorts till ett grupparbete medan lärarna med ”pojkklasser” har ändrat något på kraven på skriftlig redovisning av elevens tal. Provdelen verkar ha fungerat i samtliga fall. På skolorna med Samhällsvetenskapsprogrammet har den muntliga provdelen valts bort, i ett fall på grund av en planeringsmiss, i ett annat fall på grund av ointresse.

Enligt statistiska undersökningar (Gymnasiets kursprov vårterminen 1999) är denna bild av provets muntliga del i stort sett representativ. Den muntliga delen av provet har ännu inte en helt självklar plats i undervisningen, men i de fall den används fungerar den.

Tal och skrift i svenskbetyget

På tre av de skolor jag besökt verkar talets relativa betydelse i betygssättning vara stor. Lärarna Amanda och Barbro, liksom läraren Carin, menar att muntlig förmåga är lika viktig som skriftlig när betyget sätts. Läraren på skola E, med Bygg- och Industriprogrammen, har länge givit den skriftliga kompetensen större plats och högre status, men i framtiden vill hon öka betydelsen av talet. En avvikande uppfattning har läraren D, från Omsorgsprogrammet, som menar att muntlig förmåga är något annat än språklig kompetens, varför det främst är elevernas skriftliga prestationer som bör ligga till grund för betyget.

Vet då eleverna vad läraren värderar när betygen sätts? På två skolor, A och C, är eleverna mer eller mindre ovetande om lärares principer vid betygssättning. Eleverna tror att det främst är skrivförmågan som värderas, medan läraren anser att tal och skrift är lika viktiga. På övriga skolor är samsynen mellan elever och lärare större.

I den här frågan är alltså åsikterna delade. Lärarna värderar förhållandet mellan tal och skrift olika, och eleverna vet bara i vissa fall hur lärarna resonerar. Elevernas åsikter om hur det borde vara varierar också.

Avslutning

Analysen av intervjuerna har alltså givit intressant information och väckt en rad frågor inför fortsatt forskning.

Hur ska jag då gå vidare? Ett sätt kan vara studier av egen undervisning. I en C-kurs jag undervisat i på komvux har jag prövat en metod för att öka elevers metakunskap – såväl kunskapen om talets tekniker och strategier som kunskapen om det egna lärandet. Eleverna har fått arbeta systematiskt med sitt eget tal och dessutom fått reflektera skriftligt över sitt förberedda talande. Genom att läsa elevernas reflektioner, de så kallade lärologgarna, har jag fått en hel del intressant kunskap, bland annat om deras arbete med stoffsamling, om hur de skriver och använder manus, om hur de bearbetar ett misslyckande samt hur de uppfattar kamraternas reaktioner och den respons kamrater ger.

Manushanteringens har visat sig vara mycket komplex, en stötesten för eleverna, som funderar mycket över olika sätt att utforma det stöd för minnet ett manus ska vara. Ska man skriva ut manus ord för ord, helt eller delvis, eller är det bara med stolpmanus man kan åstadkomma ett naturligt framförande? Hur mycket ska man skriva ned och hur mycket ska finnas i minnet? Svaret på frågorna verkar vara högst individuellt; olika sorters manus fungerar olika beroende på situation och person. För eleven verkar det dock vara betydelsefullt att få pröva sig fram.

Elevernas resonemang efter mindre lyckade framföranden visar på vikten av att bearbeta ett misslyckande på ett konstruktivt sätt. Loggarna innehåller bland annat klarsynt analys, där en elev finner ett mönster och förstår orsaken till tidigare upprepade misslyckanden, och förnuftig tolerans inför egna tillkortakommanden, när en elev konstaterar att hon överlevt och kan gå vidare – trots en otillfredsställande prestation.

Analysen av elevernas lärologgar tyder på att det reflekterande skrivandet medverkar till en större medvetenhet om både talandet i sig och om det egna lärandet. Den största vinsten i metoden är troligen den tydliga kopplingen mellan teori, praktik och elevens egen person. I de här lärologgarna har eleverna fått konstruera sin egen kunskap (Palmér 1999a).

Jag har också påbörjat en studie av elevers verksamhet i klassrummet hos en av de lärare som intervjuades. Hon försöker förverkliga sina idéer om en tydlig satsning på systematisk talundervisning i en grupp med pojkar på El-programmet. Min roll i det projektet är att studera elevernas arbete med det talade språket. Jag har börjat observera eleverna i klassrummet och jag planerar att spela in deras tal och även intervjua eleverna själva enligt en så kallad stimula-

ted recall-teknik, då eleverna och jag tillsammans lyssnar på en inspelning av deras tal och pratar om den.

När jag nu omarbetar mitt manus till artikel, i mars 2000, har jag i intervjuer resonerat med eleverna om radioprogram som de själva har producerat. Jag tycker mig ha kommit en bit på väg mot mitt mål, att finna kunskap om undervisning, om elevers tankar och deras språkutveckling, kunskap som kan bidra till en effektiv och givande undervisning i muntlig svenska.

Litteratur

- Barnes, D. & Todd, F., 1977: Communication and learning in small groups. London.
- Bratt, Bengt, 1985: Språkutveckling – vägen till kunskap. Lund.
- Cederberg, Ann, 1996: Tysta elever kommer till tals. I: Svenskans beskrivning 22 Förhandlingar vid Tjugoandra sammankomsten för svenskans beskrivning. Lund. S. 111–122.
- Dysthe, Olga, 1996: Det flerstämmiga klassrummet. Lund
- Einarsson, Jan & Hultman, Tor G., 1984: Godmorgon pojkar och flickor. Om språk och kön i skolan. Malmö.
- Einarsson, Jan, 1989: Skolsamtalets historia. I: Sandqvist, Carin och Teleman, Ulf (red.): Språkutveckling under skoltiden. Lund. S. 79–94.
- Garne, Birgitta, 1992: Låt oss tala om saken! I: Strömquist, Siv (red.): Tal och samtal. Lund. S. 107–126.
- Garne, Birgitta & Palmér, Anne 1996: Samspel och kommunikation – om utvecklandet av nationella kursprov i svenska för gymnasieskolan. Svenska i utveckling 4. FUMS rapport nr 182. Uppsala universitet. Uppsala.
- Gymnasiets kursprov vårterminen 1999. En resultatredovisning. Skolverket. Stockholm. (best.nr. 99:493)
- Hertzberg, Frøydis, 1999: Vurdering av muntlig – det går an. I: Hertzberg, Frøydis. & Roe, Astrid (red.): Muntlig norsk. Oslo.
- Kvale, Steinar, 1997: Den kvalitativa forskningsintervjun. Lund.
- Lpf 94, 1994 års läroplan för de frivilliga skolformerna. Utbildningsdepartementet. Stockholm.
- Ohlsson, Maria, 1998: "Om vi tar motorsåg så ska dom ha förbandslåda" – Skolelevers diskussion i enkönad och blandad grupp. I: Nydanske studier, 1998:24. S. 73–95.
- Malmgren, Gun, 1991: Svenskämnets identitetskriser – moderniseringar och motstånd. I: Malmgren, Gun & Thavenius, Jan (red.): Svenskämnet i förvandling. Historiska perspektiv – aktuella utmaningar. Lund. S. 108-136.
- Palmér, Anne, 1999b: Tankar om tal – lärares och elevers syn på muntlig framställning i undervisning och bedömning. Svenska i utveckling 10. FUMS rapport nr 193. Uppsala universitet. Uppsala.
- Palmér, Anne, 1999a: Tal och tanke. Metareflekton som metod i talundervisning. I: Svenska på prov. Arton artiklar om språk, litteratur, didaktik och prov. Svenska i utveckling 13. FUMS rapport nr 196. Uppsala universitet. Uppsala. S. 113-120.
- Skiöld, Bo-Arne, 1989: Tiga eller tala. I: Larsson-Krieg, Susanne (red.): Tilltalande tal. Svenskläraryrkeföreningens årsskrift, 1989. S.79–92.
- Strömquist, Siv, 1996: Talarskolan. Malmö.

Soffa för mjuk, icke sover bra.

Några språkdrag hos en rysk Madam

Ulla Pedersen

Inledning

I mitt avhandlingsarbete undersöker jag språkmöten i modern finlandssvensk barn- och ungdomslitteratur. Det är litteratur som skildrar en två- eller flerspråkig miljö eller situationer där personer som talar olika språk möts (se även Pedersen 1999). I några av de romaner som ingår i mitt material skildras utläningar som kommer till Finland och som lär sig svenska. Ett sådant exempel finner vi i Marita Lindquists barnbok *Marielle och Madame* (1984)¹, där en av huvudpersonerna är en gammal rysk dam som, under revolutionen, elva år gammal flydde till Finland med sin familj. Så här kan det låta när hon talar:

(1)

– Jag tänker många dagar, sa Madame, jag tänker: Icke mycket rum hos Heikki och Mirja. Jag alltid sover i salen, lite på vägen.

– I vägen, sa Marielle sakta.

– Ja, i vägen. Sover på soffa. Bredvid julgran. Soffa för mjuk, icke sover bra. Men julgran doftar hela natten. Varje år. Också i år.

(MoM:87)

I en artikel *How accents mean* skriver Jan Anward (1998) bl.a. att den som talar med brytning egentligen talar två språk samtidigt. Därmed signalerar talaren att han hör till två olika grupper.

Också en skönlitterär författare kan låta sina fiktiva personer tala med brytning och på så sätt tala flera språk samtidigt. Författaren kan sedan markera avvikelsena på olika sätt.

I sin bok *Barnbokens invandrare* framhåller Staffan Thorson (1987) att kunskaper i majoritetsspråket utgör ett socialt villkor för invandrare som skildras i svenska barnböcker. Det är stigmatiserande att enbart tala ett främmande språk eller ha dåliga kunskaper i svenska, vilket kan uttryckas t.ex. genom att personerna talar med brytning.

Lise Iversen Kulbrandstad (1997) behandlar i en artikel den bild norsk barn- och ungdomslitteratur ger av invandrare som språkbrukare. I hennes material är

¹ När jag i fortsättningen citerar ur boken, använder jag förkortningen MoM samt sidnummer.

det sällan invandrare yttrar något på andra språk än norska. När de gör det kan replikerna återges på olika sätt:

- utan avvikelser från målspråksnormen
- utan språkliga avvikelser, men med en kommentar om att språket egentligen är avvikande
- med tydliga kännetecken på att personerna har ett annat modersmål

Vad gäller den sista kategorin, dvs. när en person talar med brytning, understryker Iversen Kulbrandstad (1997:45) att det fiktiva muntliga språket är format av författaren, med avsikt att markera att en litterär figur inte talar sitt modersmål.

Författaren Marita Lindquist har i boken *Marielle och Madame* valt ut några drag som får representera avvikelserna i den ryska damens språk. Det jag analyserar här är replikerna i direkt anföring, det är ju i replikerna författaren återger de fiktiva personernas talade språk. Att återgivningen av Madames språk är ett viktigt inslag i romanen framgår av att hennes repliker utgör nästan 40% av samtliga meningar i direkt anföring. Detta står i motsättning till Iversen Kulbrandstads iakttagelser, enligt vilka invandrarna oftast är perifera personer och genomgående talar mindre än de norska personerna.

I min avhandling analyserar jag språkmöten i boken utförligare. I denna artikel kommer jag att koncentrera mig på följande frågor:

- på vilka språkliga nivåer förekommer avvikelser?
- i vilken utsträckning kan man spåra avvikelserna som inflytande från ryska²?
- på vilka sätt har författaren tagit hänsyn till att boken är skriven för barn?

Avvikelser på olika språkliga nivåer

I återgivningen av Madames språk finns avvikelser av olika slag men inte på alla språkliga nivåer. Författaren har valt ut några drag som får markera att Madames språk har främmande inslag.

Det finns inga avvikelser på fonologisk-ortografisk nivå, dvs. ingen avvikan- de stavning som skulle markera ett avvikande uttal. När det gäller litteratur i allmänhet och barnlitteratur i synnerhet brukar man anse att läsförståelsen för- svåras om författaren försöker återge ett annorlunda uttal (se bl.a. Iversen Kulbrandstad 1997).

² Jag behärskar tyvärr inte ryska själv, men har diskuterat kontrastiva frågor med personer som kan ryska. Många upplysningar har jag även kunnat finna i Wiklands *Modern rysk grammatik* (1980)

Det finns få avvikelser på lexikal nivå, Madame har uppenbarligen inte problem att hitta rätt ord. Hon använder inte heller ryska ord, den enda ryska repliken härstammar från hennes pianolärare, som säger *Ne ploha*, vilket berättaren översätter: *Inte illa*. (MoM:88). Några gånger använder hon emellertid främmande ord som Marielle inte förstår. Ett av dem är *samovar*, som Madame får förklara för Marielle:

(2)

(a) – Ingen samovar längre...

(b) – Samovar? sa Marielle. (c) Vad är det?

(d) – Du icke vet? sa Madame. (e) I samovar man kokar te. (f) I lilla kannan är te, i stora kannan är vatten.

(g) – Jag vet, sa Marielle. (h) Jag har sett en. (i) Det är kannor på en stor och hög ställning.

(j) – Ja, sa Madame, stor och hög.

(MoM:30)

Madame talar i (a) om en samovar, vilket leder till en reparationssekvens. Om reparationssekvenser skriver Londen (1989:180) att det ofta händer att en talare säger något som behöver korrigeras eller repareras, antingen för att det är fråga om felsägningar eller oklarheter. Talaren kan antingen korrigera sig själv eller så initierar den andre parten en reparation, t.ex. genom att i frågeton upprepa ett ord eller en fras i föregående tur.

I (2) är det oklart för Marielle vad ordet *samovar* betyder. Marielle initierar en reparation genom att upprepa ordet (b) och det får funktionen av en fråga, eftersom författaren försett det med frågetecken. Därefter följer en fråga, som inleds med frågeord: *Vad är det?* (c). Madame ställer i sin tur en ja/nej-fråga till Marielle: *Du icke vet?* (d), men inväntar inte svar utan svarar på Marielles fråga (e-f). Här kan även noteras att Madame genomgående använder den ålderdomliga formen *icke*. I (g) svarar Marielle däremot på den fråga Madame ställde i (d). På Madames fråga *Du icke vet?* svarar Marielle *Jag vet*. Och detta kan hon göra efter att ha hört Madames förklaring i (e-f). Här bekräftar Marielle att hon nu vet vad en samovar är och hon fyller ytterligare i med en egen beskrivning (h-i). I (j) bekräftar Madame att Marielles beskrivning är korrekt, hon inleder med ett *Ja*, men upprepar dessutom orden *stor och hög*, som Marielle använt. I detta exempel kan vi se hur författaren låter de bägge huvudpersonerna tillsammans skapa en förklaring av ordet *samovar*, en förklaring som enligt fiktionen finns till för Marielles skull, men som också den unga läsaren kan tänkas behöva.

Ett annat ord som förklaras är *dé colleté* Madame berättar för Marielle om sina systrars balklänningar:

(3)

(a) – Hade du, Madame, själv fina klänningar?

(b) – Nej, icke så fina. (c) Jag icke gå på bal, jag för ung. (d) Men Tatjana och Sofia har bal i skola, i Katarina-institut.

(e) – Och då hade de sidenklänningar? (f) Blå?

(g) Madame skakade på huvudet.

(h) – Nej nej. (i) Du lyssna nu. (j) I institut olika klasser har dräkt i olika färg, grön, brun, blå – ja, lilablå. (k) Liten cape, pellerin, till armbåge – så lång. (l) Cape vit, stärkt, rosett här framme. (m) Lång vit ärm, också lite stärkt. (n) Och förkläde. (o) Men till bal man tar bort cape, bort ärm, bort förkläde. (p) Dräkt är décolleté.

(q) – Vad –?

(r) – Décolleté, uringad. (s) Så mina systrar klädda på bal.

(MoM:49f.)

I (3) förklaras orden *cape* och *pellerin* (k) inte i texten, däremot finns det på samma sida en illustration (se figur 1), vilket gör att en verbal förklaring kanske inte behövs. I texten finns också en visuell hänvisning: *så lång* (k).

Fig. 1. Orden *cape* och *pellerin* förklaras av bilden. Ill. Margareta Nordqvist.

När Madame i (p) säger att dräkten var *dé colleté* förstår Marielle däremot inte, vilket leder till en reparationssekvens. Genom utropet *Vad – ?* (q) visar Marielle att hon inte förstår och ber således om en förklaring, som kommer omedelbart från Madame (r): *dé colleté*, *urringad*. Först upprepar hon alltså ordet och därefter översätter hon det. Det är sedan en annan fråga huruvida det är sannolikt att en gammal rysk dam kan ett så udda ord som *urringad* på svenska. Det understryker bara det faktum att avvikelser egentligen inte finns på lexikal nivå.

Madame gör sällan felsägningar, men några gånger vållar prepositioner problem. I följande exempel, som även citerats i inledningen (1), berättar Madame att hon trots allt skall fira jul hos sonsonen i Uleåborg:

(4)

(a) – Jag tänker många dagar, sa Madame, jag tänker: Icke mycket rum hos Heikki och Mirja. (b) Jag alltid sover i salen, lite på vägen.

(c) – I vägen, sa Marielle sakta.

(d) – Ja, i vägen. (e) Sover på soffan. (f) Bredvid julgran. (g) Soffa för mjuk, icke sover bra. (h) Men julgran doftar hela natten. (i) Varje år. (j) Också i år.

(MoM:87)

I (b) väljer Madame fel preposition, vilket leder till en reparationssekvens: Marielle ingriper och korrigerar (c) och Madame upprepar därefter den korrekta konstruktionen (d). I anföringssatsen i (c) understryks det också att det är fråga om en viss försiktighet från Marielles sida: *sa Marielle sakta*. Dels är Madame en äldre person, som Marielle också annars undviker att avbryta och som hon behandlar med artig respekt. Dels handlar det här om en korrigering av en annans misstag, vilket alltid är ansiktsshotande.

Det finns en del avvikelser på morfologisk nivå: i de citerade exemplen ovan finns många substantiv utan artikel, t.ex. (3j-p) och (4e-h). Likaså finns det avvikande verbformer, och en förenkling av verbböjningen: Madame använder nästan genomgående presens.

De flesta avvikelserna i Madames språk är emellertid på syntaktisk nivå. I (3) finns några meningar som saknar finit verb (bl.a. 3s), samma fenomen finner man i (4g): *Soffa för mjuk* och i följande sats saknas subjektet: *icke sover bra*. Felaktig ordföljd är likaså genomgående. Ett omedelbart intryck är att Madames meningar ofta är korta, nästa staccatoaktiga. Många av meningarna är dessutom meningsfragment eller enkla huvudsatser, det finns få exempel på bisatser. I denna artikel kommer jag inte att gå in på meningslängd och syntaktisk komplexitet.

Morfologiska avvikelser

I många av meningarna i exemplen ovan finns exempel på nakna substantiv, dvs. substantiv som saknar obestämd artikel eller bestämd slutartikel. En snabb genomgång av hela materialet visar att ungefär hälften av alla substantiv står utan artikel. På ryska finns inte distinktionen bestämd–obestämd när det gäller substantiv. Det är uppenbart att författaren avsett att visa att Madame inte behärskar artikelbruket på svenska, och det ligger nära till hands att förklara denna svårighet som interferens från ryskan.

Verbböjningen vållar ofta problem för dem som lär sig svenska. Hyltenstam & Lindberg (1983) påpekar att det är vanligt att svenskar gör flitigt bruk av infinitivformer när de imiterar hur inlärare använder svenska. Deras undersökning visar att det endast är ett fåtal inlärare som använder infinitiver i någon större

utsträckning, det vanligaste är en blandning av olika verbformer. Staffan Thorson (1987) skriver att den pidginsvenska som många invandrare får tala i de svenska barn- och ungdomsböckerna inte bara kan ses som en beskrivning av invandrades problem, utan också som attitydskapare. Han konstaterar att det råder skillnader mellan de fiktiva invandrarnas färdigheter i svenska med hänsyn till invandringsorsak och ursprungsland. Lägst ner på skalan befinner sig den ”primitive vilden” som ofta får omtala sig själv i tredjeperson, som talar i infinitiv och som inte känner till tidsformer.

I romanen *Marielle och Madame* förekommer infinitivformen endast två gånger, och det är i det exempel som återgetts ovan (meningarna (c) och (i) i exempel 3): *Jag icke gå på bal* och *Du lyssna nu*. Det senare exemplet kan man eventuellt tolka som en imperativform, men alla övriga imperativ som Madame konstruerar bildar hon med presens, t.ex.: *Du öppnar!* (MoM:65), *Du står här bredvid* (MoM:65).

Det finns några enstaka exempel på andra verbformer än presens, bl.a. några perfektformer: *Jag har väntat*. (MoM:28), *Begravning har varit*. (MoM:63). Det finns även några exempel på konstruktioner med hjälpverb: *Om du vill höra* (MoM:36), *man icke kan ringa* (MoM:63), samt participkonstruktioner: *Så mina systrar klädda på bal* (MoM:50), *Pager från oss inbjudna* (MoM:50), *Lo-hengrin ofta slutsåld* (MoM:67).

Den mest frekventa verbformen i Madames språk är presens. Man kan säga att det i Madames språk är fråga om en förenkling av verbformerna, eftersom hon överanvänder presens. I romanen finns även en kommentar till presensbruket:

(5)

Madame ser igen ut genom fönstret. Väggen mittemot är fortfarande grå.

– Jag har stort bibliotek, säger hon. Alla böcker inbundna, guldsnitt. Jag får en rubel ibland, jag sparar, köper böcker.

Hon säger “ jag har”, “ jag får” tänker Marielle. Hon är mitt inne i det där, som om allt fanns kvar. Men ingenting finns kvar. Bara det här rummet, där möblerna står tätt.

(MoM:36)

Här kommenterar Marielle i tankarna det faktum att Madame nästan genomgående använder sig av verbens presensformer. Men förklaringen, som naturligtvis samtidigt utgör en förklaring för läsaren, är även en psykologisk förklaring. Hon tänker sig att Madame använder presens för att hon lever i det förflutna.

Syntaktiska avvikelser

I svenskan finns en regel som brukar kallas platshållartvånget och som bl.a. Hammarberg & Viberg i olika sammanhang (t.ex. 1976, 1977) behandlat. Platshållartvånget innebär ofta problem med syntaxen för invandrare som talar

svenska. Skillnaden mellan subjekt/objekt, påstående/ja-nej-fråga och huvudsats/bisats signaleras i stor utsträckning genom ordföljden. Detta leder till att vissa positioner är obligatoriskt bestämda i satsen, främst gäller det subjektet och det finita verbet. De har funktionen som platshållare, vilket blir speciellt tydligt i de fall där de inte har någon annan funktion, t.ex. när det gäller det formella subjektet *det* eller semantiskt redundanta subjekt. Det är också i dessa fall som subjektet kan utelämnas i sådana språk som inte har platshållartvång. Det formella subjektet *det* saknar dessutom motsvarighet i många andra språk. I vissa språk kan man i en del fall också utelämnas kopulan *vara*. Hammarberg och Viberg (1976a:6) illustrerar med några korta exempel:

Påstående	Fråga	Påstående eller fråga?
Han springer	Springer han?	Springer
Det snöar.	Snöar det?	Snöar
Olle är glad.	Är Olle glad?	Olle glad

De konstaterar vidare att det i många invandrades svenska språk ser ut som i den sista spalten och att många invandrarelever har problem med element som *det* och *vara*.

Den mening som fått ge namn åt denna artikel, *Soffa för mjuk, icke sover bra*, är ett exempel som visar att såväl kopulan *vara* som subjekt ibland saknas i Madames meningar. Det finns även många exempel på utelämnat formellt subjekt. Ryskan saknar platshållartvång och har inte heller någon motsvarighet till det formella subjektet *det*.

Här vill jag emellertid granska frågorna i Madames språk närmare. Med fråga avser jag här sådana meningar som av författaren markerats med frågetecken. Av totalt 243 meningar är 24 frågor, dvs. försedda med frågetecken. Av alla dessa frågor är det endast två som är bildade med hjälp av frågeord:

(6) Varför de icke väcker då jag sover på operan? (MoM:51)

(7) Hur mycket är klockan? (MoM:64)

Däremot förekommer inte de enkla och annars så frekventa frågorna *Vad heter du?* och *Hur gammal är du?* För den första frågan använder Madame konstruktionen *Du heter?* (MoM:29) och när hon frågar om Marielles ålder använder hon en annan strategi, nämligen konkretisering:

(8)

Madame suckade och tog en klunk te. Så såg hon noga på Marielle och frågade:

– Du elva år? Eller tolv?

– Elva, sa Marielle.

(MoM:30)

Det här är en lösning av samma slag som Kotsinas ger exempel på (1985:24f.). I ett samtal mellan grekiska invandrare vill den ena personen fråga hur gammal en flicka är, men i brist på uttryckssätt konkretiserar hon och istället använder det hon kan, nämligen räkneord: *Femton år?* frågar hon och svaret blir *Femton, sjuhton, sexton*. I exempel (8) gissar sig Madame till Marielles ålder, och det visar sig att Madame själv var elva år det sista året hon bodde i Sankt Petersburg.

Det finns endast tre exempel på ja/nej-frågor som är bildade med omvänd ordföljd:

(9) Är där ute kallt? (MoM:47)

(10) Är du ledsen? (MoM:63)

(11) Är det skolan? (MoM:63)

I dessa frågor har kopulan *vara* inte utelämnats, som i (8) och i många andra likande exempel. I (11) finns dessutom formellt subjekt utskrivet; däremot saknas det i (9).

Det finns flera exempel på icke satsformade meningar, som består av ett enda ord. De är s.k. enledade huvudsatsekvivalenter (SAG 1999:806ff.), som kan få olika språkhandlingsfunktioner och som även kan användas för att uttrycka frågor. Några exempel på sådana underställande frågor ur mitt material är: *Tungt?* (MoM:13), *Färdiga?* (MoM:64), *Brosch?* (MoM:74). De flesta av Madames frågor är deklarativa huvudsatser, som fungerar som frågor, dvs. huvudsatser med påståendeform. Endast frågetecknet markerar att det är en fråga:

(12)

(a) – Du går i skola? sa hon

(b) – Ja.

(c) – Du går ensam ut i stad?

(d) – Ja-a.

(e) – Hemma du går var du vill?

(f) – Javisst...?

(g) – Också i kök?

(h) – Naturligtvis! sa Marielle.

(i) – En gång i Sankt Petersburg bor flickan Natalia. (j) Elva år. (k) Hon går icke i skola, icke i riktig skola, läser för guvernant. (l) Hon går icke ensam ut på gata. (m) Hemma hon går icke i kök, förbjudet!

(MoM:32)

Madame konstruerar här fyra frågor i följd (a), (c), (e) och (g), alla deklarativa huvudsatser som fungerar som underställande frågor. Karaktäristiskt för detta slag av frågor är att talaren uttalar sig om någonting som han inser att lyssnaren vet mera om än han själv och att frågorna har ett instämmande svar som förväntan (SAG 1999:757f.). Marielle svarar mycket riktigt instämmande på samtliga frågor (b), (d), (f) och (h). Det är uppenbart att Marielle inte förstår varför

Madame ställer dessa frågor, hennes förvåning ökar gradvis: först svarar hon med ett kort *Ja*. (b). På nästa fråga drar hon ut på svaret: *Ja-a*. (d). Hennes följande svar blir frågande: *Javisst...?* (f) och till sist svarar hon *Naturligtvis!* (h). Efter detta svar kommer poängen (i-m): Madame har ställt alla dessa frågor för att kunna göra en jämförelse mellan Marielles situation och hennes egen, när hon själv var lika gammal som Marielle är nu. Man kan ytterligare notera att Madames första fråga efterföljs av anförings verbet *sa* istället för *frågade*, vilket man kanske skulle vänta sig eftersom det är en fråga. *Sa* används över huvud oftare än anföringsverben *undrade* eller *frågade* i samband med frågor, också i samband med Marielles frågor.

Frågetecknet blir ofta den enda indikationen på att en sats skall fungera som en fråga, vilket följande analoga konstruktioner får illustrera:

(13) – Nu du sett? sa hon. (MoM:67)

(14) – Adjö, min vän. Nu du förstår. (MoM:68)

På svenska kan ju ett påstående också få funktionen av en fråga, men det som gör Madames frågor speciella är att så många av hennes frågor är deklarativer. Att detta drag kan spåras som inflytande från ryskan kan förklaras med att normal ordföljd i ryskan är den raka, även för frågesatser.

Också när andra bestämningar än subjektet står i fundamentet är ordföljden oftast rak i Madames meningar, vilket det finns rikligt med exempel på i utdragen ovan.

Sammanfattning

I barnboken *Marielle och Madame* (1984) talar den gamla ryska damen, som kallas Madame, bruten svenska, och på så sätt markerar författaren Marita Lindquist hennes ryska ursprung. Avvikelse förekommer emellertid inte på alla språkliga nivåer: det finns inga avvikelser på fonologisk-ortografisk nivå och nästan inga på lexikal nivå. På morfologisk nivå förekommer avvikelser framför allt vid substantiv- och verb böjning. De flesta avvikelserna är på syntaktisk nivå. De avvikelser som förekommer i Madames språk resulterar inte i icke-svenska ordbilder.

Flera av avvikelserna är sådana som kan räknas som rysk interferens; bestämd eller obestämd form hos substantivet anges inte i ryskan och ungefär hälften av de substantiv som förekommer i Madames repliker är nakna substantiv. Avvikelserna från normal svensk ordföljd kan också spåras som inflytande från ryska och likaså det sätt på vilket de flesta av Madames frågor konstrueras.

I Marielle och Madame förklaras flera främmande ord, vilket är vanligt i barnböcker. Men här serveras inte förklaringarna av en bättrevetande berättare utan de får växa fram i en dialog mellan de två huvudpersonerna, Marielle och

Madame. En möjlighet barnboken erbjuder, och som utnyttjas i den här boken, är att illustrationerna också får fungera som förklaringar. Madames avvikande tempusbruk noteras av Marielle och hennes förklaring utgör samtidigt en psykologisk förklaring för den unga läsaren, som kanske också noterat avvikelsen.

I undersökningar som gjorts om invandrades språk i barn- och ungdomslitteraturen (Thorson 1987, Iversen Kulbrandstad, 1997) påpekar man att det föreligger en risk att personer som talar med brytning framställs som komiska, hjälplösa och löjliga. Det är emellertid inget löjeväckande över Madame, brytningen understyrker istället hennes dubbla identitet. Ett centralt tema i boken är den vänskap som växer fram i samtalen mellan Marielle, 11 år och Madame, som berättar om sitt ryska ursprung och hur hennes liv tedde sig när hon var 11 år i Sankt Petersburg.

Litteratur

- Anward, Jan, 1993, How accent mean. I: *Fonetik 93. Papers from the Seventh Swedish Phonetics Conference*. Uppsala University, Department of Linguistics: RUUL 23. S. 77-80.
- Hammarberg, Björn & Viberg, Åke, 1976: *Anaforiska processer i svenskan i invandrarperspektiv – några utgångspunkter*. Projektet svenska som målspråk (SSM). SSM Report 3. Stockholms universitet. Institutionen för lingvistik.
- Hammarberg, Björn & Viberg, Åke, 1977: The place-holder constraint, language typology, and the teaching of Swedish to immigrants. I: *Studia Linguistica XXXI:II*. S.106-163.
- Hyltenstam, Kenneth & Lindberg Inger, 1983: Invandrades svenska. En kritisk genomgång av materialet i projektet Svenska för invandrare (Josefson 1979), särskilt med avseende på det insamlade materialets användningsmöjligheter. I: *Studium av ett invandrar svenskt språkmateriäl*. Projektet svenska som målspråk (SSM). SSM Report 9. Stockholms universitet. Institutionen för lingvistik. S.5-51.
- Iversen Kulbrandstad, Lise, 1997: Hvilket bilde gir norsk barne- og ungdomslitteratur av innvandrere som språkbrukere? I: *Norsk læreren* 1997:2. S. 38-49.
- Kotsinas, Ulla-Britt, 1985: *Invandrare talar svenska*. Språkvårdssamfundets skrifter 15. Liber: Lund.
- Lindquist, Marita, 1984, *Marielle och Madame*. Teckningar av Margareta Nordqvist. Bonnier: Stockholm.
- Londen, Anne-Marie, 1989: *Litterärt talspråk. Studier i Runar Schildts berättarteknik med särskild hänsyn till dialogen*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 557, Helsingfors.
- Pedersen, Ulla, 1999: *Förlåt...Anteeksi!* Språkmöten i några finlandssvenska barn- och ungdomsböcker. I: *Svenskans beskrivning 2 3 Förhandlingar vid Tjugotredje sammankomsten för svenskans beskrivning för svenskans beskrivning*. Göteborg den 15-16 maj 1998. Red. L-G Andersson et.al. Studentlitteratur: Lund. S. 336-345.
- SAG, 1999: *Svenska Akademiens grammatik. Del 4. Satser och meningar*. Ulf Teleman, Staffan Hellberg och Erik Andersson. Stockholm.
- Thorson, Staffan, 1987: *Barnbokens invandrare. En motivstudie i svensk barn- och ungdomslitteratur 1945-198 0*.Göteborg: Tre böcker.
- Wikland, Lennart, 1980: *Modern rysk grammatik*. Andra upplagan. Esselte Studium: Stockholm.

De yttextuella bindningarna mellan meningar och stycken i nyhetsnotiser skrivna av studerande

Jaana Puskala

Inledning

Min artikel om de yttextuella bindningarna mellan meningar inom ett stycke samt mellan stycken går tillbaka på en delstudie i min licentiatavhandling med rubriken Förfalskade tavlor var äkta Edelfelt. En textlingvistisk undersökning av nyhetsnotiser skrivna av studerande (Puskala 1998). I avhandlingen har jag undersökt hur universitetsstuderande ordnar ett givet innehåll till att bli en text, i detta fall en nyhetsnotis, och vilken inverkan skribenternas strategier har på texten och textkvaliteten. Utöver detta syfte ville jag också diskutera frågan om det existerar en universell kognitiv egenskap, textuell kompetens, eller om den textuella kompetensen är beroende av språket.

De sammanlagt 54 undersökta texterna är skrivna av två olika skribentgrupper, den ena gruppen med 27 skribenter har finska som modersmål. De har deltagit i kursen Skriftlig färdighet och stil vid testtillfället. Kursen ingick i deras huvud- eller biämnesstudier i svenska vid Vasa universitet. Den andra gruppen med likaså 27 skribenter har svenska som modersmål och de deltog i en kurs i modersmålet svenska vid Svenska handelshögskolan vid testtillfället. Kursen ingår som en del i deras ekonomexamen. Texterna är numrerade slumpmässigt så att texterna F1 - F27 är skrivna av gruppen med finska som modersmål och texterna S1 - S27 av gruppen med svenska som modersmål. Förkortningarna används i samband med exemplet. Alla exempel återges oredigerade.

Testdeltagarna skulle under 45 minuter skriva en nyhetsnotis på svenska i en lokal tidning på basis av 23 angivna faktauppgifter, informationsenheter, samt rubricera sin notis. Informationsenheter har jag konstruerat på basis av en autentisk nyhetsnotis på 257 ord med rubriken Förfalskarens tavlor var äkta Edelfelt som var publicerad i Hufvudstadsbladet den 1 november 1988. Den berättar om ett finländskt par som i sitt flyttlass hade två tavlor med signaturen Albert Edelfelt. Tavlor hittades av svenska tullens i parets flyttlass på väg till Tammerfors. Mannen ansågs vara förfalskare men den slutgiltiga domen i HD var friande och paret fick tavlorna tillbaka. Testuppgiften presenteras i bilaga 1.

Yttextuella bindningar

Vid diskussion av bindningar görs det oftast skillnad mellan två begrepp, *koherens* och *kohesion*. Med koherens avses de mentala processer som deltar i konstruktionen av en mental representation av texten när man producerar eller lyssnar på/läser något. Den är alltså närmast en mental, inte textuell egenskap. Om texten är koherent producerad, kan mottagaren bilda sig ungefär samma mentala representation av texten som sändaren har avsett (Gernsbacher & Givón 1995: introduktion, se också Fairclough 1992:134). Med kohesion avses sedan de explicita, dvs. yttextuella bindningarna, både de grammatiska och lexikaliska bindningarna som hjälper mottagaren att bilda denna representation (jfr t.ex. Halliday & Hasan 1976:4, 19). Det är dock möjligt att mottagaren inte alltid upptäcker alla lexikaliska bindningar i texten. Då har sändaren övervärderat mottagarens kunskapsnivå och antar att mottagaren vet mer om ämnet än han i verkligheten gör. Mottagaren anser att texten inte är koherent. (Jfr Puskala 1986:140.)

De yttextuella bindningarna indelas av de flesta forskare i tre huvudtyper: referensbindningar, satsbindningar och blandade bindningar (se t.ex. Källgren 1979:92-93 och Berge 1988:105-106). Referensbindningarna kan kopplas ihop med innehållet och kan sägas sammanfalla med det Halliday & Hasan (1976) benämner lexikaliska bindningar, medan satsbindningarna och de blandade bindningarna har att göra med formen och motsvaras av grammatiska bindningar hos Halliday & Hasan (ibid).

I min undersökning har jag koncentrerat mig på de yttextuella bindningar som har att göra med formen, dvs. satsbindningar och blandade bindningar. Jag har alltså inte studerat referensbindningar, även om de oftast anses vara viktigare vid textförståelse än t.ex. satsbindningarna och de blandade bindningarna (jfr t.ex. Gunnarsson 1982:53, Melin 1992:232, Givón 1995:106). Det är ändå läsarens kunskaper om omvärlden som påverkar textförståelsen mera än hans språkstrukturella kunskaper. Orsaken till att jag lämnat referensbindningarna utanför undersökningen har att göra med texternas sinsemellan likartade innehåll. Det ingår samma referenter i så gott som alla texter, eftersom alla skribenter enligt instruktionerna har utgått från samma fakta vid skrivtillfället (jfr bilaga 1).

Satsbindningarna uttrycks i texten med hjälp av konjunktioner, konjunktionella adverb (exempel 1) eller ibland med hjälp av hela satser (exempel 2). Dessa hjälpmedel binder ihop två satser (Källgren 1979:87). Den överlägset vanligaste typen av satsbindningar, den som uttrycks med hjälp av konjunktioner, faller dock utanför denna delstudie, eftersom den förekommer inom en mening.

(1) Paret klagade över till Högsta domstolen som först vägrade ompröva fallet. Fallet behandlas *ändå* denna vecka och [---]F21

- (2) Den svenska tullen stoppade paret med flyttlasset och följden var att tingsrätten i Borås dömde mannen för förfalskning och förklarade att tavlorna var nu förbrutna till svenska staten.

Men historian fortsätter. En professor vid konsthögskolan i Stockholm började studera tavlorna närmare och [---]F6

I båda exemplen är bindningen adversativ. I exempel 1 binder det adversativa adverbet *ändå* ihop två meningar inom samma stycke, medan meningen *Men historian fortsätter* i exempel 2 inleder ett stycke och binder ihop det nya stycket med det föregående. Skribenten har på det sättet velat signalera att texten fortsätter trots läsarens eventuellt motsatta förväntningar. Den kronologiskt sett sista händelsen i nyheter som handlar om brott av olika slag är ju ofta situationen där gärningsmannen har gripits eller blivit dömd. Nyheterna brukar dock inte följa den kronologiska ordningen (se t.ex. Bell 1991:172).

Med blandade bindningar avses bindningar mellan enstaka konstituenten och hela satser (Källgren 1979:92). Det är då fråga om elliptiska uttryck och satspronominaliseringar (exemplen 3 och 4). De blandade bindningar som uttrycks med hjälp av relativsatser och vissa andra bisatser (typ Hustrun hade ärvt tavlorna *som hade hängt i hennes barndomshem*) faller utanför denna delstudie, eftersom också de förekommer inom en mening.

- (3) Paret bodde i Tammerfors i slutet av 1970-talet. *Därifrån* flyttade de till [---]F10

- (4) De anklagade hävdade att tavlorna hängt på väggarna i hustruns barndomshem och att paret haft med sig tavlorna i bagaget då de flyttade till Borås.

Tingsrätten vägrade att tro på parets *förklaring* [---]S25

Meningarna i exempel 3 tillhör samma stycke, medan skribenten i exempel 4 har låtit den första meningen utgöra ett eget stycke och placerat den andra meningen i följande stycke. Lösningen kan ifrågasättas, även om ett stycke i princip kan vara hur kort eller lång som helst (jfr Strömquist 1987).

Förutom satsbindningar och blandade bindningar förekommer två övriga typer av bindningar i materialet. Dessa kallar jag identitetsbindningar mellan satser och tematiseringar.

Identitetsbindningen mellan satser är en referentiell bindning mellan två satser. Skribenten upprepar alltså största delen av innehållet i en sats i satsform, antingen inom samma stycke, såsom i exempel 5, eller senare i texten.

- (5) Mannen dömdes för förfalskning [---] Paret dömdes således utan att ens veta [-S14

Med tematiseringar avser jag de fall där skribenten har inlett en mening med en annan referent som tema än i den oförändrade varianten av informationsenheten. Tematiseringar förekommer endast mellan styckena.

- (6) En man och hans hustru blev stoppade i den svenska tullen [---F19
(Jfr informationsenhet 14 Den svenska tullen stoppade paret med flyttlasset.)

Skribenten gör ett medvetet val när han väljer att ändra meningens informationsstruktur. Så har t.ex. skribenten i exempel 6 inlett det aktuella stycket, som också inleder hela texten, med den centrala referenten *paret* i stället för den mera perifera referenten *den svenska tullen*. Hans förfarande är helt naturligt. Den första referenten som presenteras är ju vanligen den mest centrala i texten (jfr van Dijk & Kintsch 1983:209).

Resultat

De yttextuella bindningarna på stycke- och textnivå utgör sammanlagt ca 35 % av alla bindningar i texterna i båda grupperna. De är alltså betydligt mer sällsynta än bindningarna på meningsnivå. Bindningarna är dock vanligare mellan styckena än mellan meningarna inom ett stycke, såsom det framgår av tabell 1.

Tabell 1. De yttextuella bindningarna inom ett stycke och mellan stycken.

	de finskspråkiga %		de svenskspråkiga %	
inom ett stycke	30	33	46	39
mellan stycken	60	66	71	61
TOTALT	90	99	117	100

Ungefär 2/3 av bindningarna över meningsgränser återfinns mellan stycken i texterna skrivna av de finskspråkiga studerande, medan andelen är litet lägre (61 %) i texterna skrivna av de svenskspråkiga studerande. Det finns dock flera yttextuella bindningar i de svenskspråkigas texter, såväl inom styckena som mellan stycken.

Antalet olika typer av bindningar samt de procentuella andelarna framgår av tabell 2. Det kan vara skäl att påpeka att de procentuella andelarna är jämförbara enbart inom grupperna, inte mellan dem.

Trots att det totala antalet bindningar över meningsgränser är större i texterna skrivna av dem med svenska som modersmål är det endast två typer av bindningar som är vanligare i texter skrivna av de svenskspråkiga: tematiseringarna och identitetsbindningarna mellan satser. De två övriga typerna, satsbindningarna och de blandade bindningarna, är ungefär lika vanliga i båda gruppernas texter.

De individuella skillnaderna inom grupperna är dock stora: sex av de tjugosju

skribenterna i den svenskspråkiga gruppen står t.ex. för 60 % av alla bindningar mellan meningar inom ett stycke. Likaså står två skribenter för en tredjedel (11 st.) av alla identitetsbindningar mellan satser. Det kan alltså anses vara ett klart individuellt drag att man använder dylika sätt att binda ihop sin text. Om dessa individuella drag inte beaktas, återstår ännu några intressanta skillnader och likheter mellan grupperna.

Tabell 2. De yttextuella bindningarna mellan meningar och stycken samt de procentuella andelarna

	de finskspråkiga %		de svenskspråkiga %	
Satsbindningar	37	43,1	35	29,9
mellan meningar	19		22	
mellan stycken	18		13	
Blandade bindningar	30	33,3	28	23,9
mellan meningar	9		21	
mellan stycken	21		11	
ID-satser	12	13,3	32	27,4
mellan meningar	2		7	
mellan stycken	10		25	
Tematiseringar	11	12,2	22	18,8
TOTALT	90	99,9	117	100,0

För det första är satsbindningarna, som närmast uttrycks med hjälp av konjunktionella adverb, ungefär lika många till antalet i båda grupperna. Det ringa antalet konjunktionella adverb anses i allmänhet vara ett typiskt drag för vuxna talare och eventuellt också skribenter (jfr Lindberg, Juvonen & Viberg 1990:190). Trots att satsbindningarna utgör den största gruppen av de olika bindningssätten, använder båda skribentgrupperna dem med måtta. Detta drag kan alltså anses vara oberoende av språket.

För det andra är tematiseringarna överlägset vanligare i texterna skrivna av de svenskspråkiga skribenterna. Detta kan delvis förklaras med att tematisering genom passiva konstruktioner är vanlig i svenskan (se Ekerot 1979:100), medan finskan använder sig av andra medel. Även om tematiseringarna utgör en bråkdel av de tematisiska bindningarna i texterna, antyder resultaten att en del av de språkberoende textuella problemen är förknippade med tematiken. Detta konstateras också i en undersökning om hur finländska universitetsstuderande skriver på engelska (Mauranen 1993 och 1996).

För det tredje är blandade bindningar i form av pronomina eller abstrakta sub-

stantiv vanligare mellan meningar inom ett stycke än mellan stycken bland de svenskspråkiga skribenterna, medan situationen är den motsatta bland de finskspråkiga skribenterna. I exemplen 7 - 9 kan man diskutera vilka typer av satsbindningar som över huvud taget hjälper läsaren att förstå texten. Det kan diskuteras om det pronominella adverbet *då* i exempel 7 alls är nödvändigt och om *då* i exempel 8 är det optimala sättet att binda ihop de två styckena. I exempel 9 kan man i och för sig komprimera innehållet i det tidigare sagda i ett abstrakt substantiv som *sak* eller hellre *ärende*, men i det aktuella avsnittet har skribenten utelämnat viktig information, att tullen misstänkte att tavlorna var förfalskade.

- (7) Mannen, en svetsare från Tammerfors, flyttade efter en 5-årig vistelse i Borås tillbaka till Tammerfors 1985. Med i flyttlasset hade han *då* tavlor signerade AE som tidigare hade hängt i hustruns barndomshem [---]S23
- (8) Efter en lång process dömde tingsrätten i Borås mannen i böter och förklarade tavlorna förbrutna till svenska staten.
En professor vid konsthögskolan i Stockholm fick *då* i uppdrag att avlägsna [---]F5
- (9) Den svenska tullen var på skarpt humör denna gång och kollade flyttlasset noga. Tullen blev misstänksam på tavlorna i lasset.
Saken fördes sedan till Tingsrätten i Borås; där mannen dömdes [---]F1

Ser man sedan på de enskilda skribenterna kan man konstatera att skillnaderna är stora. Text F18 innehåller det minsta och text S2 det största antalet yttextuella bindningar av alla texter i materialet. Skribent F18 har inga yttextuella bindningar över styckegränser, medan skribent S2:s text innehåller ett genomsnittligt antal dylika.

(10) TVÅ "ALBERT EDELFELT" FAST I TULLEN (F18)

Den svenska tullen hittade två tavlor signerade av Albert Edelfelt i ett flyttlass i Stockholm förra veckan. Paret var på väg till Tammerfors, dit de tänker att flytta. De har bott där tidigare innan de flyttade till Borås i början av 80-talet.

Mannen är 41 år gammal. Han är svetsare. Hans hustru är hemmafru. Paret påstår att hustrun har ärvt tavlorna. En professor vid konsthögskolan i Stockholm började studera tavlorna närmare och märkte att tavlorna var äkta.

Tingsrätten i Borås dömde mannen för förfalskning och förklarade tavlorna förbrutna till svenska staten. Högsta domstolen behandlar fallet denna vecka. Tavlorna är värda flera miljoner mark.

(11) EDELFELTTAVLORNA VAR ÄKTA! (S2)

För en tid sedan hamnade en man och hans hustru fast i den svenska tullen för att de skulle ha haft ha förfalskade tavlor av Albert Edelfeldt. *Mannen blev dömd för förfalskning* och tavlorna förklarades förbrutna till svenska staten.

En professor vid konsthögskolan i Stockholm fick i uppdrag att avlägsna signaturen

"AE" från tavlorna. Han började *dock* studera tavlorna närmare och märkte att de var äkta.

Paret med tavlorna bodde i slutet av 70-talet i Tammerfors och flyttade till Borås i början av 80-talet. Då de flyttade tillbaka till Tammerfors år 1985 hade de några tavlor med signaturen AE i flyttlasset. Tavlorna hade hängt i hustruns barndomshem. Hustrun *hade i ett senare skede* ärvt tavlorna, men hade ingen aning om att de var värdefulla eftersom hon inte visste vem Albert Edelfelt var. Tavlorna behandlades vårdslöst och dessutom fanns det terpentin i lägenheten i Borås eftersom mannen, 41 år gammal, var svetsare.

Först vägrade Högsta domstolen att ompröva fallet. *Men* nu behandlas fallet denna vecka. Ifall domstolen anser tavlorna var äkta får det finska paret tavlorna tillbaka. Målningarna anses vara värda flera miljoner mark.

Avsaknaden av yttextuella bindningar över styckegränserna i texten i exempel 10 är ett yttre tecken på att texten inte är helt koherent på ett djupare plan. Händelserna presenteras i ologisk ordningsföljd, men skribenten har inte ens försökt förklara varför mannen t.ex. blev dömd för förfälskning trots att tavlorna hade konstaterats vara äkta. Ett konjunktionellt adverb som *trots detta* eller *ändå* skulle ha hjälpt läsaren på traven. Texten i exempel 11 är å sin sida en typisk representant för texterna i materialet. Skribenten har några yttextuella bindningar som går över meningsgränserna. Hans text är koherent, och i de flesta fall är användningen av de yttextuella bindningarna helt motiverad. Endast det sista fallet, det konjunktionella adverbet *men* som inleder den andra meningen i det sista stycket, gör ett litet naivt intryck.

Även om skribenterna i min undersökning ombads skriva en nyhetsnotis, är det rätt få skribenter som har strukturerat sin text med tanke på detta, alltså enligt den fallande viktens princip (jfr Puskala 1998:210-213 och Puskala 1999:299-308). Detsamma gäller också den genretypiska användningen av yttextuella bindningar. De yttextuella bindningarna i verkliga nyhetsartiklar är relativt få till antalet (se t.ex. Bell 1991:172). Det är också vanligt att det inte används tematiseringar i nyhetsartiklar, utan en ej tidigare nämnd referent placeras som tema i en styckeinledande mening (se Josephsson 1996:190). Det kan dock diskuteras om det gängse bruket i nyhetsartiklar alltid är det mest lyckade ur koherensperspektiv. I mitt material förekommer dylika drag i större omfattning i de texter som är skrivna av de finskspråkiga skribenterna med framför allt i texten i exempel 10. Texten liknar visserligen vissa nyhetsnotiser i och med att de yttextuella bindningarna över meningsgränserna saknas helt, men annars anser jag att texten inte liknar nyhetsartiklar mer än texterna skrivna av de svenskspråkiga skribenterna gör det. Kriteriet är för formellt för att det kunde tillämpas som särskiljande.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att de yttextuella bindningarna är bra drängar men dåliga husbönder. Utan yttextuella bindningar blir texten en uppräkningslista av fakta. De kan dock lätt användas i överflöd. De kan också vara direkt missvisande, om läsaren inte hittar korrelatet till det konjunktionella adverb, pronomen, abstrakta substantiv eller den hela sats som skribenten har valt att använda. De yt-

textuella bindningarna fyller sin uppgift väl så länge de är diskreta och inte drar till sig läsarens uppmärksamhet.

Ytterst förenklat uttryckt kan man säga att det enda yttextuella bindningssätt som enligt denna delstudie är beroende av språket är tematiseringar. Den skribentgrupp som har skrivit på sitt modersmål har oftare använt detta bindningssätt i sina texter än den grupp som består av finskspråkiga studerande med 6 - 8 års studier i svenska. I övrigt behärskas konsten att använda yttextuella bindningar lika bra av både dem som har svenska som modersmål och dem som inte har svenska som modersmål.

Litteratur

- Bell, Allan, 1991: *The Language of News Media*. Blackwell, Oxford and Cambridge.
- Berge, Kjell Lars, 1988: *Skolestilen som genre. Med påtvungen penn*. Landslaget för norskundervisning (LNU) og I.W. Cappelens förlag, Lillehammer.
- van Dijk, Teun & Kintsch, Walter, 1983: *Strategies of Discourse Comprehension*. Academic Press, New York.
- Ekerot, Lars-Johan, 1979: *Syntax och informationsstruktur. I: Svenska i invandrarperspektiv*. Red. av Kenneth Hyltenstam. Liber, Lund. S. 79-108.
- Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and Social Change*. Polity Press, Cambridge.
- Gernsbacher, Morton Ann & Givón T., 1995: *Introduction. I: Coherence in spontaneous text*. Red. av Gernsbacher, Morton Ann & Givón T. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia.
- Givón T., 1995: *Coherence in text vs. coherence in mind. I: Coherence in spontaneous text*. Red. av Gernsbacher, Morton Ann & Givón T. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia. S. 59-107.
- Gunnarsson, Britt-Louise, 1982: *Lagtexters begriplighet. En språkfunktionell studie av medbestämmandelagen*. Liber, Lund.
- Halliday, M.A.K. & Hasan, Ruqaiya, 1976: *Cohesion in English*. Longman, London.
- Josephson, Olle, 1996: *Det betydelselösa tidningsspråket. I: Samspel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala. S. 185-197.
- Källgren, Gunnel, 1979: *Innehåll i text. Studentlitteratur*, Stockholm.
- Lindberg, Inger, Juvonen, Päivi & Viberg, Åke, 1990: *Att berätta på två språk - en studie av tvåspråkiga barns återberättelser på första- och andraspråket. I: Samtal och språkundervisning. Studier till Lennart Gustavssons minne*. Red. av Viveka Nettelbladt & Gisela Håkansson. Linköpings universitet, Linköping. S. 169-190.
- Mauranen, Anna, 1993: *Cultural Differences in Academic Rhetoric. A textlinguistic Study*. Peter Lang, Frankfurt.
- Mauranen, Anna, 1996: *Discourse Competence - Evidence from Thematic Development in Native and Non-native Texts. I: Academic Writing. Intercultural and Textual Issues*. Red. av Eija Ventola & Anna Mauranen. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia. S. 195-230.

- Melin, Lars, 1992: Textbindning och läsbarhet. I: Svenskans beskrivning 19. S. 225-233.
- Puskala, Jaana, 1986: Innehållets och uttryckets roll för textens svårighetsgrad = en textlingvistisk undersökning av två läroböcker. Opublicerad pro gradu-avhandling i svenska. Vasa högskola, Vasa.
- Puskala, Jaana, 1998: Förfälskade tavlor var äkta Edelfelt. En textlingvistisk undersökning av nyhetsnotiser skrivna av studerande. Licentiatavhandling i svenska. Vasa universitet, Vasa.
- Puskala, Jaana, 1999: Bra texter - bra nyhetsnotiser. Att skriva en nyhetsnotis om förfälskade tavlor. I: Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-symposium XIX. Vasa universitet, Vasa. S. 299-308.
- Strömquist, Siv, 1987: Styckevis och helt. (Ord och Stil. Språksamfundets skrifter 19.) Liber, Malmö.

Du får nedan några uppgifter om en händelse. Bland dem finns det både bakgrundsuppgifter och uppgifter om händelseförloppet. Använd uppgifterna för att göra en sammanhängande text; en nyhetsnotis i lokaltidningen. Du kan själv överväga vad du tar med i texten! Föreslå också huvudrubrik till artikeln.

En man och hans hustru

- bodde i Tammerfors i slutet av 70-talet
- flyttade till Borås i början av 80-talet
- flyttade till Tammerfors 1985
- hade några tavlor i flyttlasset
- tavlorna hade hängt i hustruns barndomshem
- tavlorna var signerade "Albert Edelfelt"
- hustrun hade ärvt tavlorna
- ingen visste vem Albert Edelfelt var
- mannen hade terpentin i den gamla lägenheten i Borås
- mannen var svetsare)
- mannen är 41 år gammal
- paret får tavlorna tillbaka efter HD:s beslut

Myndigheterna

- a) Den svenska tullen
 - hittade två tavlor signerade av AE i ett flyttlass
 - stoppade paret med flyttlasset
- b) Tingsrätten i Borås
 - dömde mannen för förfälskning
 - förklarade tavlorna förbrutna till svenska staten
- c) En professor vid konsthögskolan i Stockholm
 - fick i uppdrag att avlägsna signaturen "AE" från tavlorna
 - började studera tavlorna närmare
 - märkte att tavlorna var äkta
- d) Högsta domstolen
 - vägrade först ompröva fallet
 - behandlar fallet denna vecka
 - paret får upprättelse

Tavlorna är värda flera miljoner mark

Svensk språkforskning under 1900-talet

Bengt Sigurd

Rörande de senaste 50 årens svenska språkvetenskap kan jag med viss rätt säga: "Därom kan jag ge besked, ty jag var med" — jag började studera engelska i Lund 1949. Under de år som gått sedan dess har jag fått uppleva fyra stora språkvetenskapliga nyheter: fonetik, strukturalism, generativ grammatik och datalingsvistik.

I arbetet på boken *The History of Linguistics in the Nordic Countries* där jag medverkat tillsammans med Even Hovdhaugen i Norge, Fred Karlsson i Finland och Carol Henriksen i Danmark har vi haft tillfälle att jämföra utvecklingen av språkvetenskapen i Sverige, Danmark, Norge och Finland.

Dessutom har jag varit med på ett antal sammankomster för att dryfta frågor rörande svenskans beskrivning. Inte den första, som hölls i Stockholm 1963, men väl den andra som Bengt Loman och jag arrangerade i Lund 1964.

Svenskans beskrivning som underground möte

Jag påminner mig att mötet i Lund var något dramatiskt, eftersom en viss lektor dök upp och klagade över att han inte hade fått någon inbjudan. På den tiden gick det ut personliga inbjudningar till personer man trodde ville vara med. Och vi hade inte tidigare märkt att vederbörande varit intresserad av fonologi, strukturalism och modern svenska. Men då förstod vi att vi hade någonting som det var roligt att vara med på. Ett spännande underground möte med troende strukturalister. Så var de första sammankomsterna som kort bara brukar benämnas Svenskans beskrivning. Mötena var en utväxt av Språkcirkeln i Stockholm under ledning av Claes-Christian Elert och Bengt Loman.

Numerä uppfattas konferensen Svenskans beskrivning inte som inskränkt till ett paradigm som strukturalism eller generativ grammatik. Svenskans beskrivning är sedan många år ett högst öppet och officiellt arrangemang. Särskilt officiell status nåddes väl år 1985 i Göteborg på den 10:e konferensen då det var ett statsråd (Göransson) som invigningstalade — Sture Allén var då organisatör.

Det är intressant att tänka på sådana möten av vetenskapliga entusiaster. De första sammankomsterna av denna typ som man kan hitta i Sverige är mötena i de språkvetenskapliga sällskapen. Det första sällskapet startades i Uppsala 1882 av Adolf Noreen. Han inbjöd ett antal yngre lärare till ett konstituerande möte. Typiska föredrag från den tiden var Noreens presentation av de senaste teorier-

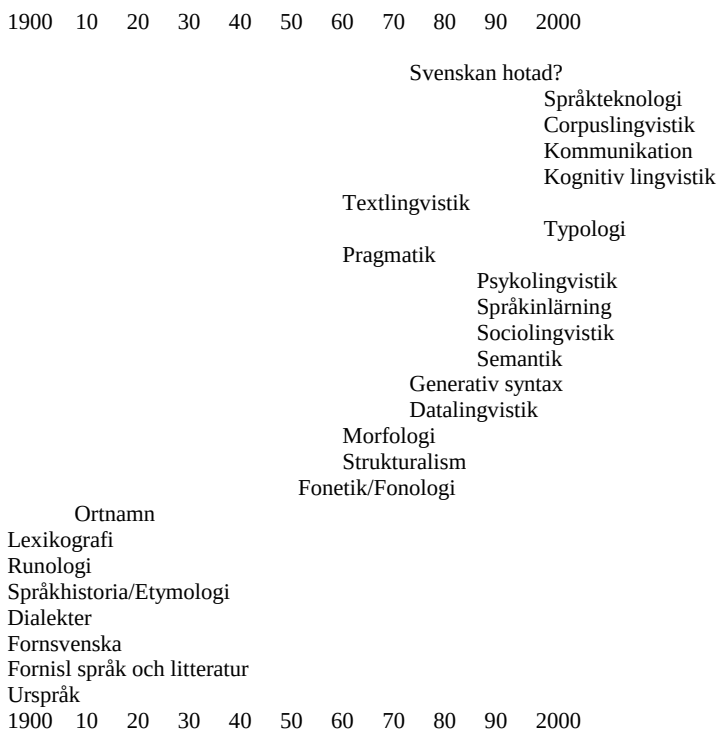
na om omljud och avljud. Man hade goda kontakter med tyska universitet som Leipzig (se Loman, 1993). Dessa sällskap har förlorat sin betydelse sedan de enskilda språken har utvecklat sina seminarier och lingvistikinstitutionerna vuxit fram.

Det mest kända sällskapet i Norden är naturligtvis den danska lingvistikretsen som startades 1931. Glossematiken var paradigmet och Hjelmslev var den helt dominerande personen. Vi åkte över från Lund för att se och höra Louis Hjelmslev, Paul Diderichsen och Eli Fischer-Jørgensen.

När transformationsgrammatiken kom under 1970-talet skapades en sorts sekt som hade underavdelningar över hela världen där budskapet spreds. Kännetecknande för de generativa cellerna var att man samlades och studerade de senaste skrifterna från Chomsky eller någon annan guru. Jag minns ett möte i en sådan krets i USA där jag var gästprofessor på 1960-talet. Vid ett mer eller mindre hemligt möte i en källare kom en deltagare ned och meddelade att han fått telefon från MIT och hört att prepositioner skulle betraktas som verb.

Översikt över områden inom svensk språkforskning under 1900-talet

Följande diagram ger en antydan om utvecklingen av språkvetenskapen i Sverige under 1900-talet.

Ord som antyder området har placerats in ungefärligt vid de årtal då området kan anses vara etablerat. Det är svårt att stödja tabellen empiriskt på alla punkter - den bygger nödvändigtvis på min subjektiva uppfattning. Men den kan vara ett bra underlag för diskussioner. För en del områden avtar intresset; för andra ökar det. En del håller i sig länge.

En generell observation man kan göra är att antalet nya områden ökar - kurvan böjer av uppåt. Man kan också iakta att det inte kom något nytt mellan ca 1930 och 1950. Denna svacka förklaras rimligtvis av andra världskriget då Sverige var isolerat och medborgarna hade annat att tänka på. Men det kan också finnas andra förklaringar.

Vid ingången till 1900-talet stod fornspråken och urspråket i fokus. I ämnet nordiska språk utgjorde fornisländska och den fornisländska litteraturen de självklara ämnena för föreläsningar, seminarier och forskning. Språkvetenskap var nära sammankopplad med filologi och kallades ibland filologi i Sverige liksom utomlands.

Den indoeuropeiska komparativa språkforskningen med sanskrit åtnjöt stor respekt, vilket framgår av att en professur inom detta område tillhörde de första professurerna när den nya Högskolan i Göteborg inrättades 1891.

Man tänkte mycket på urspråk och urhem och i Norden försökte språkforskarna rekonstruera urnordiska och urgermanska med hjälp av de källor som fanns och språkhistoriska metoder. Ett stort antal ljudlagar etablerades varigenom man fick ett spännande titthål ner mot urnordiskan, urgermanskan och det indoeuropeiska urspråket. De flesta av de etymologier för svenska ord som vi fortfarande förlitar oss på togs fram på denna tid av Noreen, Kock och Hellquist.

Den svenska nordistikens guldålder

Kanske vågar man kalla slutet av 1800-talet och 1900-talets första årtionden för den svenska nordistikens guldålder. Då verkade Noreen, Kock, Hellquist, Tamm och Lundell som lärare och forskare inom områden som de måste ha uppfattat som jungfruliga. Nordistikens guldålder tror jag påverkade andra språkämnerna också.

Adolf Noreen (1854-1925) var professor i nordiska språk vid Uppsala universitet 1887-1919. Noreen var internationellt känd och hans översikter över de nordiska språken publicerades av tyska förlag. Han skrev ett mycket stort antal artiklar inom språk- och ordhistoria, språkriktighet, stavning och stilistik. Hans stort anlagda — oavslutade — verk *Vårt språk* (1903-1925) är imponerande genom att han behandlar svenskan inte bara ur diakronisk synpunkt som då var gängse utan också ur synkronisk. Svensk fonetik, ordstruktur och ordbildning behandlas med nästan överväldigande klassificering och exemplifiering och under terminologisk diskussion. Syntax behandlas inte separat, och inte som vi skulle göra numera, men grundläggande semantiska relationer i satser och fraser redovisas.

Axel Kock (1851-1935) var professor i Nordiska språk i Göteborg 1890-93, i Lund 1907-1916. Han gjorde grundläggande undersökningar av betoningens mönster och tonaccenter i svenskans ordförråd, för en internationell publik sammanfattade i *Die alt- und neuschwedische Accentuierung* 1901. Ett annat översiktsarbete är *Svensk ljudhistoria*, 5 band 1906-1929.

Dansken Verner hade formulerat en ljudlag som tog hänsyn till den varierande betoningen i indoeuropeiska, s.k. Verners växling. Kock formulerade samverkande ljudlagar med ännu mera speciella villkor, bl.a. en i den s.k. periodteorin enligt vilken ett *a* kunde bli *ä* före ett *i* som föll bort men inte ett *i* som stod kvar. Omljud och brytning i de nordiska språken och dialekterna blev ett givande område för svenska språkforskare. Kock publicerade sina teorier för en internationell publik i *Umlaut und Brechung* (1911-1916).

Som ett viktigt skäl till att räkna 1900-talets första årtiondena till den svenska nordistikens guldålder kan nämnas Elof Hellquists arbeten sammanfattade i *Det*

svenska ordförrådets ålder och ursprung I-III (1929-1932) och hans oöverträffade etymologiska ordbok (1922 och senare). Den står sig som bekant ännu och är mycket lärorik genom sina förklaringar, hänvisningar och utblickar till andra språk, se t.ex. artikeln *abborre*.

Johan Lundell (1851-1940) var först docent i fonetik, men blev sedan professor i Slaviska språk i Uppsala 1891 och spelade en stor roll i den språkvetenskapliga miljön i Uppsala. Han publicerade *Det svenska landsmålsalfabetet* som fick avgörande betydelse för transkriptionen och beskrivningen av dialekterna i tidskriften *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1879. Man kan observera att intresset för dialekterna gick hand i hand med ett intresse för folkliv och folkkultur.

Här kan man tillägga att Bernhard Karlgren (1889-1978) den store sinologen lärde sig landsmålsalfabetet och i själva verket använde det när han upptecknade kinesiska dialekter. Det var dessa uppteckningar som han utnyttjade för att rekonstruera äldre kinesiska (se Karlgren, 1915-1926). Jag tror att den fonetiska transkriptionen gjorde att han kunde fokusera ljuden bättre än kinesiska språkforskare som mest tänkt på tecknen och studerat deras historia.

Lexikografi

Starten av Svenska Akademiens ordbok i slutet av 1800-talet och diskussionerna kring den gör att det kan vara berättigat att sätta upp lexikografi som ett område som fanns vid ingången av 1900-talet. Sverige har en stark lexikografisk tradition vilket också belyses av Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* (tre band, 1884-1918) och F. A. Dahlgren, *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket* (1914-1916). Den lexikografiska traditionen har förvaltats väl av Sture Allén och kretsen kring honom i bl.a. frekvensordböcker, senare upplagor av *Svenska Akademiens ordlista* samt *Nationalencyklopediens ordbok* (tre band, 1995-1996). Man kan också peka på invandrarordböckerna, främst projektet *Lexin* som resulterat i en mängd ordböcker för olika invandrarspråk.

Svenska Akademiens ordbok är något av ett nationalmonument. Kanske blir den världens största ordbok — i varje fall den som tagit längst tid att producera. Det har beräknats att den skall bli klar 2040. Flera generationer av nordister har arbetat på den.

Runologi

För kännedomen av vikingatidens språk spelade runinskrifterna en stor roll och diskussionen om runskriftens ursprung fortgick — i Sverige var Otto von Friesen en känd deltagare (*Om runskriftens härkomst*, 1906). Noggranna beskrivningar av runstenarna från olika landskap hade börjat ges ut vid seklets början.

Runstenar med äldre runor mystifierade genom dunkla texter som också gav inblickar i forntidens sagor och riter. Sven B. F. Jansson (1906-1987), professor i Stockholm och riksantikvarie spelade en stor roll för att sprida kunskap om runor och runinskrifter. Det finns ett nytt intresse för runor och det kommer ut nya populärvetenskapliga böcker om runor.

Dialekter och ortnamn

Man insåg att dialekterna kunde ge vittnesbörd om fornspråket och en rad avhandlingar om dialekter skrevs, till en början efter mönster av Noreens avhandling *Frykdalsmålets ljudlära* (1877). Dialekter behandlades också översiktligt i Hesselmanns *Sveamålen och de svenska dialekternas indelning* (1905). Natan Lindqvist gjorde en stor insats genom sin ordgeografiska studie av Sydväst-Sverige (1947). Dialektforskningen institutionaliserades så småningom genom inrättandet av dialekt- och ortnamnsarkiv.

Ortnamnsforskningen i Sverige hänger intimt samman med Jöran Sahlgrens verksamhet som forskare, entreprenör och grundare av tidskriften *Namn och Bygd* (1913) och flera ortnamnssällskap och arkiv och under 1920-30-talen. Ortnamnsforskningen institutionaliserades också genom att man började ge ut tolkningar av ortnamnen i olika delar (häradar) av Sverige. Ortnamnsforskning framstår som en svensk specialitet. Andra namn som kan nämnas är: Lennart Moberg, Carl Ivar Ståhle, Ivar Lundahl, Gösta Holm, Sven Benson, Bengt Pamp, Lennart Elmevik, Thorsten Andersson. Till dessa bör fogas Eilert Ekwall (1877-1964), professor i engelska i Lund, internationellt känd särskilt för sin bok *A concise Oxford dictionary of British place-names* (4:uppl. 1960).

1950: fonetik, fonologi, strukturalism

Fonetik har placerats in ca 1950, det år då Bertil Malmberg tillträdde sin professur i fonetik i Lund. Malmberg introducerade också fonologi och strukturalism i Sverige och den strukturella perioden under 1950-talet upptogs mycket av diskussioner om svenskans fonemförråd och fonotaktiska struktur. Studiet av ljudläran i de enskilda språken kompletterades genom det nya universitetsämnet Fonetik. En typisk representant för tiden är min avhandling *Phonotactic Structures in Swedish* (1965) och Claes-Christian Elerts bok *Ljud och ord i svenskan* (1970).

I vår ovannämnda översikt över nordisk språkforskning har vi tagit fram fonetik som en svensk specialitet. Ernst A. Meyer studerade de svenska ordtonernas utbredning redan på 1930-talet. Sedan kom Malmberg (1913-1994) som blev en internationellt berömd fonetiker och strukturalist, kanske mest känd för sina beskrivningar av accent 1 och 2 - och sina läroböcker (t.ex. Malmberg, 1959). Gunnar Fant var från början elektroingenjör och akustiker. När han sam-

arbetade med Roman Jakobson och Morris Halle i den lilla boken *Preliminaries to Speech Analysis* som kom 1951 sattes svensk fonetik på kartan och sambandet med teknologi blev klart.

Den fonetiska traditionen har hållit i sig och svenska fonetiker står sig bra även i den nya värld där fonetiken teknifierats och räknas som en del av språkteknologi. Inga fonetikprofessurer har lagts ner i Sverige. Svensk prosodiforskning med Eva Gårding och Gösta Bruce står stark. Björn Lindblom som arbetat många år i USA är känd för att ha anknutit fonetiken till utvecklingsfysiologi och biologi.

1950-talet ledde till kontakter med amerikansk lingvistik med namn som Pike och Nida. Deras böcker om fonologisk och morfologisk analys respektive, demonstrerad på amerikanska indianspråk gjorde stort intryck på den tidens lingvister. Man började beskriva svenska med de nya metoderna med morfem och allomorf som paralleller till fonem och allofon.

Datalogvistik

Datalogvistik har placerats in ungefär 1960 då man kan finna att möjligheterna att åstadkomma automatisk översättning med dator diskuterades (se Fröberg & Sigurd, 1962 där jag skrev ett kapitel om automatisk översättning). Under 1970-talet började Sture Allén ge ut *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext* som skulle bli ett genombrott för den datoriserade lexikografin i Sverige. Datalogvistik blev ett ämne vid institutionerna för allmän språkvetenskap, i Linköping vid den datalogiska avdelningen. Numera har datalogvistik integrerats i alla språkämnen, men det finns speciella kurser vid vissa institutioner.

Till en början användes datorerna mest till att göra frekvensordböcker och konkordanser. Datalogvistik tog ett stort steg tack vare Chomskys formella grammatik som kan köras på dator och ingå i program för automatisk textförståelse och maskinöversättning. Datalogvisterna fick sina egna konferenser varav Koling (Conference on Computational Linguistics) bör nämnas särskilt eftersom svenska lingvister (främst Hans Karlgren) medverkade vid dess tillkomst. Det var på hans förslag den fick kortnamnet Coling.

Chomsky och generativ grammatik

Chomskys bok *Syntactic Structures* kom 1957, men det generativa budskapet nådde knappast fram i Sverige förrän på 1960-talet — *Aspects of the theory of syntax* kom 1965. Då kom svenskans syntax i blickpunkten och man kunde märka ett stigande antal entusiastiska yngre språkforskare. Under 1960-talet börjar man alltmera skriva på engelska och amerikanska lärare engagerades vilket gjorde att svensk språkvetenskap tog upp samma problem som tagits upp i USA. Svenskan blev ett språk bland andra i världen som kunde användas för

att motbevisa eller bekräfta grammatiska hypoteser. Antalet producerade grammatiska arbeten ökade markant vilket t.ex. framgår av den litteraturförteckning som gjorts i samband med arbetet på *Svenska Akademiens Grammatik*.

Genom den generativa grammatiken kom också semantiken upp på dagordningen på ett nytt sätt —betydelselära hade förvisso funnits, men handlade tidigare mest om betydelseförändringar. Nu började man diskutera hur olika betydelser hos satser motsvarades av olika syntaktisk härledning.

Östen Dahls bok *Grammatik på svenska* (andra upplagan 1971), tillhörde de första läroböckerna i generativ grammatik och han hade med sin grupp en ledande ställning vid sidan av Ulf Teleman i Lund (se t.ex. Teleman, 1969). Generativ semantik fick genom Dahls bok ett visst fotfäste i Sverige. Paradigmet kan illustreras med de träd i boken som visar en semantisk-logisk djupstruktur varifrån man genom flyttningar kom fram till ytstrukturer. Man kan av exemplet där t.ex. Nixon och Agnew ofta nämns också få en doft av den politiska situationen runt 1970. Man kan också förstå att generativ grammatik var roligt. Genom generativ transformationsgrammatik öppnades nya perspektiv för en hel generation.

Sociolingvistik

Sociolingvistiken i Sverige —och Norden —hänger mycket ihop med Bengt Lomans (1923-1993) verksamhet vid projektet *Talsyntax* i Lund och andra liknande projekt på andra håll, främst i Finland. Sociolingvistik har placerats in i tabellen ungefär vid 1970 —boken *Manual för analys och beskrivning av makrosyntaxtagmer* av Loman & Jörgensen publicerades 1971. I Uppsala etablerades sociolingvistiken på dialektgeografins grund genom Karl-Hampus Dahlstedt (1917-1996), Gun Widmark, Mats Thelander och Bengt Norberg. Undersökningsobjekten vidgades till att omfatta stadsspråk (Eskilstuna), förhållandet mellan dialekter och stadsspråk, mellan olika socialgrupper, olika åldrar, etc. I Uppsala som var ett fäste för traditionell nordistik inrättades på Karl-Hampus Dahlstedts initiativ en särskild nämnd för forskning om modern svenska: *FUMS (Forskningskommitté n i Uppsala för Modern Svenska)*. Den utvecklades senare till en framgångsrik forskningsavdelning: *Avdelningen för forskning om modern svenska*.

Språkinlärning

Omkring år 1970 kan det nya lingvistiska intresset för språkinlärning anses börja. Det hänger ihop med den generativa grammatikens hypoteser om språkinlärning och med ett nytt intresse för pedagogik, skolspråk, flerspråkighet och psykolingvistik. I Sverige fick språkinlärning aktualitet i och med intresset för invandrarnas svårigheter att lära sig svenska —ett uppmärksammat projekt ini-

tierat av Björn Hammarberg i Stockholm hade den belysande titeln: "Svenska som målspråk". Härmed hänger också ett nytt intresse för typologi ihop. Kännedom om andra språks struktur ger möjligheter att bedöma invandrades olika svårigheter med svenskan. Området delades mellan institutionerna för Nordiska språk och institutionerna för Lingvistik. Typologi var tidigare en ganska esoterisk gren av språkvetenskapen. Jag vill nämna Östen Dahl (se t.ex. Dahl, 1985) och Åke Viberg (se t.ex. Viberg, 1984) bland de mest kända företrädarna för denna gren.

Språkinläring är en svensk specialitet manifesterad genom den professur i barnspråk som Ragnhild Söderbergh hade, först i Stockholm sedan i Lund. Professuren i Lund har sedan fått den bredare inriktningen Språkinläring med Sven Strömquist som innehavare. Barn inklusive barnspråk har etablerats som ett särskilt tema i Linköping. Utvecklingen av forskningen i språkinläring ledde också till etablerande av en särskild avdelning för tvåspråkighetsforskning i Stockholm och en professur med Kennth Hyldenstam som förste innehavare.

Psykolingvistik, pragmatik och kommunikation

Bland reaktionerna på Chomskys formella grammatik fanns kritiken att den inte tog hänsyn till språkets funktion och det skapade så småningom en inriktning mot språkets användning i kommunikation och dialog, pragmatik. Jens Allwood och hans institution framstår som ett tidigt exempel på denna orientering. I Linköping blev kommunikation ett nyckelord som gav upphov till en särskild forskningsorganisation Tema Kommunikation med en professur besatt av Per Linell (se t.ex. Linell & Gustavsson, 1987). Bland forskningsämnen kan man observera studier av ojämlik kommunikation vid domstol.

Många vetenskaper fokuserar kommunikation och kommunikation har blivit ett modeord med bred innebörd. Det finns också historiska studier av ämnet t.ex. Jan Svenssons bok om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler (1988).

Studiet av kommunikation fick speciell precision genom att datalingvister intresserade sig för hur man kan simulera kommunikation och dialog och detta är ett stort ämne numera. Talsvarsanläggningar måste bygga på dialogteori.

Textlingvistik och corpuslingvistik

Textlingvistik har placerats in ca 1980. En typisk representant för detta område är Gunnel Källgren vars avhandling *Innehåll i text* kom 1979. Britt-Louise Gunnarsson uppmärksammades för sina studier i medbestämmandelagens språk. Textlingvistiken har rötter i stilistik, ett område som man hållit på med under många år men som inte satts upp speciellt i tabellen ovan.

Språkstatistik utvecklades jämsides med strukturalism, men fick förnyat intresse i och med att datorerna fick större minneskapacitet och hastighet. Nämnas bör Sture Alléns frekvensordbok baserad på 1 million ord samt databasen *SUC* - ett samarbetsprojekt mellan Stockholm och Umeå universitet (Källgren-Ejerhed). Men det har också utarbetats databaser över historiska texter, t.ex. Mats Thelanders databas över Sven Hofs *Swänska Språkets Rätta Skriftsätt* (1985; 1753). Undersökningar av bruket av ord, fraser och syntaktiska konstruktioner kan få mycket bättre empiriskt stöd sedan man fått tillgång till stora (taggade) texter i form av databaser. Studenter och forskare inom nordiska språk har mycket använt de kvantitativa analysmetoder som utarbetats vid projekten Talsyntax och Skrivsyntax i Lund.

I Sverige kan nog den engelska institutionen i Lund under Jan Svartvik räknas som pionjär inom corpuslingvistik. Jan Svartvik måste vi också räkna som en av de internationellt mest kända svenska lingvisterna genom hans medverkan tillsammans med Quirk, Greenbaum och Leech i den stora engelska grammatiken *A comprehensive Grammar of the English Language* (1985).

Är svenskan hotad?

En konferens om de Nordiska språkens framtid hölls i Lund 1976. Den hade svårt att få stöd av de nordiska fonderna eftersom problemet inte ansågs aktuellt. Utvecklingen har emellertid gjort klart att de nordiska språkens framtid blivit en högst aktuell fråga. Det har visat sig i och med Sveriges inträde i EU att svenska språkets ställning blivit ett allt större problem. Förhandlingsspråken är engelska och franska och det finns ett klart tryck från EU att slippa att översätta och tolka till småspråk som svenskan. Det har också nämnts att de översättningar som görs hotar att påverkas av det byråkratiska originalspråket och påverka svenskan i det långa loppet. Ett särskilt program för att stärka svenskans ställning har utarbetats av Svenska språknämnden på uppdrag av regeringen (se *Språkvård* 2-1998). Ett intressant vittnesbörd om språksituationen i Sverige är boken *Sveriges sju inhemska språk* utgiven 1999 av Kenneth Hyltenstam. Där behandlas förutom (Sverige)svenska: teckenspråk, samiska, tornedalsfinska, romani, jiddisch och sverigefinska. Språkvårdsnämnden har skrivit till regeringen för att få fram en ny politik och lagtext där det sägs att svenskan är modersmålet i Sverige. Det är välbekant att andra språk än svenska är vanliga i invandrartäta områden och att en speciell svenska utvecklats där.

Jag tror inte att svenskan är så hotad, och jag hoppas att nordisterna inte kommer att få nöja sig med att studera sönderfallet av svenskans morfologi och syntax, utarmningen av den svenska vokabulären, etc. Men frågan gör studiet av minoritetsspråk till ett mera angeläget ämne för svensk språkforskning.

Typer av språkforskare

Ser man tillbaka på språkforskningen i Sverige —och utomlands för den delen —kan man urskilja olika typer av forskare beroende på vilket sätt de arbetat med språk.

Jag skall nämna några typer med exempel.

1) Chifferlösare. Det är forskaren som fascinerats av en språklig gåta som t.ex. den egyptiska Rosettastenen vars hieroglyfer tolkades av den franska officeren Champollion, publicerat 1827. Men en svensk diplomat vid namn Johan David Åkerblad spelade en viss roll. Han hade lyckats tyda några ord redan 1802.

I Norden blev dansken Vilhelm Thomsen känd som den som löste problemet med Orkhoninskrifterna även kallade turkiska runor (1893). Det blev en mycket omtalad vetenskaplig bedrift i slutet av 1800-talet (se Pedersen, 1924).

Ett annat känt exempel är tolkningen av Linear B, som gjorde engelsmannen Michael Ventris som samarbetade med John Chadwick världsberömd. Svensken Arne Furumark spelade också en viss roll.

Runforskarna har ställts inför åtskilliga gåtfulla stenar som Rökstenen och Björketorpsstenen i Blekinge. Detta har gett runologi en speciell dragningskraft.

2) Forskningsresande. När vi skrev den tidigare nämnda boken om språkforskningen i Norden kom vi fram till att av Nordens språkforskare var norr-männen mest "on the move". Typiska exempel är Hans Vogt som sysslade med kaukasiska språk (georgiska), men också gjorde fältarbete i British Columbia på indianspråket Kalispel. Norrmannen Knud Bergsland arbetade långa tider på Grönland och Aleuterna och ägnade sig åt eskimåerna (inuiterna) och samerna. Even Hovdhaugen är specialist på samoanska. Norrmännen har också ägnat sig mycket åt keltiska språk. Finnarna har gjort många forskningsresor österut in i Sibirien. Kända finska språkliga upptäcktsresande är Castrén och Ramstedt.

Men Sverige kan uppvisa vissa språkliga forskningsresande. Den förste är Strahlenberg, en karolin som anställdes av tsaren för att kartlägga det ryska väldet och dokumentera dess folk, kulturer och språk. Den störste är väl Bernhard Karlgren som studerade kinesiska dialekter på plats och rekonstruerade fornkin-esiska. Man kan också nämna Gunnar Jarring som emellertid nog är mera känd som språkkunnig men tystlåten diplomat ("Ingen kunde tiga på så många språk som han").

En annan forskningsresande är Nils Holmer (1904-1994), professor i jämförande språkvetenskap i Lund 1949-1969. Han var världsberömd (om än inte i Sverige) och är väl den ende svensk som har publicerat tre artiklar i den prestigefyllda tidskriften *Language*. Han var specialist på keltiska språk (se t.ex. Holmer, 1942), nordamerikanska och sydamerikanska indianspråk, men han blev också en auktoritet på australiska språk. Han bodde mycket i Baskien och

baskiskans struktur stimulerade säkert hans idéer om språklig struktur och släktskap.

Kanske kan man räkna dialekt- och ortnamnsforskarna som en sorts forskningsresande i mindre skala i den mån de gör fältarbete och samlar in material ute i landet, som tex. Gösta Sjöstedt som genomcyklade mellansverige för att undersöka var gränsen mellan tungspets-r och tungrots -r gick (publikation 1936)

Motsatsen till en språkvetenskaplig forskningsresande kan kallas länstolslingvist eller fåtöljlingvist efter engelskans arm-chair linguist. Denna term kom att användas för att beteckna det språkvetenskapliga teoretiserande med utgångspunkt från det egna språkbruket (intuitionen) som kännetecknade generativ grammatik.

3) Beskrivare. Här måste man först nämna Adolf Noreen som verkligen ville beskriva svenskan ur alla synpunkter. Ett antal grammatiker hör hit, särskilt författarna till Svenska Akademien Grammatik (SAG) som är noga med att framhäva att det är fråga om en beskrivande deskriptiv grammatik inte preskriptiv. Jag tycker man kan räkna Jan Svartvik med sin engelska grammatik —i själva verket flera —som en stor beskrivare.

Många av oss har väl lämnat ett bidrag till beskrivningen och analysen av något språkligt, t.ex. ordföljd, verb, nominalfras, dialog, stavelse, etc.

4) Praktiker. Det har skett en fokusering på tillämpad språkforskning på senare tid och språkforskningens praktiska nytta framhävs mycket —i synnerhet när man söker forskningsanslag. Det finns särskilda yrken med praktisk språklig inriktning, t.ex. logoped, talpedagog (speciallärare), språklärare, lexikograf, översättare, språkvårdare, språkkonsult.

5) Språkteoretiker. Internationellt står Chomsky på oomtvistad första plats. Man kan inte kalla Chomsky bara en beskrivare. Han har aldrig intresserat sig för att beskriva ett språk —inte ens engelska med någon större täckning. Man kan absolut inte kalla honom fältarbetare. Han intresserar sig för "Språket", språkförmågan, den universella grammatiken, etc. I Norden måste man nämna Hjelmslev som en typisk teoretiker, även om hans glossematik (se Hjelmslev, 1943) inte blev särskilt fruktbar. Jespersen platsar också och Noreen gjorde ansatser, men det blev mest terminologisk diskussion. Jespersen kom längre i teori än Noreen genom sin *Analytic Syntax* tycker jag. I modern tid framstår Christer Platzack (se t.ex. Platzack, 1998) som en teoretiker i Chomskys anda och han har visat hur Chomskys idéer kan tillämpas och utvecklas för nordiska språk.

6) Gränsöverskridare. Det finns en forskartyp som är mycket nyttig inom alla discipliner, nämligen den som har ett vidare perspektiv och tar in idéer, be-

grepp, teorier och verktyg från andra vetenskaper. Det är uppenbart att Chomsky hade stor glädje av sin skolning i logik när han införde generativ grammatik. Han styrde också språkforskningen mot psykologi, och överskred gränsen mot biologi genom idéerna om den medfödda grammatiken.

Fonetikerna har gått över gränsen till andra vetenskaper: akustik, psykologi, fysiologi. Bertil Malmberg lyckades trots sin övervägande humanistiska läggning och utbildning, få in akustik, fysiologi och psykologi i sin forskning och utbildning. Då måste man också nämna Gunnar Fant som gick den andra vägen och lyckades lämna ingenjörsperspektivet och komma in i fonetiken och fonologin. I Sverige tycker jag man bland moderna språkforskare kan nämna Björn Lindblom som en gränsöverskridare (se t.ex. Lindblom et al. 1984). Han har ansträngt sig att se på språkets biologiska sida och försökt förklara språkets natur med hjälp av fysiologiska egenskaper hos talapparaten.

Den moderna genforskningen är ju mycket lovande och man kan hoppas att någon upptäcker en gen som har en speciell språklig funktion - ett gränsöverskridande som skulle ge upphov till gen-lingvistik.

Slutord

Självklart tillhör många språkforskare flera av dessa kategorier. Jag överlämnar till auditoriet att fundera över vilken typ av språkforskare man anser sig vara och skulle vilja vara. Handledare kan fundera över vilka modeller och ideal de ger sina doktorander.

Litteratur

- Allén, Sture, 1970: *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext*. Data linguistica 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Butterworth, B., Comrie, B. & Dahl, Ö. 1984: *Explanation of linguistic universals*. Mouton, The Hague.
- Chadwick, John, 1987: *Linear B and related scripts*. London British Museum Publications cop. 1987, London.
- Chomsky, Noam, 1957: *Syntactic Structures*. Janua Linguarum IV. Mouton, The Hague.
- Chomsky, Noam, 1965: *Aspects of the theory of syntax*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Dahl, Östen. 1971 (andra upplagan): *Generativ grammatik på svenska*. Studentlitteratur, Lund.
- Dahl, Östen, 1985: *Tense and aspect systems*. Basil Blackwell, Oxford.
- Ekwall, Eilert, 1960: *The concise Oxford dictionary of English place-names*. 4. ed. Clarendon Press, Oxford.
- Elert, Claes-Christian, 1970: *Ljud och ord i svenskan*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Friesen, Otto von, 1906: *Om runskriftens härkomst*. Uppsala universitets årsskrift 1906. Edv. Berling, Uppsala.
- Fröberg, Carl-Erik & Bengt Sigurd, 1962: *Datamaskiner och deras användning inom vetenskap, administration och språköversättning*. Bibliotekstjänst, Lund.

- Hjelmslev, Louis. 1943: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. Munksgaard, København; ursprungligen som festskrift udg. av Köbenhavns univ. 1943.
- Holmer, Nils, 1942: *The Irish language in Rathlin Island*. Royal Irish Academy, Todd Lecture Series. Hodges, Figgis & Co, Dublin.
- Hovdhaugen, Even, Fred Karlsson, Carol Henriksen, & Bengt Sigurd, 2000: *The History of Linguistics in The Nordic Countries*. Societas Scientiarum Fennica in Helsinki, Helsinki.
- Hyllenstam, Kenneth (utg.) 1999: *Sveriges sju inhemska språk*. Studentlitteratur, Lund.
- Jakobson, Roman, Fant, Gunnar, Halle, Morris, 1951: *Preliminaries to Speech Analysis*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Jespersen, Otto. 1969: *Analytic syntax*. Holt, Rinehart and Winston, New York. (Orig. ed. Copenhagen 1937).
- Karlgren, Bernhard, 1915-1926: *Études sur la phonologie chinoise* I-IV. Archives d'études orientales vol. 15. Brill, Leiden/Uppsala.
- Kock, Axel, 1911-1916: *Umlaut und Brechung in Altschwedischen eine Übersicht*. Lunds universitets årsskrift Första avdelningen, Teologi, juridik och humanistiska ämnen, Lund.
- Kock, Axel, 1906-1929: *Svensk ljudhistoria* I-V. Gleerup, Lund.
- Lindblom, B. MacNeilage, P. & Studdert-Kennedy, M. 1984: *Self-organizing processes and the explanation of phonological universals*. I: Butterworth, et al. 1984.
- Lindqvist, Natanael, 1947: *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning*. Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 2. Carl Bloms Boktryckeri, Lund.
- Linell, P. & L. Gustavsson, 1987: *Initiativ och respons. Om dialogens dynamik, dominans och koherens*. Studies in Communication 15. Linköpings Universitet, Linköping.
- Loman, Bengt & Nils Jörgensen, 1971: *Manual för analys och beskrivning av makrosyntagmer*. Studentlitteratur, Lund.
- Loman, Bengt, 1993: "En turistresa genom svenska språkhistorien". I: Wollin, Lars (utg.) *Studier i svensk språkhistoria* 3. *Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia. Uppsala 15-17 oktober, 1992, 13-30*. Skrifter utgivna av Institutionen för Nordiska språk vid Uppsala Universitet, Uppsala.
- Malmberg, Bertil, 1959: *Nya vägar inom språkforskningen*. Läromedelsförlagen, Stockholm.
- Noreen, Adolf, 1877: *Fryksdalsmålets ljudlära*. Uppsala universitets årsskrift 0372-4654 1877. Upsala Akademiska bokh, Uppsala.
- Noreen, Adolf, 1903-1923: *Vårt språk*. Vol. 1-7. Gleerup, Lund.
- Pedersen, Holger, 1924: *Sprogvidenskabten i det nittende Aarhundrede Metoder og Resultater*. Gyldendal, Kjøbenhavn.
- Platzack, Christer, 1998: *Svenskans inre grammatik det minimalistiska programmet en introduktion till modern generativ grammatik*. Studentlitteratur, Lund.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J, 1985 (andra uppl.): *A comprehensive grammar of the English language*. Longman, Harlow.
- Sigurd, Bengt (utg.) 1977: *De nordiska språkens framtid*, bidrag vid en konferens. Skrifter utgivna av Svenska språknämnden. Esselte studium, Stockholm.
- Svensson, Jan. 1988: *Kommunikationshistoria om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*. Studentlitteratur, Lund.
- Teleman, Ulf, 1969: *Studies in a generative grammar of modern Swedish*. Doctoral dissertation. University of Lund, Lund.
- Thelander, Mats, 1985: *Sven Hofs Swänska språkets rätta skrifsätt (1753) med ordstatistik och flera register*. Institutionen för Nordiska språk, Uppsala.
- Viberg, Åke, 1984: *The verbs of perception: a typological study*. In Butterworth et al (eds) 1984.

Skriftlig framställning i gymnasieskolan - didaktik, process och produkt

Inga-Liese Sjödoft

Inledning

Det övergripande syftet i mitt arbete med gymnasieelevers skrivande är att följa elever i deras skriftspråkliga utveckling genom tre år på gymnasiet utifrån de förutsättningar läro- och kursplaner samt det vardagliga skolarbetet ger eleverna för att utveckla sitt läsande och skrivande. I anslutning därtill vill jag försöka tillämpa ett sätt att läsa uppsatser, som sätter innehållet i texten i fokus (se nedan) och som genom språk- och skrivutvecklande respons tillvaratar utvecklingspotentialen i den enskilde elevens text. Detta processorienterade "lässätt" presenteras i ett norskt projekt, Skrive-Puff, som handlar om utveckling av skriftspråklig kompetens på videregående skola (Moslet & Evensen 1993 och Evensen & Hoel 1997).

Mitt projekt som inleddes ht-1998 omfattar elever från både yrkesförberedande och studieförberedande program och allt vad dessa elever producerar i skrift i ämnet svenska under sina tre år på gymnasiet. Textmaterialet präglas därför av en stor heterogenitet och omspanner alla "skolgenrer" från berättande och beskrivande texter, recensioner, brev, "svar på uppgifter", olika typer av skönlitterärt skrivande, temaarbeten, argumenterande och utredande texter till det för alla programmen gemensamma nationella provet i svenska. Jag tror ändå att materialet, i all sin mångfald, ger en rättvisande bild av skrivandet i svenska, men genrevariationen gör det samtidigt svårhanterat för analys och eventuella jämförelser mellan texter och mellan elevgrupper.

Mitt praktiskt-pedagogiska syfte fokuserar begreppet språkförmåga, som jag här jämför eller likställer med begreppet skrivförmåga, och leder med nödvändighet till att kvalitativa variabler snarare än kvantitativa blir centrala i analysarbetet. Det finns knappast någon mening med att räkna olika språkliga variabler som substantiv, verb, meningslängd, LIX eller OVIX för att fånga textens utvecklingspotential. Dessa variabler har knappast något med innehållet att göra utan är snarare en beskrivning av skolskrivningen som genre (Berge 1988). Inte heller kan betyg ses

som ett tillförlitligt mått på skrivförmåga (Björnsson 1969, Larsson 1984, Berge 1994). Kvalitativa variabler som **roller**, **ramar** och **relief** (se nedan) kan vara mer adekvata i analys av elevtexter (Evensen & Hoel 1997:205ff).

Teoretiska utgångspunkter

Kent Larssons teorier för utveckling av skrivförmåga (Larsson 1984, 1995) och det norska projektet Skrive-Puffs teorier för utveckling av skriftspråklig kompetens (1993, 1997) bildar tillsammans en teoretisk bas för mina analyser av elevuppsatser. Teoribildningen i Larssons avhandling (1984) och i Skrive-Puff projektet kompletterar och överlappar varandra och utgår från ett skrivpedagogiskt synsätt med en helhetssyn på elever och elevtexter. Kent Larssons begrepp **handlingskunskap** (se nedan) beskriver ett samspel mellan språkliga och utomspråkliga faktorer betydelse för utvecklingen av skrivförmågan som liknar Skrive-Puffs samspel mellan **pedagogisk kontext** och **skrivprocesser** (se nedan).

De båda forskningsprojekten skiljer sig i tid, 70-tal och 90-tal, men framför allt i själva tillämpningen av teorierna, vilket åtminstone delvis kan förklaras i de nordiska ländernas olika forskningstradition beträffande elevspråksforskning. Kent Larssons undersökningsmaterial, elevuppsatserna, kommer naturligtvis från forskningsfältet, men de kvantitativa analyserna av isolerade språkliga variabler görs utan anknytning till den pedagogiska kontexten medan Skrive-Puff-projektet bedrivs i nära samarbete med lärare och elever på fältet och forskningsresultaten baseras på en kvalitativ metod och ett processororienterat skrivande. I några fall är också lärare och forskare samma person.

För att få insikter i begreppet språkförmåga utgår Kent Larsson från det dynamiska begreppet **handlingskunskap** som omfattar ett samspel med fem operativa nivåer, mellan olika centrala faktorer i ett "betydelsespelrum", där skrivaren bygger och utvecklar en "textuell värld" från ett embryo till en "textkärna". Förmågan att skapa "textvärldar" som utvecklas till textkärnor förutsätter ett betydelsespelrum och fem operativa nivåer. Dessa fem nivåer, som samverkar i utvecklingen av textvärldar är I) kunnandet som skapar textkärnan på makronivå, dvs hela textens tema, II) kunnandet som skapar textkärnor på mikronivå, dvs stycken, underordnade och relaterade till hela textens tema, III) kunnandet att formulera textkärnorna syntaktiskt i satser och fraser, IV) kunnandet att välja och använda ord som byggstenar i dessa satser och fraser och V) kunskap om stavning och uttal av orden.

Fem faktorer är centrala och styrande för den skriftspråkliga utvecklingen eller "handlandet", enligt Larsson (1995:104, fig. 9). Det är 1) individens världs- och självbild, hans livsvärld eller betydelsespelrum, 2) situationen, inklusive den

språkliga kontexten, 3), skrivarens bild av mottagaren, 4) de fem operativa principerna och slutligen 5) textmönstren eller strategierna, dvs genrekunskap.

Kent Larssons samspelmodell med fem centrala och styrande faktorer i den skriftspråkliga utvecklingen motsvaras i Skrive-Puff-projektet av en samspelmodell med fyra begrepp eller dimensioner (**kommunikativitet, ramar, roller och relief**) som samspelar och omfattar 1) den pedagogiska kontexten (sociala och didaktiska ramar, metodik och konkreta skrivsituationer), 2) skrivprocessen (skrivstrategier, textskapandet) och 3) textstruktur (genrer).

Rambegreppet, ett tvärvetenskapligt begrepp egentligen, använt på skrivprocessen fokuserar på de föreställningar som skrivaren har i egen bakgrund, egna önskingar och behov och egen tolkning i skolsituationen. Använt på mottagarprocessen - lärarens läsning, respons och bedömning - understryker rambegreppet hur samma text kan läsas och bedömas olika beroende på läsarens (lärarens) erfarenhetsbakgrund, uppfattning av den egna rollen och tolkning av skolans krav. Lärarens ramar har stor betydelse för vad läraren ser i den enskilda elevtexten och naturligtvis också för hur han reagerar på den - i respons och bedömning.

Rollbegreppet är kopplat till rambegreppet och har att göra med vad eleven investerar av sig själv i skrivningen, vad skrivningen betyder för honom själv och hans självkänsla. Jon Smidt, en av forskarna i skrive-Puff-projektet, talar om utprovning av roller (Smidt 1990:14). Han skiljer på två roller: roll 1, den rena fiktionsrollen, som har med textens värld att göra och roll 2, skrivarrollen eller författarrollen i förhållande till tänkta läsare (roll 2 skulle i skolsituationen, menar jag, kunna delas upp i a och b: roll 2 a är alltid i förhållande till läraren/bedömaren medan 2 b kan vara till andra, fiktiva läsare vilket kan framgå i uppgiftsformuleringen. Naturligtvis har läraren också olika roller t ex vägledaren, responsgivaren, bedömaren osv. Det är ofta en paradoxal situation, både för elever och lärare. I det verkliga livet, för vilket vi ju ska förbereda våra elever, är situationen oftast en annan. Skrivaren skriver inte för att visa om eller att han duger. Skrivaren skriver för att han anser att han har något viktigt att säga. Läsaren läser inte för att se om texten duger utan för att han söker något som han tycker är viktigt. Och det är bara då som skrivare och läsare kan mötas på lika villkor. Om skrivaren har skrivit något som läsaren tycker är viktigt.

Relief är textens förgrund, eller med Kent Larssons begrepp, den överordnade textkärnan (Larsson 1995:98), textens makrotema. Lars Sigfred Evensen, projektledare i Skrive-Puff-projektet, menar sig se i sitt stora forskningsmaterial som omfattar hela åldersspannet från tidig barndom till vuxen ålder, att utvecklingen av textens relief är det viktigaste men också det mest problematiska i skriftspråklig utveckling (Moslet & Evensen 1993:17). Det handlar om en utveckling där eleven måste ta både globala och lokala hänsyn samtidigt, dvs det handlar om genrekun-

skap, skapandet av hela texten, dvs textens makrotema eller överordnade textkärna och samtidigt handlar det om skapandet av stycken relaterade till makrotemat, dvs textbindning. Detta, menar Evensen (1993:15), leder ofta till "turbulens" i texten, men säger han vidare, denna turbulens kan också, åtminstone i tidigare åldrar, vara tecken på en utveckling, tecken på att genrekompetensen erövrats och växer. En "inveckling" som leder till "utveckling".

Läsning och respons på uppsats

Jag kommer nu att ta med er i en läsning av två uppsatser utifrån ett processororienterat synsätt och med bakgrund i den teoretiska utgångspunkt som skisserats ovan. Med detta menar jag, att jag kommer att läsa uppsatserna på ett sådant sätt att jag kan ge de båda eleverna en fruktbar respons, vilket innebär att jag måste få en uppfattning om vad de har försökt få till, vad de kan och hur jag som lärare kan hjälpa dem vidare till nästa steg i skrivutvecklingen. Jon Smidt (1990:14) menar att man kan se på skrivandet som en utprovning av roller.

Uppsatserna nedan är skrivna av Josefin och Jenny i slutet av första terminen på ett av gymnasiets yrkesförberedande program. Det är första "salsskrivningen", vilket innebär att eleverna under 4 gånger 45 minuter skriver en "fri" uppsats i skolans aula om ett av 10 ämnen, vilka föreläggs dem först på skrivdagen. Under de tre timmarna i aulan ska eleven välja ämne, göra en plan, skriva "kladd" och skriva "rent". Instruktionerna inför detta prov är att eleverna ska ha med person- och miljöbeskrivningar samt dialog, eftersom det är dessa moment man tränat på fram till denna salsskrivning. Alla ämnen är berättande eller beskrivande och båda flickorna väljer ämne nr 9: "Det var en gång...(en saga):

(Josefin)

Det var en gång en flicka som hette Amanda. Hon var tio år. Amandas föräldrar hette Maria och Pär. Amanda hade också syskon dem var tre stycken. Två bröder och en syster. Bröderna var fem år äldre och syster var tre år äldre. Syster hette Sofie och bröderna hette Benny och Jimmy.

Ibland kunde Amanda känna sig utanför. Men hon brydde sig inte så mycket. Hon tänkte att hon hade en osynlig kompis. Det var därför hon brydde sig inte så mycket. Hennes syskon skrattade bara åt henne. Dom tyckte att hon var knäpp.

Men Amanda sa att det var dom som var knäppa för att hon fick aldrig vara med dem när de gjorde något tillsammans.

- Amanda säger att min osynliga kompis är bättre än ni.

I dag skulle Amanda och hennes familj ut på picknick och då sa mamma att Amanda skulle få göra iordning sin egen mat.

Då gick Amanda ut i köket och gjorde iordning ett par mackor och två flaskor med odö y.

Sen gick hon och lade ner det i korgen som resten av maten låg i.

- Nu åker vi, skrek mamma.

Då kom alla ut från huset.

- Nu åker vi sa pappa.

När vi kom fram så letade vi efter en plats där det var lungt. Vi hittade ett ställe det låg nära ett vattenfall.

Amanda sprang ut från bilen rakt mot vattenfallet. Hon skrek till och sa kolla här, det är något spännande. Då kom Benny, Jimmy och Sopia springande.

- Titta, skrek Amanda, det är en ödla, nej det är tre! Titta.

Ja, vad är det med det då sa Benny, stödigt. Jag har sät såna förut.

- Gå härifrån då skrek Amanda, det här är mitt ställe. Då gick dom alla tre.

- Mamma skrek: att nu är det mat. - Vi kommer, sa Benny, Jimmy och Sopia.

- Vad är det här då sa mamma. Vem har gjort iordning så mycket mat.

- Det är säkert Amanda som har gjort det, sa Jimmy.

- Men varför sa mamma

- För att hennes osynliga kompis ville väl ha mat också. Då skrattade Benny och Sopia.

Då kom Amanda hon hade stått bakom ett träd och lyssnat på dom.

Varför är ni så elaka mot mig för

- För att du är knäpp och dum. Du har ju ingen osynlig kompis, sa Benny.

- Hur vet ni det då sa Amanda.

Då sa dom inget mer.

- Sluta nu, låt Amanda vara ifred sa mamma.

- Kan vi inte åka hem nu sa Amanda.

- Om en liten stund, gå up till vattenfallet och kom tilldaka om en stund, sa mamma.

Det hade gått en stund sen var dom på väg hem. Det här var häligt sa mamma glatt.

När vi kom hem så fick Amanda vara med Benny, Jimmy och Sofia. Dom hade lärt sig en läxa.

Sen hade Amanda roligt med sina syskon i framtiden.

Jag väljer att läsa Josefins uppsats högt, för att göra dialogen rättvisa. Att hon har kunskap om genren markeras redan i inledningen "Det var en gång...". Sen kommer presentationen av huvudpersonerna följt av sagans "problem"; Amanda känner sig utanför syskongemenskapen, men har en osynlig kompis likt Lillebror i "Karlsson på taket". Huvudhandlingen tilldrar sig ute på en picknick tillsammans med familjen. Jag förväntar mig att något spännande ska hända här (sagans höjdpunkt), något som kanske ska förändra Amandas utanförskap. Och allt i texten tyder också på det (rad 21) "Amanda sprang ut från bilen rakt mot vattenfallet. Hon skrek till och ..." Här tror jag att hon ska halka ner i vattenfallet eller något liknande. Syskonen ska då komma springande, rädda henne och förstå att hon ändå betyder något för dem (sagans vändpunkt). Men det blir inte så; ändå hålls spänningen kvar ännu ett tag av den snabba replikväxlingen mellan syskonen (rad 22-24). Amanda hittar tre ödlor och ropar på syskonen som kommer springande. Se-kvensen avslutas av brodern Benny som mycket dräpande säger: "Ja, vad är det

med det då. Jag har sett såna förut". Återigen tror jag att jag är vid sagans höjdpunkt. Amanda har blivit "sviken" av syskonen igen. Inte ens något så spännande som ödlor framkallar något närmande från syskonen. Men inte heller här händer något. Nu har sagan tappat fart; jag upplever fortsättningen som en transportsträcka för att så fort som möjligt (?) komma fram till sagans lyckliga slut, som här innebär att Amanda får vara tillsammans med sina syskon i framtiden. De hade lärt sig en läxa. Men var finns läxan som de lärt sig?

En fruktbar respons på Josefins uppsats måste handla om innehållet, om sagans höjdpunkt/vändpunkt som av någon anledning inte finns. Med den genrekunskap som Josefin ändå tydligt har visat i texten: presentation av huvudpersonerna, problemformuleringen, stegring mot en höjdpunkt och sen det lyckliga slutet kan man som lärare med enkel vägledning hjälpa Josefin att få till en höjdpunkt. Man kan utgå från uttrycket "att lära sig en läxa" och man kan prata om andra sagor, som man ju förstår att Josefin läst. Genom att lyfta fram det genretypiska i sagan, omfattar responsen också ett utvecklingsperspektiv som kan öppna för en utveckling av metakunskap om hur olika texter är uppbyggda med olika specifika språkliga och innehållsliga egenskaper.

I en andra responsgivning kan man också ta upp formalia. Om man som lärare med sin klass har arbetat processorienterat kan det räcka att Josefin läser sin uppsats för någon kamrat. Detta tydliggör ofta många av de formella felen, hos Josefin t ex upprepningarna i inledningen och de långa transportsträckor som hindrar framväxten av textens "relief", det viktiga, eller med Kent Larssons terminologi, den överordnade textkärnan (Larsson 1995:98).

I min läsning och respons är jag alltså medskapande. Jag bygger upp en bild av texten medan jag läser och genom texten formar och omformar jag hela tiden förväntningar om texten. Jag fyller ut tomrummen (höjdpunkten i Josefins saga) och på så sätt kan jag sen ge henne en fruktbar och konkret respons (muntlig eller skriftlig) att arbeta vidare med. Detta förutsätter naturligtvis också ett förtroende mellan läsare/lärare och skrivare/elev och en garanti för eleven att det inte är utkastet som bedöms utan den färdiga produkten efter respons och bearbetning.

(Jenny)

Det var en gång...

Långt inne i den mörka gröna skogen, fanns det en gång en liten tomtennisse.

Han var väldigt kort, men ganska rund om magen, han hade röda kläder och en tomteluva på sitt krulliga huvud.

Han bodde i en liten röd stuga med vita knutar. Det syntes på skorstenen om han var hemma, för att han eldade jämnt så att man kunde se röken på långt håll.

En dag när den lilla nissen var ute på sin dagliga promenad, längs med den lilla sjön med klarblått skimrande vatten upptäckte han något. Ett hus som var rött med vita knutar, precis som hans eget lilla hus på andra sidan sjön.

- Är jag redan hemma? sa nissen tyst för sig själv. Eller har jag blivit tokig. Han följde den lilla bruna krokiga stigen som ledde till det lilla röda huset. Han såg sig omkring och märkte sedan att det inte alls var hans hus. För gräset var mycket längre och brunare, nästan vildvuxet.

Han kikade in genom fönstret men han såg ingenting. Han bestämde sig för att knacka på. Han gick runt knuten och kom fram till dörren som var brunsvart med ett stort guldhandtag. Han trodde inte sina ögon.

- De måste vara rika som har ett guldhandtag, muttrade nissen.

Då öppnades dörren med ett brak.

- Hej. sa en skrovlig röst.

- He he hej stammade nissen,

Framför honom stod det en stor tomte, med långt vitt skägg som räckte honom ner till bröstet. Han hade röda kläder och ett par svarta stövlar på sig.

- Kom in på en kopp kaffe, sa tomten.

- Ja, tack gärna sa nissen och klev in.

Tomten hade det fint inne, med färgade tapeter och möbler av trä. De satte sig framför den stora öppna spisen som var gjord av röda tegelstenar och drack sitt kaffe.

De pratade och skrattade hela dagen tillsammans. Ända tills det var dags för den lilla nissen att gå hem.

- Kom gärna hit och hälsa på någon mer gång, det var trevligt, sa tomten glatt.

- Det gör jag gärna, sa nissen.

Så glad som nissen var när han gick hem längs sjön bredvid de höga susande granarna hade han aldrig varit. Det kändes bra att ha en kompis.

Jennys rubrik markerar sagagenren men utan närmare precisering och sen är vi inne i sagans fiktiva värld "långt inne i den mörka skogen, där det en gång fanns en liten tomtenis". Inledningsmeningen väcker spänning; en känsla av något hotfullt finns i motsatsen den "lilla" tomtenissen i den "mörka" skogen, "djupt" inne. Beskrivande adjektiv fyller ut presentationen av huvudperson och miljö. Vi får också en känsla av närhet genom tillägget om röken som visar att han är hemma. Jag kommer att tänka på sagan om tomtenissarna som bor i hattstugan alldeles intill en liten sjö.

Vi kommer in i huvudhandlingen när nissen på sin dagliga promenad upptäcker ett hus, som han inte sett tidigare, på andra sidan sjön. Det är klart spännande här; ett hus finns plötsligt alldeles i närheten av nissens eget hus. Han tror också först att det är hans hus. Han kikar in och går runt och så öppnas dörren med ett brak. En skrovlig röst säger "hej". Känslan av annalkande fara ökar och förstärks i de personbeskrivande adjektiven "stor" och "svart" och i den inbjudande repliken "kom

in på en kopp kaffe”. Här tänker jag osökt på sagan om rödluvan och vargen. Men sen händer inget mer i Jennys saga.

Sista delen av sagan inleds med en lång interiörbeskrivning och efter en trevlig pratstund som varar hela dagen kommer det lyckliga slutet: ”Så glad som Nissen var när han gick hem längs sjön bredvid de höga susande granarna hade han aldrig varit. det kändes bra att ha en kompis.” Slutet ger oss dessutom ny information. Ingenstans förstår vi att tomten kanske varit ledsen för att han inte haft någon kompis.

Också i Jennys saga ser läsaren tydligt att hon läst många sagor; att hon är medveten om genrens ingredienser med inledning, problem, stegring och spänningsskapande effekter. Men det räcker inte fullt ut. Precis som i Josefins uppsats saknar läsaren en tydlig höjdpunkt; något mer dramatiskt än ”dörrens brak” kunde ha inträffat. I en kamratgrupp, där utkastet läses upp och diskuteras, skulle Jenny precis som Josefin kunna få många uppslag till spännande händelser och tillsammans med en konkret respons som t ex läsartolkningen ovan kan Jenny få uppmuntran och stöd för att arbeta vidare med texten. Också här kan en sådan respons leda vidare till en djupare kunskap om genrer och texters uppbyggnad.

Process- och produktorienterat skrivande

Att arbeta processorienterat med skrivande ställer nya krav på läraren. Det ställer krav på textkompetens, elevkompetens och situationskompetens med andra ord en form av samspelskompetens som de allra flesta lärare vanligtvis inte fått i sin utbildning i ämnet på universitet eller lärarhögskolor (Smidt 1990).

Jon Smidt beskriver det på följande sätt (1990:5):

”Det å skrive stil på skolen er både et språkligt arbeid og en sosial handling. Denne sosiale handlinga blir som mest evaluert. Der med står elevens sjølbilde og språklige sjøltillit på spill. **Vekst** henger sammen med **utvikling av sjøltillit**, og utvikling av sjøltillit er avhengig av en dialektikk mellom **oppmuntring** og **utfordring**. Med et bilde fra fjellklatring: Det er like håpløst både å klatre uten sikring og å bli stående på samme trygge hylla (om förhållandet mellan sjølvttillit och motivation hänvisar Smidt till Skaalvik & Skaalvik 1988, Vygotsky 1978 och Z i ehe 1983, min anm.).

För å kunne gi både **oppmuntring** og **utfordring** trenger læreren å forstå hva eleven **prøver å få til** i skrivinga si, hva skrivinga ”betyr” for eleven, hvorfor eleven velger tema, sjanger, skrivestrategi som han/hun gjør. Eller med andre ord: Læreren trenger kompetanse til å lese elevtekster med blikk for hvordan eleven opp-

fatter seg sjøl og situasjonen, og hvor eleven eventuelt har investert et subjektivt engasjement.

Helt konkret kan lærerens spørsmål være: Hva er viktig i denne elevteksten? Hvordan skal jeg gi respons på den? Hvordan skal jeg hjelpe denne eleven videre? Hva slags skrivesituasjoner skal jeg bygge opp for denne eleven og for hele klassen (temavalg? sjangerkrav? oppgaveform? forarbeid? arbeidsmåter osv.)?”

Ett processorientert arbeidssätt fordrar inte bara en ny textkompetens; att arbeta med elevtexter i ett utvecklingsperspektiv är tidskrävande eftersom det innebär ett engagemang i varje enskild elev för att kunna ge just den eleven en sådan respons som för till vidare utveckling. Det blir förhållandevis långa kommentarer till varje enskild text och i skolvardagen, där lärare har flera klasser med över 30 elever, kan detta upplevas som oöverstigligt.

När den processorienterade skrivpedagogiken kom i mitten av 1980- talet svängde pendeln, åtminstone bland dess ivriga förespråkare i Sverige, så radikalt från det traditionellt produktorienterade skrivandet att produkten, den färdiga texten, inte hade någon betydelse längre. Så skedde t ex inte i Norge. Torlaug Løkensgaard Hoel (Evensen & Hoel 1997:9) förklarar detta med att den processorienterade skrivpedagogiken först kom till högstadiet och gymnasiet, där kravet på produkten har varit och fortfarande är mycket centralt. Dessutom hade man i Norge sedan ganska länge haft en debatt om form, genrer och texter och den debatten var redan tidigt kopplad till debatten om processen, t ex genom responsgivning (1997:9).

I Sverige kom den processorienterade skrivpedagogiken först till låg- och mellanstadiet, där kravet på texten inte är lika centralt som på högre stadier. Dessutom, menar Løkensgaard Hoel att den svenska processorienterade skrivpedagogiken såg skrivande som redskap för tänkande och lärande inte som hjälp och stöd vid textskapande. Därför har ett processorientert skrivande aldrig fått något starkt fäste vare sig på högstadiet eller gymnasiet i Sverige.

Den produktorienterade skrivpedagogiken är fortfarande vanligast i svenska skolor; skrivprocessen ses bara som en överföring av färdiga tankar till papper; den ses som en linjär process, som så att säga sker helt automatiskt bara man har gjort en ordentlig disposition först. Det betyder också att form går före innehåll genom att olika moment som stavning, meningsbyggnad, olika formella tekniker mm, övas isolerat från ett verkligt sammanhang och det förväntas att eleven sedan skall tillämpa dessa inövade kunskaper och producera en korrekt text som lämnas in till läraren för bedömning. Följden blir att lärarkommentarerna i första hand handlar om formalia som struktur, styckeindelning, meningsbyggnad osv. Elevtexterna bearbetas inte utan läraren utgår från att eleven tar till sig kommentarerna och visar detta i nästa uppsats.

Läs- och skrivprocessens betydelse för språkutvecklingen har emellertid uppmärksamats av Skolverket (Nationella kvalitetsgranskningar 1998:95 ff). Alldeles säkert har larmrapporterna från skolan de senaste åren om att många elever inte klarar kravet på godkänt i kärnämnen svenska, matematik och engelska bidragit till att just läs- och skrivprocessen i undervisningen har granskats.

Granskningsgruppen identifierade tre olika slags miljöer och det är i A-miljön som läs- och skrivprocessen tillvaratas bäst. Men det är sällan en hel skola genomförs av en A-miljö. Det som kännetecknar A-miljön är en öppen klassrumskultur, flerstämmig miljö, progression i läs- och skrivgenrer, ämnesintegrerade teman, egenproducerade texter, texter anpassade till elevernas utvecklingsnivå, processorienterat skrivande, faktiska läsare av elevtexter och reflektion. B-miljön är tvåstämmig, övervägande reproducerande skrivning, sällan ämnesintegrerat, ibland temaarbeten. C-miljön slutligen karaktäriseras av en sluten klassrumskultur, enstämmig miljö, läromedelsstyrd undervisning, ingen återkoppling, isolerad färdighetsträning. A-miljön finns främst på låg- och mellanstadiet, i några fall på högstadiet. B-typen finns över alla skolår och ämnen. I gymnasieskolan är det främst ämnet svenska som har denna miljö. C-miljön finns också under alla skolår och är vanligast inom andra ämnen än svenska.

Läraren som läsare

Granskningsgruppen (ovan) skriver att det finns enstaka exempel på A-miljö också på gymnasiet, men lärare som skapar A-miljö arbetar ofta ganska ensamma i en annars relativt torftig läs- och skrivmiljö (Nationella kvalitetsgranskningar 1998:97). Josefins och Jennys lärare tillhör den grupp lärare som Olga Dysthe (Dysthe 1996) kallar "lärare i förändring". Läraren försöker arbeta med processorienterat skrivande i en för övrigt relativt produktorienterad miljö, där man traditionellt bedömer det utkast som lämnas in efter en salsskrivning. Allt annat räknas som "fusk".

Naturligtvis måste detta avspeglats i lärarens referensramar. Därför blir också Josefins och Jennys uppsatser betygssatta efter salsskrivningen, men läraren låter ändå sina elever bearbeta sina uppsatser och bedömer dem sedan en andra gång. Det blir någon form av kompromiss, vilket gör det svårt för läraren att i sin respons vara läsare, medskapare och samtidigt bedömare av uppsatserna. Den traditionella lärarrollen blir framträdande; läraren läser uppsatsen för att "rätta", vilket innebär att man utgår från att något är fel redan innan man hunnit läsa texten. Och i den traditionen ligger det mycket nära till att form går före innehåll, vilket också återspeglas i de skriftliga och muntliga kommentarerna till uppsatserna.

Läraren ger betyget IG på Josefins uppsats, med motivering att det finns alltför många formella fel: meningsbyggnad, stavfel, växling av pronomen replikteknik och upprepningar. Dessutom har Josefin inte följt instruktionerna inför skrivningen. Det är mycket lite personbeskrivningar, ingen miljöbeskrivning och alltför mycket dialog. Läraren ber Josefin att rätta de formella felen och föreslår henne att lägga in en miljöbeskrivning vid vattenfallet.

Jenny, som har få formella fel, får betyget G+ med motiveringen att det var en söt liten saga, men att den kunde varit lite längre och Jenny kunde kanske låtit nissen möta några små äventyr. Jenny skall också rätta till de formella felen.

Elevernas ramar och roller

Det kan vara svårt att i efterhand rekonstruera vad som har hänt under Josefins och Jennys textskapande, dvs under den del av skrivprocessen som resulterat i utkastet ovan. Varför har de valt att skriva en saga och hur har de planlagt sitt skrivande utifrån ämnesval och instruktioner från läraren före skrivtillfället? Vilka föreställningar om den blivande texten har de haft med utgångspunkt i egna önsknings- och behov och egen tolkning av reglerna i skolsituationen? (Smidt 1990:39)

Josefin har utifrån sina förutsättningar eller ramar ”svarat på uppgiften”. Texten innehåller person- och miljöbeskrivningar samt dialoger. Hon inleder med en ingående presentation av huvudpersonernas namn och ålder och vi får veta att Amanda är yngst och att hon känner sig utanför. Det är visserligen inte tydligt utsagt, men av syskonens handlingar i sagan framgår klart att de är elaka. En kort miljöbeskrivning finns vid utflyktsmålet; vi får veta att det är ett lugnt ställe vid ett vattenfall. Av lärarens kommentar framgår att det borde vara mer av beskrivningar. Men för Josefin är det viktiga, dvs det hon försöker få till, att Amanda som är utanför kommer att få vara tillsammans med sina syskon innan sagan är slut. Och för att framhäva detta tema ser hon kanske inte miljöbeskrivningar som viktiga. Vi ser också Josefins engagemang i byte av pronomen från tredje person till första person plural ”vi” (rad 19 ovan), strax före det som kunde ha utvecklats till en höjdpunkt, nämligen när Amanda upptäcker ödlorna och ropar på syskonen. Replikskiftet från rad 23 till 25 är mycket förtäta; det är en mycket spänningsskapande sekvens. Det är här avgörandet ska ske som sen ska leda till det lyckliga slutet, då syskonen ”hade lärt sig en läxa”.

Kanske har Josefin ”greppat” över för mycket och därmed ”missat” själva höjdpunkten, men hon slutför sagan fram till det lyckliga slutet. En del av förklaringen till avbrottet i temat kan vara skrivsituationen. Det finns en tidspress; på tre timmar

ska Josefin hinna välja ämne och fundera över ett innehåll, som ska hålla från inledning till avslutning. Hon planerar för roll 1, fiktionsrollen, i egenskap av Amanda. Genom den bitvis förtätade stämningen, särskilt i den centrala ödlesekvensen med byte av pronomen, märker läsaren tydligt att hon levt sig in i rollen. Kanske är det på grund av tidspress som roll 2, i förhållande till skolsituationen och läsaren/läraren framträder, genom att sagan, eller det väsentliga i sagan (sagans relief) förloras just här. Det gäller för Josefin att få ihop en avslutning före skrivtidens slut. Uppsatsen borde nämligen, enligt önskemål från läraren, också skrivas rent.

Men det är inte bara tidspress; det är en helt ny skrivsituation för eleverna i årskurs 1 på gymnasiet. Alla klasser årskurs 1 skriver i aulan med skrivvakter på podiet och vid utgången, toalettbesök antecknas vid in- och utgång och det skall råda fullkomlig tystnad i skrivsalen. På högstadiet skrev man uppsatser på ämnets egna timmar, högst två sammanhängande timmar och man skrev i det egna trygga klassrummet med den egna svenskläraren, som man kunde fråga till råds. Det är inte särskilt märkligt om tidspress och ny skrivsituation leder till turbulens i texten

Dessa faktorer kan också ha påverkat innehållet i Jennys saga. Men hon har från början satsat mer av sitt personliga engagemang i roll 2 och mindre i fiktionsrollen. Men inför skrivandet har hon ändå att utifrån sin tolkning av situationen ta dubbla hänsyn; dels vill hon få ihop en saga och dels vill hon på alla punkter tillfredsställa läsaren/läraren. Texten består till 15 % av beskrivande adjektiv, vilket bitvis känns tungt för läsaren, men av lärarkommentaren att döma (ovan) uppskattas detta och tillsammans med de få formella felen bedöms uppsatsen som mer än godkänd.

Båda eleverna har investerat mycket av eget subjektivt engagemang i sitt skrivande, men på olika sätt: Jennys roll 2 i förhållande till läsaren/läraren är betydligt mer framträdande än i Josefins uppsats, där fiktionsrollen i förhållande till textvärlden är den viktigaste. Jennys uppsats innehåller också färre formella fel än Josefins. Dessa två faktorer har säkert haft stor betydelse för lärarens bedömning. Jenny har framförallt "svarat på uppgiften" både beträffande innehåll (person-, miljöbeskrivning och dialog) och form (få språkliga fel). Om läraren i stället läst uppsatserna med ett processororienterat synsätt, dvs ur ett utvecklingsperspektiv, hade förmodligen respons och senare bedömning sett annorlunda ut. För detta fordras emellertid kunskap om samspelet mellan den pedagogiska kontexten och skrivprocessen; det fordras en ny textkunskap, elevkunskap och situationskunskap. Begreppen ramar, roller och relief kan hjälpa lärare att "se" det komplicerade och flerdimensionella samspelet mellan elev, lärare och skolkontext och mellan elevbehov, skriftlig text och elevers uppfattning om skrivsituationen (Smidt 1990).

Litteratur

- Berge, Kjell Lars, 1988: Skolestilen som genre. Med påtvungen pen. LNU/Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Berge, Kjell Lars, 1994: Norsksensorernes vurderingar av eksamensbesvarelser i norsk hovedmål, allmennfaglig studieretning. Rapport nr 14 frå Skrive-Puff projektet (Utveckling av skriftspråklig kompetens) Allforsk, Trondheim.
- Björnsson, Carl Hugo, 1960: *Uppsatsbedömning och uppsatsskrivning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Dysthe, Olga, 1996: Det flerstämmiga klassrummet. Studentlitteratur, Lund.
- Evensen, Lars Sigfred og Torlaug Løkensgard Hoel (red.), 1997: Skriveteorier og skolepraksis. LNU/Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Larsson, Kent, 1984: Skrivförmåga. Studier i svenskt elevspråk. Liber, Malmö.
- Larsson, Kent, 1995: Den skrivande människan. Studentlitteratur, Lund.
- Moslet, Inge og Lars Sigfred Evensen, 1993: Skrivepedagogisk fornying. Gyldendal AS, Oslo.
- Nationella kvalitetsgranskningar 1998. Skolverkets rapport nr 160: Läs- och skrivprocessen i undervisningen.
- Skaalvik, Einar M. & Skaalvik, Sidsel, 1988: Barns selvoppfatning - skolens ansvar. Tano, Oslo.
- Smidt, Jon, 1990: Lesebriller og skriveroller. Rapport nr 3 frå Skrive-Puff- projektet. Allforsk, Trondheim.
- Vygotsky, Lev S., 1978: Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes. Mass. & London, Harvard University Press, Cambridge.
- Ziehe, Thomas & Stubenrauch Herbert, 1983: Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser. Kultur rel frisetelse og subjektivitet. Politisk revy, Viborg.

Upp till analys!

Partikeln *upp* i det fysiska rummet

Elzbieta Strzelecka

Partikeln *upp* kan förekomma både som riktningsadverb och som verbpartikel. Riktningsadverbet har framför allt konkret eller något försvagad rumsbetydelse medan verbpartikeln *upp*, som förbinds med ett stort antal olika verb, uppvisar en hel rad olika betydelser. Den påstås ofta ha mist mycket (eller allt) av sin påtagliga spatiala betydelse och sjunkit ned (eller upphöjts?) till en morfologisk aspektmarkör (*brinna upp*) eller fått en specifik, oförklarlig betydelse (*skära upp*, 'skära i skivor').

Sedan Noreen (1904) har man tillskrivit verbpartiklarna en perfektiv betydelse (fullbordan av en handling) och transitiverande funktion.¹ Ett imperfektivt och intransitivt verb som t ex *arbeta* blir genom tillägg av en partikel perfektivt och ofta dessutom transitivt som t. ex. i meningen *Fingrarna arbetade upp löd-der från tvålen och gned det runt ansiktet*. De flesta verben är i svenskan neutrala i fråga om aktionsart (avgränsad eller oavgränsad), partikelverb är det så gott som aldrig. De flesta partikelverben får jämfört med simplexverben en klart avgränsad aktionsart, men frågan varför vissa verb perfektiveras med hjälp av *upp* och andra med t ex *fram* eller *ut* (*brinna upp*, *trolla fram*, *torka ut*) har aldrig varit föremål för någon mer omfattande undersökning. Syftet med denna lilla artikel är att genom en semantisk analys av partikelverbet *upp* i det fysiska rummets domän försöka visa var och hur man ska leta efter svaret.

I tidigare forskning har man oftast betraktat de enskilda betydelserna som partiklar uppvisar som orelaterade, dvs. homonyma (Sigurd 1981:4). I sin analys av partikelverben med *upp* skriver Wellander (1964:230) att "[s] läktskapen mellan den skilda grupperna är i många fall påtaglig, i andra fall avlägsen och oklar, i många fall helt obefintlig".

Min hypotes är att man kan påvisa, om inte nära släktskap, så åtminstone en stor likhet (*familjelikhet*) mellan de olika grupperna och dessutom se ett koherent system av de ibland till synes helt motsatta betydelserna. Få partikelkonstruktioner kan betraktas som omotiverade eller tillfälliga, dvs. de flesta kan

¹ Det finns dock perfektiva och transitiva verb som ändå förbinds eller kanske t o m kräver en extra förstärkning i form av en partikel (*skrämma upp*, *plocka upp*) liksom det finns ett fåtal partiklar som imperfektiverar och intransitiverar de verb de förbinds med (*se på*). Vissa partiklar tillför verbfrasen en helt annan betydelse än enbart den "rent" perfektiva (*läsa upp*, *läsa upp*) och det finns också konstruktioner som helt saknar något motsvarande simplexverb (*piffa upp*, *fräscha upp*).

förklaras med hjälp av metaforer, metaforiska utvidgningar, metonymier eller transformationer.

Även förut har man sökt förklaringar till partiklarnas försvagade eller obefintliga rumsbetydelse i deras konkreta användningar, så dessa tankegångar är ingalunda nya.² Skillnaden är att jag försöker se det i ett större perspektiv än hittills.

Den teoretiska basen

Den kognitiva semantiken, enligt vilken vårt tänkande är nära kopplat till den fysiska verkligheten och helt beroende av människans biologiska liv, är den teoretiska basen för min analys. I en kognitiv betydelseanalys utgår man ifrån människans perception- och kognitionsförmåga och söker där finna förklaringar till såväl de regelbundna och produktiva som de stundom "udda" eller lexikaliserade konstruktionerna. Man sätter inga ramar mellan lexikal och encyklopedisk kunskap eller mellan semantik och pragmatik (jfr *trycka upp hissen*, *trycka upp bilen*). Språkliga kategorier skiljer sig enligt kognitivisterna inte från andra kognitiva kategorier, de är "luddiga", dvs. de saknar skarpa gränser och kan ej definieras med hjälp av tillräckliga eller nödvändiga villkor. De är till sin natur radially (med en prototyp i centrum) eller har nätverkskaraktär och hålls ihop genom familjelikheter (alla medlemmar i en kategori har inte samma drag utan delar en uppsättning olika drag; de delar inte alla utan bara vissa egenskaper). Polysemin är enligt den kognitiva semantiken sällan arbiträr eller omotiverad och homonymi är ytterst sällsynt. Vårt begreppssystem har liksom vårt språk sin yttersta grund i våra sinnesförmågor och det är metaforiskt till sin natur (Lakoff & Johnson 1980, Johnson 1987, Lakoff 1987). Den spatiala domänen är primär och från den överförs vår kunskap till andra domäner – den psykiska eller den sociala. Vår värld får sin struktur genom återkommande mönster, s.k. bild- eller föreställningsscheman. De vanligaste schemana är t.ex. VÄG, VERTIKALITET (UPP-NER), BEHÅLLARE (IN-UT), BALANS, SKALA, BLOCKERING, NÄRHET-AVSTÅND, CENTRUM-PERIFERI, HELHET-DEL (Johnson 1987:126). Samma mönster som strukturerar vår fysiska verklighet överförs sedan till mer abstrakta förhållanden. Med hjälp av de s.k. orienterande metaforerna, vilka har sitt ursprung i den rumsliga orienteringen, ordnar vi många abstrakta begrepp (Lakoff & Johnson 1980:14). Vissa metaforer (MER ÄR UPP) baseras på våra direkta fysiska erfarenheter, andra (HÄLSA ÄR UPP, SJUKDOM ÄR NER) samvarierar med människans beteendemönster: den sjuka och ledsne ligger helst ned (*är nere*) medan den glada och friske står upp och sträcker på sig (*är uppe*). Dock har inte alla metaforer en erfarenhetsmässig grund, många är språkspecifika eller kulturbundna, men det metaforiska systemet i en given språkgemenskap eller kultur är alltid koherent (Lakoff & Johnson 1980:87).

² Se t ex beskrivningen av *skrämma upp* hos Wellander (1964: 209).

Metod och material

Vid analysen av *upp* utgår jag ifrån dess konkreta, rumsliga betydelse och utifrån ikoniska scheman som illustrerar vissa användningar av *upp* visar jag att valet av partikel ofta är starkt förankrat i perceptionen. Denna analys kommer sedan att utgöra basen för en beskrivning av *upp* i den mentala domänen. Förbindelselänken mellan domänerna blir antagligen de olika orienterande metaforerna.

Jag använder mig i det följande av den kognitiva semantikens vedertagna termer: trajektor och landmärke. Trajektor är den entitet som lokaliseras, i fallet *upp* 'det som rör sig', och landmärke är referenspunkten, bakgrunden för trajektorn. I t ex *Fänriken förde upp tubkikaren till ögonen* är *kikaren* trajektorn för partikeln och *ögonen* dess landmärke. Båda är här uttryckta explicit, men det är inte ovanligt att antingen trajektorn eller landmärket, eller båda, är implicita och kan identifieras först efter en djupare analys av närkontexten. Det är inte heller ovanligt att det som på ytan framstår som trajektor (t ex det syntaktiska objektet) bara är dess metonymiska representant. Ett exempel: man kan *packa upp kläderna ur väskan* eller *packa upp väskan*. Båda fraserna har samma trajektor, men i det senare fallet är denna signalerad sublexikalt genom metonymen BEHÅLLAREN FÖR INNEHÅLLET. Det som ofta beskrivits som objektväxling kan lika gärna betraktas som metonymi.

Trajektorns fysiska egenskaper såsom storlek, form eller konsistens är i de typiskt rumsliga kontexterna konstant, men så behöver inte vara fallet. Det händer att trajektorn byter skepnad och då utgör den ett eget landmärke. Då man *drar upp rullgardinen* rör den sig längs den vertikala axeln och skillnaden i dess position före och efter handlingen konceptualiseras som en väg mellan dessa två lägen. Den här typen av konstruktion kallas enligt gängse bruk reflexiv (Lindner 1980:144, Lakoff 1987:430).

Både trajektor och landmärke kan också vara icke-fysiska entiteter, dvs. sakna massa. I *Vemdal tittade inte upp* är det den immateriella blicken som rör sig i det fysiska rummet och i *Agassi skruvade upp ett högt tempo* det likaså immateriella tempot i det mentala rummet.

Min analys utgår från distinktionen rumslig–icke-rumslig och konkret–icke konkret. Gränsen mellan den fysiska och den icke-fysiska domänen är inte skarp, jag har dock vissa riktmärken att hålla mig till. Spatial, konkret betydelse tillskrivs i det följande den verbpartikel vars landmärke eller trajektor representerar första ordningens entitet, dvs. har sin referens i det fysiska rummet. Är trajektorn eller landmärket andra eller tredje ordningens entitet (det som snarare äger rum än existerar resp. det som är utanför rum och tid) tillhör uttrycket en icke-spatial domän, dvs. en mental domän (Lyons 1977:442–446). Ett och samma partikelverb kan givetvis – beroende på kontexten – tillhöra olika domäner. Partikel verbet *dra upp* har, som de flesta i mitt material, både konkret och abstrakt betydelse. Man kan *dra upp såväl en revolver ur fickan* och *kjolen över knäna*, som *volymen på radion* och *de praktiska linjerna för högskattepolitik*.

Materialet till analysen har jag hämtat från Stockholm Umeå Corpus (SUC) som omfattar en miljon ord ur diverse genrer. Partikeln *upp* förekommer där 1836 gånger, varav 1406 belägg, dvs. drygt 75 % av alla förekomster, är taggade som verbpartikel. Då man lemmatiserar alla fraser med verbpartikel får man drygt 240 olika partikelverb varav ett tiotal är helt lexikaliserade och resten mer eller mindre semantisk regelbundna. Jag har sållat bort alla konstruktioner där verbpartikelns trajektor eller landmärke är andra eller tredje ordningens entitet och fått fram knappt 200 olika partikelverb. Rörelseverb bildar drygt 70 lexem med *upp* och den resterande delen utgörs av simplexverb som betecknar fysisk hantering, påverkan, vidröring eller fysiska fenomen. Materialet är mycket svåröverskådligt; många partikelverb är polysema och man kan lätt förlora sig i detaljer. Jag koncentrerar mig på dynamiska partikelverb, dvs. sådana som betecknar en rörelse, något slags aktivitet eller förändring.³

Jag har inte behandlat materialet kvantitativt utan betraktat det framför allt som en exempelkälla. Den presenterade analysen utgör ingen systematisk genomgång av materialet utan snarare förarbete till en mer ingående studie. Exempelmeningarna från SUC är i flertalet fall kraftigt förkortade och/eller omformulerade.

Den vertikala axeln

Människan har en mycket klar mental föreställning om vertikalitet. Vårt begrepp om denna orientering har sin grund i vår kanoniska upprätta ställning – med fötterna på jorden. Gravitationen har fysiologiska inverkningar på människan under hela livet och man blir väldigt tidigt varse jordens dragningskraft. Tyngdkraften påverkar orienterings- och balanssinnet, kroppsställningen, organens uppbyggnad och fysiologi. Naturligtvis sätter den också sina spår i den världsbild som varje språk återspeglar. I svenskan tycks den vertikala orienteringen vara mycket viktig vid struktureringen av såväl det fysiska som det mentala rummet.

Med den vertikala axeln avses här den axel som är parallell med tyngdkraften. Vid en rörelse uppåt rör sig trajektorn längs denna axel bort från jordens hypotetiska centrum så att avståndet från detta ökar. Vid rörelsen neråt förhåller det sig precis tvärtom. Jag utgår ifrån att denna axel har en positiv och en negativ pol. Den positiva polen (upp) ligger på större avstånd från jorden hypotetiska centrum än den negativa (ner). Termerna *positiv* resp. *negativ* anknyter till de positiva resp negativa värden som man associerar med *upp* resp. *ner*. Att så är

³ Detta innebär att jag här inte ägnar något intresse åt de mycket få partikelverb som beskriver tillstånd, som t ex *sticka upp i pennhållaren stack upp ur bröstfickan*. Sådana konstruktioner bör rimligtvis analyseras tillsammans med adverbet *upp*, som förekommer i ett flertal konstruktioner där enbart riktning (och ingen rörelse) föreligger (*längst upp på sidan, peka upp i luften, ligga och stirra upp i taket*).

fallet är ingen tillfällighet, vårt värderingssystem har en stark förankring såväl i perception som kognition och har alltså sin yttersta grund i vår biologiska erfarenhet (Krzeszowski 1990:140, 1993:321).

Den positiva polen på den vertikala axeln utgör landmärket för partikeln *upp*. Var denna pol ligger är omöjligt att säga något generellt om i och med att det till största delen är beroende av talarens perspektiv. Det är dock inte talaren som är den yttersta referenspunkten utan jorden. Partikeln *upp* i sin prototypiska användning är med andra ord inte egocentrisk (deiktisk) utan geocentrisk.

Svenskan förfogar över en hel serie geocentriska partiklar som är relaterade till den vertikala axeln – det finns såväl lokativa partiklar (*uppe, nere, under, ovanför, över*) som deras lativa motsvarigheter för mål (*upp, ner*) källa (*uppfifrån, nerifrån, underifrån*) eller väg (*uppför, nerför*). Den utan tvekan vanligaste målpartikeln är *upp* som brukar hamna bland de 50-70 mest frekventa orden (Allén 1972, DN 87, Press 95)⁴.

De geocentriska partiklarna dyker dock inte alltid *upp* så fort en rörelse sker längs den vertikala axeln, även om så oftast är fallet (*Han lyfte sin väska och klev på bussen*). Partiklarna från *upp/ner*-familjen använder man i kontexter där vägen som trajektorn tillryggalägger, oberoende om den är verklig eller virtuell, är percipierbar och framför allt relevant. Det verkar som om trajektorns väg längs den vertikala axeln måste stå i en viss proportion till dess storlek. Alltför små skillnader i storlek (i höjdled) mellan en konkret trajektor (första ordningens entitet) och dess väg verkar inte aktualisera den vertikala axeln. Då man kliver på ett föremål som så gott som saknar en vertikal utsträckning, dvs. är platt eller lågt, uppfattar man nivåskillnaden som så pass liten att den är försumbar – då är det tydligen andra egenskaper i relationen som är viktigare, t.ex. kontakt. Man kan *gå upp på en stege* men knappast *gå upp på en tröskel, gå upp på en matta*.⁵

Vilken nivåskillnad som är tillräcklig eller nödvändig för att utlösa användningen av *upp/ner* är naturligtvis omöjligt att fastställa; den är – som mycket annat – alltid relativ. I vissa sammanhang kan centimetrar eller t o m millimetrar (ögonrörelser) vara av betydelse som i *Lena tittade upp från TV:n*. Vid ändrat perspektiv, t ex vid en mindre trajektor, rubbas naturligtvis också de ”normala” proportionerna och de föremål som annars inte brukar vara landmärken för *upp* kan bli det, som i *Han kröp upp på madrassen* eller *När hon visslar ”In my solitude” måste jag lämna allt jag har för mig och gå rakt fram till henne och hoppa upp i knäet* (berättat av en katt).

Då väl villkoret på storleksförhållandet mellan trajektorn och dess väg är uppfyllt tycks den vertikala axeln så gott som alltid manifesteras öppet. I kontexter där exempelvis ett IN-UT-föreställningsschema skulle kunna ligga till grund för strukturering av den referentiella situationen tycker jag tydligt se mig UPP-NER-schemats dominans (jfr not 8).

⁴ Frekvensuppgifterna är hämtade från Språkbanken (<http://spraakbanken.gu.se>)

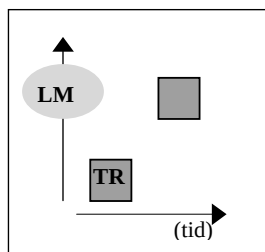
⁵ Kanske möjligt då mattan är ihoprullad och har en höjd.

Det vertikala upp

I förbindelse med simplexverb från det fysiska rummets domän är två betydelser hos verbpartikeln *upp* mycket tydliga: dels den klart rumsliga riktningen ”uppåt”, dels betydelsen ’öppna’.

Rumsbetydelsen illustreras nedan med hjälp av två bildscheman: det ena för trajektorn skild från landmärket och det andra för reflexiva konstruktioner. Dessa scheman är inte rika på detaljer och kan snarast ses som två representanter för ett antal mer detaljerade scheman.⁶ Förhållandet mellan trajektorns utgångs- och slutläge är relevant för deras utformning, det spelar däremot ingen roll hur själva rörelsen går till, dvs. huruvida den är rak, sned eller krokig. Satserna *En ny satellit skjuts upp 1994* resp. *Hon får bära upp säcken fyra trappsteg* illustreras sålunda av ett och samma schema.⁷

Schemat för det prototypiska *upp* presenteras i Figur 1. Landmärket för *upp* (LM) är markerat som ett halvgrått område kring den positiva polen på den vertikala axeln (den lodrätta pilen) och trajektor (TR) som en klart avgränsad fyrkant. Den horisontella pilen markerar tid. Inga sekundära landmärken (t ex rörelsens källa eller väg) är markerade.

1. *Tomma skal spolas ofta upp på stränderna.*
2. *Tror du att han kan klättra upp?*
3. *Titta en så stor mask han får upp!*
4. *Hästen började backa upp ur vattnet.*
5. *Jag har klättrat upp utefter gasledningen.*

Figur 1. Bildschema för *upp*. Trajektor med konstanta egenskaper.

Landmärket för det icke-reflexiva *upp* är oftast implicit (ex. 2–5) och dess gebit, dvs. det rumsavsnitt det utstakar (punkt, yta, volym), ospecificerat: *klättra upp* i ex. 2 kan stå för *klättra upp till skorstenen*, *klättra upp på taket* eller *klättra upp i trädet*. Oftast är det en efterföljande prepositionsfras som benämner landmärket och specificerar gebitet som trajektorn antrar, i ex. 1 är *stranden* landmärket och strandens yta (manifesterad genom *på*) dess gebit. Det är viktigt att här

⁶ I en riktigt djuplodande undersökning utgår man helst från detaljrika scheman. Deras antal och konkretionsgrad beror helt på hur finmaskigt analysnät man vill bygga.

⁷ Det behöver dock inte vara fallet. Vid beskrivningen av engelskans *up* har Boers separata scheman för en rak och sned rörelse uppåt/nedåt (Boers 1996:137 f). Detta är egentligen en konsekvens av att man i beskrivningar av engelskans *up* utgår ifrån att det är den vertikala axeln (och inte en av dess poler) som är landmärket för *up* (Lindner 1981:112). Detta anser jag inte riktigt hålla för svenskan som har skilda uttryck för plats (*uppe*), mål (*upp*), väg (*uppför*) och källa (*uppfifrån*).

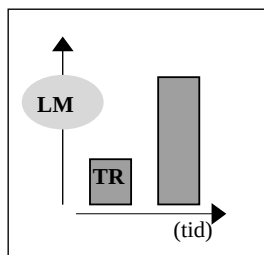
skilja mellan det primära landmärket för partikeln, dvs. rörelsens mål (i och med att *upp* förutsätter både rörelse och riktning) och sekundära landmärken för rörelsens källa (utgångspunkt) eller väg. I ex. 4 och 5 är det primära landmärket implicit och de sekundära landmärkena för rörelsens utgångspunkt (ex 4) resp. dess väg (ex. 5) explicita. Jag koncentrerar mig i det följande uteslutande på det primära landmärket.

I princip kan vilket objekt som helst ”placeras” på den vertikala axeln och tjänstgöra som explicit landmärke för *upp*. För analysen av själva verbpartikeln spelar det egentligen ingen större roll hur det explicita landmärket är beskaffat, däremot är det av yttersta vikt vid analysen av hela verbfrasen. Jag går dock här inte in på de för övrigt mycket intressanta men intrikata förhållanden som råder mellan rumsprepositioner och partikelverb utan nämner bara en påfallande egenhet som svenskan uppvisar, nämligen den att rörelsen längs den vertikala axeln signaleras även vid rörelse från och till landmärken av behållarkaraktär.⁸ Det finns inte så många naturliga klart avgränsade ”behållare” öppna nedtill (luft eller rymd är oavgränsade och lyder egna lagar) som skulle kunna fungera som landmärke för *upp*, men ett par exempel där *in* rent teoretiskt vore tänkbart kan anföras: *Plåten suger inte upp överskottsfukt som papper gör, Han snortar sedan hårt upp alltihop [knark] eller Han kunde ta alla avföringsmedel av bulktyp och köra upp i sin egen häck om han ville.*

En helt annan typ av landmärke möter man i konstruktioner där trajektorn ändrar sin form, dvs. då delar av trajektorn fungerar både som trajektor och landmärke till andra delar. Här har man inte en lika tydlig eller direkt observerbar rörelse uppåt som vid en icke-reflexiv trajektor utan trajektorn uppträder i två olika former. Skillnaden mellan dessa kan uppfattas som en rörelse längs den vertikala axeln även då tiden som förflyter mellan de båda lägena är mycket lång.

Bildschemat för det reflexiva *upp* presenteras i Figur 2. Endast konstruktioner med trajektor som ökar i volym illustreras.

⁸ Då en rörelse sker i förhållande till exempelvis en behållare (som sådana konceptualiseras t ex boxar, hus, vissa möbler) signaleras detta i svenskan oftast med hjälp av partiklarna *in* och *ut* (*in i rummet, ut ur rummet*). Detta stämmer så länge rörelsen inte är vertikal – man *kliver* inte *ut* utan *upp ur tunnan* då den inte är omkullvält och man *tar* hellre *upp sin plånbok ur väskan* än *ut ur väskan*. Först då man jämför partikelverb med olika perspektiva partiklar med varandra upptäcker man att den vertikala axeln dominerar och antagligen begränsar användningen av *in* och *ut* till den horisontella axeln.

6. Brödet kommer att jäsa upp lite över kanterna.
7. Ett gult sken flammade upp och gick över till vitt.
8. Kafé ägaren hällde upp en whisky.
9. Tistlar skjuter upp mellan järnvägsspåren
10. Jag växte upp långt inne i land.

Figur 2. Bildschema för reflexivt *upp*. Trajektor byter form.

Trajektorn i reflexiva konstruktioner är så gott som alltid uttryckt explicit och den utgörs oftast av ett ganska homogent objekt – ibland saknar den överhuvudtaget volym i utgångsläget (ex. 8 och 9). I de flesta konstruktioner sammanhänger den virtuella rörelsen med volymökning, men så behöver inte vara fallet. Att trajektorn är större än i utgångsläget följer ganska naturligt av att den då når högre upp på den vertikala axeln. En säck med tio kilo potatis är betydligt högre än en säck med bara två kilo. Metaforen MERA ÄR UPP, en av de vanligaste i svenskan, har sin rent fysiska bas i denna ganska triviala iakttagelse. Dock behöver man kanske inte återropa denna metafor för att förklara användningen av *upp* i ett par andra reflexiva förbindelser.

Då många trajektorer förs samman blir också deras sammanlagda volym större än delarnas, vilket kanske motiverar användningen av *upp* i *lägga upp* (ett förråd av grenar och kvistar), *stapla upp* eller *samla upp*.

Då en kompakt trajektor (ett träd eller en korg) delas upptar dess delar vanligtvis också mera plats än den intakta trajektorn gör.⁹ Det är frestande att i detta se den till synes helt omotiverade betydelsen 'i delar' som förekommer i *hugga upp björken*, *såga upp trästammen* eller *skära upp skinkan*. En upphuggen björk har liksom uppvispad grädde eller en uppblåst ballong större volym än en fälld björk, vanlig grädde resp. en ouppblåst ballong. Det är alltså kanske inget annat än en synvilla som ligger bakom betydelsen 'i delar' i sådana konstruktioner.¹⁰

⁹ Observera att då en icke-kompakt trajektor (ett hus, ett skåp, en bil) delas blir den mindre till volymen, vilket för tankarna snarare till *ned* än *upp* (*montera ned*, *riva ned ett hus*).

¹⁰ En alternativ förklaring till den här konstruktionstypen borde man söka i den mentala domänen där betydelsen 'tillgänglig' (utvidgning av betydelsen 'öppet') tycks gruppera många partikelverb.

Det finns ett par andra reflexiva konstruktioner som inte förutsätter en völmökning: en trajektor som sitter fast upptill (vilket i och för sig är ganska ovanligt) kan ”krympa upp” (*kavla upp ärmarna, sy upp klänningen, dra upp kjolen, binda upp hakan*) och en trajektor som kan rotera runt någon av sina egna axlar kan byta sin orientering – från vågrätt till lodrätt eller tvärtom (*fälla upp rockkragen, vrida upp underarmen mor ryggen, vända upp jorden med en plog*). Vid en roterande trajektor sammanfaller i många fall den vertikala betydelsen hos partikeln med betydelsen ’öppna’ (*fälla upp luckan på bilen, fälla upp paraplyt, vika upp locket, kanske t.o.m. få upp ögonen*).

Det icke-vertikala upp

Verbpartikeln *upp* kan också syfta på en horisontell rörelse och betyda ungefär ’närmande till landmärket’. Då är det dock inte vilket landmärke som helst – antingen är det talaren som anlägger sitt perspektiv eller något annat objekt som står högt i värde i talarens värderingsskala (Ekberg 1997:75f). Det kan också vara ’norr’ (’uppe på kartan’). Bakom själva valet av landmärke ligger alltså ofta något slags egocentrisk JAG-FÖRST-orientering eller någon metafor, t ex *MAKT ÄR UPP* resp. *NORR ÄR UPP*. Då *en vaktmästare går upp till direktörn* behöver det inte betyda att han förflyttar sig uppåt i den fysiska rummet, då däremot *direktörn går upp till vaktmästaren* kan man inte tolka det på annat sätt än att han rör sig längs den vertikala axeln. I *Anders Jonsson svängde upp med sin häst tätt bakom blackfoten för att göra rangordningen klar* uttrycks detta explicit. Då man utgår från sin egen (talarens) position är det som är närmare lika med ’uppe’ och det som är längre bort lika med ’nere’. Då man *kör upp på gården* behöver det alltså inte betyda att gården ligger högre än omgivningen och man kan *hinna upp någon* eller *gå upp bredvid någon* bara genom att förflytta sig på ett horisontellt plan. Sådana konstruktioner är mycket intressanta genom att ligga i gränsområdet mellan den fysiska och den mentala domänen. De har utförligt beskrivits av Ekberg (1997) som tolkar dem bl a med hjälp av transformation (rotation) av den vertikala axeln.

Rotation (eller tippande) av den vertikala axeln passar – anser jag – synnerligen bra som förklaring till en annan mycket vanlig betydelse som *upp* uppvisar i det fysiska rummet, nämligen ’öppna’. Som jag redan antytt sammanfaller vid en viss typ av trajektor betydelsen ’uppåt’ med ’öppna’. Att denna betydelse sedan överförs till liknande rörelser längs den icke-vertikala axeln är knappast märkvärdigt. Det finns för övrigt ett klart etymologiskt samband mellan *upp* och *öppen*, som egentligen betyder ’vänd uppåt’ (Hellquist 1966).

Objekt som dörrar, portar eller lock aktualiserar nästan alltid betydelsen ’öppna’ (*bryta upp dörren, knuffa upp porten, bända upp locket*). Simplexverbet beskriver då endast sättet på vilket aktionen försiggår – *låsa upp dörren* kan enklast parafraseras med ’öppna genom att låsa’. Genom metonymi, t ex synekdoke (DEL FÖR HELHET eller HELHET FÖR DEL) kan partikelverbet få ännu större

extension – man kan *slå upp* inte bara *en bok* utan också *ett ord i boken* och man kan *knäppa upp* inte bara *en blus* utan också *en knapp*.

Betydelsen 'öppna' är hos *upp* så pass etablerad att trajektorn för vissa partikelverb med *upp* utgörs av eller konceptualiseras som ett hölje. Genom att höljet öppnas blottas det gömda innehållet vilket kanske förklarar användningen av *upp* i följande exempel: *molntäcket spricker upp och solen kommer fram, så rivs upp, isen går upp* (dock ej **koppen spricker upp, *biljetter rivs upp, *tallriken går upp*).

Slutord

Antagandet att det inte är den objektiva verkligheten utan den av oss uppfattade verkligheten som lämnar spår i vårt språk ligger till grund för min analysmodell för verbpartiklar. Jag har undersökt endast en partikel i dess mest primära domän – den fysiska, och även om det är för tidigt att utvärdera hela modellen, har den visat sig vara ett bra verktyg för studiet av verbpartikeln *upp* i det fysiska rummets domän. Med hjälp av denna modell har jag försökt knyta ihop partikelns "konkreta" betydelser: 'från en lägre nivå till en högre', 'i delar', 'till ett öppet läge', 'till ett centralt läge'. Det är inte en gemensam nämnare jag har varit ute efter utan trådar som länkar ihop det nätverk av betydelser som verbpartikeln *upp* uppvisar. Vissa trådar hänger fortfarande lösa och det behövs en systematisk genomgång av partikelverb i den mentala domänen för att knyta ihop dem och då förhoppningsvis upptäcka det underliggande mönstret, dvs. förstå de mekanismer som styr valet av partikeln.

Litteratur

- Allén, Sture, 1972: Tiotusen i topp. Ordfrekvenser i tidningstext. Stockholm.
- Boers, Frank, 1996: Spatial Prepositions and Metaphor. A Cognitive Semantic Journey along the UP-DOWN and the FRONT-BACK Dimensions. Tübingen.
- Ekberg, Lena, 1997: The Mental Manipulation of the Vertical Axis: How to go from "up" to "out", or from "above" to "behind". I: Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning. Red. av Verspoor, M. Lee K. D., Sweetser. E. Amsterdam/Philadelphia. S. 69–87.
- Hellquist, Elof, 1966: Svensk etymologisk ordbok. Lund.
- Johnson, Mark, 1987: The Body in the Mind: The Bodily Basis of Reason and Imagination. Chicago/London.
- Krzeszowski, Krzysztof, P., 1990: The axiological aspect of idealized cognitive models. I: Meaning and lexicography. Red. av Tomaszczuk J. Lewandowska-Tomaszczuk, B. Amsterdam. S. 135–165.
- Krzeszowski, Krzysztof, P. 1993: The axiological parameter in preconceptional image schemata. I: Conceptualizations and Mental processing in Language. Red. av Geiger, R. A., Rudzka-Ostyn, B. (Cognitive linguistic Research 3) Berlin/New York S. 307–329.
- Lakoff, George & Johnson, Mark, 1980: Metaphors We Live By. Chicago/London.

- Lakoff, George, 1987: *Women, fire och dangerous things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago/London.
- Lindner, Susan Jean, 1983: *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb-Particle Constructions with OUT and UP*. Ph.D. dissertation. Reprinted. Bloomington.
- Lyons, John, 1977: *Semantics 2*. Cambridge.
- Noreen, Adolf, 1904: *Vårt språk V: Betydelselära*. Lund.
- Sigurd, Bengt, 1981: Varför ett hus kan brinna både upp och ner. *Språkvård* 1981:3. S. 1-8.
- Wellander, Erik, 1964: Aktionsart och aspekt. Anteckningar till föredrag i "Samfundet för nordisk språkforskning" 7.12.1964. I: *Nysvenska studier* 44. S. 184–252.

Material

Stockholm Umeå Corpus. Version 1.0. 1997.
<http://www.ling.su.se/Dali/projects/SUC/Index.html> (99-09-10)

Hög-låg

En diskussion kring två dimensionsadjektivs semantik

Anna Ström

1 Syfte

I denna artikel kommer jag att presentera resultat från en studie om semantiken hos de två dimensionsadjektiven *hög* och *låg*. Studien är en delstudie i en större undersökning, som omfattar fjorton dimensionsadjektiv.

Hög-låg är polysemt och kan dels beskriva ett föremåls utsträckning, som i *en hög flaggstång*, dels beskriva ett föremåls position, som i *ett högt fågelbo*. I artikeln kommer jag enbart att ta upp *hög* i betydelsen ett föremåls utsträckning.

Min undersökning är semantisk. Syftet är att undersöka vad som karakteriserar den dimension som kallas *hög-låg*, samt vilka typer av föremål som kallas *höga-låga*. Min undersökning syftar inte till att beskriva när ett föremål kallas för *högt* och när det inte kallas för *högt* utan när det anses vara normalt (som om ett fyravåningshus ska anses vara *högt* eller inte).

2 Teoretisk ram

Jag har valt att arbeta inom den kognitiva semantikens teoretiska ram. Övergripande kan sägas att den kognitiva semantiken utgår från människan, hennes sinnens upplevelser och erfarenheter och hennes samspel med omgivningen. Inom den kognitiva semantiken har den entydiga definitionen en svagare ställning, eftersom kontexten och funktionen är i fokus. Det är tillåtet med så kallade familjebegrepp, där ett ord beskrivs genom ett överlappande nätverk, där olika delar av nätverket delar på ett antal egenskaper.

3 Metod och material

Jag arbetar huvudsakligen med en romankorpus, B80-81, i Språkdatas konkordans. Jag utgår från dessa exempel men varierar dem och ställer frågor till min egen språkliga intuition, såsom hur den språkliga beskrivningen påverkas om man förändrar situationen, genom att till exempel tänka sig att det aktuella föremålet välts omkull eller att tänka sig att det aktuella föremålet beskrivs inifrån

istället för utifrån. Jag konstruerar också egna språkexempel för att pröva olika variabler.

4 Frågeställningar

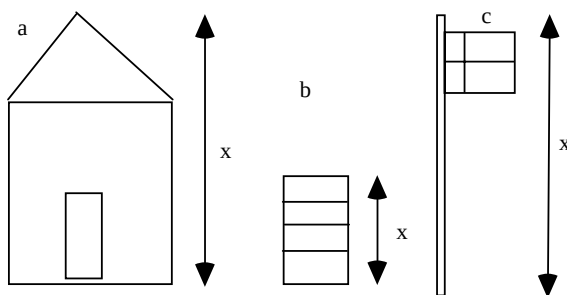
I min undersökning har jag följande frågeställningar:

(a) Vilken dimension kallas för *hög-låg*?

(b) När undviks adjektiven *hög-låg* för den vertikala dimensionen till förmån för *lång-kort* (vilket gäller för föremål som *gardiner*, *människa*) eller till förmån för *tjock-tunn* (vilket gäller för föremål som *madrass*, *pappersark*, *matta*)?

5 Resultat och diskussion

För att ett föremål ska kallas *högt-lågt* måste det finnas någon typ av relaterande till omgivningen. *Hög-låg* beskriver en vertikal utsträckning, dvs något som sträcker sig upp från marken så eller så mycket. Den vertikala axeln bestäms av gravitationen, som avgör åt vilket håll nedåt och uppåt är (Fillmore 1997:32), (Dirven och Taylor 1988:386). Om ett föremål kallas för *högt-lågt*, ex *lådan är fem meter hög* vet vi att en dimension av lådan, den som är vertikal, är fem meter. Om vi däremot säger att *lådan är fem meter lång*, vet vi inte på vilken ledd detta är. *Hög-låg* innebär därför, till skillnad från *lång-kort* att föremålet är orienterat, dvs vi har en uppfattning om vad som är upp-ner.

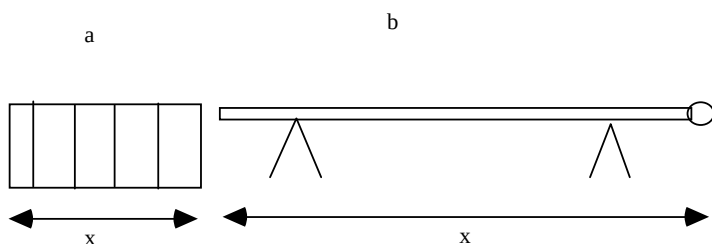

Figur 1. Ett hus, en bokhylla, en flaggstång

(1) Hur *högt* är huset?

(2) Hur *hög* är bokhyllan/flaggstången?

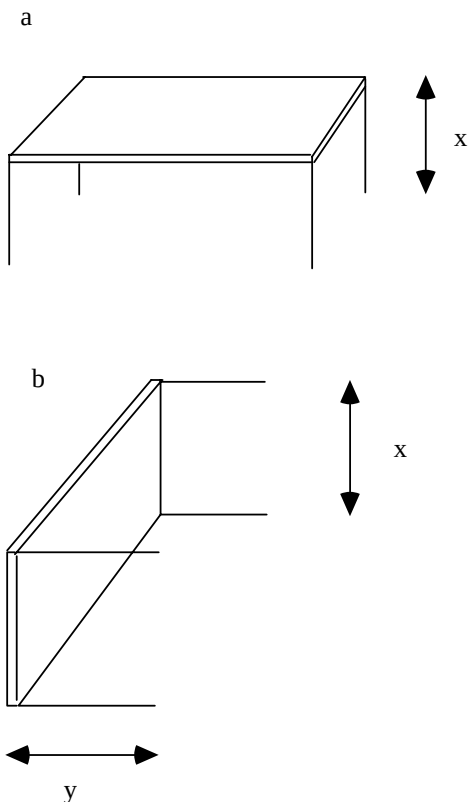
Den mest grundläggande förekomsten av *hög-låg* är då *hög-låg* beskriver den dimension som faktiskt är vertikal. I Figur 1 ser vi att huset, bokhyllan och flaggstången kallas höga med avseende på den dimension som är vertikal.

Figur 2. En liggande bokhylla och en liggande flaggstång

(3) Hur *hög* är bokhyllan/flaggstången?

Föremålen kan också kallas *höga* med avseende på den dimension som normalt brukar vara vertikal, den så kallade kanoniskt vertikala dimensionen. I Figur 2 syns en liggande bokhylla och en flaggstång. Ibland står den kanoniskt vertikala dimensionen i konflikt med den faktiskt vertikala dimensionen.

Figur 3. Ett bord i kanonisk position, och ett annat som är vält

I 3a kallas dimensionen x för *hög-låg*. x är vertikal, både faktiskt och kanoniskt. I 3b är y den kanoniskt vertikala dimensionen, medan x är den faktiskt vertikala dimensionen.

(4) Hur *högt* är bordet? (avseende bordet i Figur 3b)

Satsen tolkas snarast som avseende dimension y , vilket visar att den kanoniska vertikaliteten här har företräde framför den faktiska. Det är dock möjligt att tänka sig situationer då bordet i Figur 3b omtalas som *för högt* med avseende på dimension x , till exempel om det liggande bordet ska skjuta in under något eller in i något med en begränsad höjd.

Alla typer av föremål kan inte kallas *höga-låga*. Hit hör föremål som *gardiner*, *mattor*, *människor*, *pappersark*, *madrasser* och *rör*. Trots att dessa föremål har en vertikal dimension (de är ju alla tredimensionella, och en av dimensio-

nerna går i vertikal riktning), kallas de hellre *långa-korta* eller *tjocka-tunna* avseende den vertikala dimensionen. Nedan kommer jag att föreslå en analys som förklarar varför dessa föremål inte beskrivs som *höga-låga*.

Hög-låg kan beskriva dels yttre, dels inre mått. Inre mått är för föremål som har funktionen container/behållare eller öppning och som har höjd, som *valv*, *dörröppning*, *rum*, *kyrka*, *låda*. Yttre mått är för alla typer av föremål som har höjd.

Jag menar att det faktum att ett föremål har höjd är intimt förknippat med en mental föreställning om att detta föremål sticker upp från markplanet (basplanet). Upp är riktningen mot gravitationen.

Jag menar att även om ett föremål står stilla, dvs inte rör sig eller växer, finns det en idé om en riktning uppåt. Jämför med uttryck som *stå upp*, *håret stod upp*, *stå upp för sin åsikt*. Det finns också ett starkt samband med verbet *höja sig*. Att något *höjer sig* kan ha tre betydelser, varav den tredje är intressant för mitt syfte: 1) ett föremål förflyttas till en annan nivå: *hon höjde sig på tå* 2) ett föremål sväller: *degen höjde sig* 3) ett föremål har en höjd som är högre än omgivningen: *håret höjde sig yvigt över pannan*, *en gestalt höjde sig över folkmassan*. På samma sätt fungerar verbet *resa sig*. Här finns två betydelser 1) ändra position från liggande/sittande till stående: *res dig (upp)*, 2) ha en höjd som är högre än omgivningen: *tornet reste sig över staden*.

Den idealiserade situationen för ett *högt* föremål är en slät, platt mark där ett långsmalt föremål sticker upp och avtecknar sig mot horisonten, och på detta sätt blir ett markerat fall. Föremålet strävar mot gravitationens nedåtpressande kraft i det att det behåller sin upprätta balans, istället för att ligga raklång längs marken, vilket skulle kräva mindre energi. Den ökade energiåtgången är också ett markerat fall. Jämför hur det för djur och människor krävs mer energi för att stå upprätt än för att ligga raklång. Jämför också den ökade energiåtgång som krävs för att stapla klossar eller byggstenar ovanpå varandra i jämförelse med att lägga klossarna eller byggstenarna bredvid varandra längs marken.

Vilka föremål har inte höjd, dvs uppfyller inte dessa krav på att sticka upp ovanför markytan och sträva mot gravitationen?

1) Vissa föremål uppfattas primärt som tvådimensionella istället för tredimensionella. (Clark 1973:40), (Fillmore 1997: 29-30), (Leech 1975:161). Dessa föremål är platta som t ex *fönsterruta*, *pappersark*, *matta*, *gräsmatta*. Om en av dimensionerna är (faktiskt eller kanoniskt) vertikal, vilket är fallet för en *fönsterruta*, har föremålet höjd och kallas för *högt*, men om ingen av dimensionerna är (faktiskt eller kanoniskt) vertikal, anses föremålet inte ha höjd och kallas inte för *högt*. Om man vill tala om den tredje dimensionen kallas den *tjock* som i *ett tjockt papper* eller *en tjock matta*. Föremålets tredimensionalitet betonas då.

2) Vissa föremål har som funktion att vara ett skyddande lager mellan två föremål eller mellan en människokropp och en hård yta. Funktionen är att pressas nedåt. Exempel på ett sådant föremål är en *madrass*, *en huvudkudde* och *en dyna*. Dessa föremål anses alltså inte sticka upp, höja sig över marken, utan idén

är att de pressas nedåt mot marken. Den vertikala dimensionen kallas inte för *hög-låg* utan för *tjock-tunn*. (Denna grupp skulle eventuellt kunna inkorporeras under grupp 1.)

3) Vissa föremål sticker inte upp, utan hänger istället ned. Exempel på sådana föremål är *gardiner* och *klänningar*. Den vertikala dimensionen kallas inte för *hög-låg* utan för *lång-kort*. Märk att för ett och samma klädesplagg, exempelvis en klänning, kan *kjolen* kallas för *lång* medan *kragen*, som står upp, kallas för *hög*, (jämför Dirven och Taylor's (1988:391) analys av det engelska adjektivet *tall*).

4) Vissa föremål har en sådan form och funktion att det inte är intressant att skilja den faktiskt vertikala dimensionen från en dimension som är vinkelrät mot denna. Jämför ett rör som går längs marken. Det har inte någon kanoniskt vertikal dimension, eftersom det inte spelar någon roll för funktionen (exempelvis vattnets passerande) om man vrider röret ett fjärdedels varv runt sin egen axel. För att diskutera den faktiskt vertikala dimensionen räcker det att beskriva röret som *tjockt-smalt*, och då får man dessutom information om rörets vidd.

Människan är ett problematiskt fall i min analys. En *människa* beskrivs främst som *lång*, inte som *hög*, även om *hög* förekommer metaforiskt (i betydelsen drogpåverkad) och även konkret i vissa fall: *en hög gestalt, han stod där hög och reslig*. Då man jämför med andra språk ser man att flera språk använder sin motsvarighet för *hög*, bland andra danska, norska (där man även kan säga *lang*) polska, spanska, italienska, portugisiska, bulgariska, ungerska, grekiska, hebreiska, tagalog och mandarin. Det finns även språk som har valt svenskans lösning. Förutom norskan (där alltså både *høg* och *lang* används) är det bland andra holländska, isländska, finska, samoanska och hawaiiska. Det finns även en tredje lösning, nämligen att använda ett annat ord. Detta gäller för engelskan (*tall*), franskan (*grand*) och tyskan (*groß*). I flera av språken används motsvarigheten till *lång* för nyfödda, som ju ligger ner.

Det finns en mental föreställning om en kanonisk vertikalitet hos människan, vilket man märker i uttryck som *klia mig högre upp på ryggen* vilket man kan säga även om man ligger ner.

Människan verkar helst beskrivas som en cylinder, dvs som *lång-kort* och som *tjock-smal* för de två andra dimensionerna. Man kan också prata om en *bred* människa, och då avses främst axlar, men också bål och eventuellt höfter, dvs höger-vänster-dimensionen. För fram-bak-dimensionen kan *tunn* användas, medan ett positivt adjektiv verkar saknas.

Andra cylindrar beskrivs som *långa-korta* och *tjocka-smala*, men dessa är då oftast liggande, som rör, slangar. Då en cylinder är upprät och beskrivs som *hög-låg*, som en flaggstång eller ett torn, finns ofta en osäkerhet om hur de icke-vertikala dimensionerna ska beskrivas:

(5) ?hur *tjockt* är tornet?

(6) ?hur *tjock* är flaggstången?

Man använder gärna omskrivningar, som *stor i omkretsen* eller andra adjektiv som *kraftig*, *grov* eller *stor*.

Detta tyder på att det finns något slags lucka i beskrivningen av cylindrar i upprät position. Antingen beskrivs de som *höga-låga* och sedan råder oenighet om hur de två andra dimensionerna ska beskrivas, eller beskrivs de som *långa-korta* och *tjocka-smala*, till priset av att den uppräta positionen inte längre poängteras. Att den uppräta positionen, för människans del, inte är så viktig att poängtera kan möjligen ha någon av följande orsaker:

- Människan ändrar position ofta.
- Människan är ofta hopfälld och *hög* beskriver främst sådant som är rakt, inte krokigt.
- Hur långt människan kan nå är intressant, inte bara uppåt (med händerna ovanför huvudet) utan också liggande, in under saker etc.

6 Sammanfattning

Jag har argumenterat för att föremål som kallas *höga* uppfyller följande krav:

Föremålen har en dimension som är vertikal, antingen faktiskt vertikal eller kanoniskt vertikal. I beskrivningen har den kanoniska vertikaliteten oftast företräde att kallas *hög* framför den faktiska vertikaliteten om dessa står i konflikt med varandra, så att en vält *bokhylla* fortfarande kallas *hög-låg* med avseende på den dimensionen som normalt är vertikal.

Föremålen ska också mentalt uppfattas som att de sticker upp och strävar mot gravitationen. Tvådimensionella föremål som ligger plant mot en horisontell yta kallas inte *höga-låga* utan *tjocka-tunna*. Föremål som har som funktion att pressas nedåt, som *huvudkuddar*, *sittdynor* eller *madrasser*, kallas inte *höga-låga* utan *tjocka-tunna*. Föremål som hänger nedåt kallas inte *höga-låga* utan *långa-korta*, som *gardiner*. Föremål vars form och funktion inte uppmanar till att särskilja den vertikala dimensionen från en dimension som är vinkelrät mot denna kallas inte heller *höga-låga*, som ett *rör* som ligger längs med marken.

7 Litteratur

- Bierwisch, Manfred, 1967, 'Some semantic universals of German Adjectivals', I: *Foundations of language* 3 s 1-36
- Clark, Herbert, 1973, 'Space, time, semantics, and the child', I: T Moore, *Cognitive Development and the acquisition of language* New York San Francisco London, Academic Press
- Dirven, René and John R Taylor, 1998, Conceptualization of vertical space in English, I: B Rudzka-Ostyn (red), *Topics in cognitive linguistics*, s 380-402, Amsterdam, John Benjamins
- Fillmore, Charles, 1997, Lectures on Deixis, Stanford, CSLI Publications

Leech, Geoffrey N, 1969, *Towards a Semantic description of English*, London and Harlow, Longmans, Green and Co Ltd

Interaktionen i ett språkbadsdaghem – lärarstrategier för andraspråksanvändning

Margareta Södergård

Den första språkbadsgruppen i Vasa inledde sin verksamhet år 1987 och i och med det introducerades språkbad enligt den kanadensiska modellen för tidigt fullständigt språkbad i Finland. Tidigt fullständigt språkbad innebär kortfattat att barn som har majoritetens språk som modersmål går i daghem och skola på minoritetens språk (Laurén 1992:7). I Vasa är det följaktligen finskspråkiga barn som kan delta i språkbad i svenska.

I språkbad lär sig eleverna svenska genom meningsfull kommunikation i naturliga sammanhang. Språkbad som undervisningsform infördes som ett alternativ till den traditionella undervisningen, där såväl finskspråkiga som svenskspråkiga elever läser landets andra språk som skolämne. Att delta i språkbad är frivilligt och de barn som väljer språkbad skulle alternativt kunna genomföra hela sin skolgång på modersmålet. (Om språkbad i svenska se närmare Laurén 1999 och Björklund 1997: 85–101.)

Språkbads eleverna i Vasa börjar i språkbad på daghem (deltidsförskola) vid antingen fem eller sex års ålder. Språkbadsgrupperna är åldersmässigt homogena och samma barn fortsätter vid sju års ålder tillsammans i en språkbadsklass i skolan. I språkbadsdaghemmen sker all verksamhet på svenska. Också under första skolarbetet går största delen av undervisningen på svenska medan undervisningen på modersmålet ökar i de högre årskurserna. Från och med årskurs 5 får eleverna lika mycket undervisning på modersmålet som på andraspråket. Målet för elevernas andraspråkstillsägande är funktionell flerspråkighet (jfr Baker 1996:11).

Utgångspunkter för studien

När en ny språkbadsgrupp bildas följer man principen att barnens språkliga bakgrund skall vara så homogen som möjligt. De barn som blir antagna får inte ha svenska som hemspråk, vilket i praktiken medför att inget av barnen har några tidigare kunskaper i svenska. En annan grundläggande princip i språkbad är att varje vuxen som kommer i kontakt med barnen skall ha endast en språklig roll. Detta

medför att språkbadsläraren genast från början talar enbart svenska med barnen trots att barnen inte förstår andraspråket i det skedet. Barnen har dock möjlighet att använda sitt modersmål eftersom läraren har goda kunskaper också i finska.

I språkbad är lärarens roll som språklig förebild mycket central. Det är läraren som erbjuder de språkliga modellerna och det är i kommunikationen med läraren som barnens andraspråk växer fram.

Min forskning berör interaktionen mellan lärare och barn i språkbad på daghem. Jag har följt en språkbadsgrupp i Vasa under två års tid och regelbundet gjort observationer i gruppen. Min studie är således longitudinell och klassrumsorienterad. Jag har observerat både lärarens och barnens språkanvändning och har som syfte att beskriva och analysera den process som äger rum i språkbadet och som utgör förutsättningen för att barnen skall tillägna sig andraspråket.

I fråga om lärarens språkanvändning har jag som mål att identifiera olika kommunikativa strategier som kan förväntas vara effektiva med tanke på barnens andraspråkstillägnande. Jag fäster speciell uppmärksamhet vid hur läraren bygger upp strukturen i samtalet för att hjälpa barnen att förstå och använda andraspråket. Studien har således både en lingvistisk och en didaktisk inriktning.

Min forskning kan indelas i två olika faser som jag här kallar Studie 1 och Studie 2. I Studie 1 som redan är slutförd har jag haft som syfte att beskriva hur läraren och barnen kommunicerar under de inledande veckorna när barnen har minimala kunskaper i andraspråket. I Studie 2 har jag som mål att studera hur läraren befämjar barnens fortsatta andraspråkstillägnande, dvs. hur hon stimulerar barnen till produktion av andraspråket.

Den barngrupp jag studerat består av 26 barn som började i språkbad på daghem som femåringar i augusti 1996 och deltog t.o.m. maj 1998. Verksamheten i språkbadsgruppen pågick ca fyra timmar per dag. Gruppen handledes av en förskollärare och två biträden. Läraren har lång erfarenhet av språkbad och har också själv varit aktiv som föreläsare och medverkat i olika publikationer om språkbad.

Jag har följt gruppen från barnens första dag i språkbad och under regelbundna besök gjort anteckningar om lärarens och barnens språkanvändning. Mitt huvudintresse riktas dock mot samtalet mellan lärare och barn under en regelbundet återkommande aktivitetsstund som går under benämningen smågruppsarbete. Vid smågruppsarbete är barnen indelade i tre mindre grupper så att varje grupp handleds av en vuxen, vilket ger goda möjligheter till individuell kontakt mellan lärare och barn. Smågruppsarbete är en del av temaundervisning, en arbets- och undervisningsmetod som bygger på större helheter (se Grandell m.fl. 1995).

Jag har gjort videoinspelningar av smågruppsarbete vid sex olika tidpunkter under de två åren. I de inspelade situationerna har jag observerat förskolläraren och nio barn. De första inspelningarna gjordes i september 1996 när barnen nyligen

hade börjat i språkbåd, de övriga därefter med jämna intervaller. Längden på inspelningarna varierar mellan 25 och 45 minuter.

Inspelningarna i september 1996 avskildes till en första studie, eftersom kommunikationen under de första veckorna ägde rum på mycket speciella grunder. Barnens kunskaper i andraspråket var fortfarande ytterst begränsade och man kunde förvänta sig att barnen eventuellt skulle förstå vad läraren sade till dem men inte att de skulle tala svenska själva.

Studie 1: inskolningen

Studie 1 omfattade inskolningsperioden och materialet utgjordes av två inspelningar av smågruppsarbete i september 1996. Vid det första inspelningstillfället arbetade barnen med lera och vid det andra gjorde de Memorykort med höstmotiv. I den här studien har jag främst observerat lärarens språkanvändning. Både barnens och lärarens yttranden har dock klassificerats i termer av initiativ och respons enligt Linnells och Gustavssons definition (1987).

Vid analysen av materialet har jag använt en analysmodell som utarbetats av språkbådsforskaren Joaquim Arnau (1994:47–76) för en studie av kommunikationen och interaktionen mellan barn och lärare i språkbåd i Katalonien. Modellen grundar sig på olika teorier om andraspråkstillägnande dvs. hypoteserna om begriplig input (Krashen 1981), anpassad interaktion (Long 1983; Ellis 1985) och begriplig output (Swain 1985).

Arnaus modell bygger på två huvudkategorier. Den första kategorin är kontextuellt stöd (contextual support) dvs. visuellt material och extralingvistiska medel. Den andra kategorin är anpassad interaktion (interactional adjustments) (jfr Viberg 1987: 75–85) och den delas i sin tur in i två underkategorier, dvs. före-strategier (strategies) och efter-strategier (tactics). Före-strategierna innefattar de kommunikativa åtgärder läraren vidtar för att stimulera fram en viss respons hos barnen, medan efter-strategierna innefattar uppföljningen av barnens respons.

Jag har således studerat interaktionen som tredelad, ett växelspel lärare-barn-lärare (jfr Juvonen 1988) där läraren interagerar antingen med enskilda barn eller med barngruppen som kollektiv. Självfallet fanns det många delspel under samtalet som inte hade denna tredelade struktur utan började från ett initiativ från barnen med åtföljande respons (efter-strategier) från läraren. Den respons som förväntades av barnen kunde vara antingen verbal eller icke-verbal.

I min analys av materialet utgick jag ifrån att barnen förstod vad läraren sade till dem om de handlade som de blivit uppmanade till eller om de gav en adekvat verbal respons (L1 eller L2) på stimulus från läraren. När jag använde barnets korrekta agerande som måttstock var jag självfallet medveten om att vissa barn många

gångar handlade rätt därför att de iakttog hur andra barn gjorde snarare än att de kunde tolka lärarens budskap.

Analysen av lärarens språkanvändning visade generellt att allt det läraren talade om var starkt bundet till kontexten. Det verbala hade en direkt koppling till situationen här och nu. Likaså följdes det verbala budskapet av kroppsspråk, gester och mimik. En annan iakttagbar tendens var att samtalsämnen anknöt till barnens tidigare kunskaper och erfarenheter.

Före-strategier

Jag har delat in före-strategierna i undergrupper enligt Arnaus modell, dvs. i upprepning (self-repetition), ledtrådar (clues) och parafraser.

Den tydligast iakttagbara före-strategin var att läraren upprepade det hon sagt tidigare. Upprepningen kunde gälla t.ex. ett enskilt ord i samma mening eller en uppmaning eller fråga inom samma replik, men den kunde också utgöra en länk till tidigare repliker. Överlag var hela situationen uppbyggd på upprepning eftersom läraren gång på gång återkom till det hon talat om tidigare. Upprepningen kunde ha olika funktioner, t.ex. att ge eftertryck åt obekanta eller abstrakta ord, eller att fånga barnets uppmärksamhet. Exempel 1 illustrerar förutom upprepning också hur *okej* användes som en s.k. pragmatisk partikel (Long 1983:134). Småord som *nåja*, *jaha* och *nu* användes pragmatiskt för att visa att samtalet gick framåt steg för steg, vilket underlättade förståelsen.

Exempel 1 (L= läraren)

L: Okej. Vad har vi kommit fram till nu? Igelkotten har öron. Igelkotten har en lång nos. Igelkotten har taggar. Vad var det mera?

Barn: Sillä on jalat. [Den har fötter/ben.]

L: Ja och så har den fötter. Hur många fötter har den?

Före-strategin "ledtrådar" innefattar t.ex. alternativfrågor, språkliga element att göra fullständiga och yttranden att imitera. I uppgiften som erbjöd mera språklig träning ställde läraren upprepade gånger alternativfrågor som *Vill du ha gula kort eller vita?*, *Vill du skriva eller rita?* Den här typen av strategier framkallade svar på svenska enligt den modell läraren erbjudit. Svar på svenska förekom också i vissa moment av samtalet som var uppbyggda så att barnen kunde svara med enkla ett-ordsreplik. Replikerna utlöstes oftast av vissa markörer t.ex. frågan *Vilken bild ska du rita?* (av olika namngivna alternativ) *Och sen?* *Och mera?* Också via tonfallet signalerade läraren att hon förväntade sig att barnen skulle använda svenska.

Ex 2

L: Och så har vi Irma. Vilka fyra [kort] vill du göra?

Irma: Kotte.

L: Och mera?

Irma: Löv.

L: Och sen?

Irma: Paraply.

L: Och ännu ett.

Irma: Rönnbär.

L: Rönnbär. Då ska vi dra ut bänken här.

Kollektiv output på svenska framkallades t.ex. i en lek av uppmaningen *Och då säger vi...* Inte i något sammanhang bad dock läraren explicit barnen använda svenska, vilket har att göra med språkbadets princip om att andraspråkstillägnandet skall befrämjas utan fokus på själva språket.

Förvånande nog kunde jag inte hitta något renodlat exempel på den tredje kategorin av före-strategier, nämligen parafraser, vilket jag tolkar som ett tecken på att barnens kunskaper i andraspråket i det här skedet är så begränsade att en parafras är lika svår att förstå som det uttryck som behöver parafraseras. Däremot hände det vid ett tillfälle att läraren tog stöd av den yttre kontexten. Ordet *taggarna* (på en igelkott av lera) förklarades som *De där som Kalle håller på med*.

Efter-strategier

I fråga om efter-strategierna frångick jag Arnaus analysmodell eftersom den utarbetats för två nära varandra liggande språk, dvs. katalanska och spanska. Det här betyder att kategoriseringen byggde på att barnen skulle använda andraspråket redan i ett tidigt skede, vilket inte är någon självklarhet när språkparet är svenska och finska. I stället gjorde jag en egen kategorisering med utgångspunkt i mina faktiska iakttagelser om barnens språkanvändning.

Jag hade observerat att man kunde indela barnens alternativa sätt att ge respons i några huvudkategorier: barnet a) svarar på L1 men visar i ord och handling att det förstått, b) svarar på L2, c) ger innehållsmässigt fel svar oberoende av språk och d) går något utanför ämnet. Med dessa kategorier som grund valde jag sedan att följa upp hur läraren agerade. Också här delade jag in mina iakttagelser i olika kategorier: läraren a) upprepar samma innehåll men på svenska, b) upprepar innehållet och tillför något nytt, c) för dialogen framåt på svenska och d) ger barnet beröm.

Det vanligaste responsmönstret hos barnen var att de svarade på L1 men i ord och handling visade att de förstått vad läraren sade till dem som i exempel 1. Den

vanligaste efter-strategin från lärarens sida i dessa fall var att hon upprepade på L2 det som barnen sagt på L1, eventuellt med en viss utvidgning eller vidareutveckling (jfr Tardif 1995:472). Det förekom dock också, som i exempel 3, att läraren gick vidare med sin tur i dialogen som om båda hade använt samma kod. Detta sätt att kommunicera gjorde växelverkan smidig men kan ifrågasättas ur språktillägnandessynvinkel. Det är lärarens uppgift att föra in svenskan i samtalet och ge barnen modeller för hur de kan uttrycka sig (Mård 1995: 148–150).

Ex 3

Barn: Mä tein kaikki. [Jag har gjort alla]

L: Och nu får du börja skriva här.

Barn: Emmä osaa kirjoittaa. [Int' kan jag skriva.]

L: Du får titta här på den här.

När barnen använde L2 var lärarens efter-strategi att antingen upprepa svaret eller att gå vidare till något annat. Det förekom sällan att barnen fick explicit beröm, vilket är något förvånande, eftersom bl.a. Arnau (1994:66) konstaterat att beröm stimulerar barnen till fortsatt andraspråksanvändning.

Det hände också att något barn började tala om något helt annat än det som var tänkt som samtalsämne. I sådana fall beaktade läraren barnets initiativ och upprepade samma sak på svenska. När barnet tog initiativ var samtalsämnet känt och lärarens uppgift blev att föra in andraspråket i diskursen och erbjuda de ord och uttryck som behövdes. Barnens frågor och andra initiativ utgör en god grund för samtal eftersom barnen då känner till samtalsämnet (jfr Wong-Fillmore 1985).

Sammanfattningsvis kunde jag konstatera att kommunikationen mellan lärare och barn fungerade väl trots att samtalet i regel fördes på två olika språk. Läraren anpassade sin språkanvändning efter barnens resurser, barnen kunde ställa frågor på sitt förstaspråk och dra nytta av att iakta och imitera varandra.

Det finns dock en risk med att låta detta smidiga sätt att kommunicera bli för etablerat. Eftersom barnen blir förstådda på sitt förstaspråk upplever de inte något egentligt behov av att använda L2 i kommunikationen med läraren. Detta kan i sin tur leda till att barnets produktiva färdigheter i andraspråket förblir på en potentiellt sett lägre nivå än deras receptiva. (Jfr Swain 1985; Döpke 1992:55–57; 191–192.) Visserligen kan barnen börja använda L2 av andra orsaker än behovet av att förmedla ett budskap. En orsak kan t.ex. vara att barnen vill skapa en viss kommunikationseffekt, en annan att vissa ord hör intimt samman med inläringssituationen (jfr Vesterbacka 1991:119–123). Inte desto mindre hör det till lärarens språkliga roll (Snow 1987:33–38) att uppmuntra barnen att använda andraspråket så att de inte slentrianmässigt använder L1 i kontexter där de har potential för att använda L2 (Mård 1995:149–150).

Studie 2: vårterminen första året

För att få reda på hur läraren stimulerar barnens fortsatta andraspråkstillägnande har jag i analysen av de övriga inspelningarna av smågruppsarbete flyttat över perspektivet från förståelse av andraspråket till produktion. I det här skedet har jag analyserat två av de totalt fem återstående situationerna av smågruppsarbete, dvs. inspelningarna gjorda i februari och april 1997. På så sätt har jag fått en överblick över samtalsstrukturen under barnens första år i språkbåd.

Båda de analyserade aktivitetsstunderna hade en tredelad struktur med a) en inledning där uppgiften presenterades och diskuterades, b) en bilduppgift och c) en muntlig uppgift med anknytning till de bilder som barnen ritat. Den inledande diskussionen styrdes av läraren men barnen kunde också ta egna initiativ. Under den avslutande muntliga uppgiften förväntades barnen underförstått använda svenska. Vid smågruppsarbetet i februari hade barnen i uppgift att göra Memoryspel med vintermotiv och i april återgav de händelseförloppet i Inger och Lasse Sandbergs bilderbok "Var är Långa Farbrorns hatt?" med hjälp av pappersfigurer som de ritat.

Eftersom jag själv samlat material för min forskning har jag kunnat notera att barnen använder L2 i vissa sammanhang, medan de inte gör det i andra. Min avsikt är följaktligen att undersöka i vilka interaktiva kontexter barnen använder L2. Genom att definiera dessa kontexter förväntar jag mig kunna klargöra om det går att identifiera kommunikativa strategier, dvs. drag i lärarens språkanvändning som är effektiva i det avseendet att de utlöser användning av svenska.

Jag är också intresserad av att få veta hur omfattande barnens användning av andraspråket är och har därför räknat hur många yttranden på L2 barnen gör under varje inspelning. Dessutom har jag gjort en grov IR-analys för att kunna studera om barnens bidrag på andraspråket främst utgörs av respons eller om det också förekommer initiativ.

I analysen av interaktionen har jag använt en analysmetod som avviker något från den tidigare men som bygger på samma princip om den tredelade interaktionen med före-strategier, respons och efter-strategier. Från det sammanlagda transkriberade materialet från varje inspelning har jag excerperat alla yttranden som barnen gör på andraspråket, och utgående från dem härlett om det finns något i lärarens föregående replik som eventuellt utlöst användningen av svenska. Därefter har jag observerat vilken uppföljning yttrandena på svenska fått.

Utgående från en inledande analys av mitt material har jag delat in lärarens före-strategier i följande kategorier: a) frågor, b) erbjudande av modellsvar, c) erbjudande av fel svar, d) språkliga markörer samt e) signaler om att ett yttrande på L1 bör göras på L2. Frågorna har jag delat in i undergrupper enligt form och funktion (jfr Lindberg och Håkansson 1988) i nexusfrågor, X-frågor, alternativfrågor och frågor med "lucklämning", dvs. språkliga element att göra fullständiga.

Till lärarens efter-strategier hör följande kategorier: a) upprepning (identisk eller med formell eller semantisk utvidgning), b) korrigerande feedback och c) positiv förstärkning.

Barnens användning av svenska kommenterar jag utgående från resultaten i en tidigare studie (Vesterbacka 1991: 119ff) som visat att språkbadsbarnens tidiga produktion av svenska kan indelas i kodväxling, språkliga reflexioner, ritualiserad kontextbunden holistisk inläring och kreativ egenproduktion.

Rent generellt kan konstateras att samtalsämnets anknytning till den yttre kontexten inte längre var lika påtaglig som vid de första inspelningstillfällena i september 1996. I inspelningen i februari hänvisade läraren ofta till en gemensam upplevelse, t.ex. en skidutflykt, för att få barnen att dra sig till minnes ord och uttryck som de stött på tidigare, likaså anknöt hon till delad kunskap i allmänhet (*Vad brukar man göra, ha på sig m.m.?*). I inspelningen i april gick läraren ett steg längre och styrde in diskussionen på sådana upplevelser som barnen haft var för sig utanför språkbadsmiljön, t.ex. olika fritidssysselsättningar.

Före-strategier

Den kvantitativa analysen visade att barnens produktion av andraspråket kommit igång från den inledande "tysta" perioden på höstterminen (jfr Weber & Tardif 1992:219). Under inspelningen i februari uppgick yttrandena på svenska till ca 32 % av barnens samtliga yttranden medan de i april utgjorde ca 43 %. Som yttrande på svenska har jag då betraktat alla yttranden som innehåller minst ett identifierbart ord på svenska, dvs också yttranden som innehåller kodväxling i stil med *Mullakin on vantarna vârdiga* (Jag har också [ritat] vantarna fârdiga).

En betydande del av barnens andraspråksproduktion utgjordes av *ja-* och *nej-*svar. Analysen visade att *ja-* och *nej-* svaren ofta framkallades av nexusfrågor, dvs. inverta påståenden i stil med *Gråter han?* Till samma respons ledde också frågor som samtidigt utgjorde uppmaningar *Kan ni byta plats* samt relativt redundanta åsiktsfrågor som *Tycker du inte det?* och *Sku vi behöva en fisk till här?* Det är skäl att påpeka att *ja-* och *nej-*frågorna ur didaktisk synvinkel har den fördelen att de ger barnen möjlighet att med de resurser de har delta aktivt i en dialog på andraspråket.

De X-frågor (frågeordsfrågor) som ledde till svar på svenska var frågor som *Vem gör bläckfisken?*, *Vad har du ritat?* och *Vad gör de?*. Svaren bestod oftast av ett enda ord, i regel ett substantiv. Det förekom också en viss produktion av verb och adjektiv. Att notera är att barnen t.ex. av lärarens *vad*-frågor ovan kunde urskilja om det förväntade svaret skulle referera till ett objekt eller en handling trots att frågeordet var detsamma.

Vad och *vem* var frågeord som ledde till svar på svenska både i subjekts- och objektsposition, medan *hur-* och *varför-*frågor ledde till svar på finska eftersom de

kräver längre förklaringar. Via frågorna kunde läraren också styra strukturen på svaren, t.ex. vilken tempusform barnen skulle använda.

Ex 4

L: Vad gör de?

Barnen: Skidar.

L: De skidar ja. Det har vi också gjort.

I båda inspelningarna förekom frågor och svar i presens och futurum, medan inspelningen i april därutöver innehöll frågor och svar i perfekt. Vissa frågor var också ställda så att barnet förväntades ge svar i infinitiv som i exempel 5.

Ex 5

L: Och vad ska Lilla Anna och Långa Farbror göra nu?

Erkki: Gåå...

L: De ska gå...

Barn: In.

L: In. Så nu får Långa Farbror och Lilla Anna gå in i huset. Bra! Sådär!

I den senare inspelningen producerade barnen några fraser av typen verb+objekt i stil med *dricka kaffe*, *dricka saft*, *leka med bollen* som svar på frågan *Vad kan/ska de göra?*

I båda inspelningarna kunde jag identifiera yttranden på svenska som föregicks av alternativfrågor med symmetriska led, t.ex. två (eller tre) substantiv, räkneord eller prepositionsfraser ställda mot varandra. Svaren på alternativfrågorna följde i regel lärarens modell, dock så att barnen ofta plockade ut endast det mest innehållstunga ordet som i exempel 6. Lärarens första replik i samma exempel illustrerar en alternativfråga som till sin struktur är för komplex för att automatiskt stimulera fram ett svar på svenska, något som dock lärarens följande replik gör.

Ex 6

L: Du gör Anna. Vill du göra Lilla Anna i sängen? Eller vill du ha henne med dykardräkt när hon simmar? Vilken Lilla Anna skall du laga?

Anita: Eeeeeeh...

L: Vilken? I sängen eller med dykardräkt?

Anita: Sängen.

L: I sängen. Okej.

Till svar på svenska ledde också strategin med att erbjuda fel svar *Vad gör man med pulkan? Hoppas man pulka?* Denna strategi utlöste dock ofta endast ett *nej*

som svar, eller ett *ja* på grund av att barnen märkt att det går att skämta genom att hålla med. I båda inspelningarna förekom meningar eller sammansatta ord som barnen kunde göra fullständiga, vilket också ledde till ettordssvar (se ex. 5).

Inte heller i de här inspelningarna bad läraren barnen explicit att använda svenska. Däremot kunde jag notera att hon inte automatiskt godkände finska i alla sammanhang. Signaler om att svaret skulle ges på svenska gav läraren t.ex. genom att upprepa samma fråga igen, använda "utlösare" som *En vaddå?* eller ställa frågor som indirekt blev frågor om språket *Vad är det för nåt?*

Vid dramatiseringen av bilderboken i april fick barnen återge replikerna ur boken om de kom ihåg dem eller säga samma sak med egna ord. När barnen spelade sina roller levde de sig in i den fiktiva situationen och alla frågor som innehöll anföringsverb *Vad säger, ropar, frågar, svarar X då?* ledde utan undantag till användning av svenska. I det sammanhanget förekom det att barnen med varierande framgång återgav fullständiga meningar som de kom ihåg från berättelsen, som i exemplet nedan.

Ex.7

L: Det är så mycket vatten, ja. Vad säger älgen då? Vad säger älgen då? Anna kan fråga en gång till.

Irma: Varf... är oppe på berget?

L: Varför är älgen oppe på berget?

Maria: On niin paljon vettä. [Det är så mycket vatten.]

L: Därför att det är så mycket vatten.

Maria: Därför att det är så mycket vatten.

L: Precis. Och Lilla / Nu får djuren komma bort. Och Lilla Anna simmar vidare. Ända tills hon kommer ner i havet. Och där möter hon en fisk. Och vad frågar fisken då?

Erkki: Varför öh du är här?

L: Och vad svarar Lilla Anna då?

Irma: Jag hämtar Långa Farbrorns hatt.

L: Och så träffar hon någonting annat där också. Fisken får simma iväg.

Barnens yttranden på L2 utgjordes i båda inspelningarna mest av respons. Det förekom att barnen stod för egna initiativ på svenska, dels av helfrastyp *Platserna färdiga gå* och dels ett par yttranden som kan betraktas som kreativ kombination av olika språkliga element som förekommit i kontexten. Intressant var att notera att så gott som alla yttranden som innehöll kodväxling utgjorde initiativ. Nytt i april var en ökad användning av "vardagsfraser" som *Jag vet int, Jag är färdig, Jag är här* och *Jag också*.

Efter-strategier

I fråga om efter-strategierna kunde jag iaktta att läraren nästan utan undantag upprepade de ord och fraser som barnen sagt på L2. Denna upprepning är ett sätt att bekräfta att det barnet sagt stämmer rent innehållsmässigt. Den blir också, om den genomförs rätt, samtidigt en bekräftelse på att barnet använt andraspråket på ett vedertaget sätt. Om läraren ordagrant, eller med eventuellt perspektivbyte, upprepar det barnet just sagt får barnet signaler om att ordval och formuleringar är korrekta (för kritisk granskning se Lyster 1998).

Man kan emellertid inte förvänta sig en felfri språkanvändning av barnen i det här skedet, i synnerhet inte i fråga om barnens kreativa egenproduktion, och det är därför intressant att studera vilka eventuella omformuleringar och modifieringar läraren gör vid upprepningen.

I inspelningen i februari utgjordes svaren oftast av ett enda ord och få ändringar behövdes. I det flesta fall blev upprepningen således identisk, eventuellt så att ordet sattes in i ett satssammanhang. I ett par fall gjorde läraren dock vissa korrigeringar t.ex. genom att erbjuda ett korrekt uttal *spade* i stället för *pade* eller en annan ordform som i exempel 7 där barnen föreslår olika "vinterord".

Ex.8

Saara: Villasukat

Ossi: Villesockor

L: Yllesockor

Ossi: Yllesockor

Ordformen *villesockor* kan eventuellt betraktas som resultat av interferens från finskan, speciellt när Ossi hört det finska ordet *villasukat* uttalas just före. Det förekom också i några fall att läraren upprepade ett substantiv med obestämd artikel där barnen avvikande från normen använt artikellös form.

I inspelningen i april förekom betydligt fler modifieringar. Det som läraren erbjuder korrekt modell för i sin upprepning är t.ex. ordföljd, verbfrasstruktur, species och ordval (*trolleri* i stället för det snarlika *lotteri*, *provar hattar* i stället för *testar hattar*). Också vid dramatiseringen av bilderboken upprepade läraren ofullständiga repliker i korrekt form. Vissa problem har barnen med den omvända ordföljden i repliker som inleds med *varför* (se ex. 7). Viktigt är att notera att i de fall där läraren inte korrigerade t.ex. ordföljden förekom heller ingen upprepning.

En ny efter-strategi i inspelningen i april var att läraren rättade sitt eget uttrycks-sätt efter barnens tidigare yttranden så att t.ex. just den verbform eller det species som barnet använt kom till korrekt användning i en modellsats. Ett exempel är att en genitiv placerades in framför ett substantiv som barnet använt i artikellös form.

Ex. 8

L: Hon ska söka/

Harri: Hatt.

L: Långa Farbrorns hatt jä.

Det fanns också några belägg för att barnen använde svenska utan att användningen kunde knytas till någon föregående strategi från läraren. De här yttrandena utgjordes mest av initiativ i stil med vardagsfraserna ovan. Det förekom också andra språksproduktion som utlöstes av lärarens tidigare replik utan att denna kunde tolkas som en medveten strategi. I det fallet har jag kategoriserat barnens andra språksproduktion som språkligt reflekterande eller imitation av läraren. I exempel 9 frågar ett av barnen om vad ett skrivet *och* har för funktion.

Ex 9

Ossi: Miks' tuossa on tommosta? [Varför är det en såndär där?]

L: Därför att det står och här.

Ossi: Och.

L: Ibland måst man ha såna småord också.

Också nu var läraren återhållsam med explicit beröm för att barnen använt L2. Att notera är också att läraren är lika återhållsam med metalingvistiska kommentarer. Som exempel 9 illustrerar förkom det ändå att gruppen diskuterade olika detaljer i svenskan på initiativ av barnen.

Sammanfattning

Jag har studerat samtalet mellan lärare och barn under en typ av aktivitetsstund i språkbud på daghem. Studie 1 som omfattade inskolningen visade att samtalet mestadels fördes på två språk, läraren talade svenska och barnen finska. Barnens möjligheter att förstå vad läraren sade till dem underlättades av att samtalsämnet hade anknytning till den yttre kontexten, av att läraren använde gester och mimik och olika kommunikativa strategier som t.ex. upprepning. När barnen talade finska upprepade läraren i regel samma sak på svenska för att föra in andraspråket i samtalet. När barnen använde svenska var användningen starkt knuten till föregående strategier, t.ex. alternativfrågor, från läraren.

Studie 2, dvs. analysen av två inspelningar gjorda under vårterminen första året visar att barnens andraspråksproduktion kommit igång. Den visar också att användningen fortsättningsvis är knuten till före-strategier från läraren. Det är alltså tydligt

att läraren med hjälp av olika kommunikativa strategier kan stimulera fram ökad användning av andraspråket. Lika tydligt är att läraren via de egna yttrandena t.ex. i fråga om tempusval och adjektivböjning kan styra barnens respons och fokusera just de aspekter av språket som barnen behöver tillägna sig. Av lika stor betydelse är att läraren via den feedback hon ger barnen också kan påverka kvaliteten på språkbruket. Via t.ex. mera positiv feedback skulle läraren kunna höja barnens motivation att använda andraspråket.

I analysen av de återstående inspelningarna av smågruppsarbete kommer jag fortsättningsvis att studera interaktionen mellan läraren och barnen. Jag kommer att observera om lärarens före- och efter-strategier ändrar karaktär vartefter barnens kompetens i andraspråket ökar. Jag kommer också att fästa större vikt vid kvaliteten på barnens andraspråk, hur barnen går från de i de här inspelningarna vanliga ettordssvaren till mera komplexa yttranden.

Litteratur

- Arnau, Joaquim, 1994: Teacher-Pupil Communication when Commencing Catalan Immersion Programs. I: Evaluating European Immersion Programs, From Catalonia to Finland, 47–76. Ed. Ch. Laurén. Vaasan yliopiston julkaisuja. Tutkimuksia No 185. Linguistics 27.
- Baker, Colin, 1996: Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Bilingual Education and Bilingualism1. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- Björklund, Siv, 1997: Immersion in Finland in the 1990s. A state of development and expansion, 85–101. I: Immersion Education: International Perspectives. Eds. R. K. Johnson & M. Swain. Cambridge University Press, Cambridge.
- Döpke, Susanne, 1992: One Parent One Language. An Interactional Approach. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia.
- Ellis, Rod, 1985: Teacher-pupil interaction in second language development. I: Input in Second Language Acquisition, 69–84. Eds. S. M. Gass & C.G. Madden. Newbury House Publishers, Inc., Rowley, Massachusetts.
- Grandell, Citha, Hovi, Nina, Kaskela-Nortamo, Britt, Mård, Karita & Young, Tina, 1995: Temaundervisning och stationer i språkbud. Arbetssätt och undervisningsmetoder i språkbud. Kompendium 2. Vasa universitet. Fortbildningscentralen.
- Juvonen, Päivi, 1988: Den språkliga interaktionen under en språklektion. Tema Kommunikation, arbetsrapport 1988:03. Linköpings universitet.
- Krashen, Stephen, 1981: Bilingual education and second language acquisition theory. I: Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Framework, 51–77. California Department of Education. Los Angeles: Dissemination and Assessment Center.
- Laurén, Christer, 1992: Språkbadskolan i olika språkmiljöer. I: En modell för språk i daghem och skola. Språkbadsdidaktik i Canada, Katalonien och Finland, 13–21. Ed. Ch. Laurén. Vasa universitet. Fortbildningscentralen. Publ. 2/1992.
- Laurén, Christer, 1999: Språkbud. Forskning och praktik. Vaasan yliopiston julkaisuja. Tutkimuksia 226. Språkvetenskap 36.

- Lindberg, Inger & Håkansson Gisela, 1988: Vad är det frågan om? I: K. Hyltenstam & I. Lindberg (utg.) Första symposiet om svenska som andraspråk. Volym I: Föredrag om språk, språkinlärning och interaktion, 42–54. Stockholms universitet.
- Linell, Per. & Gustavsson Lennart, 1987: Initiativ och respons. Om dialogens dynamik, dominans och koherens. *Studies in Communication*, SIC 15, 1987. University of Linköping.
- Long, Michael, 1983: Native speaker/non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. I: *Applied Linguistics* 4, 126–141.
- Lyster, Roy, 1998: Negotiation of form, recasts and explicit correction in relation to error types and learner repair in immersion classrooms. I: *Language Learning* 48:2.
- Mård, Karita, 1995: Immersion Pre-School as an Environment for Early Second Language Acquisition. I: *Language Immersion: Teaching and Second Language Acquisition. From Canada to Europe*, 141–151. Eds. M. Buss & Ch. Laurén. Vaasan yliopiston julkaisuja. Tutkimuksia No 192. Linguistics 30.
- Snow, Marguerite Ann, 1987: *Immersion Teacher Handbook*. Center for Language Education and Research. University of California, Los Angeles.
- Swain, Merrill, 1985: Communicative competence: some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. I: *Input in second language acquisition*, 235–253. Eds. S. M. Gass & C.G. Madden. Newbury House Publishers, Rowley, Massachusetts.
- Tardif, Claudette, 1994: Classroom Teacher Talk in Early Immersion. I: *Canadian Modern Language Review* 50, 3, 466–481.
- Vesterbacka, Siv, 1991: Elever i språkbadsskola. Social bakgrund och tidig språkutveckling. Vaasan yliopiston julkaisuja. Tutkimuksia no 155. Filologi 19. Vasa.
- Viberg, Åke, 1987: Vägen till ett nytt språk. I: *Andraspråksinlärning i ett utvecklingsperspektiv*. Bokförlaget Natur och Kultur, Arlöw.
- Weber, Sandra & Tardif, Claudette, 1990: Assessing L2 Competency in Early Immersion Classrooms. I: *French Immersion: Process, Product and Perspectives*, 219 – 234. Comp. S. Rehorick & V. Edwards. *The Canadian Modern Language Review*, Welland.
- Wong-Fillmore, Lilly, 1985: When does teacher talk work as input? I: *Input in second language acquisition*, 235–253. Eds. S. M. Gass & C.G. Madden. Newbury House Publishers, Inc., Rowley, Massachusetts.

Ser du stjärnan i det blå? Om grammatisk beskrivning och normering

Ulf Teleman

Bakgrund

Förväntningarna på Svenska Akademiens grammatik som ett slags språkriktighetshandbok har varit stora på många håll. Många har hört av sig medan arbetet pågick och undrat om grammatiken inte blev färdig snart. Man såg fram emot att få veta hur det skulle heta – eller att andra äntligen skulle få veta det.

Denna hållning är nog inte så förvånande. När standardisering eller normering kommer på tal är det nästan aldrig någon som tycker att själva syftet behöver motiveras. Antagligen är föreställningen om en ett-till-ett-relation mellan innehåll och uttryck i språket grundläggande. Den ordinarie språkbrukaren tycks – med en viss rätt – utgå ifrån att såväl homonymi som synonymi är av ondo.

Och historiskt sett var ju också grammatiken tänkt som den samlade informationen om vad som var rätt och fel i språket. Den gamla lärdomsskolans triumf anvisade tre vägar till visdom: den första vägen var dialektiken, dvs. logiken, som avsåg saken och där sanningen var målet. Den andra vägen var retoriken, som handlade om samspelet med mottagaren. Med retorikens hjälp skulle man lära sig tekniken att nå fram till mottagarens förnuft och känsla. Den tredje vägen var grammatiken som skulle definiera den språkliga gemenskapen mellan sändare och mottagare. Den skulle garantera att talaren använde det språkliga uttrycket korrekt, dvs. på det sätt som mottagaren förväntade sig. (Se t.ex. Diderichsen 1968 kap.1.)

När man vid 1600-talets slut började skriva grammatikor över svenska språket var syftet både praktiskt och ideologiskt, men i båda fallen var det självklart att grammatiken skulle ange det rätta och enda språket. Ett givet syfte var att standardisera det svenska skriftspråket till fördel för integreringen av den svenska nationalstaten: det var ett ideologiskt mål att ha ett språk liksom en kung, en kyrka, en armé, ett måttssystem, ett penningssystem etc. Man ville också visa att svenska språket var ett lika regelbundet språk som latinet och de stora europeiska språken: själva regelbundenheten var god i sig. Men det var också en praktisk och efterhand en ekonomisk angelägenhet att ha ett enhetligt skriftspråk i nationen. Slutligen var grammatiken ofta avsedd att vara en läro-

bok för främlingar som skulle lära sig svenska, en svenska som underförstås vara allsidigt användbar överallt i det svenska riket.

Produktionen av grammatikor skedde i nära anslutning till utbyggnaden av skolsystemet från och med 1800-talets början. Det var inte professorer utan lärare som tog hand om denna marknad. Grammatikorna hade fortfarande uppgiften att definiera det korrekta skriftspråket (tillsammans med ordböckerna). Vi måste komma i håg att dialektsplittringen ännu var stor i landet och att urbaniseringen inte hade hunnit särskilt långt. Om läroverkselever och folkskolebarn hade skrivit som de hade talat, hade den språkliga splittringen blivit ett stort hinder för moderniseringen och integreringen av samhället.

Under 1700-talet fick man i stort sett begrepp om böjningsläran och under 1800-talet erövrades syntaxen. Men grammatiken var hela tiden kopplad till språkriktighetsarbetet. Så fort grammatikerna begrep hur något nytt hängde ihop i syntaxen, lika fort kom språkriktighetsivrarna efter och formulerade regler för hur man skulle rensa bland synonyma uttryck, som tidigare hade varit osynliga och därför inte irriterat någon. Det vanliga var då som nu att man antingen gav uttrycksalternativen lite olika betydelse eller helt enkelt dömde ut det ena som felaktigt.

Allmänheten har ännu i dag en grundmurad föreställning om att grammatik är ett normeringsinstrument. Och grammatikens ursprung och historia stämmer väl med menige mans uppfattning.

När SAG-projektet på 1980-talet skulle sättas i gång träffades ett antal grammatiskt kunniga och intresserade språkvetare för att diskutera grammatikens inriktning. Intressant nog rädde då en total enighet om att grammatiken skulle vara deskriptiv, inte normativ. Hur kunde det bli så? Hur kunde språkvetarna skilja sig så från tidigare grammatiker och från den samtida bildade allmänheten?

När den moderna språkvetenskapen växte fram under 1800-talet omfattade den inte grammatiken. Grammatiken levde vidare som skolmästarlärdom – i högönsklig välmåga – men den fanns inte som vetenskap vid universiteten. Språkvetenskapen där var beskrivande och förklarande, inte värderande och bedömande. Dessutom var den bästa och mesta språkvetenskapen historisk. Det gick knappast att bli professor genom att skriva om det samtida språkets grammatik, vare sig deskriptivt eller normativt. Enstaka undantag fanns kanske, men grammatik som vetenskap spelade en ringa roll på den scen där de stora språkvetenskapliga elefanterna dansade.

Men för några decennier sedan tågade grammatiken i triumf in på universiteten som en vetenskaplig disciplin. Den grammatiska vetenskapen blev som så mycket annan språkvetenskap beskrivande och förklarande, inte värderande och dömande.

Språkvård, språkplanering och efterhand språkpolitik fanns visserligen kvar, i tidens funktionalistiska anda som en sorts *språklig ingenjörskonst*, men endast i utkanten av universiteten. De språkliga ingenjörerna utgick från att språket var

ett redskap för kommunikation som med experthjälp skulle inrättas så att det blev maximalt effektivt. Den optimistiska, för att inte säga utopiska, grundsynen liksom också parallellen till den samhälleliga ingenjörskonsten är tydlig. Det här var en hållning som hade utbildats redan under slutet av 1800-talet, men den var typisk för språkvården särskilt under 50- och 60-talen. Normer skulle inte bara tas för givna, utan de skulle underkastas funktionell bedömning, innan standarden proklamerades. Den språkliga ingenjörskonsten gick bra ihop med den språkvetenskapliga strukturalismen som hade ett grundläggande funktionalistiskt perspektiv i sin metodik, men den skildes i stort sett ut från universitetet och kom att överlåtas framför allt åt den nybildade Nämnden för svensk språkvård. (Se t.ex. Teleman 1984.)

Tiden efter andra världskriget kännetecknades länge av *normskepsis*. De gamla normgaranterna hade komprometterat sig grundligt under kriget - oavsett om det gällde kyrkan, familjen, skolan eller nationen. Det här hade, tror jag, stor betydelse också för hur man såg på standardspråk och språknormer.

En viktig omständighet var nog också att dialekterna nu hade försvagats till den grad att de inte längre utgjorde ett hot mot standardspråket. De blev plötsligt bara trevliga, inte farliga. Språket var i stort sett färdigstandardiserat, så lite dialektal garnering tyckte man inte skadade.

Universitetens språkvetare under efterkrigstiden har inte lutat åt den språkliga ingenjörskonsten utan haft en närmast liberal eller anarkistisk hållning: man skulle helt enkelt inte lägga sig i språkutvecklingen. Den varken kunde eller borde styras. Det starkaste alternativet skulle ändå alltid slå ut det svaga. Folk valde kollektivt det uttryckssätt som var mest välfungerande. Historien skulle visa vad som var bäst, inte språkvetare och språkvårdare. Man kan kalla denna gruppering för de *språkliga darwinisterna*. Man noterar lätt att resenmanget är rätt likt de ultraliberala marknadsanhängarnas: kunden vet vad som är bäst, endast de goda och billiga varorna håller sig kvar på marknaden. Jag tror att denna inställning är och var mycket vanlig bland språkvetare och grammatiker, även om den sällan bekändes offentligt, i skrift.

En genomgripande händelse var det när språkvetarna efterhand förlorade sin sociologiska oskuld. Den rationella, klasslösa, liberala, idealistiska naiviteten skakades i sina grundvalar. Syndafallet påverkade många hållning till standardnormen.

Det verkade plötsligt som om standardspråket var en ideologisk uppfinning utan funktionell täckning. För egen del märkte jag med skam att de funktionella motiveringar som jag själv försökt operera med ofta var bedrägliga. Om jag ansträngde mig lite mera kunde jag lika lätt objektivt visa att av två konkurrerande alternativ som det stod strid om båda var lika bra eller lika dåliga. Ett rationellt försvar för det ena eller det andra uttryckssättet visade sig sällan ha varit förutsättningslöst: man hade i full enlighet med sin samhälleliga position och erfarenhet mer eller mindre omedvetet bestämt sig för vad som var norm och rättade argumenteringen därefter. Det helt avgörande för den giltiga normen var

hur de professionella skribenterna – i tidens språkbruk den härskande klassen och deras tjänare (i dag: eliten) – skrev. Det var de som i realiteten bestämde hur svenskan skulle se ut.

Eftersom man allmänt insåg att de skriftspråkliga konventionerna var historiskt givna produkter av ett gånget samhälle som inte passade i en ny tid, drog många slutsatsen att man borde lämna dess konstigheter åt sitt öde. Hos andra förmärktes en romantisk förälskelse i språk utanför standardspråket. Man förundrades gärna över att vissa grupper som saknade kunskaper i det fina språket uppvisade stor verbal kreativitet och hade ett imponerande ordförråd i fråga om positivt och negativt värdeladdade adjektiv, svordomar och könsord.

Det här var också den tid då talet erövrade offentligheten framför allt genom TV-mediet. Naturligheten, spontaniteten, samtalet och pratet kom att framhävas på bekostnad av eftertanken, det planerade talet, monologen. Det uppspelade privata samtalet betraktades som ett viktigare inslag i offentligheten än den diskursiva prosan eller den strukturerade diskussionen. Allt detta förstärkte talet på skriftens bekostnad, och normering blev nu mer än tidigare en angelägenhet för skriftspråket.

Den stora världens trender hade sina motsvarigheter i vetenskapens värld. Språksociologin medförde ett intensifierat studium av talspråket som ofta uppfattades som det enda riktiga, naturliga språket av vilket det skrivna språket bara var en dålig artificiell kopia. T.o.m. den generativa grammatiken låtsades i alla fall primärt vara en talspråklig grammatik. Nu var det åter liksom i junggrammatikernas glansdagar vanligt att lingvister ville befria språket från medvetenjorda normer: skriften kunde bara rätta sig efter det talade språket som alla definitionsmässigt behärskade i kraft av att tillhöra arten människa. Man såg gärna medveten språkvård som en dysfunktionell manipulering av den naturliga, biologiskt grundade språkkänslan.

Jag har gett en lätt förgrovd för att inte säga polemisk bild av språkvetarnas och språkvårdarnas (inklusive mina egna) tankemönster under andra hälften av 1900-talet, men jag tror den stämmer i sina huvuddrag. Den kallsinniga hållningen mot normeringsaktiviteter hängde naturligtvis också ihop med vetenskapssamhällets overrideologi: att beskriva och förklara var forskningens uppgift, att förändra världen var någon annans bord.

Jag har velat ge denna bakgrund som en förklaring till att språkvetarna under 1980-talet var så rörande eniga om att grammatiken skulle vara just deskriptiv, inte normativ. Minns jag rätt så var frågan knappast uppe till diskussion. Min uppfattning är fortfarande att det var ett klokt beslut. Det är viktigt att skilja beskrivning och analys från normering. Båda är oundgängliga verksamheter, men de bör hållas i sär. För normering är det framför allt den normeringsfria beskrivningen som är ett värdefullt redskap.

Men relationen mellan beskrivning och normering är inte oproblematisk. Vi ska nu se lite närmare på hur de hänger ihop.

Deskriptiv men ändå normerande?

a) Normföreställningarna

När grammatikerna inför starten av arbetet på SAG var eniga om att den planerade grammatiska handboken inte skulle vara normativ menade man att den skulle beskriva hela det faktiska språkbruket, alltså även sådant som vissa språkvårdande instanser hade utdömt som felaktigt. Avgörande var att kvalificerade språkbrukare sa eller skrev så. Grammatiken skulle ge en sanningsenlig bild av den kollektiva grammatik som ligger bakom det samtida standardspråkbruket, dvs. de konventionellt underförstådda regler som normalt skribenten och talaren har internaliserat, omedvetet eller medvetet, och som de sedan följer och som gör språket till det vi kallar svenska. Det skulle vara grammatikerns uppgift att tala om hur det verkligen förhåller sig utan att sätta några betyg på verkligheten. Sedan är det den enskilde språkbrukarens sak eller de språkvårdande organens att bedöma de språkliga reglerna, framför allt när en variant konkurrerar med en annan i olika sammanhang.

Av denna deskriptiva ambition följer självklart att grammatiken skall ange hur uttryck förbinds med betydelse, ungefär som sker i en ordbok. Hit hör det också att ange vilka stilvärden och vilka situationskrav som kan vara knutna till vilka alternativa uttryckssätt. Det kan vara en placering på skalan från ledig till formell stil. Expressiva satsar som *Hur lycklig blev han inte* och *Vad lycklig han blev!* hör båda till standardspråket men de har olika stilvärden. Det kan behövas en upplysning om att en konstruktion är talspråklig snarare än skriftspråklig och tvärtom. Det kan vara en upplysning om att uttryckssättet mest används i regionalt riksspråk som i det finlandssvenska *Den matchen vet jag säkert att spelas i morgon* där bisatsens subjekt har extraherats för att fungera som satsbas i den överordnade satsen, en typ av satsfläta som sverigesvenskan inte känns vid.

Men av den deskriptiva ambitionen följer också att grammatiken ska ange vilka normföreställningar som kan vara knutna till det ena eller det andra uttryckssättet, normföreställningar som återkommer i skrifter från officiösa språkvårdande organ som språknämnden eller Svenska Akademien, i skolans läroböcker, i språkriktighetshandböcker som Erik Wellanders riktiga svenska, i modersmålets undervisningstraditioner etc. Att sådana negativa normföreställningar är knutna till en konstruktion är lika viktigt att säga i en deskriptiv grammatik som att ett uttryck är regionalt, förekommer endast i formell stil eller har pejorativ betydelse. Normföreställningarna har samma typ av socialpsykologisk realitet. Därför är det exempelvis rimligt att kommentera reflexiva verbförbindelser som *klippa sig*, *operera sig*, *konfirmera sig*, *höra av sig* med betydelsen 'låta klippa sig' med upplysningen att "olika språkbrukare är olika toleranta mot denna användning".

Ett problem här är att det finns många sorters språkvårdare: äldre och yngre, konservativa och liberala, logiskt eller pragmatiskt inklinerade. Det finns också

vissa normföreställningar som är mera utbredda än andra. Onekligen hade framställningen blivit mera precist objektiv om man i varje fall hade kunnat hänvisa till vem eller vilka som gett uttryck för en viss normföreställning. Så har inte skett i SAG. Vi har helt enkelt skyggt för det omfattande arbetet bakom ett sådant lärdomsarkeologiskt företag. Trots allt känner nog de flesta nordister igen de normföreställningar som åberopas och håller med om att de är faktiskt förekommande. (Lägg märke till att också bedömningar av stilvalörer kan bli rätt subjektiva, och till att upplysningar om regional användning oftast har lämnats utan närmare geografisk precisering.)

Det händer att den deskriptiva grammatiken blir anklagad för skenhelighet på grund av en sådan praxis. Man menar att det är en hycklad skillnad mellan att säga att andra hävdar en viss norm och att själv proklamera den eller explicit ansluta sig till den. För SAG:s författare har ändå denna distinktion varit viktig, samtidigt som det är uppenbart att upplysningarna om normföreställningar knutna till vissa konstruktioner etc. gör att grammatiken kan användas i normeringssyfte av den som så önskar.

b) Normering genom uteslutning

För en beskrivning av språket är det lika intressant att veta hur det inte är som hur det är. Ja, ofta får man inte syn på det faktiska språket annat än genom att föreställa sig hur det inte är eller hur det inte kunde vara. För att kunna tala om språket sådant det inte är har grammatikerna använt asterisken, stjärnan i det blå. Asterisken är ju ett sätt att visa vad som inte omfattas av en viss regel i grammatiken.

Det regnar inte.

*Det inte regnar.

Men det finns något utanför grammatiken också på ett annat sätt. Grammatiken definierar så att säga en gräns omkring sig själv eller omkring det språk den beskriver. Främmande språk omfattas t.ex. inte av grammatiken. Detta är intressant från normeringssynpunkt, eftersom en grammatik som SAG beskriver standardspråket och därmed utesluter icke-standardspråket.

Man kan jämföra med en lagbok, som ju är en prototypisk normativ text. Lagboken beskriver alla handlingar som är förbrytelser. Det som inte står i lagboken är lagligt (även om det skulle vara omoraliskt). En grammatik som SAG beskriver i stället det tillåtna. Det som inte står i grammatiken är i princip icke-standardspråk, dvs. det är ogrammatiskt och därmed felaktigt, om det ger sig ut för att vara standardspråk – hur ”rätt” det än må vara i icke-standardspråkliga sammanhang. (Jag sa ”i princip” eftersom man knappast kan läsa grammatiken som en omvänd lagbok. Jämför också med ordböcker. Ingen vettig människa drar slutsatsen att ett ord eller en betydelse inte finns i standardspråket om det inte står i den ena eller den andra ordboken.)

Den ofrånkomliga normeringen ligger alltså i avgränsningen av beskrivningsobjektet. Genom att inkludera vissa regler men inte andra drar grammati-

ken en gräns omkring standardspråket: somt hamnar innanför, somt hamnar utanför och normeras därmed ut ur standardspråket. Och det är en härfin skillnad mellan att sätta en norm för standardspråk och att beskriva den språktyp som underförstås vara standardspråk ...

Teoretiskt skulle man väl kunna tänka sig att en svensk grammatik som SAG också omfattade icke-standardspråkens grammatik. Om inte annat så sätter praktiska omständigheter här en begränsning: med SAG:s ambitioner i fråga om detaljeringsgrad skulle ett sådant verk ha blivit synnerligen omfattande. De svenska dialekternas syntax är på det hela taget utforskad, och arbetet bara på detta område skulle ha krävt ytterligare några decennier.

Grammatikens normering genom uteslutning slår igenom på många sätt. Vi har redan nämnt de genuina dialekterna. Det är rätt rimligt att utesluta också inlärarespråk av olika slag: barnspråk, interimspråk hos personer med annat första språk etc. Inte heller vissa sociolekter som slang och ungdomsspråk i begränsade grupper och med förväntad kort livslängd hör hemma i standardspråket. Det finns också en bortre tidsgräns, en gräns mellan ålderdomligt (inom standardspråket) och definitivt föråldrat eller utdött (utanför standardspråket). Man kan också få problem med att ta ställning till novationer och färskas trender vilkas livskraft det är svårt att bedöma.

Låt oss se på några exempel från gränserna runt standardspråket. Problem med avgränsning för den deskriptive grammatikern är samtidigt påminnelser om att den deskriptiva grammatiken företar en normering genom uteslutning.

Mellan dialekterna och standardspråket finns det en oklar gränzon som vi brukar kalla regionalt riksspråk. Uttryck inom denna zon används över större områden. De har inte klang av vare sig folkmål eller storstadsjargong. Några exempel kan visa vilka typer av uttryckssätt som grammatiken måste ta ställning till och som är nämnda eller onämnda i grammatiken. Oftast får de konstruktioner som hör hemma i regionalt standardspråk en mera undanskymd plats i framställningen. Hit hör t.ex.:

sydsv. Ø-plural av neutra på vokal: *många dike*

skånskt eg. subj. *där*: *Nu saknas där pasta igen.*

norrländskt oböjt predikativ i pluralis: *Föräldrarna blev förvirrad.*

finlandssvensk lucka för subjekt efter eller subjunktion vid satsfläta: *Den matchen vet jag säkert att måste spelas i morgon.*

finlandssvenskt adjunktionellt så efter nominalt fundament: *Den informationen så når alla kategorier.*

Följande konstruktionstyper har bedömts som dialektala och hamnat utanför grammatiken:

smål. och hall. ekokonstruktion: *Hon tog studenten så hon gjorde.*

sydsvensk konventionell ellips: *hon är bara så alltså ...*

norrländsk bestämd form motsv. obest. f. i standardspråk: *Evas barnet; Har du fått nog maten?*

På samma sätt har det varit svårt att dra gränsen mellan samtida och föråldrat, utdött språk, mest beroende på att många språkbrukare på olika sätt har kontakt med äldre svenska genom läsning av tidigare litteratur, och därför vid behov kan använda sådant språk i stilistiskt syfte. Även om SAG har satt borte tidsgränsen vid halvsekelskiftet, blir det ofta nödvändigt att behandla ett äldre språkbruk som spelar en låt vara marginell roll för vissa av dagens talare och skribenter. I praktiken är det sällan som ett språkbruk är så stendött att det inte finns skäl att nämna det. Hit hör kanske en del ordformer som *gack! statt!*, men de flesta syntaktiska konstruktioner från seklets början är annars tillräckligt levande för att behandlas.

Somliga konstruktionstyper är visserligen ålderdomliga men ändå klart produktiva i det samtida språket:

Konjunktiv: *I så fall blev jag glad.*

Negerad kvesitiv sats använd med funktion som expressiv huvudsats: *Vilka framgångar hade han inte!*

I andra fall rör det sig om grammatiska fenomen som inte har full produktivitet men ändå lever kvar i fasta vändningar (som optativen i *vare därmed hur som helst* och liknande). Vissa i och för sig föråldrade konstruktionstyper kan återupplivas för att användas i pastischerande stil. Grammatiken kan därför inte gå förbi fenomen som t.ex.

plurala verbformer: *Nu lågo de verkligen illa till.*

relativt vilken som attribut: *Folkpartiet, centern och moderaterna, vilka partier alla var emot klumpvisa medlemsinträden [...] (S)*

fundamentlös deklarativ sats: *Har standarden nu blivit så hög, att allt färre synes hava råd med densamma. (S)*

I åter andra fall kan det omvänt röra sig om konstruktioner som i skriftspråket ännu inte har så stor frekvens men som verkar ha framtiden för sig och därför rimligen bör noteras:

Underordnad interrogativ sats har formen av interrogativ huvudsats: *Vi får titta på vad ska vi göra.*

Obetonat den som könsneutralt generiskt 3 pers. pron.: *Om någon vill röka så måste den göra det på balkongen.*

Nya formord in i skriftspråket från dialekter och ungdomsspråk: *Man kan komma ganska nära tältet, även fast det är ljus. (R)*

Distinktionen mellan kommunikativa lösningar och grammatiska regler eller – om man så vill – skillnaden mellan performans och kompetens är avgörande för grammatiken. Att kommunikativa lösningar kan generaliseras och konventionaliseras eller grammatikaliseras, så att de t.o.m. kan användas i andra situationer än dem som ursprungligen lett till deras användning är inget argument mot distinktionen. Grammatikaliseringsprocessen kan leda till att gränsen mellan kompetens och performans ofta blir svår att dra, t.ex. vid olika slag av omtagningar, självrättelser eller ellipser. Men den svårigheten är något vi måste leva med. Att teoretiskt upplösa den spänningen leder inte till ökad insikt utan

tvärtom. Konstruktioner som de följande torde vara konventionaliserade och bör därför ses som hörande till grammatiken:

Det är så vackert så. [Uttrycket är grammatikaliserat, dvs. ingen performansbetingad ellips ligger bakom avsaknaden av bisats efter så.]

Kom hon in där. Kände han igen henne. Började hon darra i hela kroppen så liksom. (T)

[Fundamentlösa deklarativa satser i narrativt talspråk är sannolikt regelstyrda, dvs. inte resultat av performansbetingad ellips.]

Och? [I utbrett samtalsspråk *har* och konventionaliserats som ett sätt att efterlysa en kommentar.]

I satsfläta har konstruktionen med resumtivt pronomen som subjekt grammatikaliserats:

Din bror har jag inte hört om *han* kommer. Det sa hon inte hur *det* gick.

Men det är tveksamt om detsamma gäller insats av resumtivt pronomen i andra funktioner (i st.f. lucka):

Din bror har jag inte hört om hon har träffat *hon*om. Det sa hon inte hur han visste *det*.

Mera tvekande kan man kanske vara i fråga om fall som de följande, där det är osäkert om konstruktionen skapas av performansskäl varje gång den förekommer, eller om den utgår från en konventionaliserad regel:

Eftersom lärarna vid Backaskolan, *eftersom de* hade protesterat skulle frågan tas upp igen. *Smör* har vi bara *Bregott*. Jfr: *Smör* har vi inget.

På alla dessa punkter bestämmer vi som grammatikförfattare – antingen vi vill det eller ej – de facto vad som befinner sig inom normen och vad som är utanför den. Vår egen samhälleligt situerade (akademiska) språkkänsla kommer här att få en stor betydelse. Vi kan knappast för alla problemfall som vi blir medvetna om göra en specialundersökning, och för de fall som vi aldrig möter kan vi ju inte gardera oss.

Någon kanske tycker att man borde mera precist ha beskrivit gränserna runt standardspråket i operationella språksociologiska termer: Vilka och hur många språkbrukare ska ha ett visst språkbruk hur ofta och i vilka sammanhang för att uttrycket ska sägas befinna sig inom standardspråkets *hank* och *stör*? Med detta som grund skulle vi sedan ha utfört ett empiriskt arbete som tydligare hade kunnat visa vilka uttryckssätt som uppfyllde standardvillkoren och vilka som föll utanför. Jag tror att det finns både teoretiska och praktiska skäl som talar för ett sådant företags omöjlighet.

En anledning till att de här svårigheterna är så synliga i en grammatik som också beskriver talet är att standardens gränser är så vaga i talspråk, medan de är rätt precisa i skriftspråk, av olika skäl. I skrift har den vane skribenten redan redigerat bort såväl icke-standardiserade uttryck som performansberoende egenheter (vilka i tal alltid blir stående kvar på bandet).

Även om man menar att det finns en och samma grammatik för tal och skrift, är det självklart att det finns vissa uttrycksmönster som mest förekommer i

skrift och andra som mest förekommer i tal. De grammatiska talspråksfenomenen är otillräckligt undersökta. Här kan nämnas följande konstruktioner som vi upptäckte först när grammatiken var färdigskriven men som möjligen har en sådan utbredning att de förtjänat en plats i beskrivningen av det talade standardspråket.

Är han söt!

Det regnar ute nu, gör det ju.

De är också praktiskt sett svårare att undersöka talspråket, eftersom talad kommunikation är så beroende av sin kontext – det krävs egentligen både bild och ljud + transkriptioner för att man ska kunna arbeta med det –, medan skriftspråket lätt kan inspekteras i sin ursprungliga form på papper som ju kan lösgråsas från sin tillkomstsituation. Relativt få talspråkstexter är ännu tillgängliga för datoriserad avläsning. Sådana omständigheter kan leda till en viss obalans mellan beskrivningen av talets specifika grammatiska drag: den beskrivande grammatiken över standardspråket kan därmed få för snäva gränser, dvs. en osynlig icke avsedd normerande beskärning har skett. (Jfr också Linell 1982 och 1994.)

Deskriptiv grammatik som ett arbetsredskap i språkvården

Det har hittills kunnat låta som om en helhjärtad deskriptiv grammatik i praktiken skulle vara svår att skilja från en strängt normativ framställning. Så är det inte: inom grammatikens beskrivning rymms åtskillig variation som är eller kan komma att göras till föremål för normföreställningar och normering. Jag skulle nu vilja visa att en deskriptiv grammatik är ett nyttigt redskap också för den som vill analysera och värdera språkliga varianter, dvs. för språkvården.

Språkvård i denna mening kan sägas vara ett slags språkpolitik, och språkpolitik liksom all annan politik är för sin framgång beroende av pålitlig kunskap om förutsättningarna och utgångsläget för sina eventuella ingrepp. Den som vill genomföra reformer har mer glädje av att få veta hur det faktiskt är än av att veta hur det förhoppningsvis är. Endast den som har en någorlunda korrekt bild av verkligheten kan avgöra om den bör och kan ändras. Det är därför som alla språkvårdare behöver bl.a. en omfattande och pålitlig deskriptiv grammatik.

Språkvård kan sägas vara ett led i den ständigt pågående kampen eller förhandlingen om vad som är standardspråk och vad som inte är det, dvs. om den gränsdragning som jag just talat om och som den deskriptiva grammatiken inte heller slipper att delta i.

Den konkreta språkvårdssituationen upplever vi ofta som ett val mellan två liktydiga konkurrerande uttryck. För att det ska uppstå språkriktighetsföreställningar är då inte bara den ena utan oftast båda varianterna relativt vanliga i de sammanhang där standardspråk talas och skrivs – och kanske också därför båda redovisade i en deskriptiv grammatik som SAG. (Om nämligen det ena nya al-

alternativet inte har en viss frekvens, lägger man ofta inte märke till det eller betraktas det som ofarligt eller som en chic individualism.) Ironiskt nog uppstår därför tvisten om varianterna sällan förrän båda redan de facto i viss mening redan ingår i standardspråket!

Språkvårdens - den språkliga ingenjörskonstens - arbetsprocess kan sägas ha följande moment:

1. beskriva bruket av alternativen, dvs. ta reda på vilka grammatiska regler som är inblandade, vilken frekvens konstruktionen har i vilken kontext och i vilket medium och hos vilka skribenter och talare
2. värdera alternativen funktionellt inomspråkligt, dvs. värdera dem efter hur lätta de är (a) att lära, (b) att använda i rollen som sändare (t.ex. skriva), (c) att använda i rollen som mottagare (t.ex. läsa)
3. påbjuda, rekommendera, acceptera eller förbjuda alternativ, vilket sker med hänsyn till (a) bruket och (b) språkbrukarna samt till implementeringsmöjligheterna m.m. Framför allt gäller det här att hålla balansen mellan det utopiska "förnuftet" och det faktiska, historiskt förankrade bruket.

Vad det gäller i (2) är att avgöra om variationen är skadlig, acceptabel eller nyttig, och i princip leder processen fram till att antingen båda varianterna accepteras (utan inskränkningar), eller att de tilldelas differentierad funktion eller att den ena eller den andra varianten stöts ut ur standarden.

Ett enkelt exempel är varianterna *ska-skall*. De kan ges olika betydelse: *skall* kan få betydelse av tvång mot subjektsreferenten, medan *ska* får ange subjektsreferentens avsikt. De kan ges olika stilvärde: *skall* kan göras mera formellt, medan *ska* blir mera neutralt eller informellt. En annan linje säger att man bara behöver den ena varianten, eftersom betydelseskilnaden vanligen framgår av sammanhanget och markering av stilen kan ske på annat sätt. Därefter väljs den ena eller den andra varianten och skäl ges för detta. Den sista möjligheten är status quo, dvs. att orden accepteras som synonymer och den individuella skribenten får välja efter eget skön.

Man kan nog se direkt att grammatikens roll avtar i arbetsprocessen från moment (1) till (3). Störst är grammatikens uppgift i (1), medan psykologin och pedagogiken tar över i (2) och sociologin och politiken i (3).

Låt oss ändå först se lite på moment (2) och (3). Här ger den deskriptiva grammatiken ett stöd genom att erbjuda underlag för en bedömning av uttryckssättens konsekventa integrering i regelsystemet. Bäst är förstås om den normativa regeln är en kopia av den dominerande deskriptiva regeln eller en inskränkning av den som inte medför vare sig några vita fläckar på kartan eller några kommunikativa nackdelar. Till den funktionella bedömningen av uttrycken hör t.ex. värderingen av hur regelbundna de är i förhållande till andra uttryck, vilket kan vara en relevant faktor dels vid inläring och dels vid försöken att standardisera, innan ett fast språkbruk har etablerats eller där det gäller

konkurrens mellan varianter som är för lågfrekventa för att ett konsekvent bruk kan uppstå ”av sig själv” (som t.ex. vid val av stor bokstav vid skrivning av sammansättning med egennamn som förled).

I det avgörande momentet (3) är den deskriptiva grammatiken mest användbar för legitimeringen, marknadsföringen och pedagogifieringen av den regel språkvårdaren eller det dominerande bruket redan har bestämt sig för. Med hjälp av grammatiken kan man lättare leta upp säljande analoga paralleller: visa att det som rekommenderas ansluter till oomtvistliga regler eller att det som ska undvikas leder till oreda eller dubbeltydighet i regelsystemet. (Gränsen mellan rimlig konsumentupplysning och oetisk reklam i förnuftets namn är dock här som alltid annars mycket oklar. Se nedan om enögd argumentering.)

Låt oss så återvända till det första momentet. Språkvårdaren har där generellt nytta av en grammatisk begreppsapparat men framför allt av de upplysningar om det faktiska bruket som grammatiken ger. Vi ska här fokusera en del risker som bristande insikter om det faktiska brukets grammatik kan medföra.

Av olika skäl formuleras explicita språkriktighetsregler som s.k. tumregler, dvs. förenklingar i förhållande till det faktiska kvalificerade bruk som regeln egentligen syftar till att beskriva och lära ut. Förenklingen beror kanske på att den som formulerar normen inte genomsådar eller orkar genomsåda det mönsterbildande språkbrukets bakomliggande regler. Det kan också bero på att normformuleraren anser sig böra förenkla, eftersom målgruppen har så anspråkslösa grammatikkunskaper. Språkriktighetsregler måste ju – om de ska spela en roll för språkutvecklingen – tillämpas av rätt många personer och normalt då också av människor som inte kan så mycket grammatik.

Vi får härigenom en regel som faktiskt inte kan följas bokstavligen och som kanske inte ens är avsedd att göra det. Regelgivaren hoppas alltså att språkbrukarna skall kunna ”använda regeln med sunt förnuft”, eftersom tolkning efter bokstaven nästan alltid skulle leda till konstiga uttryckssätt helt i strid med den implicita normen för det kvalificerade bruket. Man förutsätter därmed att språkbrukaren redan har internaliserat den faktiska regeln och dess gränser! I praktiken innebär detta att tumregeln blir nästan värdelös: endast de som ändå vet hur det ska heta vet när tumregeln gäller och när den inte gäller. Tumregeln blir därför gärna något man slår andra i huvudet med i stället för att egentligen hjälpa dem. På sikt urholkar man respekten för kodifierade språknormer över huvud taget.

Grammatiken kan alltså visa hur det faktiska kvalificerade bruket är och formulera de regelbundenheter som kan extraheras därur. Sådana regler är ibland – på papperet – ganska invecklade, kanske t.o.m. så invecklade att vanligt folk inte kan följa dem medvetet i den språkliga praktiken. Icke desto mindre är det viktigt att språkvårdarna känner till de faktiska reglerna. Grammatiken fungerar här inte minst som en tankeställare och som en påminnelse om gränserna för en möjlig rationell och hederlig språkvård.

Låt oss först erinra oss några välkända fall av tumregler. Ett standardexempel är regeln att reflexiva pronomen skall syfta på satsens grammatiska subjekt. Det finns gott om otvetydiga fall där pronomenet syftar på ett annat led i satsen eller på ett subjekt i en annan sats:

Herbarium var poetens avsked till *sin* ungdom.

De likheter med *sin* senaste lyrik som han tyckte sig finna hos Edfelt ...

Sin frånvaro är ingenting som Dudajev vill diskutera närmare.

Ett extra besvärligt fall (som vi här inte kan analysera närmare) är det följande där *sin* i och för sig syftar på subjektsreferenten men där det drar med sig den felaktiga tolkningen att A också begick mordet:

A tog omedelbart makten efter mordet på *sin* far.

En annan otillräcklig regel är regeln om kasusval efter komparativt *än* eller *som*. Här är också den faktiska situationen svåröverblickbar både för dem som vill bibehålla kontrasten mellan nominativ och akkusativ efter subjunktionen och för dem som lutar åt att acceptera akkusativ överallt.

Likadant är det i fråga om den gamla hederliga subjektsregeln som säger att infinitivfraser och participfraser ska ha det grammatiska subjektets referent som sin predikationsbas ("tankesubjekt"). Se bara på följande exempel:

Att låna sig fram är inte särskilt praktiskt i längden. [Här är ingen predikationsbas nämnd över huvud taget.]

Vi bad honom att vara noggrann. [Här är infinitivfrasen en bunden bestämning till verbet och då är vanligtvis som här objektets referent infinitivfrasens predikationsbas.]

Vi lovade honom att vara noggranna. [Här är ändå ovanligt nog subjektsreferenten infinitivfrasens predikationsbas.]

Vi skickade dem utomlands för att bli av med dem ett tag. [Här ingår infinitivfrasen i en fri bestämning till verbet och då är vanligtvis subjektets referent predikationsbas för infinitivfrasen.]

Vi skickade dem utomlands för att lära sig franska. [Här är ändå ovanligt nog objektets referent predikationsbas för infinitivfrasen.]

Egentligen är det bara exempel som det följande som man vill åt med tumregeln, men hur ska språkbrukaren veta det?

Mamma lärde henne visserligen att skjuta med salongsgevär, men efter att ha skjutit en kråka i jordgubbslandet försvann all skjutglädje. (S)

Ett problem med många tumregler är att de inte kan ta hänsyn till att det finns en glidande acceptansskala mellan vad som är accepterat och vad som känns mindre naturligt, en skala som kanske också är annorlunda för språkbrukare i olika delar av landet. Man kan jämföra acceptabiliteten för följande uttryck där överallt *innan* tvärt emot regeln används som preposition (se Teleman 1991a):

Anders kom innan dess
 innan jul/tisdag

innan föreställningen/talet
innan Lars.

Här kan man av tumregeln få föreställningen att allt är lika fel, fastän alla språkbrukare accepterar *innan* dess och många språkbrukare också de båda mellersta fallen, medan de inte erkänner den sista exempeltypen. Detta ska då ses mot bakgrunden av en relativt entydig språkriktighetsundervisning enligt tumregeln i den högre skolan.

Till tumregeln är ofta fogat ett cirkulärt argument. Ett exempel är just "förklaringen" till att det inte kan heta "innan middagen". Skälet till att de nämnda exemplen enligt tumregeln alla är felaktiga anges ju vara att *innan* är subjunktion, inte preposition. Men det enda grammatiska argumentet mot att *innan* också är preposition är ju just att "innan middagen" etc. är felaktiga.

En liknande argumentering slinter också i de besläktade fallen med *utom* som lämnas till läsaren att fundera över:

Utom mig/Utom jag fick ingen komma.

Ingen utom jag/*mig fick komma.

Han pratade med alla utom mig/*jag.

Mycket vanligt är det att argumenteringen för tumregeln är enögd (Teleman 1979 och 1991b). Man motiverar att det ena uttryckssättet är rätt med hjälp av en viss parallell eller med anslutning till en viss regel, fastän samma uttrycks-sätt lika gärna skulle ha kunnat bevisas vara fel med hjälp av en annan parallell eller en annan regel. Man säger t.ex. att det inte kan heta "äldre än mig" därför att man kan supplera till "än jag är". Men rektionen kan med samma rätt bevisas inte vara subjekt med att man kan säga "äldre än sin bror" men inte *äldre än sin bror är.

På samma sätt skulle man kunna motivera att dubbelsupinum som i "Jag hade kunnat gått in i ensamheten" är fel, om man som parallell väljer de fall där *kunna* normalt styr infinitiv. Men man skulle också kunna hävda att det är rätt genom att ansluta till parallellen "Jag kunde gått in i ensamheten" (med utelämnat *ha* som i bisats) – förutsatt att sådana uttryck accepteras som korrekta.

Ingen får emellertid glömma, vare sig grammatikern eller språkvårdaren, att den här typen av resonemang aldrig kan säga vad som är rätt enligt normen. Här avgör bara det kvalificerade bruket. *Han är äldre än jag* är fortfarande rätt i skrift, eftersom fortfarande alla kvalificerade skribenter skriver så. Vill man ha in dubbelsupinum i normvärmen, så kan det i grunden endast ske med hänvisning till ett tillräckligt omfattande och kvalificerat bruk eller med ett dekret som backas upp av en kraftig implementeringsinsats. (Redan på 1700-talet var man klar över att det grammatiska förnuftet har små möjligheter mot ett etablerat bruk.)

I själva verket kan för övrigt allt som är relativt frekvent i det offentliga språkbruket vanligen motiveras funktionellt på ett eller annat sätt, antingen med hänvisning till analogi (i konsekvens med någon oomtvistlig regel) eller genom att alternativen har fått olika betydelse (differentiering). Det är inte konstigt att

det förhåller sig så, eftersom vi språkbrukare rimligen väljer ett visst beteende endast när det har något värde för oss, om det så bara är ett speciellt stilvärde eller en signal att vi tillhör en viss grupp av språkbrukare. Grammatikerna kan om de anstränger sig nästan alltid bidra med sådana skäl till bibehållande av en viss distinktion. Därför är det faktiskt alltid lättare att ge en grammatisk ”motivering” för ett godkännande än för ett förbud - kanske en anledning till att professionella språkvårdare ofta anses alltför liberala av allmänheten!

Avslutning

Vi har sett hur asteriskens avvisande kalla stjärna svävar någonstans i det blå ovanför den deskriptiva grammatikens ordnade karta över det faktiska standardspråkets lagom ordnade kaos.

Avslutningsvis vill jag växla över från språkriktighetspussel till språkvård i vidare mening. Stora grammatiker liksom stora ordböcker är inte bara nyttiga, praktiska, informationsrika. De fungerar också som viktiga symboler i ett samhälles kulturliv. Att ha en stor beskrivande grammatik är ett slags insegel på att nationen hyser respekt för och kärlek till sitt språk. Grammatiken och ordböckerna ger språket synlighet och tyngd. Det blir svårare att tappa eller slarva bort av misstag i en tid när det globala trycket från det internationella hjälpspråket är starkt. Intresset för deskriptiv grammatik kan faktiskt ses som ett tecken på att man inte är beredd att ge upp kampen för svenskan som ett allsidigt, fullfjädrat, samhällsbärande språk utan vidare. Inte minst i denna vidare mening är den grammatiska beskrivningen också en språkvårdande insats.

Litteratur

- Diderichsen, Paul, 1968: Sprogssyn og sproglig opdragelse. København: Arnold Busck
- Linell, Per, 1982: The Written Language Bias in Linguistics. SIC 2. Linköping: Tema kommunikation.
- Linell, Per, 1994: Grammatikerspråket och den asociale grammatikern. I: Språkbruk, grammatik och språkförändring. Festskrift till Ulf Teleman. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik. Stockholm: Norstedts (distr.)
- Teleman, Ulf, 1979: Språkrätt. Lund: Liber.
- Teleman, Ulf, 1984: Svenskan och språkvården under 40 år. I: Språkvård 1984:4, 5 —19.
- Teleman, Ulf, 1991: Om normföreställningars födelse. I: Svensk språkhistoria 2. Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis. 214–229.
- Teleman, Ulf, 1991: Lära svenska. Skrifter utg. av Svenska språknämnden 75. Stockholm: Almqvist&Wiksell.

Dubbelsupinums eventuella föregångare¹

Anna-Lena Wiklund

1. Introduktion

I talspråk finner vi ofta supinumformen istället för infinitivformen i komplementet till vissa typer av verb i supinum, se ex i (1). Det är som om det inbäddade verbet kopierar det överordnade verbets böjningsform. Standard-språkets motsvarighet visas i (2).

(1) Han har **kunnat läst** förut.

(2) Han har kunnat läsa förut.

Konstruktionen kallas **dubbelsupinum** och har givits en detaljerad beskrivning i Ragnar Ljunggrens studie från 1934 (se också Teleman et al. 1999:III:273-274 och Anward 1988). Termen är på sätt och vis oegentlig eftersom strategin är rekursiv; fler än ett verb kan låna böjningsform av ett överordnat verb. I (3) ges exempel på en 'trippelsupinum'.

(3) Han har länge **velat kunnat sett** på tv 3.

Jag kommer därför att kalla konstruktionen för **parasitisk supinum**: ett eller flera verb i supinum som kan uppträda endast i komplementet till en annan supinum.² Trots sin form skiljer sig inte det parasitiska verbet till sin tolkning från infinitiven i standardspråket, d.v.s. meningarna i (1) och (2) har samma tolkning.

Vanligast är konstruktionen efter modaler eller i vidare bemärkelse efter verb som tar komplement som inte inleds med infinitivmärke: *kunna*, *måsta*, *böra*, *vilja*, *behöva* etc. Vi finner samma fenomen också i norska och färöiska (jfr. Lockwood 1964:141-143), se (4) och (5).³

¹ Jag vill särskilt tacka Lars-Olof Delsing för hjälp med alla stadier i sökningsproceduren och med utvärdering av resultatet. Tack också till Görel Sandström för diskussion och kommentarer samt åhörarna vid Svenskans Beskrivning 24 för givande kommentarer.

² Parasitiska verb och det överordnade verb som dessa parasiterar på är markerade med fet stil i alla exempel.

³ Tack till Marit Julien och Hjalmar Pá II Petersen för exempel från norska respektive färöiska.

(4) Jeg hadde **villet** **lesi** boka (norska: Hedmark)

(5) Han hevð **iviljað** **lisið** bokina. (färöiska)

Den nuvarande situationen i danskan är oklar men några fall finns rapporterade i Mikkelsen (1975 [1911] :420), se exempel i (6).

(6) Det har jeg hele Tiden **villet** **spurgt** om. (danska)

Isländska tillåter inte parasitisk supinum, jfr. (7a, b).

(7) a. *É g hefð **viljað** **lesið** bó kina (isländska)
b. É g hefð i viljað lesa bó kina.

Om vi vidgar perspektivet finner vi i svenska varianter liknande konstruktioner där komplement till bland annat aspektuella verb uppträder med samma böjningsform som det överordnade verbet och där formen faktiskt kan vara finit (se Josefsson 1991; Wiklund 1996; Teleman et al. 1999:IV:707-709, 902-909), se exemplen i (8).

(8) a. Lars **börjar** (å) **läser** en bok. (parasitisk presens)
b. **Sluta** (å) **läs** nu! (parasitisk imperativ)

Komplementet tolkas precis som i dubbelsupinumkonstruktionen på samma sätt som ett infinitiviskt komplement. Vi kan ge en informell definition av ett parasitiskt verb som i (9).

(9) Parasitiskt verb =_{def}
har samma böjningsform som ett överordnat verb och
tolkas oavsett form semantiskt som en infinitiv

Syftet med denna artikel är främst att sammanfatta resultaten av en undersökning av texter från äldre fornsvenska till yngre nysvenska med hänsyn till närvaro respektive frånvaro av parasitisk particip/supinum.⁴

Har dagens konstruktionstyp utvecklats ur den äldre typen som försvann i skrift? Svaret är inte uppenbart då den senare har ett mer begränsat användningsområde. I avsnitt 2 ges en kort informell bakgrundsbeskrivning av vad som är språkteoretiskt intressant med konstruktionen. I avsnitt 3 sammanfattas resultatet av undersökningen som visar dess utveckling i skriftspråk. Avsnitt 4 jämför den

⁴ Se Platzack (1989) om den svenska supinumformen och Platzack (1981) om växlingen mellan *e* och *i* i supinum och perfekt particip under äldre och yngre nysvensk tid.

äldre konstruktionstypen med dagens parasitiska supinum samt uppmärksammar några historiska och komparativa fakta. Avsnitt 5 är en sammanfattning.

2. Parasitisk supinum och språkteori

Konstruktionen med dubbelsupinum i svenskan ger upphov till många språkteoretiskt intressanta frågor, inte minst rörande relationen mellan syntax och morfologi. I och med att parasitiska verbs böjningsform inte direkt påverkar den semantiska tolkningen finns det så att säga en diskrepans mellan form och innehåll. I modeller som antar fullformslexikon (t.ex. Chomsky 1993; 1995), d.v.s. där ord kommer in i syntaxen färdigböjda och inte ändrar form på vägen, uppkommer problem med att redogöra för fenomenet. Problemet rör främst semantiken då man måste anta att det finns två olika supinumformer att välja från lexikon, en med infinitivtolkning, den andra med perfekttolkning.

Om man istället antar att systemet tillåter de mekanismer som bestämmer ett uttrycks syntaktisk-semantiska struktur att vara delvis oberoende av de mekanismer som styr ett uttrycks fonologiska innehåll och att relationen mellan form och innehåll inte alltid är okomplicerad så följer en eventuell diskrepans automatiskt - den s.k. **separationshypotesen** (se Beard 1987; 1995, och även Halle & Marantz 1993; Jackendoff 1997). För en analys av parasitisk supinum baserat på detta antagande, se Wiklund (under tryckning).

3. Utveckling i skriftspråk

För att undersöka uppkomsten av dubbelsupinum i svenska har jag genomfört en undersökning av texter från äldre fornsvenska till yngre nysvenska. Den visar sporadiska förekomster av en konstruktion som liknar parasitisk supinum redan under den yngre fornsvenska perioden. Sökningen gjordes med hjälp av konkordansprogrammet Conc, 1.70 (beta test versionen: februari 1992). Sökuttrycket i (10) är utarbetat med hjälp av Lars-Olof Delsing och bygger på att identifiera hjälpverb i participform för att sedan utifrån kontexten kunna se om dessa åtföljs av infinitivkomplement eller particip, d.v.s. för att kunna hitta dubbla particip. De två översta raderna i sökuttrycket eftersöker olika stavningar av verben *skola*, *vilja*, och *kunna*. De nedre raderna är lexikalt specificerade varianter av verben *låta*, *må*, *pläga*, *få* och *måste* i supinum. Undersökningen omfattar ett stort antal texter från perioden 1200-1800. Dessa finns redovisade i appendixet.

(10) Sökuttryck

^ [skuvw] % [ieouv] [l] % [aoueiyäö] t [h] * \$
 ^k [ouv] [n] % [aoueiyäö] t [h] * \$

latit latet latith lateth mat matt maat maatt pläghat pleghat plägat plegat
pläghath pleghath fat fangit fatt faat faatt fanget fangith fangeth måst
måstat most

Det första som uppmärksammades i sökningen var den totala frånvaron av hjälpverb i participform i de äldsta fornsvenska texterna (alltså verb i participform som tar infinitivkomplement). De första fåtalet förekomster finner vi i Södermannalagen, Fredrik av Normandie och Pentateuchparafrasen, alla participformer av antingen *få* eller *låta*, exemplifierade i (11) (hjälpverb och infinitiv i fet stil).

- (11) a. Hwi munde gudh hafua **latit** mik **födha!**
(Fredrik)
b. [...] ther iak haffu**latit** **graffua** innan landeno.
(Mos)
c. [...] oc byrð amæn oqu**latit** **standa** iwir stæmnu dagha [...]
(SdmL)

Under den yngre fornsvenska perioden ökar förekomsten av hjälpverb i participform dramatiskt och används nu också för de modala verben *må*, *kunna*, *skola* och *vilja*. Flest återfinns i Birgittas uppenbarelser och Själens tröst och här finner vi också de allra första förekomsterna av vad som ser ut att vara dubbla particip, se (12)

- (12) a. [...] ens vm thu haf**deat mote standit** minne pino Ok
vnskat mit liiff at iak skulle ey hafwa lidhit dödhin.
(BU 1-3)
b. [...] oc vutan hughnadh hulkin som hafdh**eat vardhit** lärdir [...]
(BU 4-8)
c. [...] oc offra hymilsins gudhum som thik hafw**latit** her til **lifwat**
[...]
(Tröst)

Ett dubbelt particip finns i Karlskrönikan och ett par stycken också i Sturekrönikorna trots att dessa inte innehåller mer än ett fåtal hjälpverb i participform. I de äldre nysvenska texterna ökar antalet hjälpverb i participform något ytterligare och förekomsten av dubbla particip tredubblas trots att den genomsökta textmängden är avsevärt mindre än för den yngre fornsvenska perioden. Flest belägg finner vi i Olaus Petri krönika, Peder Swarts krönika, Per Brahes krönika samt hos Agneta Horn. Exempel i (13).

- (13) a. [...] Annars hadhe the wel **læunnet taghet** honom in...
(Petri)

- b. Her Göstaff hade wehll **welat skaffat** honom thet yppare och betre hade warit, hvar Henning ick hade låtit henne sigh bedrage.
(Swart)
- c. [...] iag mig til at gråta efter honom och har gärna set, at han alt for et har **kunat sutit** ine hos mig...
(Horn)

I den yngre nysvenska perioden ser konstruktionen ut att saknas i skrift. Tabell 1 nedan illustrerar utvecklingen från äldre fornsvenska till yngre nysvenska av antal förekomster av hjälpverb i participform samt antalet förekomster av dubbla particip givet det sökuttryck som använts. Texterna dateras efter det svenska originalets tillkomsttid, se appendix.

Tabell 1. Utveckling i skrift: hjälpverb i participform och parasitiska particip

Förekomst av:	Perfekt particip av hjälpverb	Parasitiska particip
Äld. Fsv. (1225-1375)	5	0
Yng. Fsv. (1375-1526)	82	6
Äld. Nysv. (1526-1732)	107	19
Yng. Nysv. (1732-1784)	123	0

Det yngre nysvenska materialet omfattar bara 1700-talet och är lite skevt, så tillvida att Argus dominerar (84 av förekomsterna av perfekt particip av hjälpverb kommer därifrån). Likväl tycks parasitiska particip saknas i de undersökta texterna från yngre nysvenska, och jag menar att det är troligt att detta ska tillskrivas språknormeringen under 1700-talet. Att språknormeringen är synlig under denna period framgår bl.a. av Larssons (1988) studie av bortfallet av numeruskongruensen på verb. Andelen singulara verbformer till plurala subjekt ökar till ca ¼ bland författare födda 1650-1730. Andelen sjunker återigen bland författare födda efter 1730. Detta antas allmänt bero på normeringen av skriftspråket. Om talspråket ändå gjorde bruk av dubbelsupinum i yngre nysvenska kan vi inte veta. Men vi kan ställa frågan om det finns en utvecklingslinje i talspråk mellan den dubbla participkonstruktionen vars uppsving vi kan se i äldre nysvenska texter och dagens dubbelsupinum. Det faktum att dubbla particip försvinner i text gör det förstås svårt att följa utvecklingen. Vad vi kan göra är att jämföra distributionen för fenomenet då och idag.

4. Parasitiska particip då och nu

Jag menar att dubbelsupinum är en parasitisk konstruktion. En invändning mot att den är parasitisk skulle kunna vara att hjälpverbet ju inte behöver realiseras i viss kontext i svenska (se Teleman et al. 1999:III:272-273). Alltså frågan är: kan parasitisk supinum reduceras till det som traditionellt kallas “*ha*-strykning”? I exempel (14a) ser vi att *ha* kan utelämnas efter finit hjälpverb. (14b) visar att dubbelsupinum inte behöver upprepa hjälpverbet:

- (14) a. Han kunde __ sett henne.
b. Han hade velat __ sett henne.

Det finns fakta som visar att det inte är fallet att dubbelsupinum bara är vanlig *ha*-strykning. Preteritum perfekt och infinitivisk perfekt har båda två tolkningar i svenska. Vi kan kalla dem för resultatstillståndstolkning respektive perifrastisk preteritum, se (15).

- (15) Olle skulle ha läst boken i lördags.
a. Resultattillståndstolkning: I lördags var när boken skulle vara läst.
b. Perifrastisk preteritum: I lördags var när boken skulle läsas.

Tidsadverbialet kan alltså antingen fixera tidpunkten för resultatstillståndet av läsandet eller tidpunkten för själva läsandet. Hjälpverbet kan utelämnas under tolkningen (15b) men inte under (15a).

Betrakta meningen i (16a) som är fullt möjlig i de varianter som tillåter parasitisk supinum. Tolkningen är ekvivalent med semantiken för meningen i (16b).

- (16) a. Jag har **velat läst** boken.
b. Jag har velat läsa boken .

Om vi sätter in hjälpverbet *ha* i (16a) får vi (17) som bara kan ha en resultatstillståndstolkning som inte tillåter *ha*-strykning överhuvudtaget.

- (17) Jag har velat ha läst boken.

Från detta kan vi dra slutsatsen att parasitisk supinum som i (16a) involverar en annan typ av konstruktion där böjningsformen på det inbäddade verbet är mer eller mindre kosmetisk. Att hjälpverbet inte behöver realiseras i parasitiska supinkonstruktioner är sant men detta gör inte konstruktionen mindre parasitisk. *Ha*-strykning existerar redan i äldre fornsvenska efter hjälpverb, jfr. (18).

- (18) a. [...] thet iak skal han ey fat at see [...]
(Ivan)
b. Tha wilde alexander latit budhin vphængia

(Tröst)

Vid en närmare studie av den äldre svenska parasitiska supinumkonstruktionen finner vi att den skiljer sig med hänsyn till distribution från den moderna parasitiska konstruktionen. Parasitiska particip/supiner återfinns i äldre svenska nämligen bara i irrealiskontext, se (19). Notera att Agneta Horn använder presens av *ha(va)* som irrealis.

(19)

- a. [...] och han wille monga reesor gerna haffua giort en enda med honom, hwar han hade **kunnit** thet **bekommet** [...]
(Petri)
- b. [...] Ther budhe wij honom, och them som med honom höllo, så til, at hade thet **welet leydat**, och felat oss för öffuerwold och orett, tå wille wij gånga vth [...]
(Petri)
- c. [...] Så hadhe han offta tilförenne i mong herramöte, bådhe i Arboga och annorstedz **welet sagdt** regementet ifrå sigh, Doch bleef han jw bidhin at han skulle bliffua ther widh [...]
(Petri)
- d. [...] så att ther war godh lägenhet til [...] att the **kunnat slaget** honom jfrå wärgen.
(Swart)
- e. [...] them han hade gierne offradt på fliskbancken, hwar han hade **kunnet främiadt** sins hiertes falska åstundan [...]
(Swart)
- f. Och en sådan nar war iag, mädan iag har **kunat fåt** thet, så tog iag ingen ting vtan mente [...]
(Horn)
- g. Och wore thet myke bätre, at hon wore dödh och di andra, som du har **kunat haft** mera hugnat af, har måt lefwa.
(Horn)

Att dagens konstruktion inte är begränsad till irrealiskontext ser vi exempelvis i (16a).⁵ Notera att det inte är fallet att den parasitiska konstruktionen konsekvent används i irrealis utan samverkar med vanlig infinitivkomplementering också hos en och samma författare, jfr. (20).

(20) [...] men hade heller welat bliffua vppenbara förrädere, än gilla Doctor morten Luthers lerdome.

⁵ Dialektala variationer vad gäller distribution kan naturligtvis förekomma.

(Swart)

Denna variation är inte unik för svenskan under den aktuella perioden. Låt mig som avslutning rekapitulera några historiska fakta från Magnussons (1939) studie av medellågtyskans predikatsverb. Han visar att man där har alla fyra logiska valmöjligheter att morfologiskt uttrycka perfekt med preterito-presentiskt hjälpverb och huvudverb, se (21a-d).

(21)	a.	hat sagen gewollt	(har velat säga)
	b.	hat sagen wollen	(har vilja säga)
	c.	hat gesagt wollen	(har vilja sagt)
	d.	hat gesagt gewollt	(har velat sagt)

(21a) motsvarar som vi ser dagens svenska standardvariant. (21b) motsvarar den så kallade Infinitivus Pro Participio-konstruktionen som vi idag finner i tyska, nederländska och afrikaans, se (22a). I denna konstruktion ser det ut som om kopieringen av böjningsform sker ”åt andra hållet” så att ett förväntat particip högre upp i strukturen dyker upp som en infinitiv, just där den tar ett infinitivkomplement, jfr. (22b).

(22)	a.	Ik heb nooit goed kunnen rekenen.	(nederländska)
		jag har aldrig bra kunna.INF räkna.INF	
		’Jag har aldrig kunnat räkna bra’	
	b.	Dat heb ik nooit goed gekund.	
		det har jag aldrig bra kunnat.PRC	
		’Det har jag aldrig kunnat bra.’	
		(ANS:520)	

(21c) tillåts i modern frisiska tillsammans med (21a) och den sista konstruktionstypen (21d), se (23), vilken liknar svenskans parasitiska particip. I frisiska krävs precis som i äldre svenska en irrealiskontext för att parasitiska particip skall vara möjliga; konstruktionen förekommer endast inom räckvidden för ett hjälpverb som motsvarar svenskans *skulle*, se den Dikken & Hoekstra (1997).

(23)	Hy soe it dien wollen ha	(frisiska)
	Han skulle det gjort velat ha	
	’Han skulle ha velat göra det.’	
	(den Dikken & Hoekstra 1997)	

Precis vilken kopplingen är mellan olika slags parasitism och irrealis kan jag inte utreda här. Magnusson noterar att man i medellågtyska alltid använde hjälp verbet *hebben* ‘ha’ i irrealiskontext också med verb som annars tog *wesen* ‘vara’ som hjälpverb. Med hänvisning till Ture Johannisson påpekar han att samma

användning av *hava* i irrealissammanhang brukades i fornsvenska, som i exempel (24) från Erikskrönikan.

- (24) [...] haffde iak thetta förra wiist, ja ~~haffde~~ her komet.
(Erikskrönikan. V. 3295 citerad i Magnusson 1939:24)

Man skulle kunna tänka sig att det är detta som startat bruket av parasitiska particip i irrealiskontext. Perfekten blir till ett slags irrealis-dåtid som markerar fasthållande av den modala domän som skapats av exempelvis ett modalt hjälpverb.

5. Sammanfattning

Denna artikel har redovisat resultaten av en undersökning av texter från äldre fornsvenska till yngre nysvenska med hänsyn till närvaro respektive frånvaro av parasitisk particip/supinum. Huvudresultaten av studien visar att parasitisk supinum/particip uppkommer så snart som hjälpverb börjar användas i participform. Vidare kan vi notera att den äldre konstruktionstypen skiljer sig från dagens genom att den är begränsad till irrealiskontext. Denna koppling till irrealis styrks också av liknande konstruktionstyper i andra germanska språk. Att konstruktionstypen tvärt ser ut att försvinna i text i yngre nysvenska kan ha en koppling till skriftspråkets normering.

Appendix: Excerperade texter

Nedan förtecknas de datafiler som genom sökts och de textutgåvor som de bygger på. Texterna presenteras efter det svenska originalets tillkomsttid. De flesta filer omfattar enskilda texter, medan enstaka filer omfattar enskilda utgåvor (innehållande flera texter).

SSGL = Samling av Sveriges Gamla Lagar

SSFS = Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet

Äldre fornsvenska

GL	Gutalagen, SSGL 7, utg. C.J. Schlyter, original från 1220-talet, hskr från ca 1350, ca 12 500 ord.
ÄvGL	Äldre Västgötalagen, SSGL 1, utg. H.S. Collin & C.J. Schlyter, original från 1220-talet, hskr från 1280-talet, ca 15 000 ord.
ÖgGL	Östgötalagen, SSGL 2, utg. C. J. Schlyter, original från 1280-talet, hskr från ca 1350. Excerperade balkar: Kristnubalken (1-26), Edsöre (26-46), Egna salur (131-152) samt Bygdabalken (185-232), ca 24 900 ord.
YVGL	Yngre Västgötalagen, SSGL 1, utg. H.S. Collin & C.J. Schlyter, original från 1280-talet, hskr från slutet av 1300-talet. ca 26 800 ord.
DL	Dalalagen eller Äldre Västmannalagen, SSGL 5: xx, utg. C. J. Schlyter, original från 1290-talet, 15 900 ord.

UL	Upplandslagen, SSGL 3, utg. C. J. Schlyter, original från 1297, hskr några år yngre. Excerperade partier: Stadfästelsebrev (sid. 3-6), Företal (6-8), Konungsbalk (87-101), Ärvdabalk (103-129), Malhelgisbalk (129-178) och Jordabalk (179-202), 24 300 ord.
Leg	Fornsvenska legendariet, SSFS 7:1 och 7:2 (t o m sid 836) samt några korta stycken i SSFS 2, utg. G. Stephens, original från 1276-1307, hskr: Codex Bureanus från ca 1350 och Codex Bildstenianus från första halvan av 1400-talet. Legender från andra hskr som finns inflikade i utgåvan ingår inte, ca 124 400 ord.
Ivan	Ivan Lejonriddaren, SSFS 50, utg. E Noreen, original från ca 1303, hskr från 1400-1425, ca 41 300 ord.
Fredrik	Fredrik av Normandie, SSFS 49, utg. E. Noreen xx, original från ca 1308, hskr från 1457, ca 19 000 ord.
Flores	Flores och Blanzeflor, SSFS 61, utg. E Olsson, original ca 1311, hskr från 1400-1425, ca 14 000 ord.
SdmL	Södermannalagen, SSGL 4, utg. C.J. Schlyter, original från 1327, hskr några år senare, ca 38 800 ord.
Erik	Erikskrönikan, SSFS 68 utg. R. Pipping, original från 1330-talet, hskr från 1470-talet, ca 28 300 ord.
KS	Konungastyrelsen, SSFS 69, utg. Lennart Moberg (Ijustryck av Johannes Bureus 1600-talsutgåva), original från 1330-talet, hskr från mitten av 1400-talet, ca 21 600 ord.
Mos	Pentateuchparafrasen. SSFS 60, utg. O. Thorell, original från ca 1330, hskr (MB I B) från 1526, ca 145 100 ord.
MELL	Magnus Erikssons Landslag, SSGL 10, utg. C.J. Schlyter, original från ca 1350, hskr några år senare, ca 45 300 ord.
MES	Magnus Erikssons Stadslag, SSGL 11, utg. C.J. Schlyter, original från 1350-talet, hskr från 1400-talet, åtminstone före 1471. Endast exklusiva stadslagsflockar (flockar som inte är tagna från MELL) har excerperats, ca 21 000 ord.

Yngre fornsvenska

KL	Klosterläsning. SSFS 22, utg. G.E. Klemming, hskr. från 1385-1400, originalen förmodligen något tidigare, ca 103 600 ord
ÄngDikt	Ängelens diktamen (Sermo Angelicus), SSFS 9:4, utg. G.E. Klemming, original från ca 1380, hskr något senare, ca 14 100 ord.
BU 1-3	Birgittas uppenbarelser, Bok 1-3. SSFS 9:1, utg. G.E. Klemming, original från slutet av 1300-talet, hskr från mitten av 1400-talet, ca 106 600 ord
BU 4-8	Birgittas uppenbarelser, Bok 4-8. SSFS 9:2-3, utg. G.E. Klemming, original från slutet av 1300-talet, hskr från början av 1400-talet, ca 205 400 ord.
RSRE	Birgittas uppenbarelser, Regula Salvatoris med Revelationes Extravagantes, SSFS 9:4: sid 3-120, utg. G.E. Klemming, original från 1380-talet, hskr från 1487-1496, ca 27 700 ord.
Bo	Bonaventuras betraktelser, SSFS 15:1-256, utg. G. E. Klemming, original från slutet av 1300-talet, hskr från ca 1420, ca 68 000 ord.
Greg	Gregorius av Armenien. SSFS 15, utg. G.E. Klemming, original från slutet av 1300-talet, hskr A från ca 1420, hskr D (använd för A:s lakuner) från ca 1450, ca 19 100 ord.
SVM	Sju vise mästare A, SSFS 28, utg. G.E. Klemming, original från slutet av 1300-talet, hskr från 1430-talet, ca 16 300 ord.

MP I	Den äldsta postillan. SSFS 23:1, utg. G.E. Klemming, original ca 1400, hskr från början av 1400-talet. Den första halvan av texten har exciperats (sid 1-174), ca 43 500 ord.
Bild-slut	Diverse legender från Codex Bildstenianus, skrivna i slutet av hskr efter Fornsvenska legendariet. SSFS 2 och 7:2, utg. G. Stephens, originalets tillkomsttid är okänd, hskr från 1400-1450, ca 17 500 ord.
Tröst	Sjärens Tröst, SSFS 59, utg. S. Henning, original från ca 1420-1425, hskr från ca 1440, 145 300 ord.
Barl	Barlaam och Josaphat, SSFS 28, utg. G. E. Klemming, Originalhskr från ca 1440, ca 27 000 ord.
KrL	Kristoffers Landslag, SSGL 12, utg. C.J. Schlyter, original från 1442, hskr från mitten av 1400-talet, endast flockar som är innehållsligt nya eller ändrade i förhållande till MELL är exciperade, ca 9 600 ord
Val	Namnlös och Valentin. SSFS 52, utg. Wolff, original från ca 1450, hskr några få år yngre, ca 15 200 ord.
Did	Didrik af Bern, SSFS 10, utg. Hylltén-Cavallius, original från 1450-talet, hskr från slutet av 1400-talet, ca 76 400 ord.
Karl	Karlskrönikan, SSFS 17:2, utg. G.E. Klemming, original från 1450-talet, originalhskr från 1452, ca 58 400 ord.
Regl	Constitutiones, St Augustini Regel, Lucidarium. SSFS 9:5, utg. G.E. Klemming, original och hskr från andra halvan av 1400-talet, ca 21 700 ord.
MP 5	Svenska Medeltidspostillor 5, SSFS 23:5, utg. R. Geete, original från slutet av 1400-talet, ca 60 800 ord.
SK	Sjärens Kloster, SSFS 20, utg. G.E. Klemming, original från ca 1480, hskr från 1520-talet, ca 25 500 ord.
Link	Linköpingslegendariet. SSFS 7:1-3. Utg. G. Stephens, original från slutet av 1400-talet, hskr från 1526. De 15 första legenderna i hskr, alla översatta av Nils Ragvaldi, har exciperats. I utgåvan upptar de: 7:1: sid 331-336; 7:2: sid 660-675; 7:3: sid 64-69, 154-196, 262-320, 386-480, ca 49 300 ord.
HolmA3	Strödda legender ur Holm A3, SSFS 7, utg. G. Stephens, hskr från 1502. I utgåvan upptar legenderna: 7:1 sid 65-70, 635-638; 7:2 sid 807-826; 7:3 sid 38-59, ca 11 300 ord.
Läk	Läke- och örteböcker, SSFS 26, utg. G.E. Klemming. Diverse läkeböcker hämtade ur flera olika hskr, de allra flesta från tiden 1450-1520, ca 109 200 ord.
Bond	Peder Månssons Bondakonst. SSFS 75, utg. J. Granlund, originalhskr från 1516-1519, ca 41 500 ord.
Sture	Sturekrönikorna, SSFS 17:3, utg. G. E. Klemming. Krönikorna är tillkomna i etapper 1487, 1497 och 1520, hskr från tidigast 1520, ca 44 500 ord.

Äldre nysvenska

Troja	Historia Trojana. SSFS 29, utg. R. Geete, originalhskr från 1529, ungefär halva texten är exciperad (sid 1-173 i utgåvan), ca 44 200 ord.
Petri	En Svensk Cröneka af Olavus Petri. Samlade Skrifter af Olavus Petri, Fjärde bandet," utg. J. Sahlgren, Uppsala 1917, original från 1530-talet, hskr från 1540-talet, ca 108 000 ord.
Swart	Peder Swarts krönika. Konung Gustaf I:s krönika, utg. N. Eden, Sthlm 1912, originalhskr från 1560, ca 51 900 ord.

- Brahe Per Brahes krönika. Per Brahe d.ä:s fortsättning av Peder Swarts krönika I och II, utg. Ahnfeldt, Lund 1896-1897, original från 1580-talet, samtida hskr, ca 26 400 ord.
- Gyll Carl Carlsson Gyllenhielm: Egenhändige anteckningar rörande tiden 1597-1601. Historiska handlingar 20. Sthlm 1905, originalhskr från ca 1640, ca 53 000 ord.
- Horn Agneta Horn: Beskrivning över min vandringstid, utg. G. Holm. Nordiska texter och undersökningar 20. Uppsala 1959, originalhskr från 1657, ca 40 500 ord.
- Hiärne Stratonice av Urban Hiärne, utg. M von Platen Sthlm 1952, original från 1665, ca 11 300 ord.
- Columbus Samuel Columbus: Mål-roo eller Roo-mål, utg. B. Hesselman, Uppsala 1935, original från 1675, ca 20 300 ord.
- Spegel Haqvin Spegel: Dagbok, utg. S Hildebrand, Sthlm 1923, original från 1680, ca 32 700 ord.
- Stålham Jon Stålhammars brev till hustrun Sofia Drake. Karolinska krigares dagböcker VII. Lund 1903, original från 1700-1708 ca 44 800 ord.
- Runius Johan Runius: Prosastycken. Sv förf utg. av Svenska Vitterhetssamf XVII:3. Sthlm, original från 1710, ca 44 800 ord.

Yngre Nysvenska

- Argus Olof Dalin: Then Swänska Argus, utg. B Hesselman och M Lamm. Del I-II. Sthlm 1910-14, original från 1732-1734, ca 213 200 ord
- Gyllenborg Carl Gyllenborg: Swenska Sprätthöken, utg. L Breitholz, Uppsala 1959, original från 1740, ca 28 500.
- Mennander Carl Fredric Mennander: Tal om Bok-handelen i Sverige. Tal hållet inför Kongl. Vetenskaps Akademien 1756. Tryckt hos Salvius samma år, ca 5 800 ord.
- Chydenius Anders Chydenius: Den nationale winsten, utg. i "1700-talets frihandlare", Uppsala 1994, original från 1765, ca 9 300 ord.
- Kellgren Johan Heric Kellgren: Om Näringstvånget i gemen och Skrán i synnerhet. utg. i "1700-talets frihandlare", Uppsala 1994, original från 1784, ca 9 900 ord.

Litteratur

- ANS, 1984: Algemene Nederlandse Spraakkunst. G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij, & M. C. Van den Toorn (red.). Wolters-Nordhoff, Groningen, Wolters, Leuven.
- Anward, Jan, 1988: Verb-Verb Agreement in Swedish. McGill Working Papers in Linguistics; Special issue on comparative Germanic syntax. May. S. 123-155.
- Beard, Robert, 1987: Morpheme Order in a Lexeme-Morpheme Based Morphology. *Lingua*. 72. S. 73-116.
- Beard, Robert, 1995: Lexeme-Morpheme Base Morphology. State University of New York Press, Albany.
- Chomsky, Noam, 1993: A Minimalist Program for linguistic theory. I Kenneth Hale and Samuel J. Keyser (red). S. 1-53.
- Chomsky, Noam, 1995: The Minimalist Program. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- den Dikken, Marcel & Erik Hoekstra, 1997: Parasitic Participles. *Linguistics*. 35. S. 1057-1089.

- Hale Kenneth & Samuel J. Keyser, 1993: *The View from Building 20*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Halle, Morris & Alec Marantz, 1993: Distributed Morphology and the Pieces of Inflection. I Kenneth Hale and Samuel J. Keyser (red). S. 111-176.
- Jackendoff, Ray, 1997: *The Architecture of the Language Faculty*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Josefsson, Gunlög, 1991: Pseudocoordination – A VP + VP Coordination. Working Papers in Scandinavian Syntax. 47. S. 130-156.
- Larsson, K., 1988: Den plurala verbböjningen i äldre svenska. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet. 22. Uppsala.
- Ljunggren, Ragnar, 1934: Supinum och dubbelsupinum: Syntaktiska studier. Uppsala Universitets årsskrift.
- Lockwood, William. B., 1964: *An introduction to modern Faroese*. Munksgaard, Copenhagen.
- Magnusson, Erik, R., 1939: *Syntax des Prädikatsverbums im Mittelniederdeutschen; von der ältesten Zeit bis zum Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts*. C. W. K. Gleerup, Lund.
- Mikkelsen, Kristian, 1975 [1911] : *Dansk ordføjningslaere*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Platzack, Christer, 1981: Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb: En studie av växlingen *it:et* och *in:en* i äldre och yngre nysvenska. Arkiv för nordisk Filologi. 96. S. 107-136.
- Platzack, Christer, 1989: The Swedish Supine: An Active Verb Form or the Non-agreeing Form of the Past Participle? I Sentential Complementation and the Lexicon. Studies in Honour of Wim de Geest. Jaspers, Dany, Klooster, Wim, Putseys, Yvan & Seuren, Pieter (red.). Foris Publications, Dordrecht. S. 305-319.
- Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik (red.), 1999: *Svenska Akademiens Grammatik*. Nordsteds, Stockholm.
- Wiklund, Anna-Lena, 1996. Pseudocoordination is Subordination. Working Papers in Scandinavian Syntax. 58. S. 29-54.
- Wiklund, Anna-Lena, under tryckning: Dressing up for Vocabulary Insertion; the Parasitic Supine. Kommer i *Natural Language and Linguistic Theory*.

Godkänd i det nationella provet i svenska?

Eva Östlund-Stjärnegårdh

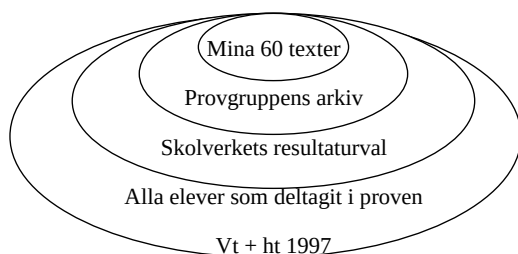
När Svenskans beskrivning hölls i Lund hösten 1996 och hade skolan och svenskämnet som tema hade jag precis tillträtt som konstruktör av de nationella proven i svenska för gymnasieskolan och var med på konferensen för att lyssna och lära. Sedan dess har jag i anslutning till provarbetet påbörjat en undersökning av hur lärare bedömer elevtexter. Fokus i denna undersökning är betygsstegen Godkänd – Icke godkänd, en betygsgräns som vållar svensklärare mycken vånda, eftersom det för elever i gymnasiet och komvuxutbildningen är oerhört viktigt att nå godkända betyg med tanke på studier och arbete efter gymnasieutbildningen.

Undersökningens uppläggning

Min undersökning består av tre delar. Den första är en lärarenkät som är bearbetad och presenterad i provgruppens rapportserie Svenska i utveckling (Östlund-Stjärnegårdh 1999). Enkäten har besvarats av 120 svensklärare från hela landet. Resultaten visar att lärarna i stort är överens om vilka kriterier som är de viktigaste när det gäller att avgöra om en elevtext ska godkännas eller inte. Hur lärare ser på helhetsbedömning kontra bedömning av delaspekter som innehåll, språklig korrekthet och stilistisk anpassning till skrivsituationen belyses av enkätsvaren.

Ett 20-tal lärare, som anmält sig frivilligt på enkäten, har varit sysselsatta med bedömning inom min undersöknings andra del. Denna fas av undersökningen har pågått under läsåret 1998–99. Den tredje delen av undersökningen kommer att utgöras av analys av elevtexterna. Genomgående har jag anledning att jämföra mina resultat med Gymnasistsvenska (Hultman & Westman 1977), även om författarna där beskriver ett system med relativa sifferbetyg och dagens gymnasister betygsätts med kursrelaterade bokstavsbetyg. Det är ändå inte möjligt att syssla med svenska elevtexter utan att ta avstamp i denna klassiker. Jag refererar också på flera ställen till Berges avhandling (1996) om det norska bedömningssystemet med "sensorer" och hur de sensorerna tänker och gör när de betygsätter i studentexamen. Även om Sverige och Norge har olika system kan intressanta jämförelser göras mellan Berges och mina resultat.

Figur 1 beskriver de olika nivåerna som jag rör mig mellan. Hur många som faktiskt deltar i provet vet vi inte exakt, men provet trycks i 100 000 exemplar på våren och 60 000 på hösten. Skolverkets statistiker gör ett urval bland de skolor som deltar och för eleverna på de skolorna skickas resultat på de olika provdelarna in. Dessa resultat redovisas i en rapport från Skolverket varje termin (Gymnasieskolans kursprov vårterminen 1997 etc.). För ett mindre urval av de inrapporterade eleverna skickas lösningarna, de skrivna texterna, in till provgruppen. De elevtexter som jag använder mig av kommer alltså från provgruppens arkiv, närmare bestämt från de två proven år 1997.

Figur 1. Materialurval på olika nivåer.

Hur stort Skolverkets resultaturval är för år 1997 framgår av tabell 1. Som synes är det en betydande skillnad i hur många som deltar i provet på höst- respektive vårtermin. Elevlösningar skulle inom det urvalet skickas in för elever födda ett visst datum, och detta har till provgruppens arkiv gett totalt 250 texter för våren och knappt 100 för hösten. Av dem har jag valt ut elevtexter som av elevens egen lärare bedömts med betyget Godkänd eller Icke godkänd.

Tabell 1. Betygsfördelning för B-uppgiften i Skolverkets resultaturval

Prov	Gy/Kx	Betygsfördelning i procent				Antal elever	Andel Gy/Kx per termin
		IG	G	VG	MVG		
Vt-97	Gy	9	53	33	6	6741	89
	Kx	4	45	44	6	814	11
Ht-97	Gy	15	48	28	9	1667	71
	Kx	9	48	36	6	685	29

B-uppgiften är den långa skrivuppgiften och det är lösningar av den som jag plockat fram. Andelen IG har legat runt 10 % i samtliga prov hittills. Provet innehåller också en muntlig uppgift och en kortare, mer bunden skrivuppgift.

Sammanlagt 60 texter från de två proven ingår i mitt material. För hösten -97 är det samtliga texter insända med IG eller G, 26 stycken. Från våren -97 har jag helt enkelt fyllt på upp till 60 texter med de 34 först registrerade i provgruppens databas. Andelen komvuxlösningar är sammantaget 18 %, en rimlig snittandel om vi ser till hur många som deltar i proven från respektive skolform.

Bedömning av elevtexter

Bedömningen har i nästa steg gått till så att varje text har granskats av tre bedömare oberoende av varandra, och några texter av fler som en kontroll. Denna fas av arbetet är avslutad och har resulterat i ett antal siffror och tabeller som jag ska presentera valda delar av i denna artikel. Den enklaste redovisningen ser ut som i tabell 2. Det kan diskuteras hur många bedömare per text man ska arbeta med. Berge skriver om det statistiskt "sanna" betyget, som skulle uppnås med fem bedömare (1996:214). För mig har det varit en anpassning till den praktiska tillgången på frivilliga bedömare (se nedan) som fått bestämma antalet.

Tabell 2. Insända betyg kontra snittbetyg i bedömningen

Insänt betyg	Bedömarnas snittbetyg			
	IG	G	VG	S:a
IG	9	1	–	10
G	26	23	1	50
S:a	35	24	1	60

Av de tio texter som skickats in som IG har 9 fått det betyget också av mina bedömare. Av de femtio texter som skickats in som G har inte mindre än 26 underkänts. Det kan finnas flera förklaringar till det förhållandet. Den första förklaringen som inställer sig är att det är lättare att ge betyget IG till en elev man inte känner. I sina egna elevers texter försöker man alltid se till de positiva inslagen. Man har också kunskap om allt annat eleven presterat, t.ex. kanske goda insatser i den muntliga provdelen. Slutsatsen av detta resonemang är att den elevlösning som av elevens egen lärare får betyget IG på det nationella provet verkligen förtjänar det. Viktigare för eleven är ju sedan vad han eller hon får i betyg på kursen, men elevernas kursbetyg är inte ämnet för denna studie. En annan förklaring till den stora andelen IG i mitt bedömningsmaterial kan vara den instruktion bedömarna fick: "Dessa texter har skickats in med IG eller G." Bedömarna har tagit sitt uppdrag på stort allvar och möjligen överbetonat IG, trots att jag också uppmanade dem att använda högre betyg om de ansåg det motiverat.

Bedömarna är i huvudsak lärare som vid de två tillfällen jag genomfört enkäten svarat att de är intresserade av att delta som frivilliga bedömare. Intresse är en sak och deltagande en annan: trots ca 30 anmälda har jag under bedömningsfasen blivit tvungen att fylla på med tre personer som inte medverkat i enkätundersökningen. De har valts bland lärare som utför utprovningar av skrivuppgifter åt provgruppen men inte ingår i den trängre cirkeln som deltar i möten och diskussioner flera gånger under året. Sammanlagt har 21 bedömare medverkat och de har i möjligaste mån fördelats så att de fått texter från ett prov de angett att de tidigare arbetat med, naturligtvis för att bespara dem extra arbete med inläsning av okänt material. Skälet till att jag velat ha den här kopplingen mellan enkätbesvarande och bedömande är att jag tänker mig att undersöka elevtexterna utifrån de kriterier lärarna i sina enkätsvar angett att de använder sig av i arbetet med att skilja Godkänd från Icke godkänd. En motsvarande amerikansk undersökning av Breland & Jones (redovisad i Huot 1990) visar att de fyra viktigaste kriterierna i enkäten med bedömarna stämde med den verkliga bedömningen.

Texterna har skrivits ut från dator för läsbarhetens och anonymitetens skull. De har bara försetts med ett nummer; skribentens kön, gymnasieprogram eller ålder har inte angetts och självklart inte heller insänt betyg. På ett bedömningsprotokoll har bedömarna fått fylla i ett betyg per text, gärna modifierat med plus- eller minustecken. Det har varit frivilligt att kommentera bedömningen, men majoriteten av bedömarna har lämnat kommentarer till de flesta betygen. Där finns ett stort material som kommer att vara till god nytta när jag kommer in på textanalysen.

För att kunna räkna på betygsättningen i denna bedömningsundersökning har jag valt att tillämpa en modell för sammanvägning av olika betyg som används i det nationella provet för skolår 9 (Vägledning för bedömning, vt -99). På en 10-gradig skala har bokstavsbetygen (G, VG, MVG) värden enligt nedanstående sammanställning. För grundskolan finns inte betyget Icke godkänd.

• Målen inte uppnådda	1 – 2
• Godkänd	3 – 5
• Väl godkänd	6 – 8
• Mycket väl godkänd	9 – 10

”Normalläget” för Godkänd är 4 och för Väl godkänd 7 enligt modellen. Talen 2, 5 och 8 motsvarar prestationer som ligger nära gränsen för högre betyg. I betygssystemet för gymnasieskolan finns fyra steg och t.ex. G+ används inte i Skolverkets publikationer eller på elevers betygsblanketter. Men många lärare laborerar ändå med plus- och minustecken vid betygsättningen av enskilda prestationer, t.ex. skrivuppgifter. Så är också fallet i de protokoll som mina bedömare fört vid bedömningen, något som jag i och för sig uppmuntrat dem till, varför jag väljer att använda följande omräkningsskala.

IG	1
IG+	2
G–	3
G	4
G+	5
VG–	6
VG	7
VG+	8
MVG–	9
MVG	10

En elevtext betygsatt av fem lärare får utgöra exempel på hur omräkningsskalan används. Texten har fått betygen IG, IG+, G+, G och G. Enligt den här skalan blir sifferbetygen 1, 2, 5, 4 och 4, summa 16. Medeltalet blir 3,2 och det sammanvägda betyget G–, alltså ett betyg i underkanten av Godkänd. Vanliga avrundningsregler medför att spannet för IG kommer att vara 1–2,4, för G 2,5–5,4, för VG 5,5–8,4 och för MVG 8,5–10. I den här studien kommer dock inte hela modellen till användning.

För symmetriens skull borde kanske IG– och MVG+ finnas. Flera lärare har dock försäkrat mig att de aldrig använder IG–. En text som skulle få ett sådant betyg är inte färdig, egentligen inte bedömningsbar, utan återlämnas till eleven för vidare arbete. MVG+ är möjligen tänkbart som betyg, men då den kombinationen inte dykt upp i en utprovning av beräkningsmodellen räknar jag tills vidare inte med den. MVG är ju heller inte aktuellt i det material jag nu håller på med.

En annan möjlig beräkningsgrund vore att använda det omräkningssystem som finns för ansökan till högskolan. Där ger kursbetyget IG 0 poäng, G 10, VG 15 och MVG 20. I bedömningen av enskilda elevtexter anser jag dock att det systemet implicerar en större skillnad mellan icke godkända och godkända texter än vad det faktiskt är frågan om, och jag har därför valt att använda 1–10 för omräkningen.

Betyg och variation

Min idé vid planeringen var att bedömningsomgången skulle resultera i tre ”högar” med texter: säkra G, säkra IG och en ”mittimellan-hög” med texter för vilka bedömnarna var tveksamma om betyget. Nu har resultatet kanske inte blivit så enkelt. Om man bara ser på snittbetygen enligt den omräkningsmodell jag presenterat, kan man tala om tre högar. Tabell 3 förklarar först sorteringsprincipen:

Tabell 3. Antal texter per betygssteg

Snitt-betyg	IG 1,0–1,4	IG+ 1,5–2,4	G– 2,5–3,4	G 3,5–4,4	G+ 4,5–5,4	VG– 5,5–6,4	
Antal texter	18	17	10	9	5	1	S:a 60

Det är alltså så många som 35 texter som hamnar på IG-nivån. Om man tänker sig IG+ och G– som gränssfall utgör de texterna mellanhögen. Klart godkända är 15 texter som får G eller mer. Med en smärre förändring i indelningen blir sorteringen den som visas i tabell 4.

I spannet IG+ till G– skulle man kunna avgränsa snittbetygen 2,3 till 2,7. Där finns tolv texter som ju verkligen ligger på gränsen mellan Godkänd och Icke godkänd. I en insändare i Skolvärlden (Lärarnas riksförbunds tidning) efterlystes betyget MTG för den kategorin; betygssteget Med tvekan godkänd har dock ännu inte införts av skolmyndigheterna. I den här högen måste i alla fall gränsen mellan IG och G gå. Frågan är hur jag ska definiera den.

Tabell 4. Antal texter per betygssteg inkl. MTG = Med tvekan godkänd

Snitt-betyg	IG 1,0–1,4	IG+ 1,5–2,2	MTG 2,3–2,7	G– 2,8–3,4	G 3,5–4,4	G+ 4,5–5,4	VG– 5,5–6,4	
Antal texter	18	8	12	7	9	5	1	S:a 60

Om jag tar med det betyg som elevens egen lärare satt och alltså räknar snittbetyg på fyra lärares bedömning händer en hel del, vilket man kan förstå av tabell 2 över insända betyg kontra snittbetyg. Med ett snitt från fyra bedömare får 14 texter högre betyg än de hade med bara tre bedömare, dvs. passerar gränsen och går från IG+ till G–. En enda text får lägre betyg och det är den enda som med tre bedömare tagit sig upp till VG– men som alltså stannar på G+ med fyra bedömare. I fortsättningen tänker jag dock arbeta med snittbetygen baserade på tre oberoende bedömare. I stället får jag ständigt ha i åtanke vid analysarbetet att det är så här stor skillnad på insända betyg och mina snittbetyg.

Om man ser till variationen i bedömning kan man sortera högar lite annorlunda, vilket framgår av tabell 5. De flesta texterna i IG-högen är självklara; av dem får 15 IG av samtliga bedömare och övriga något IG+. Två texter får också G– av samtliga bedömare. De elevtexter som alla bedömare är

Tabell 5. Antal texter på olika variationsnivåer

	Antal texter	Stdavv
Stor variation	2	2,31
	10	1,73
	3	1,53
Viss variation	12	1,15
	1	1,13
	1	1,01
	3	1,00
	11	0,58
Ingen variation	17	0,00

överens om är enligt Löfqvist (1989:89) särpräglade. En 5:a (högsta betyg) som alla är ense om är "inte alls typisk utan snarare extrem". Mindre särpräglade och extrema är en stor grupp, 28 texter, alltså ca hälften av de här redovisade texterna som uppvisar en variation uttryckt i standardavvikelse på 0,58 till 1,15. I de fallen är två av tre bedömare överens till och med om eventuella plus- eller minustecken. Inom den gruppen förekommer samtliga utnyttjade betygsssteg från IG till VG-. I den tredje gruppen, den med störst variation i betygsättningen, ingår 15 texter med snittbetyg från IG+ till G+. Flest texter finns med IG+ (5 stycken) och G- (6 stycken), vilket väl egentligen bara visar det jag utgått ifrån, nämligen att det är svårt att dra gränsen mellan IG och G. Allra störst variation, med en standardavvikelse på 2,31, uppvisar två texter som båda fått betygserien IG, IG och G+. Snittbetyget blir 2,3, det vill säga IG+, men för varje text finns det alltså en bedömande lärare som vill ge texten G+. En av dessa texter är en skönlitterär text, första kapitlet till en roman utgående från en konstbild, och det har visat sig i lärarenkäter och på andra sätt att det är en svårbedömd skrivuppgift, som ett antal lärare ogillar av den anledningen.

Tre av de 60 texterna har bedömts av nio bedömare vardera för att utgöra kontrolltexter. Resultaten för dessa tre visas i tabell 6. Kontrollen består i att se om någon bedömare avviker väldigt mycket från övriga genom att vara särskilt "sträng" eller särskilt "snäll". Vid all bedömning finns risken att någon bedömare arbetar med en idiosynkratisk betygsskala och inte ingår i bedömningsgemenskapen. Enligt Berge (1996:258) finns ett visst "normfelleskap" bland de norska "sensorerna" i hans undersökning men denna gemenskap har oklara gränser. I Gymnasistsvenska (Hultman & Westman 1977:25) redovisas "en gemensam skolnorm", dvs. de ingående lärarna är sinsemellan någorlunda över-

ens om betygen. Lärarna är i alla fall mer överens med varandra än med de i bedömningen medverkande journalisterna. Min undersökning av variationen mellan bedömnarna är inte avslutad men intrycket är att ingen av de ingående bedömnarna behöver diskvalificeras.

Tabell 6. Kontrolltexternas betyg och snittbetyg

Text										Snittbetyg	Stdavv
10	4	4	3	1	3	4	4	4	4	3,4 = G–	1,01
34	1	1	3	1	4	1	1	1	1	1,6 = IG+	1,13
50	1	1	5	1	5	3	3	1	4	2,7 = G–	1,73

Text 10 har skickats in som Godkänd och är också helt klart godkänd av de oberoende bedömnarna; endast en av nio har satt IG. Variationen blir inte heller särskilt stor. Rutan markerar de tre bedömare som är inblandade i två av kontrolltexterna. I övrigt är det olika bedömare för de olika texterna. Text 34 är inskickad som Icke godkänd och det blir den ju också här. De två bedömare som har satt G– respektive G (3 och 4 poäng) visar sig ligga generellt högt och är också de två som gett Text 50 G+ (5 poäng). I rutan syns att de tre lärare som skiljer Text 34 och Text 50 åt är helt överens om rangordningen: text 50 är den bättre av de två. Berge anser att de få ”sensorer” som rangordnar systematiskt annorlunda än majoriteten avviker så mycket att de inte kan sägas ingå i bedörmargemenskapen. Det gör däremot de som är ”snille sensorer” (1996:298). Just Text 50 är den intressantaste för mig. Den är inskickad som Godkänd och får här lägsta tänkbara G med stor variation. Texten är en lösning av en skrivuppgift som innebär att skriva manus till ett tal, en uppgiftstyp som diskuterats nästan lika mycket som den skönlitterära som nämnts ovan.

Att olika uppgiftstyper är olika lätta att bedöma är knappast något nytt. Inte heller att lärare har olika åsikter om olika provuppgifter. Berge (1996:514, 516) redovisar djupintervjuer med norska ”sensorer” där en stor skepsis gentemot skönlitterärt skrivande som examensuppgift redovisas. Också av Berges lärarenkäter framgår att novellskrivande är den uppgift som uppskattas minst. I Norge har i stället så kallade pensumrelaterade uppgifter mottagits väl (Berge 1993:162 ff.).

Jag får säkert anledning att titta närmare på t.ex. könsskillnader i elevtexterna. Tabell 7 visar ett genomgående betygsmönster i alla kursprov och de olika provdelarna. Flickor/kvinnor har högre betyg helt enkelt. Det är därför helt enligt mönstret att männen i min undersökning har så mycket större andel IG än kvinnorna. För provgruppens arkiv av insänt material och för det stora resultaturlvalet som Skolverket gjort har jag bara med siffrorna från vårterminen men mönstret är detsamma. Det intressanta är att denna könsskillnad består även när lärare be-

dömer anonyma, neutrala texter. Varken namn eller handstil eller program eller något annat avslöjar skribentens kön och ändå kvarstår betygsskillnaden. Skillnaden har med andra ord inte med kön att göra utan med kvalitet – som i sin tur har med kön att göra.

Tabell 7. Könsskillnader i betyg på B-uppgiften i procent; mina texter, totalt insända och resultaturlämnade

Textgrupp	Kön	IG	G	VG	MVG
Mina 60 texter	Kvinnor	54	46	–	–
	Män	61	36	3	–
Insänt material vt -97 226 elevtexter	Kvinnor	8	45	42	6
	Män	11	58	26	5
Resultaturlämnade vt -97 6684 elever	Kvinnor	5	46	40	9
	Män	10	56	29	5

Jag har tittat lite på variation kontra kön. Variationen uttryckt i standardavvikelse tycks inte vara högre för någotdera könets betyg. När standardavvikelsen är 1 eller mer, fördelar sig texterna på varje nivå helt jämnt mellan manliga och kvinnliga elever. I den textgrupp där standardavvikelsen är 0 är det många fler män, men det hänger samman med att det i huvudsak är betyget IG bedömnarna är helt överens om, och det är de manliga eleverna som i stor utsträckning skrivit IG-texterna.

Avslutning

Tolkningen av alla dessa siffror gör att jag ideligen kommer in på vilka elevtexter det handlar om och vad som karakteriserar dem. Är den ena uppgiftstypen svårare att bedöma än den andra? Jag har nämnt uppgifterna skönlitterära texter och manus till tal som uppgiftstyper som kan vålla problem. Ställs olika krav för Godkänd i olika uppgiftstyper? Kan jag i texterna spåra det som lärarna i enkäten säger sig gå efter: röd tråd, textens funktion i den givna situationen, relevant innehåll osv. Det inställer sig spännande frågor som jag inte hunnit arbeta med än, så svaren på dem ska jag be att få återkomma med i annat sammanhang, kanske nästa Svenskans beskrivning. Skolforskningen kan nog behöva en egen sektion då också.

Litteratur

- Berge, Kjell Lars, 1993: På søking etter tolkningsfellesskap. I: Skrivepedagogisk fornying. Utg. av Inge Moslet & Lars Sigfred Evensen. Oslo. S. 151–190.
- Berge, Kjell Lars, 1996: Norsksensorenes tekstnormer og doxa. En kultursemiotisk og sosio-tekstologisk analyse. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Gymnasieskolans kursprov höstterminen 1997. Resultatredovisning till skolorna. Skolverket, Stockholm.
- Gymnasieskolans kursprov vårterminen 1997. Resultatredovisning till skolorna. Skolverket, Stockholm.
- Hultman, Tor G. & Westman, Margareta, 1977: Gymnasistsvenska. (Skrifter utgivna av Svenskläraryöreningen 167.) Lund.
- Huot, Brian, 1990: The literature of direct writing assessment: major concerns and prevailing trends. I: Review of educational research 60:2. S. 237–263.
- Löfqvist, Gert, 1989: Lärare bedömer uppsatser. (Pedagogisk-psykologiska problem nr 510.) Malmö.
- Vägledning för bedömning och exempel på elevers lösningar med kommentarer. Nationellt ämnesprov i svenska för skolår 9, vårterminen 1999. Skolverket, Stockholm.
- Östlund-Stjärnegårdh, Eva, 1999: Principen och praktiken. En enkätundersökning av lärares syn på bedömning av gymnasieelevers texter. (Svenska i utveckling nr 12. FUMS Rapport nr 195.) Uppsala.

Allt du önskar kan du få?¹

Om SAG och talspråket

Jan Anward

Svenska Akademiens Grammatik (hädanefter SAG) är en stor händelse, inte bara i den svenska språkvetenskapens historia, utan också i det svenska språkets historia. Aldrig tidigare har någon varietet av svenska beskrivits med den bredd och det djup som SAG ägnar det nusvenska riksspråket. Språkbrukare och språkvetare kan glädja sig åt såväl en mycket omfattande och väl systematiserad samling av gamla insikter som en mängd nya insikter, härrörande från beskrivningar av sådant som knappt beskrivits förr. Jag erkänner gärna att jag i och med SAG redan har fått min bästa julklapp för i år².

Men jag står inte här för att prisa SAG (även om jag gärna gör det). Min uppgift idag är att (börja) besvara en fråga som SAG ger oss anledning att ställa. Nämligen: vad har denna systematiska nusvenska grammatik att säga om det nusvenska talspråket?

1. Det syntetiska perspektivet

SAG är en grammatik i den klassiska traditionen från Dionysius Thrax och framåt. Den utgår ifrån att ett språk består av ord, att orden är språkets individer, och att en grammatisk beskrivning innebär en beskrivning av hur ord böjs, bildas och kombineras med varandra till större enheter, som fraser, satser och meningar.

Orden kan vara många i ett språk, men de tillhör ett begränsat antal typer, det vi kallar ordklasser. Orden i en ordklass delar ett karakteristiskt böjningsmönster, en karakteristisk uppsättning betydelser och en karakteristisk uppsättning möjliga syntaktiska funktioner. De kan också ha en karakteristisk form.

¹ Denna artikel började som ett föredrag vid Svenskans beskrivning 24 i Linköping den 22/10 1999. Jag har sedan också presenterat delar av samma material vid en föreläsning i Warszawa, anordnad av Svenska Institutet, i april 2000 och vid ett seminarium på Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet i september 2000. Jag vill tacka åhörarna vid dessa tillfällen och mina medarbetare i projektet Samtalsspråkets grammatik för många konstruktiva synpunkter. I trohet mot artikelns ursprung och ämne har jag behållit en del av den muntliga strukturen i texten.

² Vid sidan av Tom Waits 'Mule Variations'.

Låt oss exempelvis se på hur SAG beskriver adjektiv.

I volym 2 (Ord) finns, efter ett inledande kapitel om ord och ordklasser, ett kapitel för varje ordklass som SAG räknar med i svenskan: substantiv, egennamn, adjektiv, pronomen, räkneord, verb, particip, adverb, preposition, konjunktion (med subjunktion och infinitivmärke) och interjektion. I varje sådant kapitel behandlas betydelse, struktur, morfologisk funktion, syntaktisk funktion och böjning hos de i ordklassen ingående orden.

När det gäller adjektiv får vi först veta (kapitel 2:4:§2-24)³ att de typiskt uttrycker egenskaper inom betydelseområdena dimension, form, ålder, färg, annan fysisk egenskap, hastighet, värde, sinnesstämning och läge.

Vi får också veta (kapitel 2:4:§25-33) att grundläggande adjektiv, adjektiviska rotmorfer, antingen är enstaviga, med upp till tre konsonanter före och tre konsonanter efter vokalen, eller består av en sådan stavelse utbyggd på ett litet antal sätt. Adjektiv kan också vara avledda från verb, substantiv, egennamn och andra adjektiv eller sammansatta, med ett annat ord (verb, substantiv, egennamn, adjektiv, pronomen, adverb eller preposition) som förled.

Av adjektiv kan också bildas verb, substantiv, adverb och andra adjektiv, genom avledning eller sammansättning (kapitel 2:4:§34-36).

Syntaktiskt fungerar adjektiv som huvudord i en adjektivfras, som i sin tur kan utgöra predikativ (predikatsfyllnad), som i (1), adverbial, som i (2), eller attribut, som i (3) (kapitel 2:4:§37-40).

- (1) a. Hon var *hes och rosslig*
 b. Förkylningen gjorde mig *hes och rosslig*
 c. Hon läste upp sitt anförande *hes och rosslig*
- (2) Sångaren framförde sina visor *hest och rossligt*
- (3) a. Vi hörde en *hes och rosslig* sångare
 b. Sångaren, *hes och rosslig*, borde kanske inte ha uppträtt den kvällen

Slutligen kan adjektiv ha följande böjningsformer (kapitel 2:4:§41-69)⁴:

³ I hänvisningar till SAG, exempelvis 2:4:§§2-24, anges först volym, sedan kapitel och sist paragraf(er).

⁴ De två adjektivdeklinationer i svenskan exemplifieras av *hes* (första deklinationen) och *lång* (andra deklinationen). Ingen specifikation för exempelvis numerus anger att formen kan användas i alla numera.

(4)	superlativ	bestämd	maskulinum	singularis		<i>längste</i>
	superlativ	bestämd			<i>hesaste</i>	<i>längsta</i>
	superlativ	obestämd			<i>hesast</i>	<i>längst</i>
	komparativ				<i>hesare</i>	<i>längre</i>
	positiv	bestämd	maskulinum	singularis	<i>hese</i>	<i>länge</i>
	positiv	bestämd			<i>hesa</i>	<i>långa</i>
	positiv			pluralis	<i>hesa</i>	<i>långa</i>
	positiv	obestämd	neutrum	singularis	<i>hest</i>	<i>långt</i>
	positiv	obestämd	utrum	singularis	<i>hes</i>	<i>lång</i>

I volym 3 (Fraser) beskrivs sedan fraser med de olika ordklasserna som huvudord, deras struktur, distribution och betydelse. Adjektivfraser behandlas i kapitel 3:15.

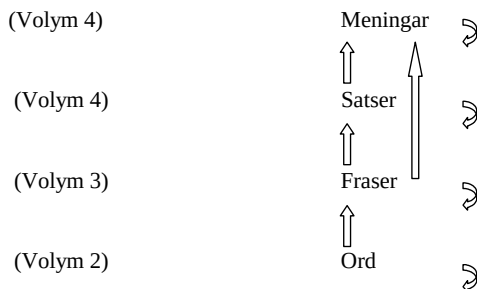
Vi får veta (kapitel 3:15:§2-58) att adjektiv kan konstrueras med gradadverbial, objekt, bundna adverbial och fria adverbial, som i (5a), (5b), (5c) respektive (5d), och vi får en utförlig beskrivning av konstruktionsmöjligheterna.

- (5)
- a. Hon var *mycket* hes
 - b. Hon var lik *Tom Waits*
 - c. Hon var mån *om oss*
 - d. Hon var hes *som en hejacksledare*

Vi får också en fördjupad beskrivning (kapitel 3:15:§59-66) av adjektivfrasers möjliga syntaktiska funktioner och en kort rekapitulering av adjektivfrasers semantik (kapitel 3:15:§67).

I volym 4 (Satser och meningar) slutligen beskrivs hur fraser kan kombineras till satser och meningar. Här lyfter beskrivningen från det ordklassspecifika och blir mera generell i det att den handlar om satstyper, de satsdelar som är gemensamma för alla slag av satser, olika slags meningar och samordning av fraser, satser och meningar.

Sammanfattningsvis kan SAGs struktur beskrivas på följande sätt:

Figur 1. Det syntetiska perspektivet i SAG

I volym 2 beskrivs de enkla ordens form och betydelse och de sätt på vilka komplexa ord kan bildas av enkla ord (den krökta pilen). I volym 3 beskrivs hur ord kan byggas ut till fraser och hur enkla fraser kan byggas ut till komplexa fraser. I volym 4, slutligen, beskrivs hur fraser kan byggas ut till satser, hur enkla satser kan byggas ut till komplexa satser, hur fraser och satser kan bilda meningar och hur enkla meningar kan byggas ut till komplexa meningar.

Detta är vad jag kallar ett traditionellt, syntetiskt perspektiv på språket, ett perspektiv som framförallt är inriktat på att förstå hur komplexa enheter kan konstrueras från ett antal enkla byggstenar, i det här fallet svenskans enkla ord.

2. En önskelista

I det traditionella, syntetiska perspektivet på språk finns det ett enkelt och rättframt sätt att ta hänsyn till talspråket. Det är ju bara att i den grammatiska beskrivningen också ta med ord och böjningar samt fras-, sats- och meningskonstruktioner som främst finns i talspråket och som därför inte brukar behandlas i skriftspråksbaserade grammatikor.

1985 anordnade Svenska Akademien ett symposium inför sjösättningen av SAG-projektet och bidragen till detta symposium publicerades sedan i lätt reviderad form 1999 (Allén 1999), inför publiceringen av SAG.

I sin korta inledning till volymen ser Sture Allén en konsensus bland bidragen som han menar också har fått genomslag i SAG. Närmast kan väl denna konsensus beskrivas som en normliberal version av traditionell grammatik.

Mitt eget bidrag till volymen är härvidlag typiskt. Efter att ha förordat en koncis syntetiskt organiserad disposition av SAG (som för övrigt ligger ganska nära den som sedan implementerades) argumenterar jag för en ordentlig utvidgning av de uttrycksresurser som skall behandlas i grammatiken (s. 28): "... en svensk standardgrammatik bör vara en allsidig kartläggning av svenskans uttrycksmöjligheter, ... även talspråkliga, regionala, stigmatiserade och tabubelagda uttrycksmöjligheter bör beskrivas." och slutar med att instämma med Samuel Columbus En svensk ordeskötsel: "Wij kunne taa wed däd som Språket biuder oss, i synnerhet däd som geer oss bequämlighet."

Flera andra bidragsgivare till volymen efterlyser också en bättre täckning av talspråkliga uttrycksresurser och några (främst Lars-Gunnar Andersson, Jan Anward, Claes-Christian Elert och Per Linell) kommer också med en hel del konkreta förslag på vad som borde tas upp. På grundval av deras förslag har jag konstruerat följande 'önskelista':

Talspråksfenomen att ta upp i en svensk standardgrammatik

1. TALSPRÅKLIG FÖRSTA KONJUGATION. I talspråk har första konjugationens verb, som måla, färre former än i skriftspråk, i extremfallet bara två icke-participiella former, så att vi får ett paradigm som *måla – måla – målar – måla – måla*. Alltså: *Måla bordet; Jag vill måla bordet; Jag målar bordet; Jag måla bordet igår; Jag har redan måla bordet*.

2. BLANDKONJUGATIONER. Många verb har konjugationer som kombinerar starka preteritumformer och svaga supinumformer, exempelvis *smälta – smälter – smalt – smält*.

3. DUBBELSUPINUM, DUBBELIMPERATIV OCH VV-KONSTRUKTIONER. Det finns i svenskan en systematisk möjlighet att istället för infinitivkomplement till verb använda komplement som har samma form som det överordnade verbet. Tre fall av detta är dubbelsupinum: *De hade kunnat sagt det / De hade kunnat säga det*, dubbelimperativ: *Sluta sup! / Sluta sup!* och VV-konstruktion: *De gick och köpte en husvagn / De gick för att köpa en husvagn*.

4. PRAGMATISKA PARTIKLAR. I talspråk är småord och fraser, som *ju, då, så här, liksom, alltså, du vet, jag menar*, som inte påverkar ett yttrandes sanningsvärde utan snarare anger hur yttrandet ska tas, ymnigt förekommande.

5. SVORDOMARS SYNTAX. De svenska svordomarna har en intressant syntax, både vad gäller deras distribution över olika syntaktiska funktioner och vad gäller de konstruktioner som de själva möjliggör. Den speciella form av utbrytning som exemplifieras i *Det var en enorm/jävla vas att vara ful* (˘ *Den vasen var enormt / jävligt ful*) är bara ett exempel.

6. DUBBLA FUNDAMENT OCH RESUMTIVA PRONOMEN. En fras i fundamentposition binder inte bara tomma positioner, utan kan också binda pronomen, både i en andra fundamentposition: *Lisa henne känner jag* och inuti ett yttrande: *Lisa vet jag inte om hon kommer*.

7. 'FELKONSTRUKTIONER'. Som framgår av projektet Talsyntax undersökningar är 'felkonstruktioner' som apokoinou-konstruktioner (*sen e där ju hela eutanasiproblemet sönderfaller ju som (p) som ni vet i två begrepp nämligen aktiv och passiv eutansi också ju↓*) och ofullbordade meningar (*ja men om han bara löser hälarne så*) också ett vanligt fenomen i talspråk.

Fick vi det vi önskade? Både ja och nej.

Blandparadigm och pseudosamordningar (SAGs beteckning på VV-konstruktioner) ägnas det utrymme de förtjänar – i 2:7:§§63-66 respektive 4:42:§§17-22 – och beskrivs för första gången på ett systematiskt sätt. Det är två imponerande prestationer.

Dubbla fundament och resumtiva pronomen behandlas i kapitlet 'Annex' (4.36) som nära ansluter till kapitlet 'Satsbas' (4.35). Även dessa båda kapitel är en pionjärinsats, genom den systematisering som där görs av mycket av den forskning som bedrivits om dessa fenomen de senaste trettio åren. SAG står här för två innovationer. Dels generaliserar man fundamentet, som SAG definierar som första ledet i en deklarativ huvudsats, till en allmän satsdel, kallad satsbas, dels inför man en ny satsdelsfunktion, kallad annex, för led som kan föregå satsbasen eller följa en fullständig sats. Meningen *Alltså Putte honom känner hon inte förmodligen* analyseras då på följande sätt:

<i>Alltså</i>	<i>Putte</i>	<i>honom</i>	<i>känner hon inte</i>	<i>förmodligen</i>
annex	annex	satsbas	minimal sats	annex
(fritt annex)	(dislokation)	(fundament)		(fritt annex)

Skillnaden mellan fria annex och dislokationer är att dislokationer, men inte fria annex, binder ett led i satsbasen eller i den minimala satsen.

Talspråklig första konjugation, dubbelsupinum och dubbelimperativ nämns - talspråklig första konjugation i 2:7:§51, dubbelsupinum i 3:16:§16, dubbelimperativ i 3:16:§16 och 4:38:§33 – men de behandlas inte på något systematiskt sätt och framförallt tillåts de inte påverka helhetsbilden av det svenska verbböjningssystemet. Det beror säkert delvis på att de här grammatiska fenomenen i svenskan inte är särskilt väl beskrivna i tidigare forskning och att SAG därför har haft svårt att göra dem rättvisa. Å andra sidan har inte de få ansatser som gjorts för att relatera dessa fenomen till svenskans verbsystem (Ljunggren 1934, Anward 1988)⁵ alls följts upp. Det verkar finnas kvardröjande effekter, även i SAG, av den censur som dessa uttrycksresurser traditionellt har varit utsatta för och som gjort att de fördömts långt mer ofta än de beskrivits.

De pragmatiska partiklarna tar SAG inte något samlat grepp på, utan sprider ut dem på mera traditionella ordklasser, främst adverb och interjektioner. Svordomarnas syntax behandlas som en del av interjektionernas syntax (i 2:12:§§14-15), men inte särskilt utförligt, och någon diskussion av den utbrytningskonstruktion som exemplifieras i *Det var en enorm/jävla vas att vara ful* har jag inte kunnat hitta. Här är det knappast fråga om dåligt underlag. Det finns nu-

⁵ Se nu också Anward 2000c och Wiklund fc.

mera en ganska omfattande litteratur om pragmatiska partiklar i svenskan⁶ och svordomarnas syntax behandlas uttömmande i Teleman (1987), en artikel som i nästan oförändrat skick hade kunnat lyfts in i SAG. Problemet här är snarare att SAGs ordklasssystem inte har någon riktig plats för mångfunktionella uttryck som *jävla* och *liksom*, eftersom de syntaktiska funktioner som ingår i dessa uttrycks karakteristiska repertoarer av syntaktiska funktioner används för att differentiera olika oböjliga ordklasser och eftersom de pragmatiska funktioner som kan användas för att gruppera dessa uttryck inte har någon ordklassdefinierande status i SAG.

'Felkonstruktioner', slutligen, behandlas inte i SAG. Eftersom detta är ett någorlunda väl upplöjt forskningsfält (se exempelvis Saari 1975, Loman 1977 och Linell 1980), så måste slutsatsen bli att dessa vanliga uttrycksresurser i tal fortfarande inte platsar bland finuttrycken i en skriftspråksbaserad grammatik.

En blandad skörd, således. Ett lovvärt arbete med att införliva talspråkliga uttrycksresurser i det skriftspråksbaserade beskrivningssystem som ligger till grund för SAG, men också en indirekt demonstration av var gränserna för detta slags arbete kan tänkas gå.⁷

3. Ett exempel

En nöjaktig förståelse av talspråkets grammatiska struktur måste kanske därför överskrida det rättframmap infogandet av talspråkliga fenomen i vad som i grunden är en skriftspråksbaserad grammatisk beskrivning.

Låt oss se på ett exempel. Följande är en sekvens ur ett samtal mellan två (medvetna och 'utkomna') stammare om stamning.

⁶ Se exempelvis avsnittet 'Problemområden' i projektbeskrivningen till projektet Samtalsspråkets grammatik, tillgänglig via <http://www.nordiska.uu.se/samtal/index.html>, och de referenser som ges där.

⁷ För en mer omfattande katalog över fenomen som normalt inte tas hänsyn till i en monologisk, skriftspråksbaserad referensram, se Linell 2000.

(6) *Min stamning*

- 1 Axel: jaa
2 Bengt: va
3 Axel: jo de de (p)
4 ja va ja t tycker atte: (p)
5 jaa (p)
6 e ö ä ja måste (hrm) säga att i i .
7 Bengt: hrm
8 Axel: just dom här vetenskaplia aspekterna på stamning va
9 de de e liksom ja tv tv inte så intresserad utav ↓ (p)
10 öhh jame ja vet va min stamning ° ä↓ (p)
11 de e faktist de enda som intresserar mej ° va↓ (p)
12 eftersom ja e medveten om
13 att stamningen hänger ihop me . liksom indivi↓den va ↓ (p)
14 Bengt: mhm
15 Axel: så attee . att ja menar ja begriper inte ett dyft
16 av alfonss alfons karlebys stamning va ↓ (p)
17 ja ja ha funderat på om de kan bero vara en hjärnskada
18 eller va siutton de k de kan vara för någonting
19 hans stamning e ju inte ett dugg min stamning va ↓ (p)
20 ° hhh hhh ((skratt))
21 Bengt: ° hh
22 Axel: de
23 Bengt: (hrm) [mm
24 Axel: [å dom här svåra stammarna
25 som bara stamma sstammar utan uppehåll va ↓
26 Bengt: mm
27 Axel: som stammar på p'allting ↓
28 Bengt: mm
29 Axel: dom dom ja förstår inte deras stamning alltså ↓ (p)
30 Bengt: nää

4. Ett dyft

Vi börjar med en av sekvensens allra minsta beståndsdelar, *ett dyft* i rad 16.

- 15 Axel: så attee . att ja menar ja begriper inte ett dyft
16 av alfonss alfons karlebys stamning va ↓ (p)

Vad är *ett dyft*? Om vi går till det användbara ordregistret i volym 1 av SAG får vi en hänvisning till 4:30:§§76, 79. Där får vi veta att *ett dyft* är ett negationsberoende och negationsförstärkande uttryck. I §76 sägs det att *ett dyft* placeras som ett gradadverbial. I not 2 till den paragrafen får vi också veta att *ett dyft* kan

ha en nominal funktion, något som senare preciseras i not 4 till §79 till att *ett dyft* och liknande uttryck också kan användas som subjekt och objekt.

Men är då inte *dyft* ett substantiv helt enkelt? Det konstrueras ju med en obe-stämmd artikel. Och det låter onekligen som ett substantiv. Om vi slår upp alla enstaviga ord som slutar på *-ft* i Norstedts svenska baklängesordbok, så ser vi att det finns 34 andra sådana ord. Av dem är 28 entydiga substantiv. De övriga sex utgörs av två substantiv som har homonyma verbformer (*gift*, *lyft*), en entydig verbform (*haft*) och tre entydiga adjektivformer (*soft*, *tufft*, *täfft*). Om vi ser på frekvenserna för dessa former i ett urval på 1000 enstaviga ord som slutar på *-ft* i databasen Parole (<http://spraakdata.gu.se/lb/parole>), så kan vi konstatera att de tre formerna *haft*, *gift* och *lyft* svarar för 62,7% av löporden. De tre adjektivformerna å andra sidan svarar bara för 0,3 procent av dessa löpord. De resterande 37% av orden är fördelade på 17 olika substantiv. Det är således en rimlig gissning att ett relativt lågfrekvent enstavigt ord på *-ft* är ett substantiv i svenskan.

Och, jovisst, om vi går till Nationalencyklopedins ordbok, så står det tydligt där att *dyft* är ett neutralt substantiv, ”en biform till *doft*”.⁸

Då borde ju de olika funktioner som *ett dyft* kan ha helt enkelt vara de funktioner som substantiv i allmänhet kan ha. Dessa framgår av SAG 2:2:§39 (och 3:14:§§80-86): ”Nominalfrasen har följande funktioner; subjekt, objekt, egentligt subjekt, egentligt objekt samt bundet (men sällan fritt) predikativ i verbfrasen, rektion (dvs. i prepositions- eller subjunktionsfras, som fungerar som adverbial, attribut eller predikativ), vissa slags attribut, vissa slags adverbial, led i icke satsformad mening.” (SAG 2, s.58).

Som vi kan se nedan är det möjligt att konstruera exempel på alla dessa funktioner. Som exemplen i (7a, b, f, g) visar måste dock negationen ’följa med’ *ett dyft* när det står som satsbas. Vidare visar exemplen (7d, e)⁹ att negationsberoende har en vidare innebörd än enbart samkonstruktion med ett negativt satsadverbial (se vidare SAG 4:30:§§79; not 1; dock nämns inte just kon-
texten *utan _* där).

⁸ I baklängesordboken hittar jag fyra enstaviga ord som slutar på *-yft*: *dyft*, *klyft*, *lyft* och *snyft*. Av dessa är *dyft*, *lyft* (använt som substantiv) och *snyft* neutrala, medan *klyft* är uttralt. I parolekorpusen på drygt 18 miljoner ord återfinns dock bara de tre neutrala substantiven. Textfrekvensen för *klyft* är 0. Det är således inte bara en rimlig gissning att ett relativt lågfrekvent enstavigt ord på *-yft* är ett substantiv, det är också en rimlig gissning att det är ett neutralt substantiv.

⁹ Tack till Ulla Pedersen, som hittade (7e) åt mig.

(7)

Subjekt	a	Inte ett dyft syntes på skärmen.
	b	*Ett dyft syntes inte på skärmen
Objekt	c	Han reciterade dikter på franska, som jag inte begrep ett dyft av [romi]
	d	Blidberg, som mös och blinkade utan att begripa ett dyft. [romg]
	e	Och ensam (gjorde han) vartenda dyft. [SAOB]
	f	Inte ett dyft begrep jag
	g	*Ett dyft begrep jag inte
Adverbial 1	h	Ben bryr sig inte ett dyft om mig [romg]
	i	De ä inte ett dyft synd om mej, fräste Stina. [romii]
Rektion	j	De stödde sig inte på ett dyft
Predikativ	k	En ger som om det inte vore ett dyft [romg]
	l	Han gav mig inte ett dyft arbetsro
Attribut	m	Inte ett dyft.
		[p98]
Självständig mening		

Om vi sedan slutligen lägger märke till att *ett dyft* hör till en stor klass av mer eller mindre lexikaliserade nominalfraser som betecknar en minimal enhet av något slag, exempelvis:

ett barr, en bit, en blund, en droppe, ett dugg, ett dyft, en gnutta, ett rött öre,
ett skapandes grand, ett skvatt, en smula, en suck, en susning, ett uns

så har vi nått fram till en enkel karakteristik av *ett dyft*: en nominalfras med ett neutralt substantiv som huvudord, som betecknar en minimal enhet och som är negationsberoende. Av dessa deskriptorer är det lätt att finna den sista, negationsberoendet, i SAG. Möjligen kan man också fråna en formulering i 4:30:§§79 gissa sig till att *ett dyft* är en nominalfras. Men att *dyft* är ett neutralt substantiv och att *ett dyft* betecknar en minimal enhet har jag inte lyckats hitta i SAG.

Har vi nu nått fram till sanningen om *ett dyft*?

Kanske inte. Lagg märke till att jag i fem av funktionerna i (7), nämligen mening, predikativ, adverbial 1 (bestämning till verb), adverbial 2 (bestämning till adjektiv) och objekt, har exemplifierat användningen av *ett dyft* med autentiska exempel från SAOB och från Språkbankens konkordanser.¹⁰ Det är ingen tillfällighet att det bara är dessa funktioner jag har exemplifierat på detta sätt. I

¹⁰ Konkordanserna är tillgängliga på <http://spraakdata.gu.se/lb/konk/>. Förkortningarna romg, romi, romii betecknar tre romanmaterial, p98 ett dagspressmaterial.

Språkbankens material har *ett dyft* nämligen en klart skev distribution över de funktioner i vilka ett substantiv kan uppträda. Detta framgår av tabell 1 nedan.

<i>ett dyft</i>	Romaner	Press	Σ
Subjekt	-	-	-
Objekt	22	19	41
Adverbial 1 (till verb)	11	16	27
Adverbial 2 (till adjektiv)	1	2	3
Predikativ	1	-	1
Rektion	-	-	-
Attribut	-	-	-
Självständig mening	3	1	4
Σ	38	38	76

Tabell 1. *Ett dyft*

Som vi ser används *ett dyft* främst som objekt och i andra hand som gradadverbial till verb. De tre funktionerna gradadverbial till adjektiv, predikativ och mening finns också i materialet, men med få belägg vardera.

Om vi jämför med två andra uttryck som har samma karakteristik som *ett dyft*, nämligen *ett skvatt* och *ett dugg*, som också är nominalfraser med neutrala substantiv som huvudord, betecknar en minimal enhet och är negationsberoende (se exemplen i (8) – (10)), så blir den specifika skevheten i den syntaktiska distributionen hos *ett dyft* än mer tydlig.

- (8)
 - a. Han reciterade dikter på franska, som jag inte begrep *ett dyft* av.
 - b. ... att ingen begriper *ett skvatt*.
 - c. ... att sagde minister inte lär begripa *ett dugg* av idrott.
- (9)
 - a. Ben bryr sig inte *ett dyft* om mig
 - b. ... att han inte bryr sig *ett skvatt* om att Oasis inte toppat listorna i USA
 - c. Spol-Jansson bryr sig inte *ett dugg* om hockey.
- (10)
 - a. De ä inte *ett dyft* synd om mej, fräste Stina.
 - b. Och Svenska Lloyds Playa Palmeras är inte *ett skvatt* sämre än Skanskas Gran Vista.
 - c. ... så hon är inte *ett dugg* nervös.

Som framgår av tabellerna 2 och 3, så har *ett skvatt* samma distribution som *ett dyft*, medan *ett dugg* har en delvis annorlunda distribution. Alla tre uttrycken har samma repertoar av syntaktiska funktioner (med undantag av att predikativ är belagt endast för *ett dyft*), men frekvenserna för *ett dugg*, som följer mönstret i (11a), skiljer sig markant från de båda andra uttryckens frekvenser, som följer mönstret i (11b).

- (11) a. Adverbial 1 = Adverbial 2 > Objekt
b. Objekt > Adverbial 1 > Adverbial 2

ett skvatt	Press
Subjekt	-
Objekt	17
Adverbial 1 (till verb)	8
Adverbial 2 (till adjektiv)	3
Predikativ	-
Rektion	-
Attribut	-
Självständig mening	1
Σ	29

Tabell 2. *Ett skvatt*

ett dugg	Press
Subjekt	-
Objekt	15
Adverbial 1 (till verb)	29
Adverbial 2 (till adjektiv)	30
Predikativ	-
Rektion	-
Attribut	-
Självständig mening	3
Σ	77

Tabell 3. *Ett dugg*

Denna "co-selection of lexis and grammar" (Stubbs 1996: 36 – 41), det faktum att ord och uttryck har en karakteristiskt sned distribution över de syntaktiska funktioner som i princip är tillgängliga för dem, innebär en betydelsefull avvikelser från det syntetiska perspektivets bild av språket. Tar vi sådana här data på allvar – och Stubbs (1996) ger oss många goda skäl för att göra det – blir det inte längre ord, utan ord i typiska kontexter, som är de återkommande enheterna i språkanvändningen.¹¹

Detta argument kan vi ta ett steg längre. De typiska kontexter i vilka *ett dyft*, *ett skvatt* och *ett dugg* återkommer är, visar det sig vid en närmare granskning av materialet, betydligt mer specifika än enbart återkommande syntaktiska funktioner.

¹¹ Se också Allén 1973 för en tidig formulering av samma poäng.

Kontexten

Oa. *X begriper inte ett _ av Y*

står exempelvis för 25% av alla objekthanvändningar av *dyft*. Tar vi också hänsyn till semantiskt närbesläktade kontexter - *X förstår inte ett _ av Y* och *X vet inte _ om Y* – ökar andelen till knappt 50%. Läger vi sedan till kontexterna

Ob. *X gör inte ett _*

Oc. *Y säger inte ett _ om Z*)

Od. *X ser inte ett _*

Oe. *X ger inte ett _ för Y*

med närbesläktade varianter (Ob: *uträtta, prestera, få till*; Oc: *betyda*; Od: *höra, känna, märka, minnas, smaka*; Oe: *vara värd*), så har vi täckt in 40 av 41 objekthanvändningar.

När det gäller *ett skvatt* står kontexten Oa, med närbesläktade varianter, för 7 av 17 objekthanvändningar. Kontexterna Oa, Ob, Oc och Od, med närbesläktade varianter, täcker tillsammans 14 av 17 objekthanvändningar.

När det gäller *ett dugg*, så står kontexterna Oa och Ob, med närbesläktade varianter, vardera för 5 av 15 objekthanvändningar. Läger vi till Oc och Od är vi uppe i 13 av 15 objekthanvändningar.

De adverbiala användningarna (adverbial1, dvs. gradadverbial till verb) följer ett liknande mönster. Kontexterna

A1a. *X bryr REFLEXIV inte ett _ om Y*

A1b. *Y har inte ett _ med Z att göra*

A1c. *X tror inte ett _ på Y*

står för 21 av 27 adverbiala användningar av *dyft*, 7 av 8 adverbiala användningar av *skvatt* och 16 av 29 adverbiala användningar av *dugg*. Med närbesläktade varianter (A1a: *förvåna, bekymra sig om, fråga efter, angå, fästa sig vid, oroa sig för, roa*; A1b: *ha samband med, påminna om*) täcker dessa tre kontexter 26 av 27 adverbiala användningar av *dyft*, 7 av 8 adverbiala användningar av *skvatt* och 24 av 29 adverbiala användningar av *dugg*.

Varken ordet *dyft* eller uttrycket *ett dyft* verkar således vara fria agenter i svenskan. De utgör snarare urskiljbara delar av större enheter, i stil med Oa – Oe och A1a – A1c ovan.

Hur ser då dessa enheter ut? Har de en öppen predikat-argument-struktur som kontexterna i Oa – Oe och A1a – A1c eller är de ännu mer specifika? Om vi ser efter vilka subjekt uttrycken *begriper inte*, *förstår inte* och *fattar inte* har i parolekorpusen, får vi det lätt förbluffande resultatet att närmare 2/3 av alla sub-

jekt till dessa uttryck är *jag*.¹² Det ligger således närmast till hands att förstå *ett dyft* som en urskiljbar del av enheter som (12).

(12)	<i>jag</i>	<i>begriper</i> <i>förstår</i> <i>fattar</i>	<i>inte</i>	<i>ett dyft</i> <i>ett skvatt</i> <i>ett dugg</i>	<i>av</i>	Y
------	------------	--	-------------	---	-----------	---

Har vi NU nått fram till sanningen om *ett dyft*?

Kanske det. Vi verkar i alla fall ha de flesta ingredienserna till hands. Uttrycket *ett dyft* är en beteckning för en minimal enhet som, bland annat genom att det kontrasterar med *ett skvatt* och *ett dugg*, utgör en urskiljbar del av enheter som (12). I kraft av sin form och sin funktion i (12) kan *ett dyft* vidare förstås som en nominalfras med ett neutralt substantiv som huvudord. I analogi med andra kvantitetsbetecknande nominalfraser kan uttrycket därför återanvändas i samma syntaktiska funktion i andra enheter, motsvarande kontexterna Ob – Oe, och i andra syntaktiska funktioner i ytterligare andra enheter, motsvarande kontexterna A1a – A1c och kontexter där *ett dyft* bestämmer adjektiv.¹³ Potentiellt kan *ett dyft* också återanvändas i andra kontexter där kvantitetsbetecknande nominalfraser kan förekomma. Till skillnad från en del andra uttryck för minimal enhet – som exempelvis *en droppe* och *en gnutta* – kan dock inte *ett dyft* frigöras från sitt beroende av en negation. Uttrycket är med andra ord begränsat till vad SAG kallar icke-affirmativa kontexter.

5. J'JS

Om vi nu antar att den ”co-selection of lexis and grammar” som vi har konstaterat för skriftspråk också gäller för talspråk, så bör vi alltså analysera den enhet *ja begriper inte ett dyft av alfonss alfons karlebys stamning* som Axel producerar i raderna 15 och 16

15. Axel: så attee . att ja menar ja begriper inte ett dyft
16. av alfonss alfons karlebys stamning va ↓ (p)

som bestående av *ja begriper inte ett dyft av Yoch alfonss alfons karlebys stamning*. Denna analys får också starkt stöd när vi ser på hur hela sekvensen är uppbyggd.

¹² För *begriper* är siffran 74 av 120, dvs. 62%. För *förstår* och *fattar* är siffrorna 21 av 33 (64%) respektive 38 av 60 (63%).

¹³ För en modern beskrivning av analogi, se Itkonen & Haukioja 1997. För en detaljerad beskrivning av hur gamla lexikala resurser återanvänds vid paradigmisk expansion, se Anward 2000a.

Om vi på prov sätter parentes om en del av vår grammatiska kunskap och istället, med hjälp av traditionella strukturalistiska 'discovery procedures', försöker identifiera återkommande enheter i (6), så blir resultatet följande.

J'(J)	J(S)	S
4	ja va <u>ja</u> t tycker atte: (p)	
6	e ö ä <u>ja</u> måste (hrm) säja att	just dom här <u>vet</u> enskaplia
8	i i	aspekterna på stamning va
9	de de e liksom ja tv tv inte så intresserad utav ↓ (p)	
10	öhh jame ja vet	va <u>min</u> stamning ° ä↓ (p)
11	de e faktist de enda som intresserar mej ° va↓ (p)	
12	eftersom ja e medveten om	att stamningen hänger ihop
13		me . liksom indivi <u>den</u> va ↓ (p)
15	så attee . att ja menar	ja begriper inte ett dyft av
16		alfonss alfons <u>karle</u> bys stamning va ↓
17	ja ja ha funderat på	om de kan bero vara en <u>hjärn</u> -
18		skada eller va <u>sju</u> ttan de k de
19		kan vara för någonting hans stamning e ju inte ett dugg <u>min</u> stamning va ↓ (p)
24		å dom här <u>svå</u> ra stammarna
25		som bara stamma sstammar utan <u>uppehå</u> ll va↓
27		som stammar på p'all <u>ting</u> ↓
29	dom dom ja förstår inte	deras <u>stamning</u> alltså ↓ (p)

Figur 2. Analys av *Min* stamning

Till att börja med kan vi lätt avgränsa enheter som avslutas med någon kombination av *va* eller *alltså*, en intonationskontur som avslutas med ett fall (↓), en längre paus (p) och återkoppling.

Vi kan också se att dessa enheter innehåller ett antal återkommande element: å ena sidan uttryck uppbyggda kring orden *stamning*, *stammare* och *stammar* (vi kan kalla dem S), å andra sidan uttryck för propositionella attityder, dels sådana som tar S som komplement (vi kan kalla dem J(S)), dels sådana som tar J som komplement (vi kan kalla dem J'(J)).

I figur 2 har jag analyserat sekvensen i (6) i termer av dessa enheter. J'(J), J(S) och S befinner sig i skilda kolumner. Dubbelstreck följer enheter som avslutas med en fallande intonationskontur. Enkelstreck följer enheter som avslutas med en svagare gränssignal. En blankrad betecknar återkoppling.

Vad är nu J'(J), J(S) och S för slags enheter?

De tre fallen av J'(J) är formellt ganska enhetliga, uppbyggda som de är kring ett säge- eller tankeverb med *ja* som subjekt. Det är således rimligt att postulera följande struktur för J'(J):

(13)

	<i>tycker att</i>	
<i>ja</i>	<i>måste säga att</i>	J
	<i>menar</i>	

Om vi ser på strukturen i figur 2, så kan vi notera att (6) sönderfaller, både interaktivt och retoriskt, i tre avsnitt. Först har vi rad 1 – 14, som handlar om kontrasten mellan de vetenskapliga aspekterna på stamning och individens självkännet. Detta avsnitt avslutas med den första blankraden i figur 2. Sedan har vi rad 15 – 23, som avslutas med den andra blankraden i figur 2 och som handlar om Alfons Karlebys stamning. Slutligen har vi det sista avsnittet, rad 24 – 30, som handlar om de svåra stammarnas stamning.

Som vi ser är J'(J) initialt placerad i de två första avsnitten av sekvensen. I början av den första delen är dock J'(J) mera självständigt än i början av den andra delen. I raderna 4 och 6 är *ja* betonat, *säja* är konstruerat med *måste* och Axel gör ett avbrott efter varje J'. Efter rad 4 börjar han om med *jaa* och efter rad 6 sekunderas hans avbrott av en harkling från Bengt. I rad 15 däremot är hela *ja menar* obetonat, det åtföljs inte av något *att* och det ansluter prosodiskt till ett efterföljande J(S). Medan *ja tycker* och *ja måste säga* rimligen bör analyseras som självständiga enheter med huvudsatsformat, så kunde *ja menar* lika gärna analyseras som ett led i förfältet till efterföljande J(S) (Lindström 2000).¹⁴ Retoriskt sett fungerar dock *ja menar* som en, genom subjunktionen *så att*, underordnad pendang till *ja måste säga*, vilket innebär att hela sekvensen skulle kunna tillskrivas följande struktur:

(14)	<i>ja måste säga</i>	I
	<i>så att ja menar</i>	II
		å III

¹⁴ Ytterligare stöd för denna kontrast är att *ja tycker* inte verkar grammatikaliserats i förfältsposition, utan snarare som *tycker ja* i positionen efter sitt semantiska komplement (Karlsson 2000).

När det gäller J(S), har vi följande grundläggande strukturer (notera likheten mellan (12) och (15c)):

(15) a.	<i>ja</i>	<i>e inte så intresserad utav</i>	S
	S	<i>intresserar</i>	<i>mej</i>
b.	<i>ja</i>	<i>vet</i>	S
		<i>e medveten om</i>	S
		<i>ha funderat på</i>	S
c.	<i>ja</i>	<i>begriper inte ett dyft av</i>	S
		<i>förstår inte</i>	S

S kan sedan specificeras på väsentligen två olika sätt.

S kan bindas av en efterföljande fras eller sats, som i raderna 10, 12-13, 15-16 och 17-18.

S kan också, som i raderna 8-9 och 10-11, bindas av ett föregående pronomen i satsbas- eller annexposition, som i sin tur är koreferentiellt med ett föregående S. I raderna 8 och 9 hängs S ut som topik till J(S), med ett resumtvt fundament i J(S) (som Axel stammar på), så att vi får en koreferenskedja av följande slag.

8. just dom här S_i va
9. de_i de_i e liksom ja tv tv inte så intresserad utav ø_i ↓ (p)

I rad 11 syftar *de* tillbaka på S i rad 10 och är samtidigt koreferentiellt med *de enda* som utgör satsbas i den kluvna sats som följer *faktist* i rad 11. Vi får således en koreferenskedja av följande slag.

10. öhh jame ja vet S_i ↓ (p)
11. de_i faktist de enda_i som ø_i intresserar mej ° va ↓ (p)

De två metoderna kan också kombineras, som i raderna 24 - 29, där S, även denna gång introducerat av *dom här*, igen hängs ut som topik till J(S), med ett resumtvt annex¹⁵ i J(S), som Axel igen stammar på och som i sin tur binder ett resumtvt pronomen i ett S-komplement till *förstår*:

¹⁵ Detta är en satsstruktur som jag inte kan se att SAG har tagit upp. Sådana konstruktioner är inte ovanliga i barns talspråk: *frida hennes kusin hon har också köpt ett par timberland.*

- 24-25. å dom här $S_i S_i$ va ↓
 26. mm
 27. S_i ↓
 28. mm
 29. $dom_i dom_i$ ja förstår inte deras S alltså ↓ (p)
 30. nåå

Formellt sett är $J(S)$ normalt huvudsatser, och det också när de skulle kunna tas som konstruerade med en subjunktion, som i raderna 9 och 15. Det enda möjligt undantaget är rad 12, där $J(S)$ konstrueras med *eftersom* och ordföljden inte diskriminerar mellan huvudsats och bisats.

Som framgår av strukturerna i (13) och (15) har $J'(J)$ och $J(S)$ en förhållandevis enkel struktur. De består av ett specificerat argument – *ja* eller *mej*, var sitt litet paradigm av verb i presens – uttryck för tänkande / sägande i ena fallet och för kognitiv eller emotiv attityd i det andra fallet – och en öppen position. $J'(J)$ och $J(S)$ är med andra ord RAMAR, syntaktiska konstruktioner, som består av ett antal lexikalt specificerade positioner och en öppen, variabel position. De specificerade positionerna kan vara unikt specificerade, som den första positionen i (13), eller specificerade av ett begränsat paradigm, som den andra positionen i (13).

Om vi då återvänder till den enhet *ja begriper inte ett dyft av alfonss alfons karlebys stamning* som Axel producerar i raderna 15 och 16

15. Axel: så attee . att ja menar ja begriper inte ett dyft
 16. av alfonss alf
 ons karlebys stamning va ↓ (p)

så kan vi nu precisera vår analys och säga att denna enhet består av J-ramen *ja begriper inte ett dyft av S* och ett led som fyller den öppna positionen i denna ram, nämligen *alfonss alfons karlebys stamning*. Denna struktur är också i själva verket i hög grad karakteristisk för samtalsspråk (Linell 1980, Hopper 1987, DuBois 1996, Anward & Lindblom 1998, Anward 2000b).

Dock är ramar inte rent grammatiska enheter. De är snarare, à la konstruktionsgrammatisk teori¹⁶, 'blandade' enheter, kopplingar av lexikala, morfologiska, syntaktiska, prosodiska, semantiska och pragmatiska villkor.

$J'(J)$ är ju inte bara en syntaktisk ram, utan också en semantiskt väldefinierad 'stycke'-inledande enhet, som retoriskt strukturerar en hel sekvens och som dessutom kan kombineras med J på åtminstone två olika sätt. $J(S)$ är på samma sätt också semantiskt väldefinierat och bärare av den specifika handlingen att upprätta ett personligt ställningstagande.

¹⁶ Se exempelvis Fillmore, Kay & O'Connor 1988, Goldberg 1995, Michaelis & Lambrecht 1996.

Om nu J'(J) och J(S) är ramar, vad är då S?

I sekvensens första och andra avsnitt är S uppbyggda kring ordet *stamning* eller ett pronomen som är koreferentiellt med ett föregående S. Detta ord är konstruerat med enbart en bestämmning, som i (16), eller med en eventuell bestämmning och ett överordnat predikat eller annat huvudord, som i (17).

(16)

<i>alfonss alfons <u>karle</u>bys</i>	<i>stamning</i>
<i>deras</i>	<i>stamning</i>

(17)

<i>just</i>	<i>dom här vetenskaplia</i>		
	<i>aspekterna på</i>	<i>stamning</i>	
<i>va</i>	<i>min</i>	<i>stamning</i>	<i>°ä</i>
<i>att</i>		<i>stamningen</i>	<i>hänger ihop me . liksom individen</i>
<i>om</i>		<i>de</i>	<i>kan bero vara en hjärnskada</i>
<i>eller va sjutton</i>		<i>de</i>	<i>kan vara för någonting</i>
	<i>hans</i>	<i>stamning</i>	<i>e ju inte ett dugg min stamning</i>

I sekvensens tredje avsnitt finns det också S som är uppbyggda kring ett annat ord med *stam-* som rot, som i (18).

(18)

<i>å</i>	<i>dom här svåra</i>	<i>stammarna</i>	
<i>som bara</i>		<i>sstammar</i>	<i>utan uppehåll</i>
<i>som</i>		<i>stammar</i>	<i>på p'allting</i>

Semantiskt sett är S också uppbyggda kring *stamning*, som tillskrivs egenskaper och/eller förankras hos olika innehavare. I det tredje avsnittet används S också för att identifiera en klass av innehavare och för att tillskriva dem egenskaper.

Formellt sett kan S vara en nominalfras, som i raderna 8, 16, 24 och 29, en relativsats, som i raderna 25 och 27, en indirekt frågesats, som i rad 10, en bisats inledd med *att* eller *om*, som i raderna 13 och 17, eller en huvudsats, som i rad 19.

S har således, syntaktiskt sett, en betydligt 'glesare' struktur än J'(J) och J(S), det finns ingen specificerbar ram som förenar (16), (17) och (18). Lexikalt och semantiskt är dock olika förekomster av S väl sammanhållna, de kan sägas utgöra variationer över ett och samma lexikala och semantiska tema.

Denna kombination av en syntaktiskt gles struktur, lexikal återanvändning och ett semantiskt sammanhållet tema med variationer är karakteristisk för ett paradigm av FILLERS ('ifyllare')¹⁷, innehållsled som fyller den öppna positionen i en given ram (Blanche-Benveniste 1997, Anward 2000b). Typiskt för ett så-

¹⁷ Jag är inte glad över termen filler, men jag har inte kommit på någon icke-krystad svensk motsvarighet. Förslag mottages tacksamt.

dant paradigm är att det, precis som S i (6), består av ett antal unika förekomster, att varje ny filler skiljer sig från alla föregående. Dock är den lexikala variationen i S mindre än den brukar vara i en renodlat dialogisk kontext och liknar mer den lexikala variationen i en monologisk, argumentativ kontext, där paradigm av fillers mycket väl kan organiseras kring vissa nyckelord eller kärnord¹⁸ (Anward 2000b).

Sålunda är (6) uppbyggd av två ramar, J' och J och ett paradigm av fillers, S.

- (19)
6-9.	J' att $\underline{S}_i$ va de _i $\underline{J}$ ↓ (p)
10.	öhh jame J $\underline{S}_j$ ↓ (p)
11.	de _j $\underline{J}$ ° va↓ (p)
12-14.	eftersom J $\underline{S}$ va ↓ (p) (<i>mhm</i>)
15-16.	så attee . att J' J $\underline{S}$ ↓
17-23.	ja J $\underline{S}$ $\underline{S}$ va ↓ (p) (<i>hrm mm</i>)
24-26.	å $\underline{S}_k$ $\underline{S}_k$ ↓ (<i>mm</i>)
27-28.	$\underline{S}_k$ ↓ (<i>mm</i>)
29-30.	dom _k J deras _k $\underline{S}$ alltså ↓ (p) (<i>nää</i>)

Och, vilket framgår av (19) ovan¹⁹, detta gäller också för de mindre enheter, avgränsade av någon kombination av *va* eller *alltså*, en fallande intonationskontur (↓), en längre paus (p) och återkoppling, som (6) består av . Dessa mindre enheter kan i själva verket karakteriseras med hjälp av ett fåtal enkla regler:

- (20)
- En enhet består av minst ett S
 - Ett icke-pronominellt S har satsaccent
 - Ett S kan konstrueras med ett J
 - Ett enhetsfinalt J har satsaccent
 - Ett J kan konstrueras med ett J'

Dessa regler utgör, som vi har sett, inte bara ett recept för en viss sorts språklig enhet, de utgör också ett recept för en viss sorts språklig handling, där Axel för stamning eller någons stamning på tal, tar ställning till den, kognitivt och emotivt, och eventuellt öppet hävdar detta ställningstagande²⁰.

Det är värt att notera att dessa mindre enheter inte lika lätt kan ges en formell karakteristik. Inte ens med SAGs generösa definition av mening (SAG 4: 39-40) kan alla dessa enheter beskrivas som meningar. Särskilt självständigt använda bisatser, som 12-13 och 27, och hybrider mellan bisatser och huvudsatser, som 15-16, passar inte på något enkelt sätt in i SAGs schema.

¹⁸ För nyckelord, se Williams 1983, Stubbs 1996, ch. 7. För kärnord, se Riffaterre 1979.

¹⁹ En enhet som har satsaccent är understruken. Bengts återkopplingar är inom parentes och i kursiv.

²⁰ För en tidig beskrivning av språkliga handlingar i sådana här termer, se Anward 1980: 38 – 52.

6. Ett analytiskt perspektiv

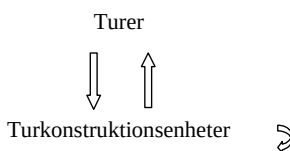
I inledningen till SAG (1, s.15) beskrivs språkinläring och språkanvändning som en fyrstegsprocess, där en förebilds yttranden lagras och analyseras och där individen sedan använder sig av de framanalyserade beståndsdelarna för att göra nya yttranden.

Låt mig använda denna enkla modell för att ringa in skillnaden mellan SAGs syntetiska perspektiv och det perspektiv som jag håller på att utveckla här.

I det syntetiska perspektivet tenderar de två första stegen i modellen att tas för givna eller, om man så vill, att helt enkelt glömmas bort. Det framstår som självklart att yttranden, när de väl har lagrats, analyseras i ord och regler och sedan kastas bort, varefter språkbrukaren är hänvisad till resultatet av analysen när det gäller att göra nya yttranden.

Gentemot denna syn har Björn Lindblom och jag (Anward & Lindblom 1998) argumenterat för att yttranden som lagras aldrig försvinner ur minnet utan bildar ett dynamiskt nät som hela tiden kan omstruktureras av ny språklig erfarenhet. Det innebär att den analys som ett yttrande har, i termer av lexikala enheter och syntaktisk struktur, varken ersätter detta yttrande i språkkunnandet eller utgör en autonom egenskap hos det. En given analys av ett yttrande är istället ett av de sätt på vilket detta yttrande resonerar med hela nätet av yttranden, summan av dess skillnader mot och likheter med andra yttranden i nätet.

Detta innebär att nya yttranden görs av gamla yttranden eller, för att införa en mer talspråklig terminologi, att nya turer görs av gamla turer. Material för nya turer får vi genom att göra kalas²¹ på gamla turer, genom att extrahera byggstenar – turkonstruktionsenheter – ur gamla turer och använda dem som byggstenar i nya turkonstruktionsenheter och nya turer. Mot det traditionella syntetiska perspektivet kan vi således ställa ett analytiskt perspektiv (Schegloff 1996):

Figur 2. Ett analytiskt perspektiv

Med hjälp av den här terminologin är det lätt att sammanfatta mina undersökningar av dyft och stamningar.

De byggstenar som språkbrukare extraherar ur gamla turer (texter) är inte ord utan större enheter, som ramar och fillers.

²¹ Öyvind Fahlströms term.

De enheter som används som byggstenar i nya turer är inte nödvändigtvis meningar. De har ingen entydig formell koherens utan är ett resultat av att enheter som ramar och fillers har mobiliserats för att tjäna som bärare av specifika situerade handlingar.

Den första poängen gäller både tal och skrift. Om vi gör en åtskillnad mellan operativa enheter (byggstenar) och urskiljbara enheter (igenkännbara delar av byggstenar), så kan vi se att den skriftspråkliga praxisen att skriva isär (vissa) urskiljbara meningsbärande enheter har gjort oss blinda för de operativa enheterna i tal och skrift. Som Parkes (1993) och Saenger (1997) har visat, så är den praktiska analysen av skrivna texter, med hjälp av mellanrum och interpunktion, inte given av 'språkets natur', utan varierar med de sociala sammanhang i vilka olika slags texter skrivs och skall läsas. Saenger argumenterar exempelvis övertygande för att ord som grafiskt självständiga enheter främst är ett medel att underlätta den tysta, enskilda läsning som uppstår i Europa under medeltiden. Den praktiska, grafiska analysen av en skriven text är således snarare en generaliserad 'recipient design' än en reflektion av textens skapelseprocess.

När det gäller den andra poängen, så finns det en reell skillnad mellan talspråk och (vissa genrer av) skriftspråk, i det att textkonstruktionsenheterna i skrift traditionellt har en formell koherens, de är med SAGs ord "en huvudsats som innehåller ett predikatsled (med ett finit verb) och ett subjekt" (4:39:§1, s. 783). Denna formella koherens är dock inte heller naturnödvändig, utan fastmer ett resultat av en ganska lång historisk process (Heuman 1960, Pettersson 1996: 173-177), vars landvinningar dessutom börjat gå förlorade de senaste femtio åren.

Tillsammantagna innebär de här två poängerna att det främst är på frasnivå och satsnivå som talspråk och skriftspråk blir jämförbara. Ramar och fillers är enheter på ungefär denna nivå, även om de är mindre generella, mindre enhetliga och mer flexibla än de frasenheter och satsenheter som beskrivs i SAG och därför utgör en bättre bakgrund för beskrivningen av de talspråksfenomen i önskelistan som SAG har haft svårast att komma tillrätta med (Anward 2000c).

7. Envoi

Det har inte varit mitt ämne, men jag hoppas ändå att det har framgått vilken rik och imponerande prestation SAG är. Jag hoppas också att jag lyckats visa hur fruktbart det är att gå i dialog och närkamp med SAG, också när det gäller att förstå talspråkets grammatik. Det är sant att vi som vill ta reda på hur nusvenskt talspråk är uppbyggt måste göra det mesta arbetet själva. Vi har inte fått allt det vi skulle kunna önska oss, men när i livet får man någonsin det? Min dialog med SAG har istället besannat den kärva visdomen i Jagger och Richards ord (Rolling stones 1969):

You can't always get what you want
You can't always get what you want
But if you try, sometimes you find
You get what you need.

Denna artikel är tryckt i Språk och stil NF 10, 2 000, tryckt 2 001.

Transkriptionskonventioner

. betecknar en kortare paus, (p) betecknar en längre paus, en understruken stavelse anger att fras- eller satsaccenten faller på den stavelsen, ° anger låg volym, ↓ anger en intonationskontur som avslutas med ett fall.

Referenser

- Allén, Sture 1973: Om fraser i svenskan. *Folkmålsstudier* XXIII, 24-31
- Allén, Sture (utg) 1999: *Synpunkter på en svensk grammatik*. Stockholm: Norstedts.
- Anward, Jan 1980: Från yttrandeplanering till social struktur. I Benny Brodda & Gunnel Källgren (utg): *Lingvistiska perspektiv*. Stockholm: Inst. för lingvistik, Stockholms universitet, 15-56
- Anward, Jan 1988: Verb-Verb Agreement in Swedish. *IMcGill Working Papers in Linguistics: Special Issue on Comparative Germanic Syntax*, May 1988, 1-33
- Anward, Jan 2000a: A dynamic model of part-of-speech differentiation. I Petra M. Vogel and Bernard Comrie (eds.) *Approaches to the typology of word classes*. Berlin/NewYork: Mouton de Gruyter, 3-45.
- Anward, Jan 2000b: How grammar may emerge from interaction. Föredrag vid Euroconference on Interactional Linguistics. Spa, Belgien, september 2000.
- Anward, Jan 2000c: Det kommer att blir spännande. Föredrag vid OFTI 18. Helsingfors, september 2000.
- Anward, Jan & Björn Lindblom 1998: On the rapid perceptual processing of speech: From signal information to phonetic and grammatical knowledge. Tillgänglig på <http://www.isp.su.se> via Forskning, Projekt IIS och Artiklar.
- Blanche-Benveniste, Claire 1997: *Approches de la langue parlée en français*. Paris: Ophrys.
- DuBois, John W. 1996: Dialogic Syntax. Föredrag vid 5th International Pragmatics Conference. Mexico City, Mexico, juli 1996.
- Fillmore, Charles J., Paul Kay and Mary Catherine O'Connor. 1988: Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of Let Alone. *Language* 64:501-538.
- Goldberg, Adele 1995: *Constructions: A Construction Grammar approach to argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heuman, Bengt 1960: *Tendenser till fastare meningsbyggnad i prosatexter från svensk stormaktstid*. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 7.
- Hopper, Paul J. (1987): Emergent Grammar. *BLS* 13, 139-157.
- Hopper, Paul J. (1991): Dispersed Verbal Predicates in Vernacular Written Narratives. *BLS* 17.
- Itkonen, Esa & Jussi Haukioja 1997: A rehabilitation of analogy in syntax (and elsewhere). In A. Kertesz (ed.): *Metalingvistik im Wandel*. Frankfurt a/M: Peter Lang.
- Karlsson, Susanna 2000: Modalitet i ungdomars talspråk – En undersökning av verben kunna, tro, tycka och veta och deras modaliserande funktion. Tillgänglig via <http://www.nordiska.uu.se/samtal/index.html>
- Lindström, Jan K. 2000: Från satsschema till turschema: förfält i fokus. Tillgänglig via <http://www.nordiska.uu.se/samtal/index.html>
- Linell, Per 1980: Om yttrandeplaneringens syntax: några hypoteser och forskningsbehov. I Benny Brodda & Gunnel Källgren (utg): *Lingvistiska perspektiv*. Stockholm: Inst. för lingvistik, Stockholms universitet, 71-102

- Linell, Per 2000: En dialogisk grammatik? Tillgänglig via <http://www.nordiska.uu.se/samtal/index.html>
- Ljunggren, Ragnar 1934: *Supinum och dubbelsupinum. Syntaktiska studier*. Uppsala universitets årsskrift 1934.
- Loman, Bengt (utg.) 1977: *Språk och samhälle* 3. Lund: Liber.
- Michaelis, Laura A. & Knud Lambrecht 1996. Toward a construction-based theory of language function: the case of nominal extraposition. *Language* 72, 215–247.
- Parkes, Malcolm B. 1993: *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*. Berkeley: University of California Press.
- Pettersson, Gertrud 1996: *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.
- Riffaterre, Michael 1979: *La production du texte*. Paris: Seuil.
- Rolling stones 1969: *Let it bleed*. London: Decca Records.
- Saari, Mirja 1975: *Talsvenska*. Helsingfors: Nordiska språk, Helsingfors universitet.
- Saenger, Paul 1997: *Space between Words*. Stanford: Stanford University Press.
- Schegloff, Emanuel. 1996. Turn organization: One intersection of grammar and interaction. I: Ochs, Elinor et al. (eds.) *Interaction and Grammar*. Cambridge; Cambridge University Press, 52–133.
- Stubbs, Michael 1996: *Text and Corpus Analysis*. London: Blackwell.
- Teleman, Ulf 1987: De svenska svordomarna och deras grammatik. *Nysvenska studier* 67, 15–87.
- Wiklund, Anna-Lena f.c.: Dressing up for Vocabulary Insertion: the Parasitic Supine. Under tryckning i *Natural Language and Linguistic Theory*.
- Williams, Raymond 1983: *Keywords*. London: Fontana